

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Botlik Richárd: Statileo János diplomáciai küldetése
János király (1526–1540) uralkodásának idejéből

B. Kis Attila: Egy ismeretlen „angol” diplomata a nagy-
szombati tárgyalásokon

Vincze Dániel: Rebellesek, elégedetlenek, magyarok. A
Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain

B. Szabó János – Sudár Balázs: „Independens fejedelem az
Portán kívül” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai.
Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán
Birodalom viszonyának történetéhez (2. rész)

Komjáti Zoltán Igor: „...Keserves órái és napjai sok ezer
léleknek...”. (Fülek 1682-es ostroma)

Kurucz György: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János
(1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége,
1801–1818

Tisztelettel köszöntjük Berlász Jenő Professzor Urat
102. születésnapján.

Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

147. ÉVFOLYAM 2013. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁ-
BOR, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOL-
TÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Botlik Richárd:</i> Statileo János diplomáciai küldetesei János király (1526–1540) uralkodásának idejéből	813
<i>B. Kis Attila:</i> Egy ismeretlen „angol” diplomata a nagyszombati tárgyalásokon	855
<i>Vincze Dániel:</i> Rebellisek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain	891

KÖZLEMÉNYEK

<i>B. Szabó János – Sudár Balázs:</i> „Independens fejedelem az Portán kívül” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez (2. rész)	931
<i>Komjáti Zoltán Igor:</i> „...Keserves órai és napjai sok ezer léleknek...” (Fülek 1682-es ostroma)	1001
<i>Kurucz György:</i> Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818	1031

**MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT**

TÖRTÉNETI IRODALOM

Hungary Through the Centuries Studies in Honor of Professor Steven Béla Várdy and Ágnes Huszár Várdy (Ism.: <i>Lévai Csaba</i>)	1061
Schicksalsjahre Österreichs. Die Erinnerungen und Tagebücher Josef Redlichs 1869–1936 (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	1068
Gerhard Seewann: Geschichte der Deutschen in Ungarn (Ism.: <i>Eiler Ferenc</i>)	1072
Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok (Ism.: <i>Stark Tamás</i>)	1076

E számunk megjelenését támogatta a

Nemzeti Kulturális Alap

Botlik Richárd

STATILEO JÁNOS DIPLOMÁCIAI KÜLDETÉSEI JÁNOS KIRÁLY (1526–1540) URALKODÁSÁNAK IDEJÉBŐL¹

Statileo János királyi titkár, királyi tanácsos, majd erdélyi püspök egyike volt Szapolyai János magyar király legmegbízhatóbb híveinek. A római korig visszanyúló, ősi dalmát Statileo család — Titus Statilius Taurus személyében — egy Octavianus-párti hadvezérrel dicsekedhetett. Számtalan korabeli iratban felfedezhető Statileo családnevének romanizált változata, olyannyira, hogy a romantikus történetírás ezen korszakkal foglalkozó magyar képviselői is szívesen használták a latinos Statilius, Staphilius vagy Statilio névváltozatot. Giovanni Statileoként szintén jelen volt egyes feldolgozásokban — többek közt e tanulmány szerzőjének egy korábbi munkájában² —, ami elsősorban jó itáliai összeköttetéseinek továbbélésére mutat, de alkalmazása helytelen, mivel Statileo délszláv származású volt, és a Magyar Királyság területén, valamint az összes külföldi királyi udvarban, továbbá a levelezések során a János keresztnévet preferálta. Annak ellenére, hogy a traui (mai trogíri) születésű államférfi Ivan Statilić³ néven látta meg a napvilágot, történeti munkákban legelfogadottabb az általa előnyben részesített, latin Statilius olaszos Statileo változatának és a magyar János név összevonásának alkalmazása.⁴

Statileo János pályájának rövid vázlata a Mohács előtti időkből⁵

Statileo valamikor 1515 körül debütált a magyar királyi udvarban. II. Ulászló (1490–1516) udvarába Beriszló Péter veszprémi püspök, majd horvát-szlavón–dalmát bán családi kapcsolatának jóvoltából került.⁶ A veszprémi püs-

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program — Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. Kutatásomat A1-MZPD-12-0030 pályázati azonosító szám alatt a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal támogatta az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával.

² *Botlik Richárd*: Az 1531. évi krakkói alku. Titkos megállapodás az I. Ferdinánd párti erdélyi területek katonai utánpótlásának kérdéséről. Századok 137. (2003) 582–586.

³ *Ennio Stipčević*: La cultura musicale in Istria e in Dalmazia nel XVI e XVII secolo — principali caratteristiche storielle, geopolitiche e culturali. International Review of the Aesthetics and Sociology of Music 23. (1992) 141–152.

⁴ *Kubinyi András*: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. Gesta 6. (2006) 20.

⁵ Átfogó életrajzát Sörös Pongrácz közölte az I. világháború idején. *Sörös Pongrácz*: Statileo János életéhez. In: A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1915–16-iki tanévre. Pannonhalmi 1916.

⁶ *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. In: Budapest régiségei. XX. Bp. 1963. 128. *Solymosi László*: A veszprémi egyház 1515.évi zsinati határozatai. Bp. 1997. 16. *Barta Gábor*:

pök édesanyja az a Statileo Magdolna, akinek fivére, Mihály, Statileo János apja volt.⁷ Statileo Itáliában tanult, egyházi pályára lépett. Kitűnő latinsággal írt és beszélt, de olasz, valamint gyökerei miatt horvát, magyar nyelven is tudott, sőt, franciául, németül és lengyelül is jól boldogult.⁸ Nagy tudásának köszönhetően küldöttként vett részt a rangos lateráni konferencián, 1512-ben.⁹ Egy 1513-ból származó dokumentum¹⁰ szerint Statileo János segesdi főesperesként kapott megbízást Beriszló Pétertől a veszprémi püspökség adminisztrátorságára. A veszprémi püspök számos alkalommal szállt harcba a törökkel szemben, ezért távollétében Statileora hagyta az egyházmegye jövedelmeinek kezelését. Egy szintén 1513-ban kelt oklevél¹¹ tanúsága szerint, ez év novemberében már felsőőrsi prépost és veszprémi kanonok Statileo titulusa. 1515-ben már királyi titkárként¹² vett részt a pozsonyi, majd bécsújhelyi királyi csúcson, s ő az, aki összeállította a zsinati döntést, melyet a bécsi Vietor nyomda 1517-ben kinyomatott. A királyi csúcson nyújtott hathatós munkáját Habsburg Miksa (1493–1519) császár birodalmi nemesi cím adományozásával ismerte el.¹³

II. Ulászló halálát követően az ifjú II. Lajost (1516–1526) továbbra is királyi titkárként szolgálta. Ugyanakkor Beriszló Péter politikai összeköttetéseinek köszönhetően már ekkor részben politikai, részben üzleti kapcsolatban állt Szapolyai Jánossal. Erre utal egy 1520-ban kelt hitlevél,¹⁴ melyben a prépost Kapornakos dézsmáját 240 forintért árendába adta az erdélyi vajdának. 1520-ban Beriszló Péter ismét Statileora bízta a veszprémi püspökség kezelését, de püspökségébe már nem térhetett vissza a bán, mert egy török csapat lépre csalta seregét, és a Korjenica-pataknál hősi halált halt.¹⁵ 1521-ben II. Lajos király Velencébe küldte Statileot, hogy valami módon pénzt kérjen a Signoriától a török ellen, de a küldetése sikertelenül végződött, mivel a városállam ekkor már

Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526. november–1527. augusztus.) Századok 111. (1977) 641. újabban *Gál-Mlakár Zsófia*: Verancsics Antal korának humanista hálózatában. Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. Tomus XIV. Fasciculus 2. Miskolc 2009. 116.

⁷ *Stephanus Brodericus*: De conflictu Hungarorum cum Solymano turcorum imperatore ad Mohach historia verissima. Ed. Petrus Kulcsár. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Serie nova. Tomus VI.) Bp. 1985. 36. *Sörös P.*: Statileo i. m. 3–4.

⁸ Nyelvtudása mellett kiváló szónok volt. A lengyel királyi udvar többször is méltatta Statileo képességeit. *Acta Tomiciana. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae Sigismundi I regis Poloniae*. Vol. I–XVII. Poznań 1882–1915. (A továbbiakban AT.) VII. 225., 253. *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 19.

⁹ *Ante Nazor*: Strahovito divlji, podmukli, najodvratniji neprijatelj: opis Osmanlija u „Protuturskim” govorima i pjesmama. *Acta Histriae* 15. (2007) 199. Már ekkoriban viselte veszprémi kanonoki titulusát. Vö. *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 21.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár. (Budapest; a továbbiakban MOL.) Diplomatikai Levéltár. (A továbbiakban DL) 47050.

¹¹ MOL. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 262486.

¹² *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 10. *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 322. *Barta G.*: Konszolidációs kísérlet i. m. 637.

¹³ *Nagybáka Péter*: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XIII. Veszprém 1978. 121.

¹⁴ MOL. DL 68521.

¹⁵ *Ács Pál*: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. *Vigília* 64. (1999) 360–374. *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 18.

szoros szövetségi viszonyt ápolt a Portával. Nándorfehérvár erősségének elvesztését követően nemcsak a Magyar Királyság, hanem az egész délszláv térség veszélyeztetett régió lett. A sorozatos török portyák eredménye, hogy immár a dalmát városok sem érezhették biztonságban magukat. A török fenyegetés okozta félelem miatt Scardona városának előljárói aggódó hangvételű levelet írtak Statileo Jánosnak, aki 1522. március 11-én kelt levelében¹⁶ ecsedi Báthory István nádor figyelmébe ajánlotta a dalmát város sanyarú helyzetét. Hiába kötötték azonban a prépostot rokoni és baráti szálak Dalmáciába, a magyar kincstár állandósult pénzhiányára hivatkozva a nádor nem tudott hathatós segítséget nyújtani a veszélyeztetett térségnek.¹⁷

1522. február 24-én II. Lajos és Mária királyné Csehországba utazott. A fiatal királyi pár egészen 1523. március 16-ig tartózkodott a Cseh Királyság területén.¹⁸ A király távolléte miatt a törvények értelmében egy évig Báthory István nádor kormányozta Magyarországot, a királyi titkárok — így Statileo is — folyamatosan ingáztak a hírekkel Prága és Buda között.¹⁹ Ezenkívül Statileo János őrsi prépost másik feladata volt a külföldi követek fogadása, szállásolása, a királyi kihallgatást mindenkor megelőző kikérdezése. Kiváló olasz nyelvtudásának köszönhetően Statileo elsősorban a Rómából és Velencéből érkező diplomatákkal foglalkozott. A közvetlenül Andrea Gritti (1523–1538) dózsának jelentő Vincenzo Guidoto velencei követ név szerint említést tett Statileo munkájáról.²⁰ 1525 elején II. Lajos Statileot küldte a lengyel királyhoz, nagybátyjához, hogy segítséget kérjen a török ellen, mindhiába.²¹ A lengyel udvar erejét nagy mértékben lekötötte a Német Lovagrenddel folytatott tárgyalássorozat, melynek eredményeként Krakkóban, április 10-én tető alá hozták a végső megállapodást. A békettárgyalás folyamán, II. Lajos király megbízásából — Brandenburgi György mellett — Statileo János tevékenyen részt vett a szembenálló felek közti közvetítési munkában.²² II. Lajos az év folyamán budai préposttá nevezte ki Statileot.²³ A prépost — udvari kapcsolataira hivatkozva — figyelmeztette barátját, Werbőczy Istvánt, hogy II. Lajos ugyan elfogadta lemondását a nádori posztról, de a fiatal királyhoz közel álló politikai körök kezdeményezni fogják a felelősségre vonását. Statileo jóvoltából Werbőczy még idejében elmenekült az udvarból a reá váró súlyos vádak elől.²⁴

¹⁶ MOL. DL 24397. A teljes szöveget közölte: *Iványi Béla*: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban. Történelmi Tár 1906. 331.

¹⁷ *Sörös P.*: Statileo i. m. 3–12.

¹⁸ *Václav Blůžek*: Saját országában idegen. (Jagelló Lajos és Habsburg Mária csehországi tartózkodása 1522–1523 fordulóján.) In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. Szerk.: Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Bp. 2005. (A továbbiakban HM.) 57–58.

¹⁹ L. a váci püspök levelét. MOL. DL 25660.

²⁰ Vincenzo Guidoto jelentése Velence fejedelmének. In: Mohács emlékezete. (A továbbiakban ME.) Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1979. 166.

²¹ A követi út 347 forintba került. *Iványi B.*: Adalékok i. m. 150.

²² *Sörös P.*: Statileo i. m. 9–10. *Zombori István*: Jagelló–Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján. In: Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója. Bp. 2004. 252. *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 19.

²³ *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 21.

²⁴ *Fraknoi Vilmos*: Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Századok 10. (1876) 631.

1526-ban, a mohácsi csatára készülődő magyar sereggel, a király kíséretében vonult Statileo prépost Eszék felé. Dunapentelénél érte utol a fősereget az erdélyi vajda üzenetével Basy György,²⁵ aki igyekezett cáfolni a sereg Szapolyai-ellenes hangulatát, mondván, hogy a vajda cserben akarja hagyni II. Lajost. Szapolyai János küldötte rámutatott arra, hogy az 1514-es parasztháborút követően az országgyűlés úgy határozott, hogy az erdélyi vajdának az első számú kötelessége, hogy Erdélyt védje. Jelen esetben a török fenyegetés miatt lezárta Erdély hágoit, de Szülejmán (1520–1566) nem Erdély ellen, hanem Magyarország felé vonult tovább seregével. Szapolyai János ezért instrukciókra várt II. Lajostól, hogy mi tévő legyen, mert korábban ellentétes értelmű parancsokat kapott az uralkodótól. II. Lajos mindenben egyetértett a vajdával, és utasította, hogy immár ne Erdély védelmére, hanem a magyar főserghez való csatlakozására koncentráljon. *„Hogy a dolog simábban és gyorsabban végbe-menjen, Basy Györggyel együtt küldik Statilius Jánost, az éles és fürge elméjű, nem csekély tudományú férfit”* Szapolyaihoz, írta Brodarics István visszaemlékezésében.²⁶ Statileo János tehát ezen oknál fogva nem vett részt a mohácsi ütközetben. Statileo János a mohácsi csatát követően az erdélyi vajda mellett maradt, csaknem minden kiemelkedő fontosságú tanácskozáson részt vett, és a hajdani királyi udvar mintegy jogutódjaként²⁷ Szapolyai János legbensőbb híveinek táborát gyarapította, s János király halálát követően sem pártolt Ferdinándhoz, mert bízott Erdély jövőjében, létjogosultságában.

Statileo János, János király második lengyelországi küldöttségének vezetője

A budai prépost ott volt a tokaji részországgyűlésen (október 14.), Szapolyai királlyá választásakor és koronázásakor (november 10–11.). Érdekes tény, hogy a mohácsi csata és a tokaji részországgyűlés közt eltelt időszakban a pozsonyi udvar ugyanúgy számított Statileo János munkájára, mint korábban, jöllehet Brodarics István kancellár már bizonyosan informálhatta a nádort és Habsburg Máriát a királyi titkár pártváltásáról. Mindezek ellenére az özvegy királyné a Magyarországot elhagyni készülő Burgio nuncius mellé Statileot kívánta Rómába küldeni, hogy a követ az osztrák főherceg számára segítséget kérjen VII. Kelemen pápától. A királyi titkár viszont nem kívánt részt vállalni a pozsonyi udvar ügyeinek intézésében.²⁸

²⁵ Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről: a Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002. november 22-i és az Erdély története a 15–17. században című, 2001. november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadásai. Szerk.: Bessenyei József. (A továbbiakban TaSz.) Studia Miskolcinsula 5. Miskolc 2004. 182.

²⁶ Brodericus 36., 42. ME. 25.

²⁷ Pálffy Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. Történelmi Szemle 45. (2003) 46. „János király kormánygépezete tehát — úgy szerkezetét és személyzetét, mind működését tekintve — összességében egyenes, de egyszerűsített folytatása volt a Jagelló-korinak.” Pálffy Géza: Sorsforduló a magyar történelemben: Mohács és következményei. In: Brodarics-émlékkönyv. Írták, a kötet dokumentumait válogatták és a tájékoztató irodalomjegyzéket összeállították: Kasza Péter és Pálffy Géza. Bp. 2011. (A továbbiakban Be.) 22–23.

²⁸ Fraknoi Vilmos: János király és a római Szent-szék. Századok 36. (1902) 698.

János király második lengyelországi küldöttségének vezetője Statileo János budai prépost, királyi titkár és tanácsos lett.²⁹ Miért Statileora esett János király választása? A koronázást követően Jozefics Ferenc zenggi püspököt Rómába, Velencébe és Nyugat-Európába, Frangepán Ferencet kicsivel később Rómába küldte a király.³⁰ A frissen kinevezett esztergomi érseket, Várday Pált ugyan ismerte a lengyel udvar,³¹ Statileo azonban még Várdaynál is jobban szót értett a lengyel politikai elittel.³² Frangepán érsek pápai látogatása kikerülhetetlen volt: János királynak újból bizonyítania kellett VII. Kelemen felé a Magyar Királyság elkötelezettségét, és erre a tapasztaltabb Frangepán alkalmasabb személynek bizonyult a fiatal Várdaynál. Botrányos politikai múltja, és egy, a még Mohács előtt lefolytatott bírósági perben Szapolyai ellen hozott döntése miatt Werbőczy István kancellárnak vissza kellett nyernie az új király bizalmát, a feladatra tehát Statileo Jánosnál jobb kvalitású követet keresve sem találhatott volna Szapolyai János.³³

A lengyel udvar már türelmetlenül várta az újonnan megkoronázott magyar király követét, hiszen homonnai Drugeth István követjárása (1526. november 13.) óta eltelt időszakban János király magyarországi helyzete — Habsburg Ferdinánd magyar királlyá választása miatt — gyökeresen megváltozott.³⁴ Statileo János 1527. január végén indult Krakóba, ahol meleg fogadtatásban részesült. A lengyel politikai elit elhalmozta gratulációival, és már ekkor felajánlotta segítségét a Ferdinánddal kapcsolatos konfrontáció közvetítésében. A lengyel diplomácia figyelmét sem kerülhette el az a folyamat, hogy a magyar királyi címre a már megkoronázott Szapolyain kívül Ferdinánd is pályázik.³⁵ A fiatal osztrák főherceg nagy lépést tett azzal a magyar trón felé, hogy Szapolyait megelőzve cseh királlyá választatta magát 1526. október 23-án, mintegy üzenve a magyar politikai elitnek a korábban kötött Habsburg–Jagelló házassági szerződés jogi folyamatosságát.³⁶ II. Lajos magyar- és cseh király halálát követően

²⁹ AT. VIII. CXIX. 257. Királyi titkárságára ld. Barta G.: Konszolidációs kísérlet i. m. 637. Consiliarius: Archív Mesta Košic. (Kassa; a továbbiakban AMK.) Collectio Schwartzbachiana. Nr. 1152.

³⁰ Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1859. 16. Botlik R.: Az 1531. évi i. m. 584. A zenggi püspök szintúgy járt Rómában. Sörös Pongrácz: Frangepán Ferencz, kalocsai érsek, egri püspök. Századok 51. (1917) 432–433.

³¹ Az egri püspök a lengyel udvarral jó kapcsolatot ápolott. A mohácsi vereség elszenvetését követően, Egerből írt levelében I. Zsigmond királynak szabadkozott, amiért II. Lajos a csata előtt Budára küldte őt, s ezért nem vehetett részt az ütközetben. AT. VIII. CLXVII. 215–217. Piotr Tomicki al-kancellár és a lengyel király vigasztalta őt válaszelevelében. AT. VIII. CLXVIII–CLXIX. 217–218. Botlik Richárd: „De Vidua Christiana.” Gondolatok Habsburg Máriáról. KÚT 4. (2005) 47. Várday Budára küldésének okáról ld. Laczlavik György: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. Levéltári Közlemények 75. (2004) 42–43.

³² Már az 1525. évi porosz–lengyel csúcson megkedvelték a lengyelek az ékesszóló magyar követet. AT. VII. 225.

³³ Vö. Kubinyi A.: A királyi titkárok i. m. 19.

³⁴ Barta Gábor: A Sztambulba vezető út 1526–1528. (A török–magyar szövetség és előzményei.) Századok 115. (1981) 175.

³⁵ Botlik R.: Az 1531. évi i. m. 581–582.

³⁶ A cseh rendek nem fogadták el a házassági szerződést, és ragaszkodtak a szabad királyválasztáshoz. Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár monográfiák 27.) Bp. 2010. 56–57.

ugyanis nemcsak a magyar, hanem a cseh trón is megüresedett. II. Lajos hajdani egyenes ági (apai) örökségét képező Csehország megszerzése sürgető feladattá vált Ferdinánd főherceg és a Habsburg Monarchia számára,³⁷ hiszen — amellet, hogy a csehek kiváló katonasággal rendelkeztek, és városaik a közép-európai kereskedelmi hálózat lüktető egységeit képezték,³⁸ ezenkívül azt sem szabad elfelejteni, hogy — a cseh király volt az egyike a hét birodalmi választófejedelemnek, sőt, a birodalom világi választófejedelmek közül az első helyet reprezentálta.³⁹

I. Zsigmond (1506–1548) lengyel király már 1527 januárjában figyelmeztette Szapolyait, hogy a választott cseh- és magyar király (*electus rex*), Ferdinánd hadsereget toborozna ellene Csehországban,⁴⁰ amit a sziléziai, morva, és a felső- és alsó-lausitzi rendek viszont nem néznek jó szemmel, mivel az előző évben, Mohácsnál sok cseh származású katona lelte halálát. A lengyel király és Szapolyai János nagybátyja, Kázmér tescheni herceg⁴¹ úgy vélte, hogy a hatalomváltás miatt ingadozó Morva Órgrófság és a Sziléziai Hercegség megfelelő biztosítékok fejében csatlakozna János királyságához, vagy legalábbis jó alkupozícióhoz juthatna Ferdinánd előtt a két tartománnyal hírbehozott Szapolyai.⁴² A morva, sziléziai és lausitzi rendek feltételekkel elfogadták Ferdinándot királyuknak, de nem fogadták el az osztrák főherceg prágai választását és a cseh rendek primátusát.⁴³ A Lengyelországba küldött Statileo János 1527. február 25-én tárgyalt többek között a cseh kérdés rendezésének ügyéről és Szapolyai János udvarának álláspontjáról, valamint a február 24-én cseh királlyá koronázott Ferdinánddal kötendő megegyezés lehetőségéről. A János párti magyar rendek felkérték Zsigmond királyt a közvetítésre. Sőt, János király azt szerette volna elérni, hogy a lengyel király ne csak közvetítője, hanem döntőbírója legyen kettejük vitás ügyének.⁴⁴ A tervezett békétárgyalás egyik pontjának értelmében Szapolyai János követelte a Morva Órgrófság és a Sziléziai Herceg-

³⁷ *Gecsényi Lajos*: I. Ferdinánd udvarmesterének levelei Augsburg városához az 1527. évi magyarországi hadjárat eseményeiről. Levéltári Közlemények 78. (2007) 129–142. Gecsényi e dokumentumok közzétételével egyértelműen bizonyította, hogy Ferdinánd osztrák főherceget 1526. december 16-án, s nem pedig december 17-én választották magyar királlyá.

³⁸ *Tóza-Rigó Attila*: Adalék a morva- és csehországi városok magyarországi kapcsolataihoz a 16. században. In: Pénztörténet-Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk.: Bessenyei József és Draskóczy István. (A továbbiakban PG.) Budapest-Miskolc 2009. 352–372.

³⁹ *Fraňkó Vilmos*: Mátyás király törekvései a császári trónra. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. kötet (1911–1915). Bp. 1914. 5. *E. Kovács Péter*: A császárválasztás és Magyarország. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter-Kalmár János-V. Molnár László. Bp. 1991. 61–71.

⁴⁰ AT. IX. XXII. 22.

⁴¹ A herceg 1527 elején Esztergomban járt, ahol találkozott unokaöccsével. *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m. 173.

⁴² AT. IX. XLIV. 41., CLV. 41–42., CLVI. 46. Később I. Zsigmond lengyel király is úgy vélekedett, hogy a tartományok jó csereeszköznek mutatkozhatnak János király kezében. AT. IX. 128. 132. *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m. 172.

⁴³ *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 56–57.

⁴⁴ AT. IX. LV. 54. *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m. 173.

ség szabadságjogainak figyelembe vételét, visszaállítását.⁴⁵ Bízató jelnek mutatkozott Ferdinánd cseh király kancellárjának, Leonhard von Harrachnak egy korábbi, 1527 januárjában írt levele, melyben Werbőczy Istvánt tájékoztatta ura álláspontjáról.⁴⁶ A két király kancellárja Trencsénben, a Szapolyai család birtokán⁴⁷ alkudozott a jövőbeli béke zálogát képező pontokról: a tervek szerint János király házasságot kötne Habsburg Máriával;⁴⁸ Ferdinánd király javára lemondana a morva, sziléziai és lausitzi területekről; végül örökösödési szerződést kötne, melynek törvényes fiú utód nélküli halála esetén a Habsburg-ház férfitagja(i) a kedvezményezettje(i).⁴⁹ János király Habsburg Mária közismert meddősége miatt⁵⁰ már korábban is fanyalgott a királyi tanács tervezetétől, mert e frigy és az örökösödési szerződés meglelte ugyanolyan helyzetbe sodorhatta volna az országot, mint a királyné II. Lajos királlyal kötött házassága idején.⁵¹ A trencsényi tárgyalásról Statileo informálta a lengyel udvart.⁵² Kicsivel később azonban kiderült, hogy Harrach magánszemélyként tárgyalt Werbőczyvel, és nem volt követutasítása Ferdinándtól.

A Lengyel Királyságban tartózkodó Statileo nagy érdeme, hogy egyfajta bátorító lökést adott Brodarics Istvánnak. A budai prépost 1527 márciusában találkozott a mohácsi csatából megmenekült szerémi püspökkel, kancellárral. Brodarics az özvegy királyné kicsiny udvarában politikai ellenfélre lelt Szalaházy Tamás személyében, aki francia nyelvtudása miatt hamarabb megkedvelte magát a fiatal Máriával.⁵³ A kancellár kirekesztettnek érezte helyzetét,⁵⁴ elvesztette a bizalmat és a Mohácsot megelőző időkből megtartott pozícióját, amit később Szalaházy — aktívabb viselkedésével — érdemelt ki.⁵⁵ Mivel püs-

⁴⁵ „... de remittenda libere Slesia et Moravia regi Ferdinando ...” AT. IX. LV. 53–54. János király a dicső családi múlt miatt is ragaszkodhatott a területekhez, hiszen apja, Szapolyai István Szilézia főkapitánya (1474–1481) volt Hunyadi Mátyás király uralkodása alatt. Szapolyai a későbbiekben sem mondott le csehországi jogairól, propagandisztikus oknál fogva királyi címében jelölte mindezt: „*Joannes, Dei gratia rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. marchio Moraviae ac Lusatiae et utriusque Slesiae dux etc.*” L. AT. IX. CXXV. 127. vagy CCXX. 229. Kubinyi András: Mátyás király Bp. 2001. 79.

⁴⁶ Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 169.

⁴⁷ Kenyeres István: A Szapolyai-család és Trencsén. In: TaSz. 135. A várat Hunyadi Mátyás zálogosította el František z Hájának, majd a kapitány özvegye adta el a zálogjogot Szapolyai Istvánnak 1477-ben. *Ferdinand Brunovský-Andrej Flala-Tamara Nešporová-Milan Šišmiš*: Trenčiansky hrad. Bratislava-Martin-Trenčín 1991. 6–7., 20–21. Trencsénben jegyezte el magát Szapolyai Borbála a lengyel királlyal, I. Zsigmonddal. *Botlik Richárd*: A Szapolyai család lengyel kapcsolata. KÜT 3. (2004) 21.

⁴⁸ Ez a változat Szeréminél is megjelent. L. Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Jegyzeteket írta Székely György. Bp. 1979. 128–129.

⁴⁹ Bárdossy László: A magyar politika a mohácsi vész után. Bp. 1943. 48. Újabban Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 169.

⁵⁰ Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 169.

⁵¹ Botlik Richárd: Szapolyai János lengyel szövetségesei. Szilvásvárad 2008. 52–53.

⁵² AT. IX. LV. 53–54.

⁵³ Kasza Péter: „Mert látom, hogy néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...” Brodarics István tevékenysége irodalomtörténeti megközelítésben. Doktori disszertáció. Szeged 2007. 95. Fazekas István: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja. Történelmi Szemle 47. (2007) 28.

⁵⁴ Brodarics „...Mohács előtt a több királyi poszt egyikének betöltése dacára sem tartozott tartósan az udvar befolyásosabb, Habsburg Mária királyné vagy Báthory István nádor köré csoportosuló szűkebb köreiből.” Pálffy Géza: Egy különös pártváltás a mohácsi csata után. Turul 84. (2011) 5.

⁵⁵ Kasza P.: „Mert látom...” i. m. 99.

pökségébe sem térhetett vissza, az egykori kancellár lengyel barátaihoz fordult, és végül János király udvarában talált menedéket. Statileonak nem volt tudomása arról, hogy a szerémi püspök pártváltásra készül, erre a tényre, valamint az egykori kancellár érdemeire és szerencsétlen helyzetére I. Zsigmond király hívta fel Statileo figyelmét.⁵⁶ A prépost ezután könnyen rábeszélte a bukott kancellárt, hogy csatlakozzon János királyhoz, hiszen már Brodarics szűkebb hazája, Szlavónia is nagyrészt János király pártját fogta.⁵⁷ A szerémi püspök 1527. március végén lépett újra magyar földre.⁵⁸ Április 3-án már a budai várból írt levelet barátjának, Piotr Tomicki krakkói püspöknek és alkancellárnak.⁵⁹ Pártváltásának okairól korábban részletesen beszélhetett Statileo Jánossal, mert a levélben kifejtette, hogy a budai préposttól értesülhetnek bővebben a Dévény várában megfogalmazott döntéséről.⁶⁰ Szapolyai János lengyelországi követe az olmtüzi konferencia szervezése miatt Krakkóban maradt.

Statileo János nagy mértékben bízott a lengyel udvar diplomáciai összeköttetésében. A segítség azonban 1527 kora tavaszán onnan érkezett urának, Szapolyainak, ahonnan még maga Statileo és a lengyel diplomaták sem remélték: Angliából. VIII. Henrik (1509–1547) angol király követe, Sir John Wallop 1526 augusztusában indult Londonból, hogy II. Lajos számára pénzbeli segítséget nyújtson a török elleni harcra.⁶¹ Jóllehet, időközben a londoni udvar tudomást szerzett a mohácsi csatában elszenvedett súlyos vereségről és a magyar király haláláról, Sir Wallop követutasításán többször változtattak.⁶² Az angol követ feladata immár az volt, hogy találkozzon az újonnan koronázott magyar királlyal, Szapolyai Jánossal. Ezt viszont nem nézhette tétlenül Ferdinánd főherceg, aki a Prágába érkező angol követet feltartóztatta, és az angolok hosszas kérése és unszolása után sem engedte őt a János király pártján álló magyarországi területre lépni. Ferdinánd attól tartott, hogy a Cognaci Liga tagjaként a franciák szövetségese, VIII. Henrik pártfogolni kívánja Szapolyait, és ezzel végeláthatatlan háborúskodást indít el kettejük között. A főherceg félelme igazolódott. Noha a hivatalos levelezésben a londoni udvar bizonytalanságának adott hangot és hezitált, hogy Ferdinánd és János királyok közül kit támogasson a török elleni harcban, e levelek álságosak, mert az angolok titokban folyamatosan

⁵⁶ Botlik R.: Az 1531. évi i. m. 584. *Oborni Teréz*: Szapolyai (I.) János király diplomatája, Brodarics István. Turul 84. (2011) 22. Stephanus Brodericus-Epistulae. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus Kasza. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. Tomus XVI.) Bp. 2012. (A továbbiakban: Brodericus-Epistulae.) 181–184.

⁵⁷ Székely Samu: Brodarics István élete és működése. Történelmi Tár 1888. 235–236. vö. Botlik R.: Az 1531. évi i. m. 584. Kasza P.: „Mert látom...” i. m. 99.

⁵⁸ Barta G.: Konzolidációs kísérlet i. m. 636. Brodericus-Epistulae 182.

⁵⁹ AT. IX. CIX. 111. Brodericus-Epistulae 181–183.

⁶⁰ Április 12-én kelt levelében, melyet Andrzej Krzyckinek írt, ugyanígy Statileo János közvetítésére utalt. AT. IX. CXXII. 125. E levélből idézett Székely Samu. Székely S.: Brodarics i. m. 235–236. Pártváltásának okairól újabban előkerült levele alapján ld. Kasza Péter: Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz Szapolyai János királyhoz való csatlakozásáról. Turul 84. (2011) 7–14. és Be. (2011) 131. Brodericus-Epistulae 183–185.

⁶¹ The National Archives. Public Record Office. (London; a továbbiakban PRO.) State Papers. (A továbbiakban SP) VI. 527. (SP1/41p. 185.)

⁶² Botlik Richárd: VIII. Henrik és Magyarország. Szilvásvárad 2010. 37–46.

pénzelték kisebb összegekkel Szapolyait, és tették ezt azután is, hogy János király Szülejmán (1520–1566) szultán szövetségese lett.⁶³ Azok a korábbi következtetések, miszerint János király országa teljesen elszigetelődött Nyugat-Európától, nem helytállóak.⁶⁴ Bebizonyosodott, hogy a francia és az angol király, valamint a velenceiek pénzügyi, és a lengyel király természetbeni támogatása miatt tudott Szapolyai szinte a semmiből 15 ezer fős hadsereget szervezni, és ostromláshoz szükséges tüzérseget felállítani 1527–1528 telén.

Sir Wallop a Ferdinánddal folytatott sikertelen prágai tárgyalássorozat után egyik szolgája, John Broke segítségével titokban levelet küldött János király egyik alattvalójának. A levelet névtelenül írta, mert félt a lebukás veszélyétől. A magyar király szintén titokban válaszolt Sir Wallopnak.⁶⁵ Miután felvették egymással a kapcsolatot, Wallop előadta, hogy ura Jánoshoz küldte őt, de Ferdinánd feltartóztatta, és semmilyen módját nem találja annak, hogy a Magyar Királyság területére lépjen. Az angol követ tapasztalata szerint bár Ferdinánd magyarországi pártjának kicsi a politikai súlya, s vára vagy erőssége sincs, János királynak viszont sokkal kisebb katonai és diplomáciai ereje van.⁶⁶ „*Ha a cseh király háborúba kezd, a magyar király belekényszerül abba, hogy békét kössön a törökkel, ezért kéri a segítséget, mely minél gyorsabban jó volna, hogy ne kelljen ebbe a békébe kényszerülnie.*”⁶⁷ Márpedig Wallop szerint minden jel arra utal, hogy Ferdinánd háborút fog indítani 1527 nyarán János királysága ellen: meglátása szerint a főherceg az összes alsó-ausztriai templomból begyűjtette a nemesfémből készült kegytárgyakat, melynek nagy részét a csehországi koronázására költötte,⁶⁸ kisebb hányadát pedig — nyilván a hadjáratra — visszatartotta.⁶⁹ Wallop úgy látta, hogy a birodalmi nemesek nem szívesen adnának pénzügyi támogatást Ferdinándnak a magyarországi akciójára, de a császár erre rákényszerítheti őket. A birodalmi gyűlés követet küldött Magyarországra, aki az angol diplomata szerint éppen Jánoshoz tart. „*Sok birodalmi nemes fel-ségemet⁷⁰ kívánja római királynak, és küldtek ez ügyben magas előljárókat, akik mondják, hogy engedélyt kell erre kérniük. [...] Nem akarják uruknak a cseh királyt, azt gondolják, hogy őfelsége egy erkölcsös fejedelem. Mondták,*

⁶³ Botlik Richárd: Szapolyai János londoni váltója. Adalékok a mohácsi csata utáni angol-magyar szövetség pénzügyi hátteréhez. In: PG. 65–76.

⁶⁴ Vö. Hóman Bálint-Szekfü Gyula: Magyar történet. III. kötet Bp. 1935. 19.

⁶⁵ British Library. (London; a továbbiakban B.L.) Cotton Manuscripts: Vespasianus F. I. 69. Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 181.

⁶⁶ B.L. Cotton MSS.: Vespasianus F. I. 69. Andrzej Krzycki püspök 1526. december 4-én jelentette urának, I. Zsigmondnak Esztergomból, hogy Ferdinándnak a nádoron, a veszprémi püspökön, a horvát-szlavón bánon és Brodarics Istvánon kívül nincsenek magyarországi hívei. AT. VIII. CCX. 272–274.

⁶⁷ Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII, 1509–1547. 21 volumes in 33 parts. Ed. John Sherren Brewer. London, 1862–1932. (A továbbiakban L&P) Vol. 4. Nr. 2961.

⁶⁸ Február 25-én feleségét, Jagelló Annát koronázták díszes külsőségek közepette cseh királynévá.

⁶⁹ Vö. Gecsényi Lajos: Folytonosság és megújulás Magyarország és a délnémet városok kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál-Pálffy Géza-Tóth István György. Bp. 2002. 180–182.

⁷⁰ Értsd: VIII. Henrik angol királyt.

hogy a Regensburgba tervezett gyűlést nem fogják megtartani, és hogy a magyar király sok embert gyűjtött már, de nem tudják, hogy mit kezd velük, néhányan azt gondolják, hogy Morvaország ellen megy, amely most a cseh király birtoka, de azelőtt a magyar királyé volt, Sziléziával együtt.”⁷¹

Sir Wallop kérését, nevezetesen hogy Magyarországra léphessen, számos alkalommal elutasította Ferdinánd, ennek ellenére nem adta fel a reményt, és úgy tűnik, hogy várakozása — bár felemás sikerrel, de — eredményt hozott. Március 28-án ugyanis Ferdinánd Prágából a morvaországi Olmützbe utazott, és egy császári követ kérte őt, hogy hadd mehessen el Pozsonyba, ahol meglátogatná a húgát, Máriát. Wallop is csatlakozott a követtársa kéréséhez, és ugyan felügyelettel, mégis, hivatalos angol diplomataként először lépett Magyarország területére. Habsburg Mária szívélyesen fogadta a messziről érkezett követet. „Ottlétemkor átadtam neki a királyi felség legszívesebb üdvözléseit, megmutattam neki, hogy a múlt év augusztusában küldtek Angliából, remélvén, hogy találkozhatom férjével, a királlyal, a csata előtt; és ha ez megtörtént volna, akkor vigaszra és nagy megkönnyebbülésre lettem volna, merthogy velem voltak a számára kiállított váltók” — írta Wallop.⁷² A Szapolyaihoz hű politikai elittel azonban a pozsonyi udvarban sem tudott kapcsolatot létesíteni az angol követ. Sir Wallop pozsonyi látogatását követően visszatért Habsburg Ferdinándhoz. 1527. április 23-án este érkezett meg Olmützbe,⁷³ ahol a cseh király rögtön magához kérette, hogy másnap vegyen részt a térdszalagrend lovagjainak évenként rendezett, hagyományos templomi ünnepségén. A misét követően együtt ebédelt a királyi családdal, ezután Wallop értesítette Ferdinándot, hogy levele érkezett VIII. Henriktől, mire a cseh király rögtön lakosztályába invitálta az angol diplomatát,⁷⁴ „ahol én közöltem neki őfelsége levelének tartalmát, egyes fejezeteit egymás után, nem elfelejtve az Ön⁷⁵ utasítását és tanácsát. Kedvére volt [a levél — B. R.], mindaddig, amíg elértem benne a vajdához szóló megbízásomhoz, melyet ő nem szeretett [volna hallani — B. R.].”⁷⁶ Az angol követ Olmützben könnyen kapcsolatba tudott kerülni a János királyt támogató lengyelekkel.

Statileo János a morvaországi Olmützben: terítéken a kettős királyválasztás ügye

Statileo számtalan alkalommal hangoztatta János király abbéli szándékát Zsigmond lengyel királynak, miszerint az egész kereszténység ügyének érdeké-

⁷¹ L&P vol. 4. Nr. 2961. és Botlik Richárd: Henry VIII and the New Hungarian Political Elite in 1526–1527. (The Anglo-Hungarian Relationship After the Battle of Mohács.) Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, Tomus XII., Fasciculus 2. Miskolc 2007. 139.

⁷² PRO. SP. VI. 527. (SP1/41p. 185.) vö. Monumenta Hungariae Historica Diplomataria. V. kötet I. osztály. (A továbbiakban MHHD.) Szerk.: Simonyi Ernő. Pest 1859. 77., 82. Botlik R.: Henry VIII i. m. 139.

⁷³ PRO. SP. VI. 527. (SP1/41p. 185.)

⁷⁴ Wolsey leveléről, amelyben a kancellár utasította Wallopot a Ferdinánddal folytatandó párbeszédre, az angol követ nem tett említést a cseh királynak. Uo. és L&P vol. 4. Nr. 3067. Botlik R.: Henry VIII i. m. 139.

⁷⁵ Értsd: Thomas Wolsey.

⁷⁶ PRO. SP. VI. 527. (SP1/41p. 185.) Vö. MHHD. V. I. 84–86. és L&P vol. 4. Nr. 3067.

ben szívesen megegyezne Habsburg Ferdinánddal.⁷⁷ Hozzá kell tenni, hogy a prépost azt sem rejtette véka alá, hogy Ferdinánd támadása esetén János király az Oszmán Birodalomhoz fordulna segítségért. Áprilisi tárgyalásain Statileo próbálta kipuhatolni a lengyel udvar álláspontját az oszmán szövetség ügyében.⁷⁸ Zsigmond király nem foglalkozott a kérdéssel, mert ekkor még bízott a két keresztény fejedelem jóindulatában. A lengyel fél által szervezett olmützi békekonferencia kivitelezésében nagy érdeme volt Statileonak. János király 1527. április 14-én, a budai királyi székhelyéről küldött részletes utasításokat Statileo számára, hogy a budai prépost a tervezett megegyezés mely pontjait részesítse előnyben az előtárgyalások folyamán.⁷⁹ Olmütz városában találkozott a konferencia lengyel szervezőjének egyikével⁸⁰ Sir Wallop. A lengyel megbízott invitálta az angol király követét Lengyelországba. A lengyel kancellárt, Krzysztof Szydłowieckit már jól ismerte a londoni udvar, hiszen régóta VIII. Henrik király barátja volt.⁸¹ Mindketten egy közös szenvedélynek, a solymászatnak hódoltak. Nemegyszer küldött a lengyel kancellár ragadozó madarat a távoli szigetország uralkodójának becses gyűjteményébe.⁸² Sir John Wallop úgy döntött, hogy elfogadja a baráti meghívást, és ellátogat I. Zsigmond király udvarába. „*Míg Sziléziában voltam, mely határos Lengyelországgal, kértem őfelségét [ti. Ferdinándot — B. R.], hogy engedje meg nekem a lengyel király udvarát meglátogatnom, amibe ő szívesen beleegyezett.*”⁸³ Az angol követ valamikor 1527. május elején érhetett Boroszlóból Krakóba. Úgy tűnik, nagy melegséggel fogadta a lengyel király a távolról érkezett diplomatát, ez kézzelfogható Zsigmond Thomas Wolsey kancellárnak írott levelében.⁸⁴ Sir Wallop is kiemelte, hogy útja során még sehol nem fogadták akkora lelkesedéssel, mint Lengyelországban. „*Biztosítom kegyelmedet, hogy ő [ti. Zsigmond király — B. R.] nagyon örült, hogy a király és kegyelmed az ő látogatására küldött engem, mondta, hogy sem az ő uralkodása, sem elődje idejében e részeken nem járt angol követ. [...] Biztosítom kegyelmedet, hogy egész utam során nem részesültem olyan jó fogadtatásban, mint amiben ő, és nemessége részesítettek engem. Habár előtte is oly jól fogadtak mindenütt, ahogy lehetett, de ez a fogadtatás oly jó és oly szívből eredő volt, hogy nem lehet róla eleget írni. És ajándékokat is kaptam, nemcsak a királytól, ha-*

⁷⁷ Botlik R.: Az 1531. évi i. m. 586.

⁷⁸ AT. IX. CXXVIII. 132. Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 164.

⁷⁹ AT. IX. CXXV. 127–129. Brodericus-Epistulae 183–184.

⁸⁰ A konferencia lengyel szervezői: Andrzej Krzycki, plocki püspök; Krzysztof Szydłowiecki kancellár; Jan Tarnowski hetman, Szmyelow kapitánya; Jan Wiczewski plocki várnagy; Jan Choiński jogtudós, krakkói főesperes, királyi titkár. Hárman közülük bizonyíthatóan Szapolyai lengyelországi híveinek táborából valók. Krzycki később is Szapolyait szolgálta királyi titkárként, állandó évjáradékot kapott szolgálataért. Tarnowski titokban hadsereggel segítette Szapolyait, és Gritti kormányzó bukását követően 35 ezer arannyal lett gazdagabb (az 1530-as évek végén Habsburg párti lett). Choiński személyesen is részt vett Szapolyai 1528 tavaszi hadjáratában. AT. IX. CXXXV. 143. Az irat eredetijét Schmidt Vilmos megtalálta az olmützi levéltárban a 19. század végén. L. Schmidt Vilmos: Az olmützi városi levéltár magyar vonatkozású iratai. Századok 23. (1889) 212.

⁸¹ Zombori I.: Jagelló-Habsburg i. m. 221.

⁸² AT. IX. XLVIII. 43. Az angol király udvarában királyi solymásmester (*royal falconer*) gondozta a nemes madárállományt.

⁸³ PRO. SP. VI. 581. (SP142p. 21.) vö. MHHD. V. I. 305. Botlik R.: Henry VIII i. m. 140.

⁸⁴ AT. IX. CLVII. 166.

nem az ő nemességétől is.”⁸⁵ Zsigmond király is nagy megelégedéssel írt az angol követről Wolsey kancellárnak Krakkóban, május 7-én kelt levelében. *„Tisztelendő atyáknak, legbecsesebb és legtiszteltelemőbb barátunknak. Mikor nálunk volt nagyságos és tekintetes John Wallop, kifejtette nekünk tisztelendő uram egyedülálló jóakarátát, és nem csekély fáradozását és igyekezetét a jó keresztény ügyért, és a hitetlenek ellen folytatott küzdelméért, amit nekünk oly kedves volt tőle hallanunk. [...] Rokon lelkek vagyunk a legkegyelmesebb király öfelségével, és vérrokonok voltunk öfelsége atyjával. Tisztelendő uram, ami e királyságok dolgát illeti, most a hitetlenek tömegét ugyan feltartóztatják, de bizony sokáig erre nem képesek, ugyanezt ki fogja fejteni Önnek nagyságos John Wallop úr. Kérjük tisztelendő uramat, hogy fontolja meg az ő tanácsát, és keressen fel bennünket és a Magyar Királyságot jóakarátával, amivel a legkegyelmesebb atyánk a hátramaradt előkelő fejedelmeket végre ráveheti arra, hogy a döntő percben támogatassanak minket. Azok ugyanis, akik háta mögött mi élünk,⁸⁶ nem nyújtanak számunkra nagy reményt, sőt a keresztény vallás ellen háborognak, és nagyobb gyalázatban részesítik azt, mint valamely hűtlenek, nem értik, hogy mekkora kárt okoznak ezzel nekünk, és mekkora bajt terjesztenek ezzel a világegyetemben.”*⁸⁷ Wallop tehát valamikor május 7-e után hagyta el a lengyel udvart, és szintén e hónap közepén tért vissza Boroszlóba. A sziléziai városban találkozott az Albertine ágbeli Wettin György szász herceggel, aki rokoni kapcsolata révén jó barátságot ápolt Szapolyai Jánossal. *„A cseh király udvarához visszatértemkor a sziléziai Boroszlóban beszéltem György szász herceggel, és üdvözöltem őt mindkettejük, a király öfelsége és az Ön nevében is, aki annyira megörült, hogy azt kívánta, miszerint én mindenképpen az ő országán keresztül térjek vissza, mindezt azért, hogy ő mindent megteheszen, ami király öfelsége vagy kegyelmed tetszésére lehet.”*⁸⁸ Kétségtelen tény, hogy az angol követ valamikor átadta a váltót, vagy a váltóban szereplő összeg egy részét György hercegnek, esetleg I. Zsigmondnak, vagy a krakkói udvarban tartózkodó Statileonak, esetleg később, az olmützi konferencián részt vevő Szapolyai küldöttség valamelyik tagjának.⁸⁹

Az olmützi konferencia 1527. június 1-jén kezdődött, és a gondos előkészítés ellenére kudarccal végződött.⁹⁰ Statileo János inkább a szervezési munkálatokban vett részt, de egy lényeges pontot ki kell ragadni Statileo olmützi szereplésével kapcsolatban. Szapolyai János követei az olmützi konferencián elismerték volna cseh királynak Habsburg Ferdinándot, amennyiben a főherceg lemond igényéről a magyar trón megszerzését illetően. A cseh rendek Prágában szabad választással királlyá választották, majd megkoronázták a Habsburg-házi főherceget, de a morva, a sziléziai és az alsó- és felső lausitzi rendek nem ismerték el a prágai döntést, ellenben jóváhagyták Ferdinánd örökösödési jogát,

⁸⁵ PRO. SP VI. 581. (SP1/42p. 21.) és MHHD. V. I. 305.

⁸⁶ Egyértelmű utalás a Német-római Birodalomra.

⁸⁷ Utalás a Birodalom területén terjedő reformációra. AT. IX. CLVII. 166. vö. PRO. fol. Rymer, XIV. 196. Hasonló jellegű, de rövidebb hangvételű levelet írt VIII. Henrik királynak is. L. B.L. Cotton MSS.: Nero B. II. 102.

⁸⁸ PRO. SP VI. 581. (SP1/42p. 21.) és MHHD. V. I. 306.

⁸⁹ Sörös P.: Statileo i. m. 13. Botlik R.: VIII. Henrik i. m. 55.

⁹⁰ Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 57.

tehát a cseh király hamarosan a morva őrgrófi címet is birtokba vette.⁹¹ Ezt a címet János király is viselte. Szapolyai János követei⁹² kérték Ferdinánd király követeitől,⁹³ hogy mutassák meg azokat az okmányokat és szerződéseket, melyek alapján az osztrák főherceg jogalapot képez a cseh és a magyar trón betöltésére, azonban ezeket az iratokat Ferdinánd követi nem tudták előadni, mondván, hogy uruk nem találja azokat.⁹⁴ A valóság az, hogy Ferdinánd nem akarta az iratokat megmutatni. Bizonyítja mindezt Sir John Wallop 1527. március 12-én kelt levele, melyben Thomas Wolsey kancellárnak beszámolt arról, hogy Ferdinánd megmutatta neki azokat a dokumentumokat, amelyek alapján igényt formált a cseh- és magyar királyi címre.⁹⁵ A szerződéssel kapcsolatos vizsgálódás hátterében az állhatott, hogy a Szapolyai párt elismerte Ferdinánd cseh királlyá választását, de nem kívánta tudomásul venni a cseh király — 1498. évi 45. cikkelyt sértő — magyar királlyá választását,⁹⁶ valamint a János király pártján levők tisztában lehettek az örökösödést biztosító dokumentum jogvesztő hatályával.

Újfent megvizsgálva az olmützi békekonferencián résztvevők névsorát feltűnik, hogy Statileo János királyi titkárként ott volt az 1515. évi pozsonyi Habsburg–Jagelló csúcson, ahol megegyezés született II. Lajos cseh- és magyar király országainak sorsáról: amennyiben a fiatal Jagelló-házi uralkodó törvényes fiú utód nélkül távozna az élők sorából, akkor Habsburg Miksa császárt, illetve örökösait, jelen esetben unokáját illeti a törvényes utód nélkül elhunyt II. Lajos király trónja.⁹⁷ Az 1515. évi pozsonyi, majd bécsújhelyi csúcson részt

⁹¹ Uo. 56.

⁹² Név szerint: Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Werbőczy István kancellár és Statileo János. Sörös P.: Frangepán i. m. 434.

⁹³ Név szerint: Leonhard von Harrach és Thurzó Elek. Barta G.: Konszolidációs kísérlet i. m. 657.

⁹⁴ Szalay L.: Adalékok i. m. 72.

⁹⁵ B.L. Cotton MSS.: Vitellius B. XXI. 28.

⁹⁶ A törvénycikk kimondta, hogy „trónüresség idején, amikor tudniillik a király örökösök nélkül hal el, a fejedelmi követeknek nem szabad az országgyűlésre menniük, [...] valahányszor az országalakosok közönsége új király választása végett összegyűlne, a külföldi követek közül (aminők az urak és a közönség eltántorítása céljából gyakran sokan szoktak a királyok és fejedelmek részéről ide jönni) senkit sem szabad bebocsátani, hogy az új királyra nézve annál helyesebben lehessen intézkedni.” V. Károly Christoph von Stadion kölni tanácsost és Friedrich von Fürstenberg augsburgi püspököt küldte a királyválasztásra. Ferdinánd cseh király nem vett részt személyesen a választáson, hanem tárgyalódelegációt küldött maga helyett. A nádor beszédét követően a szabad királyválasztás idézett elvével összeegyeztethetetlenül Krištof Ravbar (Christoph Rauber) ljubljana (laibachi) püspök szólalt fel, rajta kívül Erasmus von Dornberg, Georg zu Herberstein, Joseph von Lamberg és Wilhelm von Zelking protestált Ferdinánd érdekében. A törvény ismeretében visszas, hogy az elmélyült jogi tudásáról ismert Révay Ferenc nádori ítélőmester és Ferdinánd hívei is neheztek Szapolyaira, amiért a „vajda” az országgyűlésen nem adott lehetőséget az osztrák főherceg követének kihallgatására. Magyar törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1000–1526. évi törvénycikkek. Magyar. jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1899. (A továbbiakban CJH.) <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&p=aram=1168> (2012. január 12.)

⁹⁷ Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 21.) Bp. 1961. 28–29. és újabban Spekner Enikő: Die Geschichte der habsburgisch-jagellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Hg. Maria Fuchs–Réthelyi Orsolya–Katrin Sippel. Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 8. Münster, 2007. 25–46.

vett I. Zsigmond lengyel király és Szydłowiecki kancellár, valamint Szapolyai János hűgának, Szapolyai Borbála lengyel királynénak a titkára, Andrzej Krzycki. A lengyel király, a kancellár, a plocki püspök és Statileo személyesen is látták a Habsburg–Jagelló szerződést. Feltűnő, bár nem szokatlan, hogy a tizenkét évvel későbbi béketárgyaláson két jogtudós is helyt kapott: magyar részről Werbőczy István,⁹⁸ lengyel részről pedig Jan Choienski. Az előbb felsorolt prominens államférfiak arra készültek, hogy a dokumentumok bemutatásakor bizonyítsák annak érvénytelenségét. Nemcsak arról volt szó ugyanis, amit már számtalanszor előadtak Ferdinánd politikai ellenfelei, miszerint leányágon (Jagelló Anna királyné) és az ország érvényben lévő szokásjoga (*ius consuetudinis*) alapján nem örökölheto a magyar királyi cím. Gyors vizsgálat után belátható, hogy az 1515. évi pozsonyi házassági előszerződést ugyan tökéletesen szövegezték, de figyelmetlenül írták alá, ezért teljességgel alkalmatlan arra a célra, amire eredetileg készült. II. Lajos apja, II. Ulászló cseh- és magyar király többször is agyvérzésen esett át, és az előszerződés aláírásakor cselekvőképtelen, lebénult, döntésképtelen állapotban volt. Egy angol követ, Sir Robert Wingfield — aki 1514-ben látogatott I. Miksa császárhoz, és részt vett az 1515. évi Habsburg–Jagelló csúcson —⁹⁹ kiválóan jellemezte az előszerződés aláíróit, mert vállalt nem nyomta az a teher, mint oly sok udvari történetíróét, hogy a királyi ház tagjairól szóló jellemzés csak szépet és jót tartalmazhat: nem kerülte el Sir Wingfield figyelmét az a tény, hogy II. Ulászlót gyaloghintón hordozták mindenfelé, mert a magyar király nem tudott mozogni, s arcszíne vérvörös volt.¹⁰⁰ A londoni királyi udvar tehát szintén tudhatott arról, hogy a május 20-án kelt irat érvénytelen, amiért a Habsburg–Jagelló előszerződést — amely alapján július 22-én megtörtént a kettős kézfogó — a cselekvőképtelen II. Ulászló királyi pecsétjével látták el, de az oklevelet helyette bátyja, I. Zsigmond lengyel király írta alá (*Sigismundus Rex subscripsit*), mivel a magyar király fia, II. Lajos ekkor még kiskorú (9 éves) volt.¹⁰¹ Noha a szerződés áttételesen a Lengyel Királyság és a Német Lovagrend konfliktusát is rendezte volna, Zsigmondot még a rokoni szál sem jogosította fel erre a döntésre. Ez magyarázza meg azt a furcsaságot, hogy a lengyel király később, 1526-ban egyszer sem figyelmeztette a magyar királyi címért folytatott küzdelme során Szapolyai Jánost a fennálló Habsburg–Jagelló szerződésre, mert I. Zsigmond tudta, hogy annak csupán a propaganda szempontjából van ereje. Ez világítja meg azt a tényt, hogy a római királyi címre aspiráló VIII. Henrik és udvara, és a Ferdinánd prágai udvarában je-

⁹⁸ Werbőczy a betegségére hivatkozva jóformán csak két napot töltött Olmützben.

⁹⁹ B.L. Cotton MSS.: Vitellius B. XVIII. 161.

¹⁰⁰ „First I think the King of Hungary is sixty [e mondatrészen II. Ulászló becsült életkorára célzott a levél szerzője — B. R.] and is always borne in a chair [...], nevertheless by his colour he seemeth to be of [sanguine]...” B.L. Cotton MSS.: Vitellius B. XVIII. 167. Más levelében is írt arról, hogy Ulászló szellemi képessége erősen korlátozott. *Kurucz György*: Érdekek és előítéletek. A brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig. Századok 129. (1995) 260.

¹⁰¹ A hártján két függő pecsét látható. Habsburg Miksa nevében (*sub bona fide*) a gurki püspök, Matthäus Lang kardinális (*Matheus cardinalis manu propria*) írta alá a szerződést, de a pecsét a bíborosé, nem a császáré, ahogy jogilag helyes és elvárható. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. (Bécs) Familienurkunden Nr. 974A. vö. MOL. DL 39341.

lenlevő Sir John Wallop miért nem vett tudomást a házassági szerződés jogsultságáról, s Ferdinánd látszólag meggyőző érvei ellenére miért kívánta felvenni a kapcsolatot János királlyal. Hozzá kell tenni, hogy az 1515 előtt kötött örökösödési szerződések (1491, 1506) nem is teremthettek jogalapot arra, hogy Ferdinánd főherceg örökölje a cseh- és magyar trónt, mivel e szerződéseket sem a cseh, sem a magyar rendek nem hagyták jóvá országgyűlésen, és nem sorolták azokat a szokásjogok közé sem; ugyanígy Szapolyai János sem élhetett a rákosi végzés (1505) eredményével.¹⁰² Viszont Ferdinánd nem az örökösödési szerződés, hanem választás alapján lett magyar király,¹⁰³ mert a magyar trónért folytatott küzdelemben a szabad királyválasztást az erdélyi vajdától és az osztrák főhercegtől is megkövetelte a fennálló szokásjog.¹⁰⁴

Ferdinánd követaineinek Olmützben felrótták, hogy a fentebb felsorolt számos közjogi hiátus¹⁰⁵ mellett a magyar főméltóságok szűk csoportja választotta királyának az osztrák főherceget, szemben Szapolyaival, akit királlyá választásában csaknem az egész ország támogatott, és a Mohács után életben maradt

¹⁰² Meggyőzően bizonyította mindezt Pálffy Géza. Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 55.

¹⁰³ Jóllehet mind a választást megelőzően, mind pedig az aktust követően a frissen választott király és tanácsosai — propagandisztikus okok miatt — azt hangsúlyozták, hogy az örökösödési szerződés alapján megillette Ferdinándot a magyar trón. Uo. 55. és Gecsényi L.: I. Ferdinánd i. m. 131.

¹⁰⁴ Gecsényi Lajosnak ecsedi Báthory István nádor politikai beszédére alapozott érvelése, miszerint „Szapolyait — az 1485. évi nádori cikkelyeket valóban megsértve — a nádor beleegyezése nélkül választották 1526. november 10-én uralkodóvá”, nem helytálló, mert a nádori cikkelyek (*articuli palatinales*) „törvénynek nem tekinthető előírásait” a fennálló szokásjoggal szemben nem lehetett érvényesíteni. Gecsényi L.: I. Ferdinánd i. m. 132. vö. Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 53. Szokásjog alapján a 12 nádori cikkelyből az 5., 6., 9., 10. és 11. cikkelyeket 1485 előtt már gyakorolták, azonban a kérdéses 1., 2., 3. és 4. cikkelyeket 1526 előtt egyszer sem alkalmazták. Kocsis Zsolt László: A magyar államfő jogállása, hatásköre és helyettesítése 1000–1944 között. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Doktori disszertáció. Pécs 2004. 72–73. Már a jogtörténetész Kovachich kimutatta, hogy a nádori cikkelyeket nem lehet a törvények közé sorolni. Kovachich József Miklós: *Notitiae praeliminares ad syllogem decretorum comitialium*. Pest 1820. 125–126. Kovachich megállapítását később Fraknói igyekezett indirekt érvekkel alátámasztani. L. Fraknói Vilmos: Az 1485-ik évi nádori czikkelyek. Századok 32. (1899) 485–486. és Uő: Századok 50. (1917) 529–537. Az érvényben lévő szokásjog szerint az ország főméltóságai addig „nem dönthettek a következő uralkodó és az ország felől” (*„mox de regali funere agi ceptum, nihil enim de futuro rege ac republica decerni poterat”*), amíg az előző királyt megillető temetéséről nem gondoskodtak. Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford.: Kulcsár Péter. Bp. 1995. IV. tized 4. 8. 230. 897. Szapolyai János díszes külsőségek mellett temettette el II. Lajos királyt Székesfehérvárott, majd másnap királlyá választották. A szokásjog indokolta, hogy egy évvel később, Ferdinánd királlyá koronázásakor kihantolják és újra eltemessék II. Lajost, mely szertartás előtt a közgondolkodás értetlenül állt. Az aktus azonban a már lezajlott pozsonyi királyválasztás miatt megkésett, ugyanúgy, mint a pozsonyi udvarnak a királyválasztásra küldött meghívója: a kapkodás, és a szokásjog ismeretének hiánya okozta azt a súlyos baklövést, hogy a szokásokkal szemben II. Lajos özvegye, Mária, majd (október 9-re) antedatált dátummal a nádor hívta össze a magyar rendeket a komáromi országgyűlésre, „ami a közvédelemre és a rendek szabadságának fennmaradására szolgál.” A nádor tisztában volt a szokásjoggal, hiszen Köpcsényben tárgyalt a királyjelölt követivel, és Szapolyai követi is figyelmeztették Ferdinándot, hogy „Magyarországon nem szokásos, hogy a meghalt király eltemetése és beszentelése előtt kihirdessék és közhírré tegyék a rákosi országgyűlést és hogy új királyt válasszanak.” E. Kovács Péter: Matthias Corvinus. Bp. 1990. 191. C. Tóth Norbert: Ecsedi Bátori István nádor pozsonyi tartózkodásának számadáskönyve. Adalékok Magyarországi 1526 végi politikátörténetéhez. Levéltári Közlemények 80. (2009) 172–173. Fraknói Vilmos: A magyar királyválasztások története. Bp. 1921. 141–142. Botlik R.: Szapolyai János i. m. 71–79.

¹⁰⁵ L. 96., 101. és 104. jegyzetpontokat.

világi főméltóságok közül többen álltak és állnak¹⁰⁶ az egykori vajda pártján, mint Ferdinándén. Fontos ezt kihangsúlyozni, mert új kutatások eredményeire hivatkozva újabban számos tudományos munkában ennek ellenkezője olvasható: „...korántsem tartható az a korábbi nézet, miszerint Szapolyai Jánost az ország, míg Ferdinánd osztrák főherceget egy-két, a nádor mellett lézengő alak választotta királlyá.”¹⁰⁷ Az idézett tanulmány szerint ecsedi Báthory István nádor mellett ecsedi Báthory György lovászmester, Tahy János vránai perjel (*homo novus*), Thurzó Elek tárnokmester (*homo novus*), Vingárti Horváth Gáspár asztalnokmester (fő étekfogómester, *homo novus*), Bornemissza János budai várnagy és pozsonyi főispán volt jelen Ferdinánd királyválasztó országgyűlésén, Batthyány Ferenc horvát–szlavón–dalmát bán pedig támogatta Ferdinándot, de már nem érhetett Pozsonyba;¹⁰⁸ e legalább hat világi főméltósággal szemben a Szapolyait királlyá választó országgyűlésen az erdélyi vajda, Dóczy János kincstartó (*homo novus*), Móré László asztalnokmester (*homo novus*) és Perényi Péter temesi ispán, összesen tehát négy főméltóság volt jelen.¹⁰⁹ A tisztánlátás érdekében szükséges felidézni, hogy Batthyány Ferenc egyik királyválasztáson sem vett részt,¹¹⁰ Tahy János pozsonyi tartózkodása ellen szól az 1527. évi I. törvénycikk, mely egyértelműen megfogalmazta, hogy a perjel még nem tért Ferdinánd hűségére,¹¹¹ Bornemissza János pedig valószínűleg 1526 októberében meghalt, post mortem nem lehetett ott Ferdinánd királlyá választásán.¹¹²

¹⁰⁶ Az olmtüzi tárgyalás előtt, 1527 tavaszán lezajlott János párti budai országgyűlésen a főrendek (*prelati et barones*) nagy számban jelentek meg.

¹⁰⁷ C. Tóth N.: Ecsedi Bátor i. m. 174. vö. még Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 56. és Kasza P.: Brodarics i. m. 10–11. Sajnos valóban sok olyan írás létezik, amely méltatlanul gyűlevész csoportnak, lézengő alakoknak nevezi a Pozsonyban tartózkodókat. Az efféle ideológiai megbélyegzés, látva a pozsonyi csoport rangját, történetitlen.

¹⁰⁸ C. Tóth N.: Ecsedi Bátor i. m. 173.

¹⁰⁹ Uo. 174. Barta szerint „Istvánffy nagyvonalú Habsburg-pártiságban sok kiváló nevet is Pozsonyba vezet, s ebben Fraknoi és Ortvay hisz neki.” Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. 1983. 218.

¹¹⁰ Szerémi szerint a bán ott volt Szapolyai királlyá választásán. Szerémi Gy.: Magyarország romlásáról i. m. 132. Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest 1846. 51. Hóman B.-Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. III. kötet 15. Barta Gábor Szalay kutatásaira hivatkozva cáfolta Batthyány jelenlétét. Barta Gábor: Illúziók esztendeje: Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez. Történelmi Szemle 20. (1977) 10. Botlik R.: „De Vidua Christiana” i. m. 46.

¹¹¹ „Mindenekelőtt végeztük: hogy bizonyos nemesek, akik a vajda pártján állanak és vele az erdélyi részekben tartózkodnak, 1. § úgyszintén Simon zágrábi püspök, Alsólingvai Bánffy János, valamint Bolondoki Bánffy Antal, Tahy János és Homonnai Ferencz, az egyedüliek, akik mindkét renden levő urak sorából a királyi felségnek tartozó hűség fogadása végett eddigelé a királyi felség [értsd: Ferdinánd — B. R.] elébe menni vonakodtak...” CJH. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=1492> (2012. január 12.) Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel. Vol. I–XII. Szerk.: Fraknoi Vilmos-Károlyi Árpád. Monumenta Hungariae Historica III. osztály. I. kötet. Bp. 1874. (A továbbiakban MOE.) 154. Tahy 1526 októberében-novemberében tárgyalt Ferdinánddal, de nem egyeztek meg. Barta G.: Illúziók i. m. 25. Tahy azonban a nádor számadáskönyvében sem szerepelt. Vö. C. Tóth N.: Ecsedi Bátor i. m. 176–194. Tahy Csurgóról írta Báthory István nádornak, hogy nem tud elmenni a pozsonyi királyválasztásra. Varga Szabolcs: Az 1527. évi horvát-szlavón kettős „királyválasztás” története. Századok 142. (2008) 1125–1126.

¹¹² Bornemissza János együtt menekült Habsburg Máriával Pozsonyba, ahol viszont a vár kapuit váratlanul bezárta a királyné előtt. Novemberben atrocitásra került sor: az udvar landsknechtej nem-

Szapolyai királyválasztásán az előbb említett tanulmányban felsoroltakon kívül jelen voltak még azon világi főméltóságok, akik a tokaji részországgyűlésen is megjelentek:¹¹³ homonnai Drugeth Ferenc ungi főispán,¹¹⁴ homonnai Drugeth István zempléni főispán,¹¹⁵ Bánffy János főpohárnok mester,¹¹⁶ Werbőczy István tolnai ispán (*homo novus*),¹¹⁷ ecsedi Báthory András szatmári főispán¹¹⁸ és Török Bálint,¹¹⁹ aki csak 1527 júliusában tért Ferdinánd hűségére.¹²⁰ Gutti Ország Imre főkamarást Nádasdy Tamás a mohácsi csata után életben maradt főrendek közé sorolta, de nem bizonyított, hogy jelen lehetett-e a választáson.¹²¹ Az életben maradt nyolc püspök közül Szapolyai János szerint heten képviselték magukat a királyválasztáson, ami képtelenség,¹²² hiszen Szalaházy Tamás veszprémi, és Brodarics István szerémi püspök Pozsonyban, Erdődy Simon zágrábi püspök Csázmán tartózkodott.¹²³ Gosztonyi János erdélyi püspököt Szapolyai hívei kisvártatva meggyilkolták, ami szintén ellentmond a király állításának.¹²⁴ Az egyházi főméltóságok részéről a rangidős Podmaniczky István nyitrai, Várday Pál egri, Ország János váci és Jozefics Ferenc zenggi püspök bizonyosan részt vett Szapolyai választásán. A királyválasztásokon megjelent egyházi- és világi főméltóságok aránya Szapolyai javára dőlt el,¹²⁵ ezért írhatta azt Brodarics István Ferdinándnak, hogy a Habsburg uralkodóval szemben az erdélyi vajdát „nem négy-öt ember” emelte uralkodóvá.¹²⁶ Az erőviszonyokkal kapcsolatban támpontot adhat még János király első budai országgyűlése, ahol

csak Bornemissza, hanem Brodarics püspök szolgáját is súlyosan bántalmazták. A budai várnagy által feltéve őrzött kincstárat végül Nádasdy Tamás és Szalay János szerezte meg Habsburg Máriának. *Barta G.*: Illúziók i. m. 5., 8. *Bessenyei József*: Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia. *Történelmi Szemle* 45. (2003) 96. *Kasza P.*: Brodarics i. m. 13.

¹¹³ *Barta G.*: A Sztambulba vezető út (1983) i. m. 40.

¹¹⁴ Szapolyai János unokaöccse, főispánságára ld. MOL. 1522: DF 218088. János király közvetlen környezetéhez tartozott. vö. *Barta G.*: Konzolidációs kísérlet i. m. 650., 657. újabban *Botlik R.*: „De Vidua Christiana” i. m. 46–52.

¹¹⁵ A székesfehérvári királyválasztásról indult Lengyelországba. *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m. 175.

¹¹⁶ Főpohárnokságára ld. MOL. 1500: DL 102 304. Fehérvárról indult Ferdinándhoz, hogy Szapolyai követeként tárgyaljon a Magyar Királyság sorsáról. Vö. *Barta G.*: Konzolidációs kísérlet i. m. 670. újabban *Botlik R.*: „De Vidua Christiana” i. m. 47.

¹¹⁷ A Mohácsot megelőzően viselt nádori hivatala miatt szükséges a főméltóságok közé sorolni.

¹¹⁸ 1499-től viselte a főispáni címet, motiválhatta, hogy Buzsák hovatarozása miatt birtokvitája volt testvérével, a nádorral. *Botlik R.*: „De Vidua Christiana” i. m. 51.

¹¹⁹ *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 132. *Barta G.*: Illúziók i. m. 11.

¹²⁰ *Bessenyei J.*: Ferdinánd i. m. 98.

¹²¹ ÖStA. HHStA. Ungarische Akten, Fasc. 2. Konv. B, ff. 17–18. *Jászay P.*: A magyar i. m. 50–51. János király 1527. évi budai országgyűlésén jelen volt. Nem valószínű, hogy Brodarics példáját követve átpártolt. MOE. I. 100.

¹²² MOE. I. 16. *Barta G.*: Illúziók i. m. 10.

¹²³ *Barta G.*: Illúziók i. m. 10.

¹²⁴ *Barta* szerint Gosztonyi jelen volt Szapolyai királlyá választásán. Vö. *Barta G.*: Illúziók i. m. 10.

¹²⁵ Összesítve legalább 14:6 arányban. Vö. *C. Tóth N.*: Ecsedi Bátor i. m. 173–174.

¹²⁶ Brodarics levelét ld. *Kasza P.*: Brodarics i. m. 13. A lengyel és az angol király követe is meg erősítette Brodarics észrevételét a kettős királyválasztással kapcsolatban. L. 66. jegyzet. Brodericus-Epistulae 177–178.

a főrendek 1527 márciusában még nagyobb számban jelentek meg, mint az előző év őszen tartott választáson.¹²⁷

Statileo titkár a kudarcral zárult olmützi konferencia után még nem tért vissza azonnal János király budai udvarába. A budai prépost közvetlenül az olmützi konferencia után kérte a lengyel királyt, hogy „kölcönözzön” hadsereget János király számára Ferdinánd ellen, amit I. Zsigmond sajnálkozva elutasított.¹²⁸ A lengyel uralkodó nem kívánt nyíltan konfrontálódni a Habsburg testvérekkel. A lengyelekhez hasonlóan a franciáktól is támogatást — igaz, az országok közti távolság miatt pénzbeli segílyt — remélt János király követe. Nemhiába, hiszen a francia király követe, Antonio Rincón számtalanszor hangsúlyozta, hogy a „legkeresztényibb király” nemcsak szóban, hanem pénzügyileg is szövetségese Szapolyainak. Így amikor János király Nyugat-Európába indított követe, Hieronim Łaski kalandos úton, I. Oldenburg Frigyes (1523–1533) országán, Dánián keresztül hazatért Franciaországból és Angliából, Krakóban találkozott Statileo Jánossal, s kifejtette a prépostnak, hogy a franciáknál korántsem várta akkora pénzösszeg, mint azt korábbi tárgyalásain nekik Rincón előadta, s az angol király sem adta oda a beígért váltó másik felét, Statileo iszonyú haragra gyúlt, s Rincónt „paphoz nehezen illő dühvel szidalmazta, amiért János királyt »belerángatta« a háborúba”¹²⁹ 1527. szeptember 24-én a prépost szemrehányó levelet írt Krakóból szövetségesüknek, a francia királynak. Levelét Hieronim Łaski egy másik levelével együtt Rincón kézbesítette urának, és a Franciaországban tartózkodó angol diplomaták lemásolták ezen iratokat. Így kerültek e panaszáradattal teli kivonatok Londonba.¹³⁰ Statileo János krakkói tartózkodása ezután okafogyottá vált, s csatlakozott urához, aki Budáról Ferdinánd király csapatai elől Magyarország keleti felébe menekült.

Statileo János tevékenysége Munkácson

Szapolyai Jánosnak a tokaji vereséget (szeptember 27.) követően nem volt maradása a Magyar Királyságban. Az ország nagyobbik fele már nem őt, hanem Ferdinánd királyt követte hűségével. I. Ferdinánd cseh királyt Székesfehérvárra, november 3-án magyar királlyá koronázták.¹³¹ A szertartáson a főméltóságok, néhány kivétellel, mind jelen voltak. Ha János király talpon akart maradni az ellenfelével szemben, ha erejét akarta láttatni az oszmán követek semmit sem elkerülő tekintete előtt, hadsereget kellett gyűjtenie. Ez felettébb nagy feladatnak bizonyult, mivel már Erdély is lázongott János királysága ellen. A

¹²⁷ MOE. I. 99–103.

¹²⁸ AT. IX. CCLXXIII. 275. Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 187.

¹²⁹ Rincón erre „állatnak titulálta a prépostot.” Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 189.

¹³⁰ „Ex lit[t]eris missis R[everendissi]mo domino Joanni Statilio E[piscopo] Transilvaniae Ser[enissi]mi Regis Hungariae oratori.” B.L. Cotton MSS.: Vespasianus F. I. 11.

¹³¹ A magyar királykoronázások történetében először fordult elő, hogy a szertartást a rangidős (nyitrai) püspök és a nádor közösen végezte. Pálffy Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása. A magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk.: Krász Lilla–Oborni Teréz. Bp. 2008. 500–501. Uő: A Magyar Királyság i. m. 58.

felvidéki városok bezárták kapuikat előtte, a tiszántúli területen kevés hadra fogható lakos élt. A szultántól még nem kérhetett segítséget János, mivel csupán 1527. október 18-án küldte diplomatáját, Hieronim Łaskit Konstantinápolyba. Hiába volt a legkeresztényibb király, I. Ferenc (1515–1547) francia uralkodó és VIII. Henrik angol király papíron létező szövetségese, katonai támogatásban egyelőre még nem reménykedhetett. 1527 végén egyetlen partnerében, I. Zsigmond lengyel király jóindulatában bízhatott. Csodával határos módon a 16. század elejétől gyengélkedő lengyel hadsereg — főparancsnoka révén titokban ugyan, de — felvállalta a segítségnyújtást. Mindez akár kockázatos háborúba is sodorhatta volna Lengyelországot, hiszen 1515 óta szerződés kapcsolta össze a Habsburg-házzal, és 1525-ben kötött békét a Habsburgok szövetségeseivel, a Német Lovagrenddel. János király a tokaji csatából Bodó Ferenc vezetésével kimentett 2000 fegyverest, főként lovasokat. Az Erdélyben gyűjtött ezer gyalogos íjással és kétezer lovassal együtt tehát összesen 5000 katonája volt. 1527 októberében 80 ezer aranydukátot vártak a lengyelektől,¹³² mely összeg fedezetére bemutatták János király Fuggerekkel kötött — felvidéki bányák kitermelési jogosultságát igazoló — okleveleinek másolatát.¹³³ 1527 késő őszén János király homonnai Drugeth Ferenc, Ung megyei főispán birtokára ment hadseregével, hogy Munkácsnál vagy Homonnánál táborába szóllítsa a lengyel zsoldosokat.¹³⁴

Hieronim Łaski Konstantinápolyba vezető útja előtt Kolozsvárról terjedelmes, és igen bőséges információkat tartalmazó levelet küldött sógorának és közeli barátjának, Jan Tarnówskinak,¹³⁵ aki a lengyel hadsereg főkapitánya és (címben) az oroszok helytartója volt. „*Ófelsége [vagyis János király — B. R.] — írta Łaski — az ellenség ellen fog menni, őfelsége ezért szerfelett óhajtja, hogy a mi nemzetünk [ti. Lengyelország — B. R.] őhöz csatlakozzon zsoldosokkal. [...] Miért hogy nagyságos uramat, sógoromat kéri őfelsége [János király — B. R.], és én is kérem és javaslom, hogy méltányolja gondviselését az ő híveibe fektetni, s hogy az előadott válogatott minőségű lovas és gyalogos csapatokat számításra és összeírásra Munkácsra — az ott állomásozó hadsereghez — küldje, kiknek vezetője Przecław Lanckoroński¹³⁶ úr lenne, akihez őfelsége ebben a dologban már küldött leveleket. [...] Nálam kicsiny vagy semmi lovasság nincs, és kétséges, hogy gyalogságot összezsalogathattak [Munkácsra — B. R.]. Ha őnagysága másként nem tudna megegyezni, azt az ötszázat, kiket küldött, őfelsé-*

¹³² AT. IX. CCCXIV. 316.

¹³³ Anton Fugger 1527. március 10-én egyezett meg János királlyal a bányák ügyében. Barta G.: Konzolidációs kísérlet i. m. 665.

¹³⁴ AMK. CS. Nr. 1112–1114, Nr. 1151. Barta G.: Konzolidációs kísérlet i. m. 650., 657.

¹³⁵ Paweł Jasienica: Polska Piastów-Polska Jagiellonów. Warszawa 1986. 354–381. Bottlik R.: Az 1531. évi i. m. 587–589. Bethlen Farkas: Erdély története. I–II. könyv (1782.) I. kötet. Ford.: Bodor András. Budapest-Kolozsvár 2000. I. 81–91., I. 146–147. A lengyel királyi kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai II. (1526–1541) Közreadta: Tóth Péter. Miskolc 2003. 13.

¹³⁶ Chmelnicki nemes, aki a moldvaiak elleni háborúkban tüntette ki magát bátorságával. 1531. június 10-én, a Petru Rareș vajdával vívott obertyni csata után halt meg. Polski Słownik Biograficzny. I–XXV. Volumes. Wrocław-Warsawa-Kraków 1885–. (A továbbiakban PSB.) XVI. vol. 449.

ge hálás köszönettel vissza fogja szolgáltatni. Munkácson őfelsége kijelölte a parancsnokokat. Mindenekelőtt ha Lanckoroński úr is csatlakozni fog, akkor ő 300 katonát vezetne, ha nem igazán akarna jönni, átengedhetné a vezetést annak, akinek akarná.”¹³⁷ Az első tervek szerint János király lengyel zsoldosokkal kiegészített hadseregének létszáma elérte volna a 7000 fős nagyságrendet. Homonnai Drugeth Ferenc pénzt kölcsönzött a királynak, somlyói Báthory István, Kun Kocsárd, Czibak Imre, Bodó Ferenc és az Ártándy-testvérek pedig stratégiai tanácsokkal látták el urukat.¹³⁸ Két irányból akarták megtámadni a Ferdinánd-párti erősségeket. Az egyik seregetest a Kassa–Boldogkő–Tállya,¹³⁹ a másik pedig a Homonna–Terebes–Újhely–Sárospatak útvonalon kívánta Tokaj várát megközelíteni, mely stratégiai szempontból kiemelkedő helyet foglalt el a Buda felé vezető úton. Miközben János király újabb hadseregének szervezése folyamatban volt, némi (talán megtervezett) lengyel belpolitikai bonyodalom hátráltatta a zsoldosok érkezését. Ugyanis kiderült, hogy a Homonnán tartózkodó János-párti diplomaták nem tudták felmutatni a lengyel király írásbeli parancsát, melyben Zsigmond engedélyezte volna katonák felfogadását sógorának. Frangepán Ferenc kalocsai érsek és Brodarics István pécsi püspök 1527. november 6-án Homonnáról aggódo hangvételű levelet küldött I. Zsigmond királynak. János király követei türelmetlenül várták a magyar királynak ígért lengyel sereget.¹⁴⁰

Statileo János a lengyel követségből hazafelé vezető útján csatlakozott Szapolyai János Tokajnál vereséget szenvedett csapataihoz, és Sárospatak felé haladt, mikor Rakamaz után utolérte a király egyik futára, hogy sürgősen menjen urához Debrecenbe.¹⁴¹ Statileo János, utolérve a Ferdinánd csapatai elől menekülő királyt, utasítást kapott arra, hogy menjen a „hegyeken túli területre”, azaz Homonnán vagy Munkácson várja a lengyel zsoldosok érkezését, sőt, vegyen részt a sereg toborzásában. János király időközben, áldásos követi munkájának elismeréseképpen, Statileo Jánost kinevezte erdélyi (gyulafehérvári) püspökké. A kinevezést az is indokolta, hogy az előző püspököt, Habsburg Mária bizalmasát és az erdélyi Habsburg-párt egyik kiemelkedő vezetőjét, Gosztonyi Jánost Szapolyai emberei meggyilkolták, valamint János király hű emberét, Bodó Ferencet, aki az erdélyi püspökség javait is húzta, Ferdinánd emberei foglyul ejtették, így az egyházmegye 1528-ra megüresedett.¹⁴² Az erdélyi püspök 1527. november 8-án, Homonnáról írt Jan Tarnówskinak, akit személyesen Hieronim Łaski ajánlott Statileo figyelmébe. Ebből a levélből kiderült, hogy már nem 2000, hanem legalább 4-5000 fős lengyel–litván–tatár segédhadat (vagy

¹³⁷ AT. IX. CCCXIV. 316–317.

¹³⁸ *Istvánffy Miklós*: A magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Bp. 2001. IX. könyv. 244–245.

¹³⁹ Kassa már 1527. október 15-én bizonyosan I. Ferdinánd király pártján állt, mert féltette a korábbi szépesi főispántól, János királytól kereskedelmi jogait. *Wick Béla*: Kassa története és emlékei. Kassa 1941. 57.

¹⁴⁰ AT. IX. CCCXX. 324. *Székelly S.*: Brodarics i. m. 238–239. *Sörös P.*: Frangepán i. m. 435.

¹⁴¹ *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 178.

¹⁴² A királyné kancellárja, Gosztonyi 1524-ben, Várdai Ferenc halála után lett erdélyi püspök. *Kubinyi András*: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika. In: HM. 14.

inkább derékhadat?) várnak János király emberei: „Jóllehet a korábbi napokban király őfelsége [ti. János király — B. R.], legkegyelmesebb uram, és őfelsége megbízásából én is bőségesen elegendő levelet írtam, és őfelsége értésre adta szándékát, mindazonáltal — e dologban és titkos vállalkozásban, melyben nekem nagy részem van — az ügy az idő hiánya miatt nagy szükséget szenved, ezért őfelsége újból akar írni méltóságos uradnak. Bizony a királyi felség most Erdélyből mozgatva csapatait eltökélt szándékkal Buda visszafoglalására törekszik, hanem szükséget szenved külföldi katonákból, akik hacsak nem jönnek igen gyorsan, a késedelmük nagy kárt fog okozni őfelsége ügyeiben. Amiért is méltóságos uradat sürgetni fogja, hogy ha valóban az én uram ügyének megmentését óhajtja, akkor siettesse a katonákat, hogy minél gyorsabban jöjjenek — amiért hálás köszönettel tartozna. Más leveleimben írtam, hogy 2 ezer lengyel lovas és 500 gyalogos érkezése volna szerencsés. Hasonlóképpen a Lanckoroński úr által vezetendő 500 litván íjász, miként írta Hieronim Łaski úr, és 1 vagy 2 ezer tatár lovas Daszkiewicz¹⁴³ úr vezérlete által, aki erről írt őfelségének. Ebben állapodott meg méltóságoddal. A királyi felség rábírt engem arra, hogy ide, nagyságod területeire, vagy Munkácsra, vagy Homonnára jöjjenek, mert bizony követendő és teljesítendő időpont van e dologban megbeszélve Homonnai Ferenc¹⁴⁴ méltóságos úrral, hogy azon az úton jöjjenek. De akármilyen területekről is jönnek majd, meg fognak találni a segítségükkel, mint azt nagyságos méltóságod az egyezségben lefektette. Amennyiben méltóságod nem siettetné azokat az embereket, bizony a késedelem sokban akadályozná király őfelségét, az én legkegyelmesebb uramat. Barátságával és bőkezűségével viszonzza majd méltóságod gyorsaságát.”¹⁴⁵

Statileo azonban hiába várta a lengyel-litván-tatár csapatok érkezését, a szokatlan időpontban, az őszerénnyel sehogy sem akart összegyűlni az immár 10 ezres nagyságrendű János-párti hadsereg. November 9-én az erdélyi püspök újabb levelet küldött Tarnówskinak. Az előző levélben Statileo már megfogalmazta, hogy a hadjárat célja Buda visszafoglalása, időközben azonban a János hadvezéreivel folytatott közös tanácskozásukon ráébredhettek arra, hogy nincs ostromfelszerelésük. János király ez ügyben is a lengyel királytól remélt segítséget: „Tegnapi napon írtam méltóságodnak [ismét Jan Tarnówskinak írta a levelet Statileo püspök — B. R.] király őfelsége, az én legkegyelmesebb uram [ti. János király] ügyeinek előmozdításában. Most ebben az órában tértem vissza őfelségétől, aki jelezte, hogy késedelem nélkül már most bocsássa előre a katonákat, akik az árulókat megbüntethetik, és Báthory urat, és más szerencsétlen pártállásúakat jó szerencsével megszállhatják, megsemmisíthetik, és a bajokat rajtuk megbosszulhatják. Amiért őfelsége kéri méltóságodat, hogyha az ügyét — lévén, hogy a királyságát akarja magának visszaállítani — meg akarja menteni, siessen a híveivel méltóságod, nem takarékoskodva a költségekkel. Mert az

¹⁴³ A levélben Eustachiusnak nevezett 72 éves Eustachy Daszkiewicz (vagy Ostafij Daszkowicz) bojár (1455–1535), aki a lengyel hadseregben 1508-tól haláláig a kozák és tatár segédszereket vezetett. Władysław Pochiecha: Eustachy Daszkiewicz. In: PSB. IV. vol. 445–446.

¹⁴⁴ Homonnai Drugeth Ferenc.

¹⁴⁵ AT. IX. CCCXXIII. 328. Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m. 196–197.

én uram mindent vissza fog adni, amennyiben az emberek sietnek. (Nehogy az ellenség időben katonákat tudjon fogdosni.) Mert késedelem esetén kétséges a győzelem, de Budát, és — ha méltóságod gyorsan hadba vonulna híveivel — a királyságot újra birtokolhatnánk. Másodszor [inkább sokadszor — B. R.] tehát ismét kérem, hogy méltóságod ne késlekedjék, mert a késedelemben van a legnagyobb veszedelem. Azután király öfelsége kérdi méltóságodat: tudna-e küldeni, ha lehet, legalább 12 ágyút löporral és tűzmesterekkel,¹⁴⁶ és lövedékkel, mert bizony ennek is a legnagyobb híján vagyunk? Amiket ha kölcsönbe adna, visszaszolgáltatnánk, de ha akarja nagyságod, az értékét megtérítem, és én szolgáltatom vissza az árát méltóságodnak, amennyiben értésemre adná, hogy hajlandó lenne-e odaadni ezeket öfelségének. Hanem ha nagyságos uram vagy barátságukat, vagy — ahogy gyakran mondták nekem — szolgálatukat akarják az én urammal szemben kinyilvánítani, akkor siessenek, és az ágyúkkal, és a katonákkal gyorsan, gyorsan jöjjenek. Mert király öfelsége komolyan vissza akarja foglalni Budát, hanem az ő hívei rászorulnak a külföldi katonákra...¹⁴⁷ Az utolsó — Tarnówsकिनak szóló — segélykérő levelet Brodarics és Frangepán közösen írta Lwówból november 11-én: „[...] Munkácsra van Statileo úr a katonák zsoldjával, és írt ő nekünk öfelsége óhajáról, hogy onnan e hadi vállalkozásból öfelsége a leggyorsabban támadni fog. Kérjük a mi felséges urunk nevében nagyságodat, hogy fáradságot nem kímélve azon munkálkodjék, hogy a katonák időben útra keljenek, s úgy volna szerencsés, hogy nagyságod viselje azok gondját, kik ide jönnek, mert mi ehhez semmi pénzt nem kaptunk király öfelségétől. És küldje embereit Munkácsra, akik majd visszasietnek ide Statileo úrtól, és maradjanak itt hozzáférhetőek öfelsége tevékenységéhez. Öfelsége óhajtja, hogy számunk minél magasabbra szálljon, amit is ha lehetséges, már most 2000 lovast, 500 íjászt és 500 gyalogost küldjön uraságod. Küldött továbbá öfelsége leveleket Lanckoroński úrnak, hogy 1000 litvánal jöjjön öfelsége szolgálatára, hasonlóan kapitány hadvezér Daszkiewicz úrnak, hogy 2000 tatár katonával jöjjön öfelsége szolgálatára. Miután azonban mindezek elég gyorsan meg nem érkezhettek, fölötte kíváncsatos volna, hogy uraságod emberei az első összeütközésnél jelen lehessenek. Azért újból kérjük uraságodat, hogy felséges urunk kérésének haladéktalanul eleget tenne, mert urunk királyunk meghagyta, hogy addig innen el ne távozzunk, míg a kért katonák útnak nem indítottak.”¹⁴⁸

Miközben Łaski 1527. december 22-én kalandos úton megérkezett a Portára, a lengyel-litván-tatár csapatok felsorakoztak Homonna és Munkács között. János király Debrecenben táborozott az erdélyi seregettel, és csak a kedvező időpontra várt, hogy az egyesített hadsereget bevethesse Ferdinánd ellen. A téli hadviselés nem volt ismeretlen fogalom a 16. században, mégis váratlanul érte Ferdinánd király híveit, akik elhitték, hogy János királyt kiszorították az

¹⁴⁶ Eredeti szövegben: bombardista, azaz tűzmester, tűzér. Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. Szerkesztőbizottság elnöke: Harmatta János. Bp. 1993. I. kötet. 348.

¹⁴⁷ AT. IX. CCCXXIV. 328–329.

¹⁴⁸ Uo. CCCXXV. 329–330. A levél második felét Székely Samu fordította. Székely S.: Brodarics i. m. 239–240.

országból. Másrésztől János király tervezett hadjáratával — Barta Gábor kimutatása szerint nem véletlenül — egy időben Jajca környékén megjelentek Hüsrev és Murád boszniai, valamint Jahjaoglu Mehmed szendrő-belgrádi csapatai. Vagyis a Ferdinánd-ellenes hadjárat kétfrontossá bővült. A török hadsereg szokatlan időpontban, 1527. december 28-án megkezdte a stratégiaileg kiemelkedő Jajca ostromát. Horváth János várkapitány tíz napig tartó ostrom után feladta az erősséget, melynek következtében a környéken egy sor kisebb erősség is napokon belül elesett.¹⁴⁹

A János által legveszélyeztetettebb területnek számító Tokaj-Kassa vonalon hírszerzők jelentése alapján november 20-án Báthory István megkezdte a készletek feltöltését. A nádor Kodori Kovács Pálra és Nagy Jánosra ruházta Tokaj védelmét. Kijavították a váron keletkezett hibákat, és erősítést vártak Kasásról.¹⁵⁰ A Ferdinánd-párti várak szerencséjére János király tervezett hadjárata a kitűzött időponthoz képest nagy hátrányt szenvedett, mert 1527 decemberében kipattant Tornallyai Jakab¹⁵¹ kincstartó sikkasztási ügye, mely a zsold kifizetését, és ezzel az egész lengyel-litván-tatár kontingens felállítását megakasztotta. Ráadásul a felvidéki bányakamarák jövedelmétől Ferdinánd király 1527. évi hadjáratát követően elesett János király. Mégsem emiatt hibáztatta Tornallyai Jakabot, aki a lengyel udvarba menekült ura haragja elől, és vején, Silvester Ozarowski kamaráson keresztül igyekezett tisztázni magát a vádak alól. A sikkasztási ügy Statileo Jánost érzékenyen érintette, mivel korábban ő felügyelt a szerveződő sereg zsoldjára. A királyi titkárra a gyanú árnyéka sem vetődött, de kérdéses, hogy kik lehettek Tornallyai Jakab politikai ellenfelei az udvaron belül, akikre Piotr Tomicki a Werbőczy István kancellárnak írott levelében utalt: *„Ozarowski úr, az én legkegyelmesebb király uram szolgálja engem nagy kérésekkel vállalkozva felkeresett, hogy apósa, Tornallyai Jakab úr — aki nekem kegyelmét igazságos öfelsége a király [ti. János — B. R.] nem annyira Jakab saját hibája, mint inkább ellenségei rosszakarata miatt megsemmisítette — kérelmét ismét közvetíthesse. Én volnék most a támogatója, és az ügyében azért írnék öfelségének, mert [Tornallyai Jakab — B. R.] megmutatta nekem különféle másolatos leveleit, melyekben ugyanő, Tornallyai Jakab úr feltüntette, hogy ameddig él, öfelsége hűségében kívánna megmaradni, valamint hogy a legkevesbé sem valószínű, hogy ő, aki fejedelem öfelsége mellett állandóan meg akart maradni, és akit öméltósága minden jóval elhalmozott, oly hirtelen hűtszegésre adta volna fejét, hogy ítéllettel el kellett őt mozdítani. Hanem akárhogy is van, kéréssel háborgatlak téged és egyszersmind uradat, öfelségét, hogy őerte*

¹⁴⁹ Barta Gábor: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528: Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez. Történelmi Szemle 37. (1995) 11.

¹⁵⁰ AMK. CS. Nr. 1184., Nr. 1381. *Détszy Mihály*: Tokaj várának története. In: Tokaj. (Város-történeti tanulmányok 2.) Szerk.: Bencsik János és Orosz István. Tokaj 1995. 9.

¹⁵¹ 1526. november 24-én Dóczy Jánostól vette át a kincstartóságot. A cím mellé elnyerte a gömöri alispáni titulust is. 1530 végén vagy 1531 elején halt meg. AMK. CS. Nr. 1112–1114., Nr. 1139., Nr. 1170. *Draskóczy István*: Az erdélyi sókamarák ispánjai 1529–1535. (Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai korszakban.) Levéltári Közlemények 75. (2004) 27–28., 32. Barta G.: Konszolidációs kísérlet i. m. 636–650.

[Tornallyaiért — B. R.] *mindent megtegyek. Mindezt tehát nem akaratom ellenére cselekedtem, hanem emberieségből álltam ki az ügy mellett stb.*"¹⁵²

A lengyel alkancellár levelére János király csak 1528. február 5-én válaszolt (Debrecenből).¹⁵³ Felháborodott hangvételű levelében a magyar király arra próbált rámutatni, hogy Tornallyai Jakabnak inkább örülnie kellene, mint panaszkodnia. A kincstartó ugyanis János király szerint „...*ártalmas gonosztevő, aki a hűségadományok ellen lépett fel, és inkább a szökést választotta, mint ártatlanságának valóságát igyekezett volna bizonyítani, és vagyonokat lopott, meg úgy tudjuk valami ezüstöket is, s így menekült öfelsége* [a lengyel király — B. R.] *királyságába.*” Ezért Szapolyai szerint Tornallyai a körülményekhez képest ügyesen megúsza az ügyet. „*Jakabot mi nagyra becsültük — folytatta János király levelét — és őszinte lelkületű embernek ismertük meg, az ország-nagyok közé előléptettük őt, [...] ezért hogy elmozdítottuk, nem a kényszer vezetett bennünket, s nem is a kincseire áhítoztunk — ahogyan azt egyesek alaptalanul állítják —, hanem bizony éppen tőlünk idegenített el igen nagy tulajdont. Fáj a szívünk amiatt, hogy nem állapíthatjuk meg az ártatlanságát, amire Jakab áhítozott, s melynek gyümölcsét méltóságod közbelépésétől remélte.*”¹⁵⁴ A pénzhiány miatt János király Drugeth Ferentől kért kölcsönt, és az Ártándynaknak kétezer forintért elzálogosította Tokajt.¹⁵⁵ Rendezetlen pénzügyi háttér közepette került sor a szinai csatára, melyben János király csapatai vereséget szenvedtek Ferdinánd király hadseregétől.¹⁵⁶ Többen — így a legtöbb politikai esemény háttérében konspirációt gyanító Szerémi is — árulással vádolták saját János-párti híveiket. Brodarics István a következőket jelentette lengyel barátainak: „*1528. március 6-án, Magyarország királya, Ferdinánd király hadseregétől az övéi árulása miatt legyőzetett, és felajánlották, hogy Lengyelországba meneküljön; március második felében Kamieniec Podolski várához, a hegyeken túli földekre érkezett. Ezután [János király — B. R.] övéit Tarnówhoz gyűjtötte, és ott tartózkodik most is...Ferdinánd király könnyelműsége következményeit hosszan viselheti, ha felfogta, hogy János a töröktől számít segítségre.*”¹⁵⁷

Statileo János nyugat-európai küldetése

Piotr Tomicki lengyel alkancellár 1528. április 9-én tájékoztatta a Lengyelországban tartózkodó Statileo Jánost, hogy Piotr Opałinski királyi követnek engedélyezték az útját a német birodalmi gyűlésre. Tomicki azért figyel-

¹⁵² AT. X. LXX. 68.

¹⁵³ Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). Történelmi Szemle 13. (1971) 291.

¹⁵⁴ AT. X. LXXI. 68–69. Draskóczy I.: Az erdélyi i. m. 28.

¹⁵⁵ Détshy M.: Tokaj i. m. 9.

¹⁵⁶ Caspar Ursinus Velius: De bello Pannonico libri decem I–X. Ed. Adamus Franciscus Kollaris. Vienna 1762. Pars III. 45–46. Georgius Pray: Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti I–V. Vienna 1763–1770. Pars V. (1766.) 191–192. Szerémi Gy.: Magyarország romlásáról i. m. 199–203.

¹⁵⁷ AT. X. CXXIV. 130–133. Botlik R.: Az 1531. évi i. m. 588.

meztette az erdélyi püspököt, mert János király korábban leveleket íratott, és arra készült, hogy azok tartalmát közvetítőkön keresztül ismerteti a birodalmi gyűlésen.¹⁵⁸ János király másik terve arra irányult, hogy hadisegélyt gyűjtson a francia és az angol királytól. Ezért már 1528. május 16-án nyugat-európai követútra indította az erdélyi püspököt.¹⁵⁹ Az igen kockázatos útra Statileot elkísérte a francia király követe, a Német-római Birodalomban körözött személynek minősülő Antonio Rincón.¹⁶⁰ János király már korábban is tervezte, hogy Łaski után ismét követet indít Franciaországba és Angliába, de akkor jutott végső elhatározására, mikor a másik traui származású híve, Trankvil Andreis,¹⁶¹ Tarnówbá érkezett valamikor 1528 tavaszán. A dalmát diplomata Párizsból jött, ahol számos tárgyalást folytatott I. Ferenc király megbízottaival, különösen Montmorency¹⁶² marshallal, és kecsegtető ajánlatot kapott egy szerződés kivitelezésére. János király ezért Statileonak határozott, írásos követutasítást adott a szerződés aláírására.¹⁶³ Statileo két fontos levelet vitt magával Londonba: az egyik a János párti magyar nemesség („Prelati, barones, ac nobiles regni Hungariae fidem veri et legitimi Regis, secuti”) április 29-én kelt beszámolója volt, főképp az ország állapotáról.¹⁶⁴ A másik levelet maga a király, János írta VIII. Henriknek, és kézjeggyel is ellátta azt. Ennek a levélnek a tartalma sokban hasonlított a fentebbihez, felsorolta Ferdinánd jogtalanságait, királlyá választásakor a törökök kiűzésére tett üres ígéreteit,¹⁶⁵ és az ezekkel

¹⁵⁸ János király azért számított a közvetítők munkájára, mert a Német-római Birodalomba küldött követeit minduntalan feltartóztatták. *Zombori István*: V. Károly és a magyar trónviszályok (1529–1533). *Történelmi Szemle* 22. (1980) 619–620.

¹⁵⁹ *Kurucz Gy.*: Érdekek i. m. 262.

¹⁶⁰ *Angyal Dávid*: Erdély politikai érintkezése Angliával. *Századok* 34. (1900) 314. *Bárdossy L.*: A magyar i. m. 75. *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m. 200.

¹⁶¹ *Botlik R.*: Szapolyai János i. m. 207.

¹⁶² Anne de Montmorency (1493–1567) az itáliai háborúk egyik leghíresebb hadvezére volt. 1522-ben „a félelem és gáncs nélküli lovag”, Bayard oldalán bevette Novarát, amiért marshali rangot kapott. Három évvel később, a páviai csatában fogságba esett, de kiváltották. 1529-ben nagy szerepe volt a cambrai-i béke kivitelezésében. 1541-ben kegyvesztett lett, I. Ferenc halála után azonban visszatért az udvarhoz. 1567. november 10-én, a Saint-Denis-i csatában vereséget mért a hugenottákra, de az ütközetben halálos sebet kapott, amibe két nap múlva belehalt. *Bedos Brigitte Rezak*: Anne de Montmorency, seigneur de la Renaissance. Paris 1990. 420. *Francis Decrue De Stoutz*: Anne de Montmorency. Grand maitre et connétable de France. A la cour, aux armées et au conseil du Roi François I. Paris 1885. (reprint 2008.) *Botlik R.*: VIII. Henrik i. m. 96.

¹⁶³ *Négociations de la France dans le Levant et correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France á Constantinople, etc.* Ed. Ernest Charrière. Paris 1848. (A továbbiakban *Négociations*.) I. kötet. 161–166. *Szalay L.*: Adalékok i. m. 85–86. újabban: *Bárdossy L.*: A magyar i. m. 75.

¹⁶⁴ B.L. Cotton MSS.: Vespasianus F. I. 67. Latinul közölte Simonyi. L. MHHD. V. I. 132–134.

¹⁶⁵ „Az 1527-ben trónra lépett Ferdinánd Szülejmánhoz hasonlóan évtizedeken át illúziókat kergetett. Megválasztása előtt az ország egységének helyreállítását és a török kiűzését ígérte híveinek. Noha abból az egyébként logikus felfogásból indult ki, hogy törvényes magyar uralkodóként joga van a szentkoronához tartozó valamennyi területre, sosem rendelkezett az ígéretei bevaltatásához szükséges eszközökkel.” *Fodor Pál*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Bp. 2001. 396. Utóbb bebizonyosodott, hogy az ország szabadságának tiszteletben tartása is csak választási frázis volt Ferdinánd részéről. Az országgyűlésen a rendek többszöri felhívásuk ellenére (1536., 1546., 1547., 1550) sem tudták elérni, hogy a király Magyarországon lakjon. Az 1548. évi XXII., az 1552. évi XXX. és az 1553. évi XIX. törvénycikkben figyelmeztették

szembeállított Jajca elvesztésének szomorú tényét.¹⁶⁶ Ezenkívül megemlítette, hogy a már VIII. Henrik által is ismert Hieronim Łaskit Konstantinápolyba küldte, hogy ott a szultánnal tárgyaljon a Magyar Királyság és saját maga sorsáról. Ez az első Londonba küldött hivatalos levél, melyben János király — Ferdinánd ellene elkövetett sorozatos jogsértéseire hivatkozva — említést tett arról, hogy a szultánnal folytat tárgyalásokat az ország birtoklásának kérdésében. A leglényegesebb kérdésről, tudniillik hogy János király diplomatája már 1527 végén megegyezett a szultánnal, egyik levél sem tett tanúbizonyságot. Ugyanakkor gyanítható, hogy Szapolyai követe ugyanúgy előadhatta VIII. Henriknek azt a rágalmat, amit később a magyar király egy másik követe V. Károly császárnak állított: a király „emberei által elfogott levelek egyértelműen bizonyítják, Ferdinánd kezdett először tárgyalásokat a törökkel.”¹⁶⁷ János és udvara nyilván attól tartott, hogy „a keresztény hit védelmezője” megorrolna a magyarokra, amiért az oszmánok segítségére hagytak, és akkor nemcsak VIII. Henrik szövetségétől, hanem a beigért segélytől is elesne a magyar király.

Szalay László 19. századi műve után valahány, a kérdéses témakörrel foglalkozó történész úgy vélte, hogy Statileo a Német-római Birodalmon keresztül jutott Londonba, majd onnan Franciaországba, de a különféle követjelentések alapján bátran állítható, hogy Statileo és az őt kísérő francia követ Velencén keresztül jutott el Franciaországba, majd Calais-ból Doverbe.¹⁶⁸ Szalay egy Rincón által Montmorency-nek írott levélből következtetett arra, hogy Statileo is vele van Londonban, de ez tévedés.¹⁶⁹ Statileo nem kockáztathatta kilétét azzal, hogy egy, a német-római császár által körözött személlyel utazzon át a hatalmas birodalmon. Ehelyett az általa sokkal jobban ismert délszláv országrészen haladtak nyugat felé, míg el nem értek Velencébe. Ott Andrea Gritti dózse fogadta a küldöttséget, akik előadták uruk óhaját. Az állandó követi megbízással Velencében tartózkodó De Casale testvérek tájékoztatták az angol udvart a fejleményekről. London augusztus elején kelt válaszevelei (maga Thomas Wolsey és VIII. Henrik is írtak) arra utalnak, hogy a britek már ekkor tudomást szereztek a Franciaországba és Angliába tartó követek kilétéről.¹⁷⁰ 1528. október 12-én Gregorio De Casale jelentést írt az angol kancellárnak¹⁷¹ arról is, hogy János király Statileot milyen utasításokkal látta el. „*János, magyar király követe — írta De Casale — tájékoztattott engem, hogy ura őt Franciaországba küldte, ahonnan 100 ezer aranyat remél, és a király íratott leveleket a Signoriának, hogy megkérje, segítsenek neki ebben. A követek közül az egyik Angliába*

Ferdinándot, hogy igyekezzen „az országlakosok régi szabadságait és kiváltságait megtartani.” (Idézet az 1552. évi törvénycikkből.) CJH. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=2055> (2012. január 12.)

¹⁶⁶ B.L. Cotton MSS.: Vespasianus F. III. 866. és F. I. 77.

¹⁶⁷ Zombori I.: V Károly i. m. 620.

¹⁶⁸ Ismeretlen levele ismeretlennek, Londonból, 1529. január 2-án. I Diarii di Marino Sanuto: (1496–1533) dall' autografo Marciano. Közzétette: F. Visentini. Vol. I–XIII. Venezia 1898. (A továbbiakban: Sanuto.) Nr. XLIX. 343. Botlik R.: VIII. Henrik i. m. 98.

¹⁶⁹ Szalay L.: Adalékok i. m. 85–87. Angyal D.: Erdély i. m. 314. Bárdossy L.: A magyar i. m. 78.

¹⁷⁰ B.L. Cotton MSS.: Vitellius B. X. 66. és B. X. 71.

¹⁷¹ Uo. Vitellius B. X. 113.

fog menni. János király most az országhatáron állomásozik, és egy kis segítséggel nagy veszélybe tudná sodorni Ferdinándot.”¹⁷² Október 18-án egy ismeretlen személy jelentette Londenak,¹⁷³ hogy Ferdinánd hadvezére, Hans Katzianer vereséget szenvedett egy kisebb török csapattól, és az egész stájer lovasság odaveszett az ütközetben.

Statileo János és Anton Rincón már Rómában tartózkodhattak, mikor János király utánuk küldte az 1528. szeptember 25-én kelt levelét, melyet személyesen VIII. Henrik angol királynak írt.¹⁷⁴ A török szövetség létezését megerősítette Jan Łaski lubnici elöljáró is, kinek Rincónhoz írt levele végül szintén a londoni irattárban kötött ki.¹⁷⁵ „A magyar király elhagyta Lengyelországot, és november 3-án magyar területre lépett a kezdetben összeverbuvált 8 ezer magyar lovassal, kiket Homonnai úr vezetett. Most Szegednél van egy nagy hadsereggel, melyet a török küldött neki segítség gyanánt, s melyet szeretett unokatestvérünk, Hieronim szerzett a számára. A hadsereg 60 ezer főre duzzadt az utóbbi két hét alatt. [...] Az összes magyar, nemes és nemtelen most János király szárnyai alatt keres védelmet a török miatti félelmében. [...] Simon deák¹⁷⁶ 3 ezer fős hadsereget vert szét, köztük a kassaiak 300 lovasát, és 20 ágyút zsákmányolt. A török egy másik hadat is gyűjt, melynek számát 400 ezerre tervezi, és amellyel jövő nyáron megkísérli az Ausztria elleni inváziót.”¹⁷⁷ VII. Kelemen pápa együttérzéséről biztosította János király követeit a törökkel kapcsolatban, de kijelentette, hogy semmilyen pénzügyi támogatást nem tud adni a hitetlenek elleni harcra, ezért azt is megérti és tudomásul veszi, ha a magyar király enged a külső nyomás kényszerének. Mindenesetre Kelemen pápának jól esett az a néhány biztató szó, amit Statileo mondhatott ösztönzésének, és az is, hogy a Sacco di Roma János királyt is mélységesen felháborította. Mindezt a pápa augusztus 30-án, Viterbóban kelt levelében fogalmazta meg.¹⁷⁸

Statileo és követő társa 1528. október közepén lépett francia földre. A „legeresztényibb király” október 22-én fogadta János király követét Fontainebleau-ban, ahol szívélyes, baráti légkörben tárgyaltak egymással a felek. A megbeszélést követően I. Ferenc király az alábbi levelet küldte Jánosnak: „Minthogy a mi igen kedves és igen szeretett rokonunk s testvérünk, János, Magyarország királya már régebben felénk indította Statileo Jánost, választott gyulafehérvári püspököt,¹⁷⁹ elégséges hatalommal és megbízással ellátott küldöttét, ügyvivőjét és követét, hogy velünk értekezék, egyezkedjék és végezzen néhány olyan dolog iránt, melyek nemcsak saját királyságaink, tartományaink, uradalmaink és alattvalóink, hanem általában az összes kereszténynek javát, nyugalmát és biztonságát nagy mértékben illetik, minek szorgalmas meghallgatására és tárgya-

¹⁷² Uo. és L&P. vol. 4. Nr. 4836.

¹⁷³ B.L. Cotton MSS.: Vitellius B. XXI. 49.

¹⁷⁴ Uo. Vespasianus F. I. 81.

¹⁷⁵ Uo. Vespasianus F. I. 47.

¹⁷⁶ Értsd: Athinai Simon.

¹⁷⁷ B.L. Cotton MSS.: Vespasianus F. I. 47. és L&P. vol. 4. Nr. 2148. és MHHD. V. I. 171–172.

¹⁷⁸ A levelet közli: Szalay L.: Adalékok i. m. 87–88.

¹⁷⁹ Levelezésében Statileo János az erdélyi püspöki titulust használta, mivel közvetlenül Mohács után egész Erdélyért a gyulafehérvári püspök felelt.

lására kell és igen szükséges tapasztalt, erényes, s egész bizalmunkat bíró személyt kijelölnünk és kiküldeniünk: adjuk tudtul, hogy erősen bízván kedves és hűséges barátunkban, a sensi bíbornokban, Franciaország kancellárjában, és nagy értelmességében, elégséges voltában, hűségében és nagy tapasztalatában, ezen s bennünket indító más okok alapján, adtunk és adunk a jelen levélnél fogva teljhatalmat, képességet és különös megbízást alkudozni, értekezni, egyezkedni és végezni mondott követtel, Statileo Jánossal. Ennek megbízatása iránt, amint az ész kívánja, s oly alkupontok és feltételek mellett, mint a fennforgó esethez illik, és cselekedvén e tárgyban mindazt, mit cselekednénk vagy cselekedhetnénk mi magunk, ha személyünkben lennénk jelen. S még azon esetre is, ha oly valami adná magát elő, mi különösebb megbízást kívánna, mint a jelen levélben foglalt, jóhiszemmel és királyi szavunkra fogadjuk, hogy helyeseljük, megerősítjük és készséggel elvállaljuk mindazt, amit mondott biztosunk e tárgyban s mellékleteiben és függelékeiben, nem menván, s nem engedvén őt bármely módon ellenkező irányban indulni, cselekedni fog, elvállalni és megadni. Minden bizonyosságra aláírtuk jelen levelet, s ahhoz királyi pecsétünket is adtuk.”¹⁸⁰

Derby főesperese, és VIII. Henrik király levéltárosa, John Tayler már másnap, 1528. október 23-án tájékoztatta Thomas Wolsey kancellárt¹⁸¹ Statileo püspök franciaországi tárgyalásainak részleteiről. Tayler úgy hallotta, hogy I. Ferenc 30 ezer aranyat különített el János király segélyezésére. Ez a levél is cáfolja Szalay László, Angyal Dávid és Bárdossy László azon állítását, miszerint előbb Angliába ment volna Statileo. Való igaz, hogy Rincón már nem kísérte el I. Ferenc udvarába az erdélyi püspököt, hanem még augusztusban átkelt a La Manche csatornán. Londonban találkozott a francia király állandó követi megbízottjával, Jean du Bellay-vel,¹⁸² és augusztus 11-én levelet írt Montmorency marshalnak. *„Nagyságos uram, jelentem, hogy visszajövet Magyar- és Lengyelországból, hová legkegyelmesebb királyunk küldött, Angliába érkeztem. Egy püspök is velem jött, követül Magyarország királyának részéről. Én haladéknélkül tovább utaztam volna, ha nem tartóztat a bíbornok. De excellenciádnál leszek, mihelyst lehetséges, hogy egymásra figyelmeztessenem.”*¹⁸³

Statileo János püspök öt napos tárgyalást követően, János király meghatalmazásából, 1528. október 28-án aláírta a Fontainebleau-i egyezményt.¹⁸⁴ A szerződés értelmében a magyar és a francia uralkodó örök időre fennálló egyezséget kötött egymással, és kijelentették, hogy aki ellensége vagy barátja az

¹⁸⁰ Négociations (1848) I. 165. Szalay László fordításának felhasználásával. Szalay L.: Adalékok i. m. 88–89.

¹⁸¹ PRO. SP1/50p. 224. és L&P vol. 4. Nr. 4868.

¹⁸² Du Bellay (1493k.-1560) egyházi és világi tisztségeket is betöltött. 1526-tól Bayonne püspöke volt, négy év múlva már a királyi tanács tagja. Egyike I. Ferenc legkiválóbb diplomatáinak, 1532-től a francia főváros püspöke, kardinális. 1527 és 1534 között állandó megbízással követként tartózkodott az angol királyi udvarnál. Az ott töltött évekről érdekesítő naplót vezetett, melyben számos, magyar vonatkozású forrást talál. L. Ambassades en Angleterre de Jean du Bellay: la premier ambassade (septembre 1527-fevrier 1529) correspondance diplomatique. Vol. 1. Ed: V. I. Bourilly-P. de Vaissière. Paris 1905. passim Botlik R.: VIII. Henrik i. m. 100.

¹⁸³ Szalay L.: Adalékok i. m. 86. (Szalay László fordítása.)

¹⁸⁴ Zombori I.: V. Károly i. m. 616.

egyik félnek, az a másikkal is az. Egy távoli, homályos jövőre utaló cikk is van a szerződésben, miszerint ha a legkeresztényibb király leszámol János király fő ellenfelével, Habsburg Ferdinánddal, úgy a magyar uralkodó köteles segíteni I. Ferencet az itáliai harcokban. Továbbá, ha János király netalán fiú örökös nélkül távozna az élők sorából, úgy Henrik orléans-i herceg örökölné a magyar trónt.¹⁸⁵ A francia király felvázolta Statileonak egy ködös tervét a pápa eltávolításának és új egyházfő választásának ügyében, amelyben kérte a püspök diplomáciai közbenjárását a lengyel és dán udvarnál.¹⁸⁶ Az egyezmény gyakorlati végrehajtásának okául I. Ferenc udvara 30 ezer aranyról szóló váltót nyújtott át János király követének. Ez az összeg jóval kevesebb volt, mint amit Statileo remélt, ám több annál, mint amit Hieronim Łaski egy évvel korábban a francia udvarnál elért. I. Ferenc a szigorú protokollt követően még francia földön marasztalta János király követét, akit viszont az angol udvar már nagyon várt. Az angol udvarnak dolgozó Girolamo Ghinucci, Worcester püspöke,¹⁸⁷ és Roland Lee királyi káplán¹⁸⁸ 1528. november 18-án jelentette a spanyol udvarból Wolsey kancellárnak,¹⁸⁹ hogy a magyar király követe még mindig a francia udvarnál időzik, ahol találkozott, majd tárgyalt a portugál király, III. János (1521–1557) követével. Eszerint már a spanyol udvarba is eljutott Statileo követjárásának a híre. Tayler, aki ezalatt Melune-ben — tehát Fontainebleau-tól pár kilométerre — tartózkodott, ismét írt Wolsey kancellárnak. A sok helyen sérült levél szerint „*Ferdinánd viselt ügyeiről még többet megtudhat majd öfelsége a magyar követtől, aki rövidesen Angliába fog jönni...*”¹⁹⁰

A fent már említett okoknál fogva a Habsburg diplomácia kiszimatolta, hogy Statileo János mit intézett a legkeresztényibb királynál, és persze már arról is tudomást szereztek, hogy az erdélyi püspök VIII. Henriket is meglátogatja. Habsburg Ferdinánd ezért gyorsan levelet írt az angol uralkodónak,¹⁹¹ melyben — szokásához híven — folyamatosan ostromozta Szapolyai Jánost — vagy ahogyan ő írta, a „vajdát”, mivel a magyar királyi címet nem ismerte el —, és — amennyire a diplomáciai lehetőségek ezt megengedték — családi kapcsolatával, és egy ködös, háborúval kapcsolatos utalással próbálta zsarolni, távol tartani VIII. Henriket a magyar királytól. Egy levelében világosan leírta Ferdinánd fenyegető szavait Wolsey kancellár. Három angol érdekeket képviselő követnek, Brian Tuke-nak, Peter Vannes-nek és De Casale-nak számolt be a Habsburg diplomácia lépéséről.¹⁹²

Statileo János 1528. december 19-én ért Calais városába. „*Tegnap a magyar vajda követe megérkezett ide*” — jelentette Sir Robert Wingfield¹⁹³ az angol

¹⁸⁵ Négociations I. 163–167. Szalay L.: Adalékok i. m. 89–91.

¹⁸⁶ Fraknoi V.: János király i. m. 708.

¹⁸⁷ Botlik R.: Henry VIII i. m. 125.

¹⁸⁸ Uo. 126.

¹⁸⁹ B.L. Cotton MSS.: Vespasianus C. IV. 276.

¹⁹⁰ Uo. Caligula D. X. 364.

¹⁹¹ Uo. Vitellius B. XXI. 45.

¹⁹² Uo. Vitellius B. X. 173. Úgy tűnik, az angol udvar sem fogadta kitörő örömmel az indulattal telt szavakat Ferdinándtól, mert Wolsey korábbi irataiban az osztrák főhercegnek is megadta a magyar királyi titulust, viszont ezen utóbbi levelében már csupán cseh királynak nevezte őt.

¹⁹³ Wingfield (1470k.–1538) 1511-től a királyi tanács tagja, 1513–1520 között Calais marshalja, diplomata.

kancellárnak.¹⁹⁴ „Bizonytalan, hogy mikor hagyhatja el a kontinenst, mert olyan kegyetlenül dühöng a tenger, mint máskor ritkán szokott. Úgy hallottam, a Birodalom és Franciaország között fegyverszünet lépett életbe.”¹⁹⁵ Karácsonyra csilapodhatott valamelyest a csatornán a tenger, mert Jean du Bellay jelentette Londonból Montmorency marshalnak, hogy december 24-én megérkezett Statileo János a Brit-szigetre.¹⁹⁶ „Azt hallottam, tegnap átkelt a tengeren az erdélyi püspök úr öméltósága. Ide azonban még nem érkezett meg. Jómagam aggódva érdeklődtem az Ostrelius nevű hajón vállalt útja felől. Azt hittem, lehetetlen az átkelés a tengeren március hóig, amíg a fagy uralkodik, de azt mondják, hogy február végén akar útra kelni, és olyankor át lehet kelni a befagyott tengeren. A velenceiek új követe is megérkezett néhány napon belül. Mások gyorsan vissza fognak térni francia földre, és úgy gondolom, hogy jó ajánlatot visznek magukkal, én úgy gondolom, közülük két személy különösen alkalmas lesz erre ott, Franciaországban.”¹⁹⁷ Az időjárás gyors javulását Sir Robert Wingfield is tapasztalta Calais-ban, mert 1528. december 28-án levelet írt Tuke-nak, melyben megerősítette a fentebb idézett szöveg tartalmát, miszerint a követek elindultak Angliába.¹⁹⁸ A korabeli krónikások is megemlékeztek az 1527/1528. év kemény teléről, mikor befagyott a La Manche-csatorna.¹⁹⁹

Az ünnepek, de különösen a Karácsony kiemelt fontosságú esemény volt VIII. Henrik udvarában. „A Tudor időkben a Karácsony 12 napos fesztivál volt, az ünnep kezdetétől tartott egészen január 6-ig, vagy tizenkét éjen át, amelyet Vízkereszti vigasságnak is neveztek.”²⁰⁰ 1528 karácsonyán is sokan ünnepeltek a londoni királyi udvarban, de VIII. Henrik az egyre romló egészségi állapota miatt ezúttal Greenwich-ben töltötte az ünnepet. Az angol király nem fogadott senkit sem, még bizalmasától, Wolsey kancellártól is próbált távol maradni. Megviselte az Aragóniai Katalinnal fennálló válási hercehurca, ezért a Greenwich-i palota közelében tartózkodó Boleyn Anna látogatásaival próbálta lelkét gyógyítani.²⁰¹ 1528-ban már sem az angol királlyal, sem pedig VIII. Henrik udvarával nem tudott tárgyalni Statileo János, de bizonyosan kárpótolhatta az erdélyi püspököt a karácsonyi ünnepkör angolos szertartásossága. Statileo szerencsés megérkezéséről ismét a Londonban tartózkodó francia követől, Jean du Bellay-tól lehet információt gyűjteni. I. Ferenc követe 1529. január első napján jelentette Beaumont márkijának, Montmorency-nek, hogy a magyar követ megérkezett Londonba. A francia követ megismerkedett Statileo János temperamentumával: „Az igazat szólva, csodálkoztam — írta du Bellay —, hogy leteremtett a magyar követ engem, amiért őt én nagy bajba sodortam, és ezért ő nem is kíván Wolsey kancellárral beszélni rajtam keresztül, ugyanis azt mondta, hogy én az érkezése előtt több alkalommal is tárgyaltam vele az ügyében; tettem ezt azon ok-

¹⁹⁴ PRO. SP1/51p. 122. és L&P. vol. 4. Nr. 5051.

¹⁹⁵ Uo. Nr. 5051.

¹⁹⁶ B.L. Cotton MSS.: LeGrand III. 259.

¹⁹⁷ Uo. és L&P. vol. 4. Nr. 5063.

¹⁹⁸ L&P. vol. 4. Nr. 5074.

¹⁹⁹ Alison Weir: Henry VIII The King and His Court. New York 2001. 275.

²⁰⁰ Uo. 115.

²⁰¹ Uo. 275. Botlik R.: VIII. Henrik i. m. 102–103.

ből kifolyólag, hogy én meggyőződtem róla, hogy teljes mértékben ismerem az instrukcióit.²⁰²

A fent vázolt okok, és néhány, a magyar király ügyénél fontosabb tárgyalások elhúzódása miatt csupán 1529. január közepén került sor Statileo kihallgatására. VIII. Henrik kifaggatta János király követét, majd aláírta a Fontainebleau-ban kötött egyezményt, melyet így magára is kötelezőnek vélt betartani.²⁰³ Üdvözlő, bátorító hangvételű leveleket íratott János királynak, de az egész udvar hangulatára rányomta bélyegét VIII. Henrik betegsége. A londoni udvarnál tartózkodó francia követ szerint Statileo nyitóbeszéde bár rövid volt, nagy hatást gyakorolt a hallgatóságára.²⁰⁴ Az erdélyi püspök aggodalmát fejezte ki György szász herceggel, János király jeles támogatójával kapcsolatban, aki szerint már az egész kereszténység bajban van a lutheránus eszme gyors terjedése miatt. Statileo ugyanakkor megnyugtatta az angol udvart és a londoni udvarban tartózkodó pápai legatust, Lorenzo Campeggio kardinálist,²⁰⁵ hogy János király országában még nem kell számolni a reformált vallások tömeges megjelenésével, de a fennálló helyzet konzerválásában számít Wolsey kardinális és a keresztény hit védelmezőjének támogatásában. Úgy tűnik, az angol kancellár jó szóval és pénzzel is támogatta Statileo püspököt, illetve egy érdekes cselszövényre terelte János király követét. Wolsey ugyanis „*rávette a magyar követet arra, hogy tárgyaljon a Hochstetter bankház egyik képviselőjével, aki az aranybányák felkutatásának ügyében folytatott tárgyalásokat az angol királlyal.*”²⁰⁶ Rábeszélte a követet, hogy a bankház képviselőjén keresztül kérjenek engedélyt Ferdinánd királytól, hogy a követség hazafelé átutazhasson a Német-római Birodalmon. Ez a trükk elhárítaná a gyanút az utazásáról, és így könnyűszerrel elküldhetné üzeneteit urának, megállapodhatnának a Hochstetter bankház képviselőjével a magyarországi bányák kiaknázásának lehetőségéről. Így e követ méltán lehetne ura hűséges szolgája, aki a Hochstetter ügynököt bemutatva a magyar királynak, megfelelő szerződést köthetne vele, és visszacsempészve őt biztonságban a Német-római Birodalmon keresztül, tájékoztathatná öfelségét az angol királyt és alattvalóit minden olyan részletről, ami csak létezhet. A magyar követ közben informált engem arról, hogy a testvérem alkalmatlan az útra, mert beteg”²⁰⁷ — írta Jean du Bellay. További részleteket sajnos már nem lehet tudni az ügyről, de annyi bizonyos, hogy Statileo János hazatért János királyhoz, nem tartóztatták le a magyar uralkodó követét. A londoni udvar mindenestre megfelelő biztosítékot kért a magyar királytól a pénzsegély visszafizetésére, és ez a biztosíték a nemesfémhiánnyal küszködő Anglia számára is kedvezett. Másrészt egy már fentebb említett velencei forrásból kiderült, hogy VIII. Henrik újabb pénzsegélyt adott Statileonak.²⁰⁸ Az erdélyi püspök londoni tárgyalása ezzel a ko-

²⁰² L&P vol. 4. Nr. 5133. és Le Grand III. 268.

²⁰³ Négociations I. 163–167.

²⁰⁴ L&P vol. 4. Nr. 5163. és Le Grand III. 277.

²⁰⁵ Botlik R.: Henry VIII i. m. 128.

²⁰⁶ L&P vol. 4. Nr. 5209. és Le Grand III. 281.

²⁰⁷ Uo. 281.

²⁰⁸ „The King of England will give pecuniary assistance to King John of Hungary.” Ismeretlen levele ismeretlennek Londonból, 1529. január 2-án. *Sanuto* V. Nr. XLIX. 343.

moly eredménnyel zárult. János király követe nyugat-európai útját követően továbbra is érintkezésben maradt a francia, velencei és angol diplomatákkal. Velencéből érkező hírek alapján írhatta azt Brian Tuke Wolsey kancellárnak, hogy János király nemcsak a törökök, hanem a velenceiek segítségére is számít az 1529. évi hadjárat során.²⁰⁹ A francia király Londonban tartózkodó követe, Jean du Bellay augusztus közepén kapta kézhez Antonio Rincón és Statileo János leveleit, amelyeket rögtön továbbított Wolsey kancellárnak.²¹⁰ Ezen levelek tartalmát, valamint egy bizonyos Mr. Stevyns szolga által a kancellárhoz juttatott dokumentumot tanulmányozva, Wolsey augusztus végén írt Gardinernek. „Leveleket kaptam az erdélyi püspöktől, a vajdának, aki most Magyarország királya, a legutóbb itt tartózkodó követétől, aki elküldte számomra azon információkat, melyeket őfelségének megmutatnom kötelességem...”²¹¹

Statileo János visszavonulása a diplomáciai tevékenységtől (1531–1538)

1529-ben Szülejmán szultán minden addiginál nagyobb hadserege élén zúdult János király Magyarországra, s bár szövetségi kapcsolatban állt Szapolyaival, és legfőbb célja Bécs bevétele volt, ígérete ellenére katonái nem kímélték a magyar király fennhatósága alatt álló területeket. Szapolyait és kíséretét a mohácsi csatamezőhöz közeli réten felállított táborában fogadta a szultán. János királlyal tartott többek között Statileo János püspök is, aki elszánt katolikusként sem ellenezte az oszmánnal kötendő szövetséget, de a szultán sátorába személyesen csak a hatalomért folytatott harcban gátlást és vallási különbséget nem ismerő király mert belépni.²¹² A szultán parancsot adott tisztjeinek, hogy minél több magyar urat fordítsanak János király hűségére, ezért a katonák szó szerint vadásztak a Ferdinánd pártját fogó magyar nemesekre. Nádasdy Tamás és Várday Pál könnyűszerrel jutott Szülejmán kezére: mindketten megadták magukat. Ferdinánd király budai várnagyának, Nádasdynak életéért előbb Lodovico Gritti,²¹³ majd Brodarics István és Statileo János alkudozott.²¹⁴ Tárgyalásuk eredményeképpen a szultán szabadon engedte Fogaras örökös grófját, aki a kényszernek engedve hűségesküet tett Szapolyainak.²¹⁵ Szülejmán szultán 1529. évi hadjáratát követően Statileo János püspök János királytól sokáig nem jutott követi megbízáshoz. Ennek egyik magyarázata, hogy a nyelveket jól beszélő, művelt délszláv származású politikai elit néhány tagját, úgymint Jozefics Ferencet, Zermegh Jánost és Statileo Jánost látványosan háttérbe szorította János király kalandor diplomatája, Hieronim Łaski, valamint törökbarát köre:

²⁰⁹ Greenwich, 1529. július 30. B.L. Cotton MSS.: Titus B. I. 286.

²¹⁰ L&P vol. 4. Nr. 5852. A francia király 1529. április 2-án tájékoztatta VIII. Henriket, hogy követét, Rincónt ismét János királyhoz küldi. PRO. SP1/53p. 163. és L&P vol. 4. Nr. 5413.

²¹¹ B.L. Cotton MSS.: Vespasianus F. I. 63.

²¹² Memoria rerum (1504–1566). A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics évkönyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Bessenyei József. Bp. 1981. (A továbbiakban Memoria rerum.) 36.

²¹³ Barta G.: Ludovicus Gritti i. m. 291. Bessenyei József: A Nádasdyak. Bp. 2005. 22.

²¹⁴ Kujáni Gábor: Brodarics István szereplése János király oldalán. Századok 48. (1914) 36.

²¹⁵ Bethlen F.: Erdély története. I. kötet. 108.

az ősz folyamán kincstartónak kinevezett Lodovico Gritti — a velencei dózse törvénytelen fia —, a firenzei Andrea Corsini királyi titkár és a bolognai De Casale testvérek, Gregorio, Francesco és Paolo. A nélkülözött délszlávok sorában kivételt a dalmát származású Franjo Trankvil Andreis jelentette, aki azonban igen közel állt Grittihez, és titkárként szolgálta a velencei kereskedőt.²¹⁶ Brodarics István és Frangepán Ferenc továbbra is gyakran elláttak követi feladatokat, de korántsem volt olyan kiegyensúlyozott a kapcsolatuk a királyi tanáccsal és az új elittel.

A szakítópróba Budán, 1530 késő őszén kezdődött, mikor a várat ostrom alá vette Wilhelm von Roggendorf. A királyi várost megerősítették Szülejmán szultán várfundálói, mert az ostrom a védők csekély száma ellenére sem járt sikerrel. A katonai akció idején Statileo János püspök a várban tartózkodott János királlyal,²¹⁷ és vállvetve harcolt Fráter György oldalán. Igaz, hogy a vár sikeres megvédését elsősorban a kiváló szervezőnek, Fráter Györgynek és a két évvel korábbi tavaszi hadjáratában bizonyított Athinai Simonnak, a budai vár udvarbírájának köszönhetette a király, mégis Lodovico Gritti aratta le a babérokat, mert az ő utasításait követték a várban harcoló oszmán egységek. Olyannyira sikerült hősként beállítania magát Grittinek, hogy János király kinevezte a Bégoglut az ország kormányzójának.²¹⁸ A velencei kereskedő jócskán megnövekedett hatalma ellen az Ártándy testvérek, Czibak Imre, Várallyai Szaniszló mellett Statileo János és a püspök unokaöccse, Verancsics Antal is szót emelt.²¹⁹ Ha még 1530 december utolsó napjaiban nem sejtette a Bégoglu ellenzéke, hogy mekkora hatalommal jár a király mellett kormányzónak lenni, akkor erre 1531 első napjaiban erélyes választ kaphattak. Gritti a koholt vádak alapján korábban letartóztatott Ártándy testvéreket — akik mindvégig hűen szolgálták János királyt — 1531. január 10-én kivégeztette.²²⁰ Statileo János — tüntetőleg — még az ítélet végrehajtása előtt elhagyta a királyi udvart.²²¹ Döntésére magyarázatot adhat az a tény, hogy Ártándy Pál felesége (és hamarosan özvegye), Thelegdy Fruzsina testvére volt Katalinnak,²²² akinek férjével, somlyói Báthory István erdélyi vajdával baráti kapcsolatban állt Statileo püspök. János király sem volt jelen a kivégzésen, a supplicium órájában vadászattal üttötte el fölös idejét. Hasonló sors várt az ellenzék további tagjaira is: Czibak Imre váradi püspök nem kerülhette el végzetét, és Gritti következő áldozata bizonyosan a nagy tudású és befolyásos erdélyi főpap, Statileo lett volna, ha

²¹⁶ *Botlik R.*: VIII. Henrik i. m. 113–114. *Oborni T.*: Szapolyai (I.) János i. m. 21.

²¹⁷ *Memoria rerum* 39.

²¹⁸ *Barta G.*: Ludovicus Gritti i. m. 295.

²¹⁹ *Memoria rerum* 40. *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 267–268. *Sörös Pongrácz*: Athinai Deák Simon. Századok 39. (1905) 502. újabban *Barta G.*: Ludovicus Gritti i. m. 295.

²²⁰ *Barta G.*: Ludovicus Gritti i. m. 300. Ártándy Pálnak nem volt szerencséje a budai országgyűlésekkel. Néhány évvel korábban, 1524-ben szintén árulással vádolták, majd a feldühödött köznemeselek egy csoportja megverte őt. *Kubinyi A.*: Habsburg Mária i. m. 21. Testvére, Balázs helyzete is érdekes lehetett, hiszen Gritti letartóztatásának idején a királyi testőrség parancsnokaként szolgált János királyt.

²²¹ *Barta G.*: Ludovicus Gritti i. m. 300.

²²² *Makay Dezső*: A Csanád nemzetség. A Telegdy család. Turul 13. (1895) 179. újabban *Kubinyi A.*: Habsburg Mária i. m. 18.

Czibak és Statileo unokaöccse, Patócsy Miklós 1534-ben nem cselekszik gyorsan a Gritti-ellenes megmozdulásban.²²³

A püspök Szapolyai belső körétől történő eltávolodása más okokkal szintűgy magyarázható. Statileo János tűzzel-vassal üldözte a reformáció híveit Erdélyben, valószínűleg ez lehetett az utolsó csepp a pohárban az erdélyi szászoknak, mikor 1530. május 1-jén tartott szebeni tartományi gyűlésükön Ferdinánd pártjára álltak.²²⁴ Az erdélyi püspök katolikus megújulásra tett törekvése nem tett jót a Ferdinánddal kötendő fegyverszünet vagy béke kérdésében sem, amit Hieronim Łaski először Visegrádnál, majd Krakkóban folytatott tárgyalásain igyekezett foganatosítani a Habsburg követekkel.²²⁵ Igaz, hogy a Krakkóban titokban zajló alkudozásról, János király Gritti és Łaski által diktált új politikai céljairól a hiányos kommunikáció miatt igen kevesen értesültek. Szapolyai János egyik lengyel támogatója, Piotr Tomicki alkancellár is meglepődött, hogy csak tíz nappal később értesült a krakkói titkos tárgyalásról, amit levelében Frangepán Ferenc kalocsai érsek szemére vetett.²²⁶ Az alkancellár szintén szemrehányó leveleket írt Statileo Jánosnak,²²⁷ Brodarics Istvánnak²²⁸ és Werbőczy Istvánnak,²²⁹ amiért nem tájékoztatták őt az ügyről. Tomicki azonban nem tudhatta, hogy Szapolyai János politikai elitje időközben lecserélődött, s akik korábban aktívan képviselték uruk érdekeit a külföldi királyi udvaroknál, azok most — kiszorulva az udvarból — szinte csak vegetáltak királyuk oldalán.

Szapolyai János a püspöki hatalmának gyakorlásában ugyancsak igyekezett korlátozni Statileo Jánost. A hitbéli kérdésekben heves vérmérsékletet tanúsító Statileot többször is János királynak kellett csillapítania, mert a püspök egyházmegyéjében hitvitát kívánt tartani a reformáció megfékezésére.²³⁰ Szapolyai attól tartott, hogy a hitvitával csak olajat öntene a tűzre a belső feszültségektől terhes Erdélyben. A hitvitára később, Erdély konszolidációja után már sor kerülhetett.²³¹ Szapolyai János elhidegülését fokozta, hogy Statileo szilárd fundamentumon álló,

²²³ Memoria rerum 42. Barta G.: Ludovicus Gritti i. m. 316. Brodarics István a levelezésében használt (sic!) „*dominus Transsilvanus*”, illetve „*dominus Transsilvanensis*” alatt Hieronim Łaskit, később Majláth Istvánt értette. Ez a személy semmiképpen sem lehetett Statileo János, mert az erdélyi püspök („*episcopus Transsilvaniensis*”) Gritti gyűlölt politikai ellenfele volt, ezért kizárt, hogy Statileo 1532 nyarán „*bene concordat*” a kormányzóval. Vö. Brodericus-Epistulae 269–271., főleg 311., 439. 471.

²²⁴ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból. I–VI. Pest 1868–1873. VI. kötet. (1873) 203–238.

²²⁵ Botlik R.: Az 1531. évi i. m. 596–597.

²²⁶ Uo. 597.

²²⁷ AT. XIII. CCLXXV. 254.

²²⁸ Uo. XIII. CCLXXIII. 252–253. Brodericus-Epistulae 281–282.

²²⁹ Uo. XIII. CCLXXIV. 253–254.

²³⁰ Balogh Ferencz: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformáció korától jelenig. Debrecen 1872. 36.

²³¹ Az erdélyi püspök mellett Fráter György volt a másik hangadója az 1538. november 1-jén kezdődött segesvári hitvitának. Az első nyilvános keretek közt lezajló magyarországi hitvitán Kálmáncsehi Sánta Márton és Enyedi Adorján gyulafehérvári kanonok bírák nem tudtak döntést hozni Drágffy Gáspár szilágysági és Szántai István kassai reformátorok ügyében. János király Szántait és a vele Segešvárra érkezett kíséretét különösebb retorzió nélkül szélnek eresztette. Ács P.: Katolikus irodalom i. m. 363–370. Balogh F.: A magyar i. m. 36.

egységes Erdélyt akart építeni, és célja elérése érdekében nem válogatott az eszközökben. Nem javított Statileo helyzetén, hogy somlyói Báthory István erdélyi vajdával rokonszenvezett,²³² aki 1531-ben — talán éppen Statileo buzdítására — felégette az erdélyi püspök gyűlölt városát, Tordát, amiért polgárai Ferdinánd királynak hódoltak.²³³ Statileo nemcsak baráti, hanem üzleti kapcsolatban állt a Báthory család somlyói ágával, úgy tetszik, segítették egymás érdekeit. Az erdélyi püspök 1533-ban a vajdának adományozta Somlyó és tartozékainak egy évi tizedét. Egy évvel később, 1534. március 29-én Báthory István rendelettel bízta meg az erdélyi káptalant, hogy Statileo Jánost iktassák be Csombord nevű jószágába.²³⁴ Statileo az erdélyi vajda halála után (1534) Báthory özvegyével, Thelegdy Katalinnal egyezett meg a Szatmár megyében található birtokok kérdéskörében. Az özvegy fiait is lekötölte a birtok visszaadására a somlyói tized fejében.²³⁵ 1538. február 15-én kelt oklevélben maga a király, Szapolyai János bizonyította, hogy a püspök kétezer aranyforintot kölcsönzött Thelegdy Katalintól.²³⁶ Statileo János bizonyosan ismerhette az erdélyi vajda legkisebb fiát, Istvánt, aki később erdélyi fejedelem és lengyel király lett.²³⁷

Statileo János a fent tárgyalt okok miatt 1531 és 1538 között nem vette ki olyan aktívan részét a napi politikából, mint azelőtt. A püspök ez idő alatt erdélyi birtokait és családi kapcsolatait igyekezett növelni.²³⁸ A Szapolyai János körül gyűrűző hatalmi válság, mely a betegeskedő király tehetetlenségével évről-évre növekedett, olyan helyzetbe sodorta az országot, amelyről a személyét követő hívei korábban álmodni sem mertek. Egy ismeretlen személy keze által olasz nyelven írott levélből, mely Londonba került, kiderül, hogy Magyarországon senki sem tudja, hogy ki lesz a hatalmi válság nyertese.²³⁹ Czibak Imre váradi püspök meggyilkolása, Gritti kormányzó megbuktatása és kivégzése, Hieronim Łaski kegyvesztése bizonyította, hogy a békésnek látszó felszín egy uralkodásra képtelen, szemlélődő királyt takar.²⁴⁰ A Gritti ügy nyertesei: Fráter György, aki Czibak helyére került a váradi püspöki székre, Petrovics Péter királyi tanácsos; a Ferdinándtól elpártoltak: Majláth István, aki Łaskit váltotta a névleges erdélyi vajda méltóságában, valamint Török Bálint temesi főispán, aki az erélyes Czibak halála után harctéri tapasztalatával segítette Szapolyait, mind-

²³² Botlik R.: „De Vidua Christiana” i. m. 45.

²³³ Botlik R.: Szapolyai János i. m. 187.

²³⁴ Beke Antal: Az Erdélyi Káptalan Levéltára Gyulafehérvárt. I–II. kötet. Bp. 1889–1892. I. kötet. 100.

²³⁵ Georgius Pray: Specimen Hierarchiae. Hungaricae comlectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi dioecesium delineatione adiectis, si quae sunt peculiares, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum I–II. Pozsony–Kassa 1776–1779. II. könyv (1779) 274. újabban Makay D.: A Csanád nemzetség i. m. 180.

²³⁶ Beke A.: Az Erdélyi Káptalan i. m. I. 102. Makay D.: A Csanád nemzetség i. m. 180.

²³⁷ Botlik R.: Szapolyai János i. m. 187.

²³⁸ Szabó Károly: Két oklevél a XVI-dik századból. Történelmi Tár 1879. 808–809.

²³⁹ B.L. Cotton MSS.: Vespasianus F. I. 23. Botlik R.: VIII. Henrik i. m. 130.

²⁴⁰ Földijét, a trauí Franjo Trankvil Andreis-t, aki Gritti titkáráként esett a moldvai vajda fogásába, Statileo János váltotta ki ötszáz dukát fejében. Monumenta Hungariae Historica Scriptores. II. osztály: írók. (A továbbiakban MHHS.) IX. kötet, Verancsics összes munkái VI.; vegyes levelek. Közli: Szalay László, Pest 1860. Nr. XII. 21.

mind János király utolsó éveinek olyan kulcsfigurái, akik egymagukban képesek lennének uruktól átvenni a hatalmat. 1536-ra a János király pártján álló politikai elit tehát újfent cserélődött, s jöhet ugyanolyan hataloméhes karrieristák vették őt körül, mint korábban, Gritti kormányzósága idején, Szapolyai újból bevonta a mindennapi politikába a nélkülözötteket: Brodarics Istvánnak, Frangepán Ferencnek, és nem utolsó sorban Statileo Jánosnak új feladatokat adott. A diplomaták ismét követi megbízásokat kaptak uruktól Lengyelországba, a pápához, Velencébe, és a Habsburgokkal kötött váradi béke előzetes egyeztetései során a Német-római Birodalomba, és a császár országaiba (például a Spanyol Királyságba).²⁴¹

A váradi béke megerősítése céljából János király Brodarics Istvánt Ferdinándhoz, Statileo Jánost pedig V. Károlyhoz kívánta követségbe küldeni.²⁴² Szapolyai azonban 1538 márciusában meggondolta magát, és úgy döntött, hogy Statileonál alkalmasabb személy a követségre Frangepán Ferenc, ezért április 1-jén már a kalocsai érsek számára állította ki megbízólevelét Budán.²⁴³ Jeles diplomáciai tett, hogy János királyt III. Pál pápa feloldozta elődje, VII. Kelemen kiátkozásának terhe alól, részben azon oknál fogva, hogy a császárral békét köthessen. Szapolyai püspökeit az egyházfő megerősítő bullában igyekezett elismerni. Csakhogy Ferdinánd király mindaddig hátráltatni kívánta e folyamatot, amíg a püspökök rá nem veszik János királyt arra, hogy a váradi egyezményt kihirdesse. Ferdinánd kérte a pápát, hogy a béke kihirdetése előtt semmilyen körülmények között ne nevezze ki bíborossá Frangepán Ferencet és Statileo Jánost.²⁴⁴ János király nem zárkózott el a további békeegyeztetéstől sem, de sokkal óvatosabbnak mutatkozott, mint korábban. Lehetséges, hogy csak a jó szándékának jelét akarta tanúsítani a Habsburg fivérek irányába, mindenesetre a brüsszeli angol követ, Thomas Wriothsesley²⁴⁵ azt jelentette Cromwellnek, hogy János király folyamatosan egyeztet a Habsburgokkal.²⁴⁶ Az 1538. évi váradi egyezmény ugyanis — János király szemszögéből nézve — a gyakorlatban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Szülejmán szultán moldvai hadjárata bizonyította, hogy sem Ferdinánd, sem a császár nem képes időben megvédeni szövetségét az oszmán támadásoktól.²⁴⁷

Statileo János utolsó diplomáciai küldetése

Miközben a Habsburg fiverekkel tárgyaltak János király követei, a királyi tanács új terveket szőtt: újra felvetették, hogy a tíz évvel korábban franciákkal

²⁴¹ Botlik R.: VIII. Henrik i. m. 134–136.

²⁴² MHHS. II. kötet. Pest 1857. 58–59., 68.

²⁴³ Sörös P.: Frangepán i. m. 545.

²⁴⁴ Sörös P.: Statileo i. m. 41. Sörös P.: Frangepán i. m. 561.

²⁴⁵ Wriothsesley (1501–1550) volt Southampton első earlje. Előbb királyi udvarmester, 1540-től titoknok, Thomas Cromwell jobb keze, majd VIII. Henrik életének utolsó kancellárja. Életéről ld. Geoffrey Gibbons: *The Political Career of Thomas Wriothsesley, First Earl of Southampton 1501–1550, Henry VIII's Last Chancellor*. New York 2001.

²⁴⁶ PRO. SP. VIII. 126. (SP1/142p. 126.)

²⁴⁷ A szultán távozását követően, 1538 szeptemberében érkezett meg Ferdinánd csekély, 3–4 ezer főt számláló segélyhada Debrecenbe. Bethlen F.: *Erdély története* i. m. II. kötet 10. v. ö. Károlyi Árpád: *Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok (1535–1551)*. Történelmi Tár 1878. 211., 225–238.

és angolokkal kötött szerződést felmelegítik, s a nyugat-európai uralkodók — főként a „legkeresztényibb király” — hathatós diplomáciai közreműködésével visszaszerzik Szülejmán szultánnak a Bégoglu meggyilkolása, és a kiszivárogtatott váradi egyezmény miatt megrendült bizalmát. Ezért János király ismét a pápához, I. Ferenchez és VIII. Henrikhez küldte követét, hogy az egyházfővel és a francia királlyal tárgyaljon Magyarország sorsáról.²⁴⁸ A követi feladattal a tapasztalt Statileo Jánost bízta meg, aki 1538. november végén, december elején indult Tordából.²⁴⁹ Az erdélyi püspök legfontosabb feladata az volt, hogy a váradi egyezmény pontjainak Ferdinánd általi ellehetetlenítéséről beszámoljon. „Statileo fehérvári püspök útján a római pápa, Franciaország királya, valamint a velenceiek és más fejedelmek előtt panaszt tett, és belátva, hogy már az előző évben is — ha megvárta volna a szövetség alapján Ferdinándtól küldendő segítséget — el kellett volna vesznie [ti. János királynak — B. R.], hacsak Szolimánt másképpen nem békíti meg, és legutóbb is segítség helyett feljelentette, tudniillik az egyezményt, amelyet a legnagyobb titokban kellett volna tartani, a törökök tudomására hozták, még sokkal jobban elidegenedett a szövetségtől.”²⁵⁰ Az erdélyi püspök 1539. február közepén ért Rómába, ahol nemcsak a pápával, hanem V. Károly jelen levő követével is egyeztetett a béke lehetőségéről.²⁵¹ A püspök 1539 júniusában ért Párizsba, s a francia fővárosból tájékoztatta Thomas Cromwell kancellárt, hogy személyesen nem tud Londonba utazni, viszont maga helyett Bábay Kis Péter kamarást, Várday Pál esztergomi érsek testvérét, aransarkantyús lovagot²⁵² küldené királya nevében VIII. Henrikhez.²⁵³ Az angol király válaszolt Statileo János levelére, de az irat nem jutott el az erdélyi püspökhöz.²⁵⁴ A londoni udvar megbízólevelet küldött Bábay Kis Péternek, de mire a dokumentum Párizsba ért, a magyar követ már elindult a szigetországba vezető útjára. A követ érkezését 1539. július 10-én egy Párizsban tartózkodó angol diplomata, Edmund Bonner²⁵⁵ megerősítette.²⁵⁶ Az angol követ azt javasolta VIII. Henriknek, hogy ne legyen túlságosan bőkezű a Londonba érkező magyar kamarással, mert a francia király sem adott Statileonak nagy összeget.²⁵⁷

²⁴⁸ „Quidam [episcop]us Transylvaniae ex Hungaria missus a Joanne Rege cum Pontifice colloquutus est. Intra paucos dies hinc [...] Gallorum contendes.” B.L. Cotton MSS.: Vitellius B. XIV. 289.

²⁴⁹ A már említett segesvári hitvitát követően indult követútjára Statileo. *Georgius Pray*: *Epistolae procerum regni Hungariae I–III*. Vienna-Pressburg 1805–1806. II. kötet (1806.) 71. újabb *Orbán Balázs*: Torda város és környéke 33 nagy és 12 szövegképpel. Bp. 1889. 177.

²⁵⁰ *Bethlen F.*: Erdély története i. m. II. kötet 12–13.

²⁵¹ *Calendar of State Papers, Spain*. (A továbbiakban *Spanish Calendar*.) Ed. *Pascual de Gayangos*. Vol. 1–13. (1862–1954.) Vol. VI. I. No. 39. és L&P vol. 14/1. (1894.) Nr. 288. *Botlik R.*: VIII. Henrik i. m. 144. Brodericus-Epistulae 592–593.

²⁵² A követ kilétével kapcsolatos adatokat ezúton is köszönöm Bessenyei József professzornak.

²⁵³ B.L. Cotton MSS.: Titus B. VII. 195. Statileo János e levelében ajánlotta Cromwell figyelmébe a kamarást. MHHD. V. I. 188–189.

²⁵⁴ B.L. Cotton MSS.: Caligula E. I., II. 113.

²⁵⁵ Bonner (1500k.-1569) kánonjogot tanult a Pembroke College-ban, 1529-től Thomas Wolsey káplánja volt. 1532-ben VIII. Henriket képviselte Rómában, hazatérte után (1539) ő lett London püspöke. Életére ld. *Ernest C. Messenger*: *Bishop Bonner and Anglican Orders*. London 1936.

²⁵⁶ B.L. Cotton MSS.: Caligula E. I., II. 113.

²⁵⁷ Bonner mindezt a velencei és a ferrarai követektől szerzett információira alapozta. B.L. Cotton MSS.: Caligula E. I., II. 113.

Cromwell-nek azt írta Párizsból, hogy János király nem gondolta komolyan, hogy Ferdinánddal szövetséget kötne a francia király ellen, aki korábban számtalanszor támogatta őt szóval és tettel egyaránt. János király követe ismét megerősítette I. Ferencnek, hogy a magyar király a szövetségese. A legkeresztényebb király erre a kijelentésre újból felajánlott egy kisebb summát a Ferdinánd elleni harcra.²⁵⁸ Bonner levele más érdekességre is rávilágított Statileo párizsi tárgyalássorozata kapcsán: jelentette Cromwell-nek, hogy a francia király ugyan támogatja János király harcát Ferdinánd ellenében, és a Portán tartózkodó diplomatáit majd utasítja, hogy ismét jó szövetségeseiként mutassák be Szapolyai követeit Szülejmán bizalmasainak, de mindent összevetve a tíz évvel korábban, I. Ferenczel kötött szerződést a magyar király megszegte, és ezt a francia udvar nem felejtette el. Bonner jelentette az angol kancellárnak, hogy „a dolog oly hosszan húzódott, oly gyakran küldte a célra [támogatását], hogy most [I. Ferenc — B.R.] követelte ettől a magyar követtől,²⁵⁹ hogy hozzon neki hat tevét (sic!), és cserébe ígéri, hogy a konföderációt folytathatják, és nagy szövetségben lesz a francia királlyal, ami korábban valamelyest fennállt, de nem oly nagyon, mint azt elsöre mondták, s ahogyan azt a követ bizonygatta.”²⁶⁰ A Londonba küldött Bábay Kis Péter kamarás is sikerrel járt: VIII. Henrik király támogatásáról biztosította a Ferdinándtól és a császártól cserben hagyott János királyt, aki visszafordult régi szövetségeseihez. Az angol udvar a következő év tavaszára újabb váltót helyezett kilátásba János király követének. A váltót szokás szerint a kontinensen, Németalföldön lehetett készpénzre váltani.

Utolsó diplomáciai küldetésére 1540. március első napjaiban indult Statileo János. Feladata az volt, hogy Flandriába menjen, s Antwerpenben átvegye az angol király faktorától a Szapolyai János támogatására kiállított váltót. Február 25-én az Antwerpenben tartózkodó angol diplomaták jelentették a londoni udvarnak, hogy a korábban János királyt szolgáló Hieronim Łaski a római király utasítására Brüsszelbe érkezett, hogy látogatást tegyen II. Lajos király özvegyénél, Habsburg Máriánál. Ferdinánd újdonsült követe²⁶¹ hat hónapos fegyverszünetet kötött Szülejmán diplomatáival, s reményei szerint az összes keresztény békére válthatja a távoli jövőben e kezdeményezést, amit a szultánnál kialakított.²⁶² Mindenesetre János király már jó előre biztosította magát a szultánnál, s megegyezett az oszmán uralkodó biztosaival egy tekintélyesebb ajándék, valamint jeles éves adó fejében, hogy ne háborgassák királyságát.²⁶³ Ferdinánd király követe, Łaski azonban még nem tudhatott János király Szülejmánnal kötött alkujáról, mert Németalföldön azt híresztelte, hogy a szultán

²⁵⁸ Uo. és L&P vol. 14/1. Nr. 1247. Cromwell-nél Bábay kamaráson kívül járhatott még egy magyar követ, mert 1540 márciusában nyilvántartásba vette, hogy két magyarnak adott útlevelet. B.L. Cotton MSS.: Titus B. I. 476.

²⁵⁹ Értsd: Statileo Jánostól.

²⁶⁰ B.L. Cotton MSS.: Caligula E. I., II. 113.

²⁶¹ A londoni udvar megfogalmazásában a nem túl hízelgő „Lord of adventure” jelzővel illették Łaskit.

²⁶² L&P vol. 15/1. (1896.) Nr. 265.

²⁶³ A megegyezésről Edmond Harwell 1540. január 24-én jelentett Velencéből Thomas Cromwell-nek. PRO. SP. VIII. 235. (SP1/157 f. 94.)

Szapolyai és Itália ellen készülődik.²⁶⁴ Statileo Jánosra ismét nehéz feladat várt Antwerpenben: nemcsak a váltón szerzett pénzt kellett valamilyen úton-módon átcsempésznie Szapolyai Jánosnak, hanem el kellett hitetnie az angol diplomatákkal, hogy a magyar király ura a helyzetnek, és a szultán haraga immár nem ellene irányul. Ferdinánd diplomáciája azonban mindig erősebbnek bizonyult. Várday Pál esztergomi érsek egyik szolgájának előadására hivatkozva Sir Wyatt levelet írt Gentből VIII. Henriknek, hogy a szultán már 80 ezer katonát és kétszáz folyami sajkát mozgósított Szapolyai ellen.²⁶⁵ Pár nappal később VIII. Henrik másik követe, Richard Pate is arról számolt be, hogy Szülejmán neheztel János királyra, és Gentbe olyan hírek érkeztek, hogy már több tartományában szervezi a hadseregét Szapolyai ellen.²⁶⁶

Statileo János helyzetét más hírek is nehezítették. Alig hagyta el az erdélyi püspök a Magyar Királyság területét, mikor Majláth István erdélyi vajda — 1540. március 9-ére, Marosvásárhelyre — országgyűlést hirdetett az erdélyi három nemzetnek. A vajda titokzatosan elhallgatta a gyűlés összehívásának okát, ezért viselkedése találgatásokra adott okot. Statileo János unokaöccse, Verancsics Antal úgy gondolta, hogy a gyűlés János király vagy a szigorú erdélyi püspök hatalma ellen dönthet.²⁶⁷ Verancsics ezért már március 7-én aggódó hangvételű levelet küldött Gyulafehérvárról a franciaországi és angliai követségekbe küldött Statileo után, hogy Majláth kitűzi a „lázadás zászlaját”, s az a hír járja, hogy az erdélyi papokat ki fogják fosztani.²⁶⁸ Statileo annak idején a Habsburgok pártján álló Gosztonyi János helyére került püspököknek, aki János király embereinek kínvallatásakor lelte halálát,²⁶⁹ s most Verancsics azért is aggodalmaskodott, hogy a nemrégiben János királyhoz pártolt Majláth megbosszulja Gosztonyit, s Gerendy Miklós irányítása alatt visszahajthatja Ferdinánd uralma alá Statileo egyházmegyéjét. Az összeesküvés azonban, mint az utóbb kiderült, nem Statileo püspök, hanem Szapolyai János uralma ellen irányult.²⁷⁰

Statileo János még úgy indult útnak Magyarországról, hogy ura, János király életben volt. Sir John Wallop és a dél-walesi származású diplomata, Edward Carne 1540. július 10-én jelentették VIII. Henriknek, hogy az erdélyi püspök Flandria felé tart.²⁷¹ Statileo július 12-én ért Antwerpen közelébe.²⁷² Richard Pate, a Brugesben tartózkodó angol követ kipuhította az erdélyi püspök szándékait, és megtudta, hogy a magyar király az előző évben VIII. Henrikkel kötött megállapodása mellett ismét pénzt szeretne kérni a török ellen I. Ferentől, valamint V. Károlytól

²⁶⁴ B.L. Cotton MSS.: Galba B. X. 108.

²⁶⁵ B.L. Harleian Manuscripts. 282. f. 130.

²⁶⁶ PRO. SP1/159 f. 159. és L&P vol. 15/1. Nr. 582.

²⁶⁷ Szabolcsi József: Az 1539–41. évi rendi mozgalom. Századok 104. (1970) 302.

²⁶⁸ MHHS. IX. kötet. (1860) Nr. XLI. 75–77. újabban Szabolcsi J.: Az 1539–41. évi i. m. 306.

²⁶⁹ Szerémi szerint Bodó Ferenc és Dóczy János kínoztta halálra a püspököt. Lehet benne igazság, mert a politikai gyilkosságot követően Bodó szekularizálta a püspökség javait. Szerémi Gy.: Magyarország romlásáról i. m. 183.

²⁷⁰ A tordai országgyűlésről, a Fogaras várában rekedt Majláth vajda ostromáról, majd János király szelütéséről Verancsics 1540. június 24-én kelt levele tájékoztatta nagybátyját, Statileot. MHHS. IX. (1860) 104–108. újabban Szabolcsi J.: Az 1539–41. évi i. m. 316.

²⁷¹ PRO. SP. VIII. 387. (SP1/16 f. 91.)

²⁷² B.L. Cotton MSS.: Galba B. X. 113.

is.²⁷³ Éppen tárgyalásait folytathatta Statileo János, amikor augusztus végén, szeptember elején Németalföldre is elért János király halálának híre,²⁷⁴ mert a legelső tudósítás, amely az uralkodó végső napjairól beszámolt, és amelyet Londonnak is továbbítottak, 1540. szeptember 5-én kelt Hágában.²⁷⁵ Az erdélyi püspök — megszakítva tárgyalásait és követútját — hazaindult Magyarországra.

A János király haláláról és gyermekének születéséről felröppent első hírek nyomán Nyugat-Európában is rögtön kezdetét vette az esélylatolgotás, hogy vajon mi lesz a sorsa Szapolyai ország részének? Elsősorban itáliai elemzők vélekedtek reálisan, amikor azt állították, hogy a szultán fiává fogja fogadni János király gyermekét, és Szapolyai örökségét integrálják az Oszmán Birodalomba.²⁷⁶ Németalföldön ezzel szemben olyan hírek láttak napvilágot, hogy Ferdinánd király kiterjeszti hatalmát a keleti országrészre, mert nem akarja magára hagyni az erdélyi híveit. Ezt az álláspontot Pate is megfogalmazta Brüsszelből az angol királyi tanács részére, 1540. október 4-én.²⁷⁷ A Párizsban tárgyaló Sir John Wallop — talán Statileo János egy évvel korábbi párizsi tárgyalásai után — úgy értesült, hogy Ferdinánd ki fogja terjeszteni királyságának határait Szapolyai országrészére is, ezért sürgősen tárgyalni akar János király özvegyével, Izabellával, aki viszont a török és német támadástól tartva apjához, I. Zsigmondhoz fordult segítségért.²⁷⁸ 1540. október 29-én ismét Richard Pate jelentette Brüsszelből az angol királyi tanácsnak, hogy a kalocsai érsek és Perényi Péter a római királyhoz mentek tárgyalni, és Ferdinánd kezében látnák szívesen a hatalmat, míg György barát, az özvegy királyné és néhány, János királyhoz közelebb álló személy, köztük Statileo János is a kiválóan megerősített Budán várja a helyzet javulását.²⁷⁹ Pillanatnyilag sem I. Ferenc,²⁸⁰ sem VIII. Henrik nem tudott dönteni abban a kérdésben, hogy kit segítsen a küszöbön álló török hadjárat során, Velence azonban már elküldte a váltót János király fiának.²⁸¹ 1540. december 18-án Modena püspöke jelentette Wormsból, a német birodalmi gyűlésről, hogy János király fiának a török szultán támogatást ígért a Ferdinánd elleni harcban, és ezért a pénzsegélyért leginkább Fráter György váradi püspök küzdött.²⁸²

Mindez azt jelentette, hogy 1541 elejére ismét kialakult egy hatalmi erőviszony Magyarországon, amelyről ugyan késéssel, de Párizsban, Londonban, Velencében és Krakkóban éppúgy tudtak, mint korábban.²⁸³ E tisztánlátás részben Sta-

²⁷³ L&P vol. 15. Nr. 889. *Botlik R.*: VIII. Henrik i. m. 148.

²⁷⁴ Verancsics Antal Gyulafehérvárról, 1540. július 26-án kelt, hosszú jelentésében írta meg Statileo püspöknek János király halálának körülményeit. (Verancsics Faustus utólag jegyezte fel az iratra: „Epistolae datae ad Joannem Statilium, qui tunc oratorem agebat in Gallia, 1540.”) MHHS. IX. (1860) Nr. LVII. 111–130.

²⁷⁵ PRO. SP1/163 pp. 22, 23. és L&P vol. 16. (1898) Nr. 17.

²⁷⁶ L&P vol. 16. (1898) Nr. 40.

²⁷⁷ PRO. SP VIII. 443. (SP1/122 p. 70.)

²⁷⁸ PRO. SP VIII. 447. (SP1/163 p. 83.)

²⁷⁹ PRO. SP VIII. 466. (SP1/163 p. 171.)

²⁸⁰ PRO. Kaulek, 245. és L&P vol. 16. Nr. 289.

²⁸¹ Spanish Calendar VI. Pt. I. Nr. 143.

²⁸² L&P vol. 16. Nr. 336.

²⁸³ *Botlik R.*: VIII. Henrik i. m. 149.

tileo János erdélyi püspök fentiekben vázolt küldetéseinek is köszönhető. A főként Erdélyben csoportosuló Szapolyai párt hívei a későbbiekben valamennyi külföldi udvar felé azt kommunikálták, hogy a hajdani középkori magyar királyi udvar struktúrája, melyet a gyakorlatban Szapolyai János tartott életben, Erdélyben él tovább. E folytonosságnak számos tárgyi bizonyítéka van,²⁸⁴ de talán legfontosabb leképezése a Hunyadi kultuszt megtestesítő síremlék, melyet János király megbízásából állíttatott Statileo János a gyulafehérvári székesegyházban.²⁸⁵ Annak ismeretében, hogy (Hunyadi) I. Mátyás (1458–1490) király volt Szapolyai János keresztapja,²⁸⁶ és a Szapolyaiak mindvégig heroikus küzdelmet folytattak a Corvin örökség megszerzéséért, nem tűnik lehetetlennek a Kubinyi András történész által — a familiáris hálózat levezetése kapcsán — felállított hipotézis,²⁸⁷ miszerint valamiféle rokonságban állhatott egymással a Hunyadi- és a Szapolyai-család; ezen feltevés egyúttal magyarázatot adhat Szapolyai János pályájának látványos felívelésére, és a magyar belpolitikában tanúsított elhivatottságára is.²⁸⁸ A János király országrészét öröklő Erdély politikai válasza, „királyváro” hangulatának visszatérő megnyilvánulásai ellenére ugyanakkor — a jelenkori magyar történetírásnak a százötven éves oszmán hódítás alapján kialakított, a kutató számára készen kapott, de a kor emberének számára még bizonytalan fudamentumon álló ténye lehet az oka annak, hogy — Erdély státusának értékelésekor zavart kelt a politikai örökség kérdésének megválaszolása, mert egyrészt: „az egykori budai királyi udvarnak két örököse lehetett: a két legitim magyar király jövődöbeli udvarai. A körülmények azonban fél évszázad alatt különleges módon végül úgy hozták, hogy a késő középkori magyar királyi udvar jellegzetességeit János király erdélyi fejedelem-utódai öröközték inkább tovább. Ferdi-

²⁸⁴ Jól példázza mindezt, hogy Rotterdami Erasmusnak A keresztény fejedelem neveltetése (Institutio Principis Christiani; 1516.) című művét II. Lajos könyvtárából vélhetően valaki elvihette (eltulajdoníthatta?) Szapolyai János számára, s talán már János király olvashatta e népszerű humanista írását. János Zsigmond viszont egészen bizonyosan olvasta e fejedelemtükört, mert az Erdélybe vitt kötet előzéklapján a következő bejegyzés olvasható: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae.” *Desiderius Rotterdamus Erasmus*: A keresztény fejedelem neveltetése. Ford.: Csonka Ferenc. Az utószót írta és a névmutatót összeállította: Barlay Ö. Szabolcs. Bp. 1987. 151.

²⁸⁵ *Ritoókné Szalay Ágnes*: Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk.: Mikó Árpád és Sinkó Katalin. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3. Szerk.: Jávor Anna.) IV. 16. Bp. 2000. 297.

²⁸⁶ *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 46. Amikor Szapolyai János meglátta a napvilágot, állítólag Hunyadi Mátyás Szapolyai Istvánhoz fordulva a következőket mondta: „Ma megszületett Magyarország királya.” *Bethlen F.*: Erdély története i. m. I. 44.

²⁸⁷ *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 17–18. *Kubinyi A.*: A Szapolyaiak i. m. 229. Szapolyai György és Corvin Erzsébet házasságára ld. uo. 233. vö. *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) Bp. 2001. 259.

²⁸⁸ A Hunyadiak és a Szapolyaiak címere a gyulafehérvári síremléken kívül együtt szerepel még a visegrádi palota oroszlános falikútján, és a budai domonkos kolostor kerengőjében található kúton is. Utóbbi valószínűleg jóval 1480 előtt készülhetett, mert alkotója a Hunyadi Mátyás uralkodásának első periódusában, a király titkos pecsétjén felbukkanó címert formázta meg, ami kizárja annak a lehetőségét, hogy ezzel a király a Szapolyai-családnak kívánt kedvezni, mert a délvideki család prominens képviselői (Imre és István) csak Mátyás uralkodásának utolsó periódusában érték pályafutásuk csúcsára. *E. Kovács P.*: Matthias Corvinus i. m. 24–27. A címerek hasonlóságára ld. még *Neumann Tibor*: A Szapolyai család legrégebbi címere. Turul 84. (2011) 4. 123–128.

nánd önálló magyar királyi udvara 1528 elején Magyarországról való távoztával tehát örökre megszűnt.”²⁸⁹ Másrészt: — új kutatások alapján — „a nemzeti függetlenségi koncepció hatásával magyarázható, hogy mind a mai napig elevenen élnek olyan elképzelések, miszerint a magyar királyi udvar tényleges örököse a Szapolyai János »nemzeti« királyságát úgymond folytató erdélyi fejedelmek udvara lett volna.”²⁹⁰

THE DIPLOMATIC MISSIONS OF JÁNOS STATILEO DURING
THE REIGN OF KING JOHN (1526–1540)

by Richárd Botlik
Summary

János Statileo became a royal secretary in 1515. Before the battle at Mohács (1526) he joined the party of John Szapolyai (later King John), who acceded to the throne after the death of Louis II (1516–1526). Statileo entered the church and became provost of Buda and royal councillor in the first period of King John. Statileo was sent by his Majesty as ambassador to Poland in the course of January 1527. He and other well-educated Hungarian orators also tried to make an agreement with Ferdinand of Habsburg at Olomouc (an important town of Moravia), because Ferdinand was the elected King of Bohemia and he maintained a claim to the Hungarian Kingdom, but neither Statileo nor his company and others (for example King John's brother-in-law, Sigismund I (1506–1548) King of Poland and his court) achieved full success. However, the Hungarian and Polish envoys met with Sir John Wallop, one of the ambassadors of Henry VIII (1509–1547) at Olomouc and Cracow. Sir Wallop's task was to provide permanent intelligence about the events in Hungary, but the King of Bohemia stopped him because Wallop wanted to give 25,000 pieces of gold to King John, who became a rival of Ferdinand. It seems that Sir Wallop handed over some thousands of Henry's aid in secret to the King of Poland or János Statileo at Cracow or Moravia.

After the fruitless conference between Ferdinand and John, the King of Bohemia invaded Hungary and his army defeated King John at Tokaj on 27 September 1527. King John escaped to parts of East Hungary with his followers such as János Statileo. The councillor was sent for his next mission by King John to Munkács. Statileo undertook a difficult job: he had to enlist mercenaries in the depth of the winter of 1527–1528. Statileo lived up to expectation, and was consequently presented by the King of Hungary as bishop of Transylvania. Thereafter King John sent him to Venice, France and England to obtain a promise of aid against Ferdinand. Statileo met with Andrea Gritti (1523–1538) and the King of France who had granted him 30,000 pieces of gold to assist King John. Finally Statileo entered into a contract with Francis I (1515–1547) at Fontainebleau. Sir Robert Wingfield reported to Chancellor Thomas Wolsey on 20 December 1528 that the bishop of Transylvania arrived to Calais, and he would go to England. Statileo crossed the Channel on board of the *Ostrelus* and arrived to London at Christmas. The bishop negotiated with the Council, and assured Henry VIII and the Papal Legate that King John's party were never Lutherans. The King of England put his name to the treaty of Fontainebleau but gave no money against Ferdinand. However, the King's Court took an interest in the gold mines of Transylvania in exchange for aid.

Statileo passed from London to Venice in early spring and came back to Hungary where the Ottomans were preparing an expedition against Vienna in 1529. Although the Ottomans raised the siege of Vienna and left Hungary in the autumn, they fortified Buda and gave Lodovico Gritti to King John as an assistant. Lodovico, the illegitimate son of Andrea Gritti, sowed dissension in the court of John. This was the main reason why the bishop of Transylvania stood aside from the diplomatic missions until 1538. In his last missions he was sent to Paris and Antwerpen. Statileo promised that he would meet with Thomas Cromwell and confirm that King John would continue to be an ally of Francis I and Henry VIII, but King John died in the meantime and the bishop had to return to his country.

²⁸⁹ Pálffy G.: A magyar nemesség i. m. 46.

²⁹⁰ Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 102–103.

B. Kis Attila

EGY ISMERETLEN „ANGOL” DIPLOMATA A NAGYSZOMBATI TÁRGYALÁSOKON*

„A lebegtető és fondorlatos francia diplomáciai lépések — Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes jóvoltából — jól ismertek. Sokat tudunk már az orosz cárral folytatott egyezkedésekről, és egyre több információnk van a Porta vitathatatlanul — mindkét szövetséget — hitegető és legfőképp a túlélésre játszó politikájáról is. Annál kevésbé kerültek viszont előtérbe az angol–holland békeközvetítés (mediáció) erőfeszítései.” – írja Bartal Csaba a Rákóczi-szabadságharc és a tengeri hatalmak közti viszony alakulását bemutató diplomáciatörténeti összefoglalójában.¹ Jelen tanulmány e nem kellőképpen feltárt terület megismeréséhez igyekszik hozzájárulni néhány új forrás bemutatásával, amelyek a nagyszombati béketárgyalás előzményeit és az 1705-ös év teléig tartó fordulóit segítenek tisztázni. Az eseményeket a tárgyalások egyik mellékszereplőjének szemszögéből bemutatva egyúttal egy olyan „angol” diplomatára szeretném felhívni a figyelmet, akinek a tárgyalásokon való részvételéről a magyar szakirodalom eddig nem tett említést.

Jelen cikk kereteit meghaladná, hogy a szóban forgó diplomata, Adam Franck (1639–1717) fordulatokban bővelkedő életrajzát részleteiben ismertessem, néhány tény megemlítése azonban elkerülhetetlen. Az erdélyi születésű Adam Franck, akinek Sziléziából származó édesapja a kolozsvári unitárius gyülekezet szász prédikátora volt, húszéves korában, 1660-ban érkezett Hollandiába, amikor — részben az egyház költségén — nyugat-európai tanulmánykörütra indult. Teológushallgatóként a száműzött lengyel szociniánusok biztatására tiltott könyvek kiadásával kezdett el foglalkozni, és elvegyült a heterodox irányzatok felé nyitott amszterdami társaságok fél-illegális világában. Erdélybe nem tért vissza, és 1669-ben feleségül vette a befolyásos rokoni szálakkal rendelkező Dieuwertje Verwout-t. Az 1680-as években már mint a holland nagypolitika egyik bennfentese tűnik fel, egyúttal pedig — ifjúkori kapcsolatait is kihasználva — az évtized második felében az Erdélyi Fejedelemség egyik nyu-

* Jelen tanulmány nem született volna meg *Ruud Lambour* holland művelődéstörténész önzetlen közreműködése nélkül.

¹ *Bartal Csaba*: Angol és holland békeközvetítési kísérletek a Rákóczi-szabadságharcban. *Rubicon* 2004. 1. sz. 20–25. 20. Ugyanezt jelzi R. Várkonyi Ágnes is: „Rákóczi angol, holland kapcsolatairól még a kiadott hatalmas forrásanyag tárgyszerű feldolgozása sem történt meg, annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedben már komoly tanulmányok jelezték a behatóbb vizsgálatok szükségét.” *R. Várkonyi Ágnes*: Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai egyensúly kérdései. In: *A tudomány szolgálatában* (Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára). Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1993. 149–161. 150.

gat-európai ágensévé válik. Az 1688-as fordulat után az angliai politika világában vár rá még nagyobb ívű karrier. Még a száműzetés évei alatt befolyásos kapcsolatokat épített ki a Hollandiába menekült liberális whig párti angol arisztokraták körében, akik az 1688-as fordulat után bizalmas londoni állami hivatalhoz segítették Franckot. 1691-től a részben állami, részben kereskedelmi társaságként működő holland Kelet- és Nyugat-indiai Társaság londoni képviselőjeként, és a brit General Post Office vezetőjeként (postmaster) is alkalmazták. Emellett egyre állandóbb tagja a holland és angol elit körök társasági életének. Saját kifejezésével élve „különleges barátai” közé tartozik az 1690-es években a holland grand pensioner, Anthonie Heinsius, az amszterdami polgármesterek, Nicolaas Witsen és Johannes Hudde, az amszterdami pensioner, Willem Buys, a Kelet-indiai Társaság igazgatói, Willem van Dam és Salamon van de Blocquery, a Staten Generaal deventeri képviselője, Gijsbert Cuper, olyan híres holland és angol gondolkodók, mint Philip van Limborch, John Locke és Anthony-Ashley Cooper, Shaftesbury grófja, vagy a republikánus érzelmű John Wildman. Amszterdami és londoni háza ugyanakkor felekezeti hovatartozásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül a nyugatra tartó erdélyi fiatalok egyik állandó zarándokhelye is volt, akik révén Franck tartotta a kapcsolatot a döntéshozó erdélyi arisztokráciával is.² Legnagyobb befolyásra azonban akkor tesz szert, amikor közvetlen, s a jelek szerint bizalmas barátságot köt a tory párt vezetőjével, Robert Harley-val (1661–1724). Amikor Harley-t John Churchill és Sidney Godolphin bevonja a kormányzásba, és együtt alkotják a legfontosabb döntéseket hozó triumvirátust, Harley több alkalommal azal a megbízatással küldi Adam Franckot Hollandiába, hogy biztosítsa az angol kormány (és annak első diplomatája, Marlborough herceg) számára azt a hollandiai támogatást és bizalmat, amely az angol–holland perszonálunió idején, III. Vilmos haláláig töretlenül fennállt. A spanyol örökösödési háború kezdetén különösen fontos volt, hogy a kiterjedt francia kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező és éppen ezért hagyományosan békepárti holland régensek a háború mellé álljanak, később pedig a nehézségek ellenére kitartsanak szövetségeseik mellett. A források arra utalnak, hogy az 1701-től 1706-ig tartó periódusban Adam Franck a legbelsőbb angol kormánykörök megítélése szerint is igen hatásosan képviselte Németalföldön a háborúpárti angol álláspontot, és eredményesen működött közre a két tengeri nagyhatalom között jelentkező konfliktusok elsimításában. Francknak az angol kormány megbízásából és érdekében végzett hollandiai tevékenysége eleinte irritálta a holland régenseket, 1704 őszétől azonban stílust váltva a németalföldi felső vezetés is igyekezett kihasználni Franck brit kormányzati körökben szerzett befolyását arra, hogy az angol dön-

² Az Adam Franckról eddig megjelent fontosabb publikációk: If. Frank Ádám levele Amszterdamból, 1667. február 15. Közli: *Benczédi Gergely*. Keresztény Magvető, 23. (1888: 1. füzet), 28–38.; *B. Kis Attila*: Een brief van Adam Francke uit 1667. Doopsgezinde Bijdragen, 1999. 196–201.; *Uő*: Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum. Magyar Könyvszemle 119. (2003: 1. sz.) 94–105.; *Uő*: Adamus Francus and the Bibliotheca Fratrum Polonorum. In: Faustus Socinus and His Heritage. Szerk. Lech Szczucki. Krakkó, 2005. 243–251. *Uő*: Egy európai ívű 17. századi „karrierregény: Adam Franck (1639–1717) pályája. Erdélyi Múzeum LXX. kötet (2008: 3–4. füzet) 37–56.

téshozókat a holland külpolitika egyes témái mellé állítsa.³ A sem Hollandiában, sem Angliában születési előjoggal vagy vagyonnal nem rendelkező Franck ezekben az években ért karrierje zenitjére, számos kérdésben a legközvetlenebb módon személyesen működven közre e két tengeri nagyhatalom politikai döntéshozatalában. Adam Franck befolyásának a növekedése 1704 őszétől találkozott a tengeri hatalmak mind élénkebb érdeklődésével a Habsburg Birodalom belügyei, különösen a feszült magyarországi és erdélyi helyzet iránt. A származásáról és magyarországi kapcsolatairól is tudó angol–holland politikusok igyekeztek kihasználni Franck elkötelezettségét, ismereteit és kapcsolatait, és bevonták őt a Habsburg Birodalommal kapcsolatos diplomáciai ügyekbe is.

A brit kormány 1704 szeptemberében küldte át új megbízással a kontinensre Franckot (hogya ettől kezdve másfél évig vissza se térjen Angliába),⁴ a holland állami vezetők pedig 1704 őszén kezdtek aktív érdeklődést mutatni Franck szolgálatai iránt. 1704. augusztus 29-i levelében a grand pensioner, Anthonie Heinsius (1641–1720) londoni követétől, Martinus Vrijbergentől (1657–1711) érdeklődik, hogy alkalmasnak találja-e Adam Franckot arra, hogy egy bizonyos kérdésben Hollandia álláspontjának mélyebb okait ismertesse Robert Harley-val. Van Vrijbergen válasza 1704. szeptember 12-én minden tekintetben megerősítő: „Becsületes embernek tartom őt, aki őszintén szereti az Államot. Méltóságod nyilvánvalóan meg fog róla bizonyosodni, hogy ő Harley úr belső baráti köréhez tartozik, és egészen szabadon beszélhet vele”.⁵ Hogy mi lehetett az egyik ügy, amelyben Heinsius igénybe vette Franck közvetítő-szolgálatát Harley felé, az kiderül Adam Franck 1704. szeptember 26-i, Amszterdamból Harley-nak küldött leveléből:

[196r] Most legyen szabad folytatnom, amit nemrég a magyarokról és erdélyiekről, azok elvesztett és helyreállítandó szabadságáról nemrég előadni kezdtem, állhatatosan kérve Önt, hogy — ebben az alkalmas időben — az elnyomott magyarokat és erdélyieket igyekezzen döntéseivel és segítségével támogatni a könyörtelen Királynő Öfelsége befolyása által. Itt most tárgyalások folynak Heinsius úr és néhány más szabadságszerető férfiú között, [196v] akik tegnap és ma felkerestek engem, intve és kérve, hogy mozgassak meg minden követ Önöknél, hogy a szerencsétlen magyarok és erdélyiek határozottan elkötelezett, serény patrónusai legyenek, és őket döntéseikkel és segítségükkel támogassák. Egyik közülük gyakran kap levelet Magyarországról és Erdélyből.

³ H. L. Snyder: Godolphin and Harley: A Study of Their Partnership in Politics, in The Huntington Library Quarterly. A Journal for the History and Interpretation of English and American Civilization. Vol. 30. 1967. 241–271. 242–243 és 258.; The Marlborough-Godolphin Correspondence. Szerk. Henry L. Snyder. 1975. 160. 3. jegyzet.

⁴ Ez kiderül Franck 1706. április 25-i elszámolásából. British Library, London, (a továbbiakban: BL) Manuscripts, Add-70193, f. 222. Adam Franck és Robert Harley latinul levelezett egymással 1697 és 1710 között. Levelezésük a British Library-ben található a Manuscripts Add. 70193, ff. 103–235. jelzet alatt. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a levelezésből a magyar vonatkozású szemelvényeket közölje magyar fordításban. A továbbiakban a folio számokra nem külön jegyzetben, hanem a forrásközlésnél utalok.

⁵ “Ick houde hem voor een seer eerlijck man die den Staet oprecht lieff heeft. U Ho.Ed.G. sal aparent weeten dat hij een intime kennis is van den Heer Harley en seer vrij met hem derft spreekken.” Az idézet az A. J. Veenendaal által kiadott Heinsius-levelezésben olvasható: De briefwisseling van Antonie Heinsius i. m. 19 kötet Szerk. A. J. Veenendaal. Den Haag, 1976–2001. 3. k. 333.; Heinsius érdeklődő levele Vrijbergenhez: uo. 305.

A hozzáérkezett utolsó levél közli, hogy a Tibiscuson és Manisuson túl mindenki fegyvert fogott, és Istenben bízva nem akarják letenni a fegyvert, amíg vissza nem nyerik szabadságukat, és az általuk előterjesztett pontokat, mindenekelőtt az alábbi két pontot el nem fogadják, és végrehajtásukat el nem rendelik. Az első, hogy minden hivatalból távolítsák el az arra méltatlan külföldieket, és helyi lakosokkal helyettesítsék őket, hogy a katonai és politikai igazgatás ügyeit a méltók és becsületesek vehessék kezükbe. A második, hogy a lelkiismereti — akárcsak az egyházi — szabadság teljesen helyre legyen állítva, a korábbi birtokok, és ami csak a protestáns egyházakat megillette, kerüljön vissza a protestánsokhoz. Ami ha nem történik meg, inkább akarnak Bocskait követve karddal a kézben, semmint nyomorúságban meghalni.

Franck ezt az ügyet teljes odaadással felvállalja, és egy hónappal későbbi, 1704. október 28-án Amszterdamban kelt jelentésében már olyan levelekre is hivatkozik, amelyeket közvetlenül részére juttattak el Erdélyből.

[204v] Magyarországról és Erdélyből új leveleim vannak, melyek tájékoztatnak arról, hogy a magyarok és az erdélyiek halálosan megesküdték, hogy a császárral megkötendő béke-megállapodásban az alábbi két ponttól nem állnak el. Az első, hogy a köz- és vallásszabadságot az egykor Bocskai idejében meghatározott mód szerint helyreállítják. A második, hogy minden hazai köz- és katonai hivatalból eltávolítják a külföldieket, és Magyarországon és Erdélyben született hazai polgárokkal helyettesítik őket, akik minden várost, elkerített területet és várat felügyelnek, a magyarországi és erdélyi javakat igazgatják és gondozzák. [205r] Ha ez a két pont nem teljesül, fegyvereikkel és vérükkel védik meg a szabadságot, és utolsó csepp vérükig kitartanak követeléseik mellett.

1704. december 23-i levele világossá teszi, hogy Franck személyes elkötelezettséget érez szülőföldje iránt, és itt veti fel először azt az apokaliptikus koncepciót, hogy a magyar ügy esetleges bukása a teljes protestantizmus ügyének elveszését vetítheti előre.

[212v] Hazámból ismét nagyon szomorú levelet kaptam. Ha az Ég nem lesz kegyes a magyarok és az erdélyiek jó ügye iránt, az ami Magyarországgal és Erdéllyel történik, ugyanaz vár a protestantizmus egészének szabadságára és vallására. Reménységüket, amelyet még táplálnak Isten iránt, az angol Királynő Ófelsége [213r] és a Staten Generaal urinak kegyes jóindulatába és gondoskodásába vetik, mivel csak tőlük várhatnak szabadulást. Kolozsvár városát, egykori lakhelyemet majdnem a földdel tették egyenlővé, ahol már hallgat minden törvény, a templomok és gimnáziumok alig nevezhetők protestánsnak. Ha a jezsuiták féktelenségének nem sikerül gátat vetni, és ha a Királynő Ófelsége és a Staten Generaal figyelmeztetései és kérései hiábavalók lesznek, a jó ügy a világ egy részén olyan hajótörést szenved, amelyet évszázadok sem tudnak helyrehozni. Isten segítse az elnyomottakat, és adja, hogy a megtépzott hajó valamikor a jó reménység kikötőjébe horgonyt vethessen.

Harley és Marlborough ebben az időben már a — bécsi ügyeket illetően Francknál jóval szélesebb látókörű — angol követőtől, George Stepney-től (1663–1707) alapos tájékoztatást kapott a magyarországi eseményekről. Stepney 1704. szeptember 11-én személyesen felkereste Marlborough-t kornweissenburgi táborában, hogy a római király, I. József táborbeli látogatása előtt tájékoztassa őt a magyar kérdésről. A főparancsnoknak előadott téziseiről Harley-nak is részletesen beszámolt 1704. október 6-án. Stepney az angol érdekek szempontjából nagyon fontosnak tartotta a bécsi udvar és az elégedetlenek konfliktusának békés úton

történő megoldását, és már ekkor megértéssel számolt be arról, hogy az uralkodjuk iránt minden bizalmukat elvesztett magyarok külső garanciát szeretnének a jövőbeni rendezéshez. Lényegesnek látta a császári adminisztráció visszaéléseinek megszüntetését, a magyar törvények és az alkotmány tiszteletben tartását, és hogy a protestánsoknak megadják azokat a kiváltságokat és immunitásokat, amelyeket korábban élveztek. Stepney reménykedett abban, hogy a felek hamarosan fegyverszünetet tudnak kötni, hiszen Rákóczi feltételei „elég ésszerűnek látszanak, és egyáltalán nem különböznek azoktól, amelyeket néhány hónappal ezelőtt Őcsászári Felsége saját jószántából kegyeskedett az elégedetleneknek felajánlani”.⁶ Az angol követet ezen a téren néhány nap múlva komoly csalódás érte Selmeceen. A császári követséget vezető báró Seilern ugyanis a fegyverszünetre vonatkozóan teljesen más területi feltételekkel érkezett a tárgyalásokra, mint amelyekben a szembenálló felek előzetesen megállapodtak. A selmeci tárgyalások kudarcáról legrészletesebben 1704. november 3-i levelében számolt be Stepney Harley-nak. Az angol és a holland követnek itt adódott először alkalma személyesen tárgyalni Rákóczival, akinek nem volt nehéz hatásvos érvekkel előállni azon angol politikai generáció képviselője előtt, amely szintén csak a forradalom révén tudott általánosan elfogadott és stabil állami berendezkedést létrehozni.

Befejezésül elmondták, hogy milyen végtelenül le vannak kötelezve a rendek Őfelségének a Királynőnek és a Hollandi Rendeeknek, amiért méltóztattak figyelmük egy részét errefelé fordítani, talán azzal a közvetlen szándékkal, hogy kisegítsék a császárt (barátjukat és szövetségesüket) e belviszályból, amely kerékkötője saját háborújuknak, de remélik, hogy e személyes érdekek szempontjain túl vezetőiket a jótékonyaság és e baj sújtotta ország iránti részvét nagylelkű indítékai is vezették, kiváltképp mivel különböző időpontokban, de mindkét nemzet kénytelen volt erőszakos és dicsőséges módon kivívni természetes jogait és szabadságát, és így bizonyára jóindulatot táplálnak ama nép iránt, mely most hasonló megpróbáltatásokkal küzd, abban a reményben, hogy eljut ugyanaddig a célig; és hogy mi nemcsak mediációkkal, hanem garanciáinkkal is elősegíthetnénk és biztosíthatnánk a magyaroknak és utódaiknak a szabadságnak ama felbecsülhetetlen áldásait, melyeket magunk élvezünk.⁷

Az 1688-as angol politikai generáció előtt álló dilemma érzékletes bemutatására Daniel Defoe a *Weekly Review* hasábjain 1704. szeptember 5-én a *reductio ad absurdum* eszközével él: „Küldhetünk-e egy hadsereget a császár védelmére, és egyet a leverésére?”⁸ A „magyar ügynek” ugyanis komoly belpolitikai tétje volt mind Angliában, mind Németalföldön. Az angoloknál (amellett, hogy a Habsburg Birodalomnak nyújtott kölcsönök fedezetét az elégedetlenek kezén lévő erdélyi és magyarországi bányák jövedelme adta volna), az 1688-as dicsőséges forradalom közelsége, illetve a forradalom vívmányainak ingatagsága okozott gondot. A magyar ügygel szembeni fellépés ugyanis az angliai forradalom ideológiai talapzatát is erodálta volna, éppen egy olyan kényes időszak-

⁶ Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I-II. Szerk. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1973. 1. k. 26.

⁷ Uo. 43.

⁸ Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1980. 82.

ban, amikor mind inkább gyarapodott a forradalmat ellenzők vagy „megbánók” szigetországi tábora. Az európai háború folytatásának érdeke azonban — amelyhez akkor még a toryk is megnyerhetőek voltak — félresöpörte a dilemmát, és a minden bizonnyal a kormány álláspontját képviselő Defoe úgy oldja fel a fenti paradoxont, hogy a magyarok a mértéktelenség bűnébe estek, és valódi céljuk nem a szabadságuk kivívása, hanem — akárcsak Franciaországnak, korábban pedig a Portának — a Habsburg-birodalom teljes megsemmisítése.

A kérdés még élesebben vetődött fel Hollandiában, ahol a rohamosan jelentkező gazdasági hanyatlás miatt a háborút ellenzőknek jelentős és nagy befolyással bíró tábora volt. Franck egyik fontos kapcsolatára, Willem Buys-ra (1661–1749) például Henry L. Snyder szerint „a háború előrehaladtával növekvő gyanakvással tekintettek az angol miniszterek, mert őt azonosították az egyesült tartományokbeli franciabarát vagy békepárttal”.⁹ A magyar kérdés előkerülésének kontextusa Németalföldön gyaníthatóan már 1693-ban is a minél előbbi békét követelő hangok felerősödése volt, és hasonló politikai környezet készíthette Heinsiusékat 1704 őszétől arra, hogy a szövetséges egyeztetések egyik fő vitatémájává avassák a magyar elégedetlenség ügyét. A selmeci tárgyalások kudarcáért Hollandia a bécsi udvart okolta, és 1704 decemberében Bruyninx utasítást kapott a Staten Generaaltól, gyakoroljon nyomást a császárra, hogy az ismételten kezdjen békétárgyalásokat a magyarokkal, és kínáljon kedvező feltételeket a Királyságnak és a felkelés vezetőinek.¹⁰ Stepney azonban nem várt hasonló lépést az angol kormány részéről, mint barátjának, Shrewsbury hercegnek írja 1705. január 24-én: „a hollandok fényes küldöttséget szeretnének ideküldeni, hogy rákényszerítsék a császárt a megállapodásra, és javasolták, hogy a Királynőnek is hasonlóan kellene eljárni. Én viszont tartok attól, hogy vezetőink Angliában nem teszik meg ezt a lépést, amit őszintén úgy gondolom, hogy megtehetnének.”¹¹ Marlborough azonban a várakozások ellenére a holland javaslat mellé állt, jöllehet — mint 1705. január 9-én a bécsi miniszter Wratislau grófnak írt leveléből kiderül — a rendkívüli követség szerepét másképp képzelte el, mint a Staten Generaal urai. E levélben a főparancsnok beszámol arról, hogy tapasztalata szerint Hollandiában sokan vannak, akik úgy tartják, hogy a császári miniszterek nem szeretnének őszintén kiegyezni a magyarokkal. Ezért maga is úgy gondolta, hogy helyes lenne mind Anglia, mind Hollandia részéről egy-egy nagy tekintélyű követet küldeni az elégedetlenséghez, hogy azok tudomására hozzák, hogy ha „nem akarnak észhez térni”, a királynő és a holland rendek „kénytelenek lesznek velük szembe más eszközök-höz nyúlni, és a közös ügy felforgatóinak és ellenségeinek tekinteni őket”.¹²

⁹ The Marlborough-Godolphin Correspondence. Szerk. Henry L. Snyder. 1975. 160. 3. jegyzet. Adam Franck és Willem Buys kapcsolatáról l. 96. jegyzet.

¹⁰ Archivum Rákócziánium. Második osztály. Diplomácia. Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. I–III. (a továbbiakban: Archivum Rákócziánium). Szerk. Simonyi Ernő 1872–1877. 1. k. 594. A továbbiakban az ebből a forrásközlő kiadványból idézett, idegen nyelvű forrásrészleteket csak a magam készítette magyar fordításban közlöm.

¹¹ Archivum Rákócziánium II/II 5.

¹² Archivum Rákócziánium II/I 621–22.

Stepney-t 1704-től gyöttri a kétségeit tükröző spleen — látszólag bécsi intrikusa, Wratisslau miatt —, és kér folyamatos megerősítést Harley-tól otthoni támogatottságának szilárdságát illetően.¹³ Mint láttuk, 1704 szeptemberében külön memorandumot készített Marlborough-nak a magyar ügyről, azonban egyre világosabb számára, hogy az első diplomata döntései nem arról árulkodnak, hogy figyelembe venné javaslatait, és osztozna helyzetmegítélésében.¹⁴ 1705. február 7-én Stepney megengedi magának, hogy ellenvéleményét keserű hangvétellő, leplezetlenül kritikus „Kasszandra-levéiben” közölje a közös diplomácia első számú vezetőjével.¹⁵ Február 13-án Adam Franck is újra közbenjár Harley-nál a magyarok érdekében, hivatkozva arra, hogy ő és a franekeri professzor, Hermann-Alexander Röell (1635–1718) megrázó leveleket kapott Magyarországról és Erdélyből, amelyek sürgetik a tengeri hatalmak minél hamarabb beavatkozását. Bár 1704. december 26-án a kurucok súlyos vereséget szenvedtek Nagyszombatnál, 1705 elején a harcok váltakozó sikerekkel folytak a Felvidéken, a Dunántúlon és Erdélyben, és mint a konstantinápolyi angol követ, Robert Sutton írja 1705. január 29-én Harley-nak: mivel „folyamatosan érkeznek a hírek arról, hogy Magyarország egyik területe a másik után az [elégedetlenek] kezébe kerül, ez megnöveli a tekintélyüket a törökök között”.¹⁶ Ekkor még úgy állnak a dolgok, hogy ismét Franck „közeli barátja”, William Paget indul Bécsbe a helyzet rendezésére, amely Franckot megnyugvással tölti el.¹⁷

[106r] Szinte nem tudom, mit írhatnék Magyarország és Erdély helyzetéről, lelket felkavaró dolog ugyanis felidézni a magyarokat ért csapásokat és szerencsétlenségeket, amelyekről különféle levelek számolnak be, amelyeket a valamikori franekeri professzornak [Hermann-Alexander Röell] küldtek egykori tanítványai Erdélyből és Magyarországról, és amelyeket ő elolvasás végett átnyújtott nekem. A nekem küldött és a professzor által részemre átengedett levelek annyi szörnyűséggel voltak tele, hogy képtelen voltam könnyek nélkül olvasni azokat. Szegény, üllő és kalapács közé került protestánsok már nem tudják, kihez forduljanak, hol kereshetnének menedéket, emiatt úgy tűnik, hogy a törökökhöz és hitetlenekhez szándékoznak menekülni,

¹³ L. pl. Archivum Rákócianum II/I. 302. 333. 358., ill. II/II 15–16. 53.

¹⁴ Linda Frey és Marsha Frey szerint „1705-re a ravasz Marlborough felismerte, hogy a tárgyalások nem fognak eredményt hozni. Már 1704-ben lebeszélte a hollandokat arról, hogy különmegbízottakat küldjenek Magyarországra, Hamel-Bruyninx és Stepney erőfeszítéseinek támogatására”. *Linda Frey – Marsha Frey: II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak. Történelmi Szemle 24. (1981: 4. sz.) 663–674. 671.*

¹⁵ „A császár valószínűleg egy olyan háborút vesz a nyakába Magyarországon, amely tovább tart és nagyobb erőket igényel, mint a Franciaország ellen folyó hadviselés. Ilyen módon önkényuralmat fognak bevezetni egy nemes királyságban, és a protestáns vallást teljesen kiirtják. Ezt csak egy általános megérzés részemről, és csak Ön előtt fedem fel, bár van okom feltételezni, hogy próféciáim olyanok, mint Kasszandráé: bár igaznak bizonyulnak, kevés ember hisz bennük.” Archivum Rákócianum II/II 18.

¹⁶ Archivum Rákócianum II/II 19.

¹⁷ William Paget (1637–1713) a közép-európai és balkáni térség kulcsfigurája, 1689 szeptember és 1693 februárja között bécsi angol követ, azt követően tíz éven keresztül konstantinápolyi angol követ, a karlócai Habsburg–török béke tetőaláhozója. 1689-es Teleki Mihálynak küldött levelében Adam Franck „intimus meus Amicus Frater”-nek nevezi Pagetet, és Telekinek szóló jelentései kézbesítésére is igénybe veszi. Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL MOL) P 659, Családi levéltárak, A Teleki-család marosvásárhelyi levéltára, Teleki család, Missiles (a továbbiakban P 659), Nr. 253 és Nr. 1091.

és azoknál oltalmat találni, ha Anglia és Belgium a legcsekélyebb védelmet sem tudja számukra nyújtani, és őket a pusztulástól megmenteni. Legyen szabad a nekem küldött levélből egy rövid részt Önnel megosztanom, [106v] és annak előzményeiről tájékoztatom. Így szól: „Egyedül Istenben bízva minden reményünket a könyörületes Anna Királynő Ófelsége és a Hollandiai Rendekek urainak testvéri pártfogásába vetjük, ami ha balul végződik számunkra, menedéket már csak a hitetleneknél kereshetünk, és már csak hozzájuk menekülhetünk, nehogy a szerencsénkkel együtt az életünk is odavesszen. Isten legyen hozzánk kegyes, és szabadítson meg a haláltól. Az örökkévaló Istenért imádkozzatok és virraszatok érettünk... stb.” Ki legyen a levél szerzője, nem tudom, mivel senki nem írta alá, a kézírás pedig számomra teljesen ismeretlen. Ha igaz, hogy Paget urat Bécsbe küldik, alig kétlem, hogy Magyarország ügyei végre rendeződnek, mivel egy bizonyos nemes azt írta nekem Bécsből, hogy a császári udvar egyre inkább belátja, hogy Magyarországról és Erdélyből előre nem látható, váratlan veszélyek fenyegetik, és Angliát és Hollandiát sem akarják megsérteni.

Márciusban Bruyninx levelet kapott a Staten Generaaltól (és az abban foglalt utasításnak megfelelően 16-án császári kihallgatáson vesz részt), hogy az udvart a rajnai és az olasz fronton való erőteljesebb részvételre és a magyarokkal való kibékülésre sűrűsse, nyíltan kifejezve, hogy a selmeci kudarcért a császári miniszterek a felelősek. A Marlborough által is támogatott rendkívüli követség fogadását azonban az audiencia során a császár elutasítja.¹⁸ A bécsi udvarra való nyomásgyakorlás érdekében Heinsius még a porosz királyt is jónak látná bevonni a minél tekintélyesebb közvetítő szolgálata, ezt azonban az angolok nem támogatják.¹⁹ A helyzet tehát mind feszültebb a holland és az osztrák szövetséges között, és Franck 1705. március 10-i, Amszterdamban kelt levelében ezúttal is fellép Harley-nál a magyarok békevágyának kifejezése, és a bécsi ellenpárt áskálódásainak semlegesítése céljából.

[107v] Nem egészen tudom ezért, mit mondhatnék Önnek a magyarokról és az erdélyiekről a helyzet tükrében, mivel az utóbbi napokban semmilyen levelet nem kaptam, és azoknak a leveleknek, amelyeket némely barátom kapott Bécsből, hitelt adni nem merek. Merem ugyanakkor határozottan állítani, hogy a magyarok a Királynő Ófelségétől és Staten Generaal uraitól érkezendő követeket a legnagyobb reménységgel várják; és hogy egy bizonyos, a császári nagyudvarhoz tartozó férfiúnak az egyik barátomhoz küldött levele azt állítja, hogy a papok mindent megtesznek, hogy a császárt a saját oldalukon tartsák, másrészt áskálódnak a magyarokkal kötendő békét célzó tervek ellen, rettegve, nehogy az életbe lépő béke megfossza őket attól, amit az utóbbi időkben harácsolnak, és amit szöszegő módon maguknak kicsaltak, jelenleg felbecsülhetetlen értékű rablott kincset birtokolván.

A hollandok tehát márciusban diplomáciai offenzívába fogtak. Stepney március 28-án azt írja Tucker miniszterhelyettesnek, hogy „a hollandok legújabb leveleikben nyíltan megüzenték a császárnak, hogy a miniszterei hibásak abban, hogy nem mutattak nagyobb hajlandóságot a békekötés iránt, amikor Selmecen voltunk”.²⁰ A hollandok álláspontjáról és Bruyninx jelentéseiről

¹⁸ Archivum Rákócianum II/II 39, 45–46, 54.

¹⁹ Archivum Rákócianum II/II 133. Daniel Ernst Jablonski levele Ráday Pálhoz, 1705. június 27. Ráday Pál iratai I-II. Szerk. Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc – Pap László. Bp. 1955–1961. 1. k. 301–302.

²⁰ Archivum Rákócianum II/II 54.

Nicolaas Witsenen keresztül — mint ahogy az az 1705. március 31-i leveléből is kiderül — Adam Franck is értesül:²¹

[111v] Sokan szeretnék megtudni tőlem, ki fogja betölteni a követi tisztet a császári udvarban, remélvén, hogy egy körültekintés és erő dologban szilárd férfiút, aki képes a jezsuiták ügyködéseinek elejét venni, és a császárt a méltányos és józan javaslatok elfogadására bírni. Míg ezelőtt a magyaroknak tulajdonították, hogy a tárgyalások köztük és a császár között nem akart előrehaladni, mostanában a császárnak róják fel, hogy minden tárgyalás dugába dől. Erről tudósítottak engem nemrég Bécsből és Magyarországról, és ezt tanúsítják a holland követnek Witsen úrhoz írt levelei is, amelyeket Witsen úr közölt velem. Már pedig ha a császár a jezsuiták tanácsait akarja követni, minden hiábavaló lesz, és a magyarok ügyét az isteni kegyelemre és gondviselésre kell bízni. Ha szabad valamit jósolnom, a magyar nép szabadítása keletről, az úgynevezett hitetlenektől fog érkezni. Ha a nekem ígért és az Erdélyből nekem küldött levelek nem vesznek el, legyen majd szabad bizonyos részleteket Önnel közölnöm.

Március végére eldőlt, hogy az angolokat mégsem Paget fogja képviselni a béketárgyalásokon. Harley március 27-én azt írja Stepney-nek, hogy „Lord Paget lassúsága bizonytalanságba hagyott bennünket, és sem az elmenetelt, sem a visszajövetelt tekintve nem lesz képes olyan gyorsan teljesíteni a küldetést, mint ahogy itt elváránk”, és közli vele, hogy egyelőre nem neveztek ki a helyére senkit.²² Az új jelölt neve azonban még áprilisban felmerült: egy igen fiatal báró, George Montague (1685 k.–1739), aki III. Vilmos neves whig pénzügyminiszterének (Stepney nagy barátjának), Charles Halifaxnek az unokaöccse.²³ 1705. április 5-én Adam Franck arról tájékoztatja a Staten Generaal deventeri képviselőjét, Gijsbert Cupert (1644–1716) — aki maga is régóta érdeklődhetett már a magyar ügyek iránt —, hogy a béketárgyalások ügye Angliában is kezd kimozdulni a holtpontról.²⁴

²¹ Nicolaas Witsen (1641–1717) többször megválasztott amszterdami polgármester és a Kétföldi Társaság egyik igazgatója, a holland állam egyik legtekintélyesebb korabeli politikus, Adam Franck legközvetlenebb hollandiai „különleges barátja”, aki III. Vilmos partraszállása után Angliában is befolyásra tett szert, ott is egyengetve Franck útját, ill. aki magyar kapcsolatok ápolására biztatta Franckot. L. a Telekinek küldött 1689. évi levelet. MNL MOL P 659, Nr. 253. és Nr. 1091.

²² Archivum Rákócziánium II/II 53. Stepney Halifaxnak 1705. május 30-án írt levele szerint Paget bécsi ismerőseitől, Schlick és Tiell miniszterektől értesült, hogy nincs remény a tárgyalások sikerére, ezért nem fogadta el a felkérést. (Archivum Rákócziánium II/II 105.). Snyder azonban más magyarázatot ad: szerinte Paget a megbízás elfogadásáért egy grófságot kért, amit a brit kormány nem volt hajlandó teljesíteni: The Marlborough-Godolphin i. m. 421. 7. jegyzet). Pagetet azonban Rákóczi is ellenségnek tartotta Karlóca miatt, és tudomására hozta Stepney-nek, hogy személyét nem fogadja el mediátorként. Archivum Rákócziánium II/II 69.

²³ The Marlborough-Godolphin Correspondence i. m. 421. 5. jegyzet.

²⁴ Gijsbert Cuperrel Adam Franck az angol kormány biztatására vette fel a kapcsolatot 1705-ben azzal a céllal, hogy az angol kabinet döntései számára megszerezze a befolyásos holland politikus bizalmát. Cupert 1706-ban holland hadműveleti biztosnak (*deputy-in-the-field, gecommitteerde-te-velde*) választották, s így vétőjoga volt a közös főparancsnok, Marlborough fontosabb katonai döntéseit illetően. Franck kapcsolatépítő tevékenysége a bizalomerosítést, a súrlódások megelőzését szolgálta. A holland nyelvű levelezésben Franck többször szóba hozza a magyar ügyeket is. Az 1705 februárja és 1706 januárja között született levelek a Hágai Levéltárban (Algemeen Rijksarchief ARA) találhatók 1. 10. 24/9. jelzet alatt. A holland nyelvű magyar vonatkozású részleteket a továbbiakban csak a magam készítette magyar fordításban közlöm. A magyar ügyek talán nemcsak aktualitásuk miatt érdekelték Cupert. Bethlen Miklós fia, Mihály azt írja útinaplójában 1693. szeptember 14-én,

[23] Magyarország ügyét talán csak az Ég tudja megmenteni! Ha újra támasztana egy Bocskait, aki — akárcsak a régi időkben, amikor minden elveszettnek tűnt — szétszakítaná a zsarnokság köteleit, és a szabadságot [24] helyreállítaná. Anna királynő — a parlamentje nevében is — lépéseket készül tenni a jezsuita császár észre térítése érdekében, és testvérei — akik de novo nagy népszerűségnek örvendenek — segítségére fog sietni.²⁵

Egy hónap múlva, 1705. május 1-jén, Franck ismét visszatér a témára a Cupernek írt újabb beszámolójában:

[45] Az elégedetlenek ügye egyre több figyelmet kap, és a probléma — hogyan békíthetők meg a magyarok a Császárral — kiterjedt tárgyalásokat igényel. A magyarok tudniillik, köztük is különösen a protestánsok — siralmas elnyomatásban, megfosztva minden szabadságtól és boldogulási lehetőségtől — úgy döntöttek, hogy szabadságukért és jólétükért feláldozzák nyugalmukat és tulajdonukat, és inkább meghalnak, semmint hogy ilyen kemény iga alatt éljenek, és annak súlya alatt nyögjenek. A sub ferula Jesuitarum, a jezsuiták irányítása alatt álló Császárnak pedig nem lesz bátorsága olyan döntéseket felvállalni, amelyeket józan esze és jóérzése diktálna. Az ügyek rendezésére ugyanakkor Ófelsége egy jó és elszánt gentlemant küld Bécsbe, a Rendekek pedig Almelo lordját delegálják oda.²⁶ Meglehet, hogy — a háttérben meghúzódó szereplőként — egy Méltóságod előtt nem ismeretlen személy is odautazik, akiről úgy tállatott, hogy — lévén nem ismeretlen, és némi hitellel bíró a protestáns magyarok között — hasznosan mozdíthatja elő ezt a fontos ügyet. Múlt vasárnap és ma az a megtiszteltetés és kiváltság ért, hogy minderről megbeszélést folytathattam a kitűnő Herceggel [Marlborough], ma pedig az ebben az ügyben kialakított megállapodásunkról jelentés ment Angliába. Remélem, hogy Isten kegyesen megáldja a jó szándékú hazafiak munkáját és hűségét, és a megkezdett győzelmet hön óhajtott sikerükkel koronázza.²⁷

A részlet mutatja Franck jól informáltságát. Láthatólag tudja, hogy a felkelés ideológiai igazolására a felkelők (egyebek mellett) Bocskai fejedelemségéig nyúlnak vissza. Az érve („a magyarok inkább meghalnak, semmint hogy ilyen kemény iga alatt éljenek”) Rákóczi szájából is elhangzik „last answer”-ként a selmeci tárgyalásokon („a becsületes halál karddal a kézben jobb, mint a gyalázatos élet szolgaságban”). Ez a toposz a felkelés végleges katonai elszigetelődését jelentő höchstädti csata (1704. augusztus 13.) után terjedhetett el a kurucok között.²⁸ Rákóczi is akkor veti be Selmecen, amikor az angol követ felhívja a figyelmét a kialakult nemzetközi katonai realitásokra.²⁹ A legizgalmasabb új adat a részletben azonban Franck — különösebb nehézség nélkül meg-

hogy „Hágában alá s fel járunk, és estve megyünk Cuper Uramhoz, ugyanazon estve a király születésének napját celebrálják ágyúlövésekkel és óraverésekkel”. Bethlen Mihály útinaplója 1691–95. (Bibliotheca Historica). Szerk. Jankovics József. Bp. 1981. 85. A kötet szerkesztője szerint Gijsbert Cuperrol van szó. 194.

²⁵ Algemeen Rijsarchief (ARA) 1. 10. 24/9. Adam Franck 4. levele Gijsbert Cupernek.

²⁶ Adolf Hendrik, Almelo bárója és Rechteren grófia, a holland kormány által a békétárgyalásokra delegált diplomata.

²⁷ Algemeen Rijsarchief (ARA) 1. 10. 24/9. Adam Franck 7. levele Gijsbert Cupernek.

²⁸ Mint Rákóczi naplójában írja: „Ez az esemény megfosztott még a reményétől is annak, hogy egyesülhessek a bajor választófejedelemmel. Ez a remény volt egyetlen alapja annak, hogy belefogtam a háborúba, melynek nehézségeit nagyon is előre láttam”. *Rákóczi Ferenc*: Emlékiratok. Bp. 1985. 138.

²⁹ Rákóczi tükör i.m. 1. k. 43., Archivum Rákócianum II/I 534.

fejthető — enigmatikus utalása arra, hogy Marlborough a térség egyik „szakértőjét” is el szeretné küldeni a diplomatákkal. A Franck által emlegetett jelentés Harley-nak éppen azon a napon (május 1.) ment el a főparancsnoktól Harley részére:

Itt azt is óhajtják [a hollandok], hogy Mr. Montague minél hamarabb útnak induljon. Az Ön által jól ismert Mr. Francónak sokféle kapcsolata és jó hírneve a magyarok körében, amiért is úgy gondoltam, hogy jó szolgálatot tehetne Mr. Montague mellett, és miután tárgyaltam vele a dologról, úgy találtam, hogy kész vele tartani, ezért célszerű lenne — ha mindez egyetértéssel találkozik —, hogy Mr. Montague-val egyeztessen erről a kérdésről, és adjon számára ez ügyben eligazítást, ha szükséges.³⁰

Még ezt megelőző nap (április 30.) Marlborough a triumvirátus másik tagjával, Godolphinnal is közölte tervét:

Úgy vélem, hasznos lenne beszélni Harley miniszter úrral arról, hogy Mr. Montague-val elküldjük Frankót, mivel valószínűnek gondolom, hogy titkos levelezést folytat a magyarokkal. Az utasításokat elfelejtettük eljuttatni a pensionáriushoz. Sajnálom, ez az én hibám volt, ezért arra kérem a miniszter urat, hogy a következő postával küldjön nekik egy másolatot. Úgy értem azokat, amelyek Lord Paget számára készültek.³¹

Adam Franck elkötelezett ügybuzgalma a magyar ügyek területén tehát úgy tűnt, hogy beérett, bár május 12-én még mindig nagyon óvatosan nyilatkozik küldetéséről Cupernek:

[28] Mi véget ér mindez Magyarországon az elégedetlenek és a továbbra is súlyos betegség császár között, az idő megmutatja; a jó Királynő és a Rendeik mindent elkövetnek annak érdekében, [29] hogy a császárt észhez térítsék, és hogy elérjék, hogy a saját megmaradásán elgondolkodjon, és azon munkálkodjon. Meglehet, hogy Méltóságod egyik szolgálja ez ügyben szintén az eke szarvára veti kezét, és tehetségét ebben próbára teszi, amelyről, remélem, alkalomadtán bővebben be tudok számolni Önnek.³²

Ugyanezen a napon Harley röviden válaszolt Marlborough-nak: „Úgy látom, hogy Mr. Franco nagyon szeretne elmenni a hazájába, és úgy tűnik, az alkata nagyon illik annak a népnek a temperamentumához és a társalgási módorához”.³³ Formálódik tehát a béke delegáció, és a hetedik levelében (május 26.) Franck meg is enged magának némi derűlátást.

[41] Ha a császár megbékíthető lenne az elégedetlen magyarokkal, Franciaország vereségét biztosra lehetne venni. [...] Bécs már biztosítékot adott arra, hogy nem kíván a pápa szolgálja, a jezsuiták hűbérese lenni, ami reményt nyújt arra, hogy Anglia és a

³⁰ The letters and dispatches of John Churchill, First Duke of Marlborough, from 1702–1712. 5 kötet. Szerk. George Murray. London 1845. 2. k. 27.

³¹ Marlborough Godolphinnak, Hága, 1705. április 30. The Marlborough-Godolphin Correspondence i. m. 421. A tárgyalások során fontos szerepet játszó meghatalmazások szövegét a holland és az angol kormány egyeztette. Marlborough valószínű ezt kéri elküldeni a holland grand pensionernek, Anthonie Heinsiusnak.

³² Algemeen Rijksarchief (ARA) 1. 10. 24/9. Adam Franck 5. levele Gijsbert Cupernek.

³³ BL Manuscripts, Add. 61123, f. 144r.

Rendek követeinek közbenjárásával a tárgyalásoknak — adná az Úr! — lesz némi hozadéka.³⁴

George Montague azonban az utolsó pillanatban mégsem fogadta el a ki-nevezést, mert nem akarta a poszt elnyerésével megsérteni nagybátyja barátját, az ebben az ügyben elkötelezett buzgalommal eljáró Stepney-t.³⁵ Az új — egyben végleges — jelölt a kormánykörökben mind befolyásosabb whig-párti vezető, Charles Spencer, Sunderland grófja (1674–1722). Egy sajnós csak töredékesen és keltezés nélkül fennmaradt levél szerint Adam Franck azonnal, még annak elindulása előtt, levélben jelentkezett Sunderlandnél. A latin nyelvű iratnak csak a legvége maradt fenn, amely arról tanúskodik, hogy bécsi útja előtt Franck a fiánál lakott Amszterdamban:

[...] Ha a Nagyságos Követ Úrnak úgy tetszenék, hogy írjon nekem, a levelet az alábbi módon kell hozzám irányítani: Aen Mr. Adam Francke senior, ten huysse van Adam Francke junior, Bode op Deventer, in de Oudezijds Armsteeg tot Amsterdam.³⁶ S ha majd Bécsbe kell indulnom, tessék megírni, milyen nevezet és cím alatt szabad számomra a teljes útra úti okmányokat kiállítani, és vajon magammal hozhatok-e egy jó és becsületes férfit, a szolgálómat, aki rám és ügyeimre gondot visel.³⁷ Eközben továbbra is a legnagyobb kézséggel állok Nagyságod szolgálatára, stb.³⁸

A tárgyalások előkészítése mégsem halad simán, a bécsi udvar ugyanis komoly akadályokat gördít a tengeri hatalmak garanciavállalása elé, amelyet a magyar elégedetlenek a tárgyalások előfeltételeként kötnek ki, és amelynek jogosultságát a külföldi kormányok is elismerik. Az angol–holland mediáció első fordulójának, a csak egy fegyverszünet tetőaláhozására korlátozott selmeci tárgyalásoknak a kudarca végképp arról győzte meg Rákócziékot, hogy nincs értelme fegyverszünetről egyeztetni anélkül, hogy a kötendő béke alapjairól is ne tárgyalnának. A béketárgyalások alapfeltételeként már a császári oldalt képviselő kalocsai érsekkel folytatott gyöngyösi tárgyalások idején (1704. augusztus vége) a külföldi hatalmak garanciáját kérték.³⁹ 1705 márciusában Bercsényi megerősíti, hogy ragaszkodnak a garanciához – Bethlen Gábor 1622. évi (pápai és lengyel jótállással kötött) békéjére hivatkozva.⁴⁰ Április végén Rákóczi ír levelet Stepney-nek és Bruyninx-nek⁴¹ jelezve, hogy a magyar felkelők nem fogadják el a mediációt a tárgyalások alapjának tekintett garancia biztosítása nél-

³⁴ Algemeen Rijsarchief (ARA) 1. 10. 24/9. Adam Franck 6. levele Gijsbert Cupernek.

³⁵ The Marlborough-Godolphin i. m. 421. 5. jegyzet.

³⁶ Idősebb Adam Francke úrnak, ifjabb Adam Francke, deventeri futár házába, Oudezijds Armsteeg Amszterdam.

³⁷ Az illető nem lehet más, mint Franck titkára, Lodevijck van Saan, aki az utazásukról útinaplót is készített, l. alább.

³⁸ Francke (Adam). Letter to Lord Sunderland, BL Manuscripts, Lat Add. 61502 f. 233.

³⁹ Archivum Rákóczipium II/I 544–545.

⁴⁰ Archivum Rákóczipium II/II 49–50.

⁴¹ Jacob Jan van Hamel-Bruyninx Bécsbe delegált hivatalos holland követ, Stepney-vel közösen a béketárgyalások folytatására kinevezett diplomata. 1704 márciusában Semptére utazott, hogy elsőként tárgyaljon személyesen Bercsényivel, és tájékozódjon a magyar elégedetlenek álláspontjáról. Rákóczi tükör i. m. 1. k. 7–22.

kül.⁴² Június 17-én a kalocsai érsek leveléből ismét kiderül, hogy semmilyen előrehaladás nem történhet a megegyezés felé, amíg az udvar nem adja áldását a jótállásra.⁴³ Az udvar álláspontja szerint ugyanakkor a más államok által nyújtott garancia súlyosan sértené a Habsburg uralkodó szuverenitását. Stepney már Marlborough-hoz küldött memorandumában is (1704. október) megértéssel beszélt a magyarok garanciaigényéről, elismerve, hogy a császári miniszterek veszélyes politikája a törvények fölé akarja emelni az uralkodó tekintélyét, ami újra a mostanihoz hasonló szerencsétlenséghez vezetne.⁴⁴ 1705. május 16-án újra kifejezi aggodalmát a főparancsnoknak, hogy a garancia leküzdhetetlen akadályt fog képezni, mivel az udvar aligha fogja elfogadni, a magyarok pedig nem teszik le a fegyvert biztosíték nélkül.⁴⁵ Harley-tól Stepney többször utasítást kér, hogy milyen messze mehet el a garancia sürgetését illetően (például 1705. január 28-án, május 23-án, június 10-én),⁴⁶ június 27-én pedig arra próbálja rávenni a bécsi udvari tanácsot, hogy a garancia kérdésében — az angol királynő és a Staten Generaal készenek lévén azt elvállalni — előrelátó jóváhagyással előzzék meg, hogy a magyarok más (porosz, svéd, lengyel) biztosítékot követeljenek.⁴⁷ Sunderland június 17-én kelt brit királynői felhatalmazásának mindenesetre az egyetlen lényeges, a tárgyalásokon hasznosítható „aduja” az volt, hogy a lord a kötendő békefeltételek megtartásáért az angol és holland kormány jótállását ígérheti a magyaroknak, és hogy igyekezzen a császárt és minisztereit a garancia elfogadására bírni.⁴⁸ A külső államok által nyújtott biztosítéktól azonban Stepney erőfeszítései ellenére az udvar mereven elzárkózott, és ez a tárgyalásoknak már a megkezdését is kudarccal fenyegette. Csak Rákóczi július 20-i levele vágja el a gordiuszi csomót, amely közli, hogy a magyar fél a garanciát a továbbiakban nem előfeltételként, hanem a tárgyalásokon megvitatandó kérdésként kezeli.⁴⁹

Júniusban tehát komoly veszélybe került a békemisszió Bécsben, Hágában is megakadni látszott, és a hollandok türelmetlenségét, valamint a magyarok növekvő aggodalmát ezúttal is Franck tolmácsolja Harley felé június 23-án:

[113r] Nem zavarán Önt most elfoglaltságában, ha a jó lelkiismeret hallgatnom engedne, és ha nem lenne kötelességem informálni Önt arról, amit egy jó ügy különféle támogatói és patrónusai javasoltak és előadtak nekem. Körbevéve engem faggattak, hogy mi történik, miért került le napirendről a protestantizmus ügye, a magyar ügyet miért kezelik ilyen lagymatagon. S mivel az új császárhoz [I. József] még nem mentek el az új követek a császár és magyarok közötti konfliktus rendezésére, és mivel az ügy

⁴² Archivum Rákóczipium II/II 92.

⁴³ Archivum Rákóczipium II/II 138.

⁴⁴ Archivum Rákóczipium II/I 476.

⁴⁵ Archivum Rákóczipium II/II 87.

⁴⁶ Archivum Rákóczipium II/II 8., 93., 114. Stepney május 30-án pedig arról panaszkodik Halifaxnak, hogy négy hónapja könyörög utasításért a garancia kérdésében – hiába. Mint írja: „Volt szerencsém olyan messzire vinni az ügyeket, amennyire lehetett; csak garanciára lenne szükségünk semmi másra...” 106.

⁴⁷ Archivum Rákóczipium II/II 150–151.

⁴⁸ Archivum Rákóczipium II/II 130.

⁴⁹ Archivum Rákóczipium II/II 508, 513.

komolysága által megkívánt módon nem tudtam válaszolni nekik, arra szólítottak fel, hogy javasoljam megfontolásra Önöknek, hogy nem kellene-e mind az angol, mind a holland követet az eddigieknél szélesebb körű jogosítványokkal felvértezni, új felhatalmazással és hathatósabb érvekkel ellátni őket, hogy kellő súly társuljon egy ilyen feladathoz, s hogy a kényes és sürgető ügy kielégítőbb módon lezárható legyen. Néhány kezembe akadt Bécsből írt levél szintén ezt kéri és sürgeti, némelyik panasszal élve, hogy el lesz szalasztva az idő és az alkalom a nagy vállalkozás elkezdésére és véghezvitelére, és hogy Magyarország ellen törnek még protestánsok is (a dánok tudniillik) a magyar testvéreket eltiporni és (hogy [113v] saját szavukat használjam) „dragonizálni”.⁵⁰ Ahogy ama barátaim világosan előadták nekem — hogy a protestánsok Magyarországon és Erdélyben egyedül Angliától és Hollandiától várhatják a szabadulást —, ugyanezt fejezte ki és erősítette meg egy névtelen levélíró öt Buda környéki egyházközségből részemre küldött levelében, érte ez alatt nem is csak a magyarok szabadságát általában, hanem az egész protestantizmus — ott egészében jól ismert — ügyét, amennyiben Anglia és Hollandia nem képesek az országot felszabadítani és megvédeni. Az általa javasolt és előadott egyéb dolgokról nem szeretnék beszámolni, mivel semmiképp nem akarom öt ínségében vagy hitében bántani vagy kiszolgáltatni, nem ismervén sem Anglia, sem Hollandia jelenlegi bécsi követeit, és különösen nem képességeiket.

Hogy mit ért Franck új felhatalmazáson, nem fejt ki világosan levelében. Valószínűleg nem a garancia kérdésének a sürgetését, hiszen az amúgy is szerepelt a rendkívüli követek megbízólevelében. Egy hipotézist a levél homályossága ellenére felállíthatunk. A szövetségesek között a legfontosabb téma természetesen nem a magyar kérdés, hanem a nyugati harcterek helyzete és az eljövendő hadjárat ügyei voltak. Hollandia, Poroszország és Anglia nagyobb katonai jelenlétet vártak el Ausztriától a rajnai és az itáliai frontokon. Ennek kapcsán szó volt egy 400 ezer koronás kölcsönről is, amelyet 2/3 részben Anglia, 1/3 részben Hollandia kellett, hogy biztosítson a Habsburg-birodalom számára. Stepney 1705. szeptember 28-án azt írja Harley-nak, hogy a bécsi udvar „kevésbé aggódik amiatt, hogy a Királynő Ófelsége, ahelyett hogy nagy ínségükben teljesítené kérésüket [a kölcsönre vonatkozóan], csak szemrehányásokat tesz nekik a magyarországi ügyek helytelen kezelése miatt”.⁵¹ Elképzelhető tehát, hogy a háborús költségek miatt egyébként is kimerült Hollandiában azt sürgették, hogy a követi megbízásokban szerepeljen az a feltétel, hogy a szóban forgó kölcsönt csak akkor folyósítják, ha a bécsi udvar megfelelő kompromisszum-készséget mutat a magyarországi béketárgyalásokat illetően.

A Németalföldre érkező Sunderlanddel Adam Franck azonnal felveszi a kapcsolatot, ahogy arról július 13-i levelében Harley-nak beszámol:

[115r] Tekintetes és nemes uram, minden engedelmisséggel és szolgálattal örökké tisztelendő Úr és patrónus!

Amint múlt szombaton értesültem róla, hogy nagyságos Sunderland gróf úr követként Hágába érkezett, másnap azonnal odasiettem, és körülbelül délután négy órákor odaérkezve rögvest felkerestem Stanhope követ urat,⁵² hogy megtudjam tőle, hol tartózkodik nagyságos Sunderland követ úr. Nagyságos Sunderland urat Portland gróf úr — nagyságos Sunderland úr vendéglátója — és más előkelő férfiú társaságában nála találtam. Nagyságos Sunderland úr felettebb szívélyesen, messze érdemeimen

⁵⁰ A bécsi udvar szolgálatában álló dán zsoldosokról l. pl. Archivum Rákócizianum II/II 177.

⁵¹ Archivum Rákócizianum II/II 216.

⁵² Alexander Stanhope (1638–1707), hágai angol követ 1700–1706.

felül fogadott, s invitált, hogy tegyem meg vele az utat, megkérve, hogy másnap reggel keressen fel őt. Tegnap reggel találkozván vele az előző napihoz hasonló módon fogadott, tudomásomra hozván, hogy némelyek számára tanácsosnak tűnt, hogy addig itt hagyjon engem, amíg Bécsben személyesen meggyőződik odamenetelem hasznosságáról vagy szükségességéről. Őxellenciája felszólított, hogy legyek készen a feladat teljesítésére, s hogy a Bécsből részemre küldött leveleket vagy Angliában vagy Belgiumban várjam be, valamint hogy ez idő alatt is egyértelműen tájékoztassam őt arról, amit a császári udvarban megkísérlendő vagy megteendő lépések tartok, ezen túl pedig nevezem meg számára azokat az érdemes férfiakat Magyarországon, akikkel szabadon és bizalmasan tárgyalhat és tanácskozhat, amit — amely mértékben tőlem telik — a nagyságos meghatalmazott úrnak megígértem. Ma reggel ismét megjelenvén Őxellenciájánál, miután a megszokott közvetlenséggel fogadott, megtudtam tőle, hogy szándékai szerint találkozni fog Marlborough herceg ömértóságával a Táborban, és tanácskozik vele arról, hogy vele utazzak-e Bécsbe, követni akarván a Herceg ömértósága tanácsát és elképzelését. Biztosított, hogy időben megírja nekem, milyen döntés született közöttük, és hogy szándékáról a napokban Önnek is írni fog.

Őxellenciájától ma elbúcsúzáván visszatérek Amszterdamba. Megígértem Őxellenciájának, [115v] hogy jövő hét szombaton felkeresem Őxellenciáját, és hogy ma írok Önnek. Holnap korán reggel elutazom innen, hogy látogatást tegyek, és tárgyalásokat folytassak Witsen régens úrnál, akinek tegnap írtam, és más nemes férfiaknál.

Mivel az Önök tetszése ellen tennem nem szabad, az Önök óhaját követnem ellenben kötelességem, legyen szabad kérnem, hogy értesítsen arról, hogy maradjak-e itt, vagy visszatérjek Angliába, és jónak látná-e, ha a nagyságos Sunderland levelét és döntését itt várnám be. Bármelyiket kész vagyok késlekedés nélkül megtenni – az Önök óhaja és rendelkezése szerint.

Biztos vagyok benne, hogy Buys úr és Bassecourt úr két napon belül ideérkeznek, és ha Witsen úr nem jön velük, mindent megteszek azért, hogy ő is csatlakozzék, hogy nagyságos Sunderland úrral kezdet foghasson.

Addig is legyen szabad jeleznem és kifejezmem, hogy a nagyságos követ urat minden hazafi szívesen látott vendégként fogadja, és mindenki szerfelett örül, hogy a Királynő Őfelsége egy ilyen érdemes és kedvelt férfiút kíván a császári udvarba küldeni, akinek körültekintése és becsületessége előrevetíti a munka sikerét és eredményét. Különféle kiváló férfiak, akikkel három nappal ezelőtt e helyt bizalmasan beszélgethettem, köztük Vrijbergen úr (aki hamarosan visszatér Önökhöz), kértek, hogy ajánljam az Ön figyelmébe alázatos és becsületes szolgálatukat, elkötelezett tiszteletüket.

Soraimat zárva alázatosan kérem, ajánlja alázatos szolgálatomat legnagyobb tisztelettel a nagyságos kincstartó úr [Godolphin] figyelmébe, amíg Önt nemes társával és családjával együtt az isteni gondviselés, az Ön alázatos szolgáját az Ön jól ismert pártfogásába és jóindulatába ajánlom, maradok örökké és állhatatosan elkötelezett tisztelettel hűségesen. Tekintetes és nemes Uram! Az Ön legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja: Adam Francke senior

Nyájas tónusa ellenére a levél inkább arra enged következtetni, hogy Sunderlandnek — korábbi érdemei elismerése mellett — Franckot nem különösebben áll szándékában a béketárgyalásokra invitálni. Igyekszik megszerezni tőle a rendelkezésére álló információkat, de Marlborough-ra hivatkozva próbál kibújni az elvárt felkérés alól, s csak üres ígéretnek tűnik, hogy amennyiben mégis szükség lesz rá, Bécsből küld majd értesítést.

Harley 1705. július 10-én azt írja Francknak, hogy reméli, találkozott már Lord Sunderlanddel és felismerte, hogyan szolgálhatná legjobban a közös ügyet. Amennyiben Franck úgy dönt, hogy Magyarországra megy, az utazáshoz szükséges pénzt illetően küldjön neki értesítést.⁵³ Franck Harley-nak küldött vá-

⁵³ Nottinghami Egyetemi Könyvtár, Manuscripts and Special Collections, Catalogue of the letters and papers of Robert Harley, 1st Earl of Oxford, Section 2. 1703–1709, Hy 585 29.6.

laszlevelében (Rotterdam, július 21.) közli, hogy a döntés nem rajta, hanem Marlborough-n múlik, de az is kiderül belőle, hogy mellőzésének az angolok részéről tapasztalható nyíltsága cselekvésre készítette a békepárti holland régenseket:

[117r] Tekintetes és nemes uram, minden engedelmisséggel és szolgálattal örökké tisztelendő Úr és patrónus!

Legutóbbi, június 29/július 10-én kelt levelére másként válaszolhatok, mint az előzőkre tettem. De mivel még mindig nem tudom bizonyosan, hogy Sunderland úrral (akinél három nappal ezelőtt voltam, és akit holnap reggel ismét fel kell keresnem) Bécsbe kell-e utaznom — ami Marlborough herceg ömértósága döntésétől függ —, feleslegesnek ítélem, hogy az útiköltségekről írjak. Witsen úr, valamint Buys és Bassecourt urak — akik meghagyták, hogy alázatos szolgálataikat Önnek ajánljam — úgy ítélik meg, hogy Magyarországra történő utazásom hasznos és szükséges, míg mások, akik Sunderland úrral beszéltek utamról, ezt vitatják. Három napja megosztottam nagyságos Sunderland úrral néhány dolgot a magyar ügyekkel kapcsolatosan, és azt is, hogy véleményem szerint mi módon kell azokat kezelni, hogy közölje mindezt a Herceg ömértóságával, ami nagyságos Sunderland úrnak nagyon tetszett. Én holnap vagy az azt követő nap vissza tervezek menni Amszterdamba, hogy ott várjak nagyságos Sunderland úr levelére, és az utazásra — ha felkérnek rá — felkészüljek valamiképp. Hogy mennyi pénzt igényeljek a hosszú és fáradságos útra, nem tudom, azt mégis merem állítani, hogy hűségesen fogok sáfárkodni minden rám bízott pénzzel, nem fogom azt hiábavaló módon költeni, és úgy teljesítem a megbízatást, hogy kizárólag a szükséges ügyekre kelljen költenem. S mivel hitellevelet kell kiállítaniuk a részemre, jelezni fogom Önnek, mennyi pénzt kell cambiuson keresztül küldeni, ahogy számos barátom — kiváló férfiak — saját szolgálatuk során voltak szívesek nekem megmutatni.

Nagyságos Sunderland úr a haza számos atyja előtt érdememen felül emlékezett meg rólam, szerfelett dicsérte a közös ügy érdekében hűségesen végzett munkámat, s ami egyszersmind felülmúlt mindent, nagyságos Sunderland úr biztosított, hogy nem fog mellőzni engem, ami tisztességes dolog volt ettől a becsületes embertől, a közös ügy hű szolgájától: amit Isten jószágának és kegyelmének tulajdonítok, köszönet neki, hogy engem, gyarló emberi eszközt, ilyen jóra akar szánni, és egyedül Benne bízva vagyok Öt és Önöket szolgálni.

Örömmel írok Önnek, nem kételkedvén abban, hogy ezzel a levéllel együtt mindenféle jó hírt is fog kapni, amelyek megtörik a csendet, mivel biztos vagyok benne, hogy azok majd a Herceg ömértósága [Marlborough] és Ouwerkerk [Overkirk] marsall legújabb tetteiről fogják Önt tudósítani, amelyek a korábbi szcenát egy sokkal örömtelibb szcenává változtatják. Kérem, ajánlja lekötölezett tiszteletemet és alázatos szolgálatomat a kincstárnok úrnak [Godolphin].

Ugyanakkor a haza hűséges atyját, az én legfőbb patrónusomat társával és nemes családjával együtt az isteni gondviselés, amíg az Ön legalázatosabb szolgáját az Ön régi pártfogásába és jóindulatába ajánlom, maradok őszinte szívvel és állhatatos hűséggel. Tekintetes és nemes Uram! az Ön legalázatosabb és legengedelmesebb szolgája: Adam Francke senior

Nicolaas Witsenről és Willem Buysről már szó esett. Jacob de la Bassecour ügyvéd (1664–1748) 1704-től az amszterdami kormányzat második pensionáriusa volt Buys mellett, aki a várost képviselte a rendi gyűléseken Hágában. Joggal gyanakodhatunk tehát rá, hogy azonosult Buys franciabarát és békepárti nézeteivel. Az amszterdami triumvirátus nyomására — az ellenkező tanácsok (minden bizonnyal elsősorban is Marlborough álláspontja) ellenére — Franck végül hosszas hezitálás után mégis „útlevelet” kap a bécsi tárgyalásokra. Az

angol kormány kelletlen hozzáállását azonban az is bizonyítja, hogy Franck utazása elé a lehetőségek határáig akadályt gördítettek. Sunderland már augusztus 26-án Bécsbe érkezett, a megbízólevél késése miatt Amszterdamban veszteglő Franck azonban még augusztus 28-án sem teljesen biztos abban, hogy valóban engedélyt kapott az utazásra. (Robert Harley-nak Amszterdam, 1705. augusztus 28.)

[119v] A barátom Bécsből érkezett leveléből értesemre jutott, hogy nagyságos Almelo úr, a Staten Generaal által a császárhoz delegált követ Bécsbe érkezett, nagyságos Sunderland urat pedig — reménykedve és fájdalommal eltelve — sok ezren várják, és nem csekély remény él az emberekben, hogy ama tette kész előkelőségek révén a császár és az elégedetlen magyarok közötti ügy szerencsésen elrendeződik, és a béke helyreáll. Habár a császár seregei a magyarok ellen győzelmet arattak, és kb. hatszázat közülük lekaszaboltak, őket is hasonló veszteség érte. [120r] Biztos vagyok benne, hogy a követ urak leveléből megtudja, hogy mire jutott a kormányzóság kérdésében Hollandia, Utrecht és Zeeland az — ahogy hívják — Stadthauderrel [helytartó] szemben,⁵⁴ ahogy arról is értesül, hogy mit tartalmaz egy nemrég Franciaországból küldött levél a németek itáliai vereségéről. Hogy a bécsi utam még mindig halasztódik, annak az az oka, hogy nem kaptam meg az Ön levelét, amelyet mindenegyes nap és pillanatban aggódva várok, mivel anélkül nem tudok útnak indulni. Minden más szükséges dolog, valamint a Királynő Ófelsége, a Császár Ófelsége és a Staten Generaal (úgynevezett) úti okmányai nálam vannak. Miután a társaim közül egyet elbocsátottam, a másikkal kész vagyok nekivágni az útnak, és minél gyorsabban megtenni azt, hogy a Királynő Ófelsége nagyságos teljhatalmú követéhez időben megérkezhessem. Ha holnap sem kapok választ Öntől, nem tudom, mit kellene tennem vagy gondolnom. Remélem ugyanakkor, hogy végre szerencsésen megérkezik a levél, és égi segítségével lehetőségem lesz leghőbb vágyam szerint Istent és a közös ügyet szolgálni.⁵⁵

Elutazása előtt még egy utolsó levelet ír Gijsbert Cupernek. Jellemző, hogy az utalásait a tárgyalások „titokzatos” részvevőjét illetően csak most meri nyíltan felfedni. Mégis: talán soha nem látta ennyire optimistán, mint ebben a levelében, hogy immár minden akadály elhárult az elől, hogy a fényes követség

⁵⁴ Johan Willem Friso, III. Vilmos kijelölt utódja, aki azonban nem lett helytartó a régensek ellenállása miatt. 1702 és 1747 között a helytartóság ismét (akárcsak 1651–1672-ben) betöltetlenül maradt. *Jonathan Israel: The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806.* Oxford 1995. 959–968.

⁵⁵ Franck utazása körüli bizonytalanságokat egy másik forrás is megerősíti. John Drummond (1676–1742), Amszterdamban élő skót kereskedő és bankár, Harley egy másik hírszerzője és politikai ágense, aki az utrechti békétárgyalások előkészítésében is szerepet játszott, ezt írja 1705. augusztus 18-án Harley-nak: „A 30 £-ot leírtam volna, ahogy arról rendelkezni szíveskedett, de Franco úr egy levelet mutatott nekem Öntől, amely engedélyezi neki és felkéri őt arra, hogy Bécsbe menjen, amelyhez neki már Sunderland uramtól is van engedélye, *jóllehet némi határozatlanságot* követően [though after some hesitation], amíg (ahogy Uram rendelte) nem tárgyalt a Herceg urammal [Marlborough] a hadseregénél róla. Levelében Ön tudni óhajtani szíveskedett Franco úrtól, mennyi pénz szeretne, és mivel ő most majd szeretné megkapni a pénzt, amennyiben részemre meghagyni szíveskedik, hogy fizessem ki neki, én lehet az egészet egy váltóban írom le az Ön 30 £-jával. Franco úr, úgy vélem, nem tőlem várja a pénzt, mivel ő semmit nem tud arról, hogy az Ön szíves engedélyének köszönhetően szabadságomban áll írnom Önnek. Mégis feltételezem, hogy ez általam mind neki, mind bárki másnak elfogadható lesz, mivel ő gyakran meglátogat, és elmondja a híreit”. BL Manuscripts. Add 70193, ff. 31–31v (J. D. to Robert Harley). John Drummond személyére l. *Studies in diplomatic history.* Szerk. R. Hatton – M. S. Anderson. London 1970. 69–96.

az ő közreműködésével hathatósan lépjen fel a császári udvarban a magyar protestánsok és a birodalom békéje érdekében (Amszterdam, 1705. augusztus 31.).

[59] Méltóságod nem tippelt rosszul, hogy én lennék az a személy, aki a nemes lordal, Sunderland grófjával Magyarországra menne, hogy a közreműködjek a császár és az elégedetlenek közötti béke megteremtésében, ha ez egyáltalán lehetséges. Immár kész vagyok, Isten segédelmével, elfogadni a felkérést erre a nehézségekkel teli és nem kevésbé veszélytelen utazásra — a mindenható Istenben bízva és atyai támogatásától függve —, pusztán az angol udvarból érkezendő levélre várok, amelyhez tartanom kell magam. Az e hó tizenkilencedikei levelek szerint a Rendei rendkívüli bécsi követe, Lord Almelo megérkezett, Sunderland grófját pedig állítólag mindennap ezrek fogadták nagy várakozással, nem kételkedvén abban, hogy mindkét rendkívüli követ tárgyalásai a császárral sikeresen végződnek majd. [...] Barátom Bécsből jött levele szerint az elégedetlenek veresége nem volt oly jelentős, ahogy azt az újságok terjesztik, hatszáz emberre és némi felszerelésre tehető, a császáriak pontosan ugyanannyi embert vesztek. Az új római császár inkább hajlik arra, hogy az elégedetleneket leverje, semminthogy barátságot kössön velük. Ha ez a [60] gőgös Fejedeleme meghallja majd a döntést a két nemes követtől, és elgondolkodik majd azon, hogy Ófelségének és a Rendei erős érdekei fűződnek a békekötéshez, minden bizonnyal a mértékletességet választja,⁵⁶ és megpróbálja elősegíteni a saját és népe megmaradását. A jó királynő eltökélt szándéka, hogy nem hagyja magyar testvéreit elsüllyedni és elveszni.

A modern szakirodalomban egyetlen bizonytalan (a magyar szakirodalomban nem reflektált) utalás található arra, hogy az 1705. évi nagyszombati béketárgyalásokon az eddig ismert előkelő küldöttségen túl egy további személy is részt vehetett a tengeri hatalmak képviselőiben. Az utalás Klaas-Willem de Jong egy rövid forrásbemutató cikkében (*Op reis naar Hongarije in 18e eeuw*) található.⁵⁷ A cikk egy bécsi utazásról szóló, holland nyelven lejegyzett kéziratos naplót ismertet, amelynek szerzője egy bizonyos Lodewijck van Saan volt, akik titkárként járt hivatalos úton 1705-ben Bécsben és Magyarországon.⁵⁸ Mint naplója elején közli: „1705 augusztus 30-án én, Lodewijck van Saan, Adam Francke úr szolgálatába léptem, hogy az ő irányításával és mint titkára utazást tegyek Bécsbe” [2]. Az úti beszámoló szerzőjéről meg kell jegyezni, hogy a *Reijse na Weenen* [Utazás Bécsbe] címmel elkészített útleírason

⁵⁶ Szó szerint: „vizet vegyít a borához” (holland közmondás).

⁵⁷ *Nederlanders en Hongaren, Ontmoetingen tussen twee volken*. Reprint. Szerk. Heimlich István. Bp. 1987. 92–99. A Lodewijck van Saan naplóját ismertető cikkében De Jonge csak óvatos feltételezésekbe bocsátkozik: „A beszámoló szavaiból nem világos, mi volt az utazás célja. Valószínű a Habsburgok és az 1704-ben ellenük fellázadt magyarok közötti béketárgyalásokkal állt kapcsolatban. A holland és angol követek közvetítő szerepet vállaltak ebben az ügyben, és Van Saan és Francke velük utaztak Bécsből Nagyszombatra. Később kiderül, hogy hasztalan volt az utazásuk, amiért a császári oldal késlekedését tették felelőssé. Valószínű, hogy Francke legalább olyan jól ismerte a magyar, mint a holland nyelvet. Ezen készségei okán kérték volna a segítségét?” 96.

⁵⁸ Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Oct. Holl. 1. A napló három, egymással össze nem függő részből áll: az első, valószínűleg az utazás alatt készített részben precízen, dátumjelölésekkel rögzíti az eseményeket (1–21v), a második részben (*particularijten*) szívesebben beszél el Van Saan, mit látott és hallott az utazás alatt (21v–64). A harmadik részben (*Observatien van Hongarijen en van Sevenberghen*) anekdotákkal, tájleírásokkal, ismert emberek bemutatásával foglalkozik (65–99). A második és a harmadik részt valószínű visszaérkezése után, 1706 első hónapjainban írhatta, és a művéhez még 1720-as években is tett néhány kiegészítést.

kívül ismert egy másik naplója is, amelyet 1695 és 1699 között írt, és amelynek a *Verscheyde concepten en invallen, aengaende myne verbeeteringe te soecken* [Saját (erkölcsi) jobbulásomra vezérlő különféle elmélkedések és gondolatok] címet adta. Utóbbit Donald Haks ismertette 1998-ban, anélkül hogy a Budapesten őrzött naplóról vagy De Jong cikkéről tudott volna.⁵⁹ Várható, hogy idővel további (ráadásul magyar szempontból nem érdektelen) naplók is előkerülhetnek, hiszen a *Reijse na Weenen* 86v oldalán Van Saan közli: „Magyarországról és Erdélyről több mindent lehet olvasni az én másik művemben: a Quarto Manuscript van Lit. H. N° 7.’-ben”.⁶⁰ Haks cikke szerint Van Saan 1655. április 20-án született, 1678-ban iratkozott be a leideni egyetemre, és az *album studiosorum* szerint a pfalzi Mannheimből származott. A *Reijse na Weenen* alapján ezt azzal tudjuk kiegészíteni, hogy Mannheim semmiképp sem volt a szülőhelye. Mint a 8v oldal margóján megjegyzi. „A fenti utat — jóllehet, szárazföldön — már egyszer meg kellett tennem, amikor még csak 6 éves voltam, amikor a szüleim útra keltek Magyarországról (Nagyszombatról), hogy a pfalzi Mannheimbe menjenek”. A 91v oldalon így kezd egy gyermekkori anekdotába: „Tot Sabatis in mijn vaederland en geboortestad” („Sabatisban, hazámban és szülőhelyemen”). A 66. oldalon így mutatja be szülőfaluját: „Sabatisch négy mérföldre vagy nyolcórányi útra van Nagyszombattól, ami az utolsó hely, ahol hutterita testvérek élnek (akik mennoniták a maguk módján). Grosschitzen, ahol még hutteriták élnek, négy mérföldre van Pozsonytól Mahren felé.”⁶¹ Haks cikke alapján megállapítható, hogy Van Saan Hollandiában szakított családjá anabaptista hagyományaival. Leidenben, a kálvinista felsőoktatás egyik fellegvárában tanult, és ott is élt az 1690-es évekig. Haks Van Saan személyén keresztül jellemzi a kálvinista középosztály gondolkodásmódját: puritán értékrend, racionális alapokon nyugvó gondolkodás, ugyanakkor semmiféle együtt érző, annál több kritikus és elutasító megnyilvánulás más felekezetek iránt. Naplója alapján Haks a Nadere Reformatie, a holland református egyházon belüli puritán-pietista mozgalom hívei közé sorolja Van Saant. 1686-ban a leideni városi tanács egy újság (*Ordinaris Leydsche Courant*) szerkesztését bízta rá, és mint-ha a *Reijse na Weenen*-t is egy újságszerkesztő fejével gondolkodva írta volna: egy-egy témát csak egy rövid bekezdés erejéig villant fel, rengeteg benne az anekdota, keresi a szokatlant, a feltűnőt, a látványost, a pikáns, a megdöbbentő részleteket, miközben alig árul el valamit arról, hogy mi is volt tulajdonképp az

⁵⁹ Donald Haks: ‘Een wereldbeeld uit de “middelmanetigen stant”. De aantekeningen van Lodewijck van der Saan, 1695–1699’ [Egy „középosztálybeli” világnézet – Lodewijck van der Saan naplója 1695–99]. In: Tijdschrift voor sociale geschiedenis 24. (1998) 113–137.

⁶⁰ „Van Hongarijen en Seevenberghen is breeder te leesen in mijn Quarto Manuscript van Lit. H. N° 7.” Van Saan, 86 v.

⁶¹ A felvidéki Szepesszombatra (Sabatisch, Sobotište) Nyári Ferenc hívására 1546-ban jöttek a morva hutterita testvérek. Hogy az állandó háborúk ellenére virágzó közösség jött itt létre, arra bizonyíték, hogy 1621-ben innen hívta be Erdélybe a kiváló iparosokként ismert anabaptista közösség egy részét Bethlen Gábor, valamint hogy az idelátogató humanista teológus-orvos, Daniel Zwicker hosszú időn keresztül egy ideális társadalom csíráját vélte felfedezni ebben a kommunista közösségben (Zwicker 1644 és 1654 között többször járt a faluban). Nem sokkal Zwicker távozása után azonban súlyos gondok jelentkeztek. A falu teljesen elszegényedett, és Van Saan szülei is (naplója szerint tehát 1661-ben) ezekben az években költöztek nyugatra.

utazás célja.⁶² 1695-től tűnik fel a diplomácia berkeiben: a londoni holland követ, Johan Pieter van den Brande magántitkárává választja, 1703-tól 1705-ig pedig a lüneburgi angol követnél, James Cressetnél végez hasonló feladatokat. Rátermettségén túl (felettesei kisebb diplomáciai küldetések is rábíznak) valószínű származása is belejátszott abba, hogy Adam Franck mellett részt vett az 1705-ös magyarországi misszióban.

Lodewijck van Saan elképzelése a magyar felkelésről és a magyarokról általában minden bizonnyal megegyezik Adam Franckéval, aki az előbbi véleményét formálhatta, és akitől a napló szerzője az információit (többnyire) nyerve. A puritán erkölcsű Van Saan elsődleges sztereotípiái kifejezetten kedvezőtlenek a magyarokról. Naplója harmadik részét rögtön úgy kezdi, hogy „a magyarok lusták és hanyagok, a legtöbb munkát Magyarországon a külföldiek végzik” [65]. Erre többször is kitér: „a bennszülött magyarok jobban hajlanak a háborúra, mint a művészetekre és iparra, kényszerből fanyalodnak a földművelésre, a kézműves és szabad ég alatti munkát általában külföldiek végzik” [40]. Hogy megállapítása racionálisnak tűnjék, több helyt is szívesen nyúl a földrajzi „predesztináció” álokszerű gondolatához: „Magyarország földje kiváló és termékeny. Akárcsak Itália esetében, itt is igaz, hogy minél gazdagabb egy ország, annál hanyagabbak és lustábbak a lakói. Külföldiek áramlanak be, letelepednek, és megöröklik a földet” [67]. Magyarország „vitathatatlanul Európa legjobb országa”, és Van Saan szerint ez nemcsak elkényelmesíti, hanem tobzódóvá is teszi a magyarokat: „a földjük gazdagsága duhajjá teszi őket. Eperjesen, Kassán és Debrecenben láthatni, hogy amikor egy fogadóban megisznak egy kancsó bort, felállnak és távozás előtt duhaj szertelenségükben — anélkül hogy megfizetnék — összetörik a kancsót, ami itt már majdhogynem szokássá vált” [41]. A háborús kegyetlenségeket sem csak az osztrák tisztek nyakába varrja: „... Ezek a [a török korban Magyarországra jött] emberek görög vallásúak, és rácoknak hívják őket. 1705-ben ezekből több mint tízezret, úgy férfiakat, mint asszonyokat és gyermekeket, megölték a magyar elégedetlenség” [37]. Az erkölcsi szempontból kritikus összképet előljárója, Adam Franck is osztja. Ezt egy Van Saan által idézett, hitelesnek tűnő párbeszédrészlettel igazolhatjuk: „Erdély 1500 és 1650 között virágzott, ami után balszerencsés események pusztították. Hallottam, amint Szentkereszti úr, az erdélyi titkár 1705-ben Bécsben,⁶³ azt mondta Francke úrnak: Uram, a mi hazánk oly sokat pusztult és változott az elmúlt ötven év alatt, hogy ha most majd a földjére lép, észre fogja venni, hogy nem nevezhetni ugyanannak az országnak. Ezután Francke úr azt válaszolta, hogy Erdély lakói akárhogy is megérdemelték egy kis fenyítést, mivel a háború előtt költekezők és züllöttek voltak, és nagy túlzásokba estek, ami a ruházkodást, evést és ivást illeti.” [70v]. Van Saan negatív sztereotip kijelentései tehát az életmód, a mindennapok körül csoportosulnak: a szerencsétlenséget és

⁶² Ismeretes, hogy az útleírás mint műfaj Defoe Robinson Crusoe-jának idején érte el európai népszerűségének csúcsát, Wittman Tibor szerint különösen „a holland útleírásokat nagyon keresték”. *Wittmann Tibor: Németalföld aranykora*. 1980. 273.

⁶³ Szentkereszti András (?–1736), ebben az időben a Bécsben működő Erdélyi Kancellária református vallású titkára.

a (magyarázatként szolgáló) isteni büntetést nem a törvényes uralkodó elleni lázadással, hanem a helytelen, rendezetlen életvitellel hozzák kapcsolatba.⁶⁴

A naplóíró nagy gondot fordít az ország vallási állapotának bemutatására. A *Haks* jellemzése alapján megrögzött kálvinistának mondható Van Saan világosan látja, hogy Magyarországot nem csak reformátusok lakják és irányítják. Részletesen leírja, hogy az ország főnemesei közül ki a katolikus, ki a református. Tisztában van vele, hogy Rákóczi és több tábornoka is katolikus, azt is tudja, hogy Zrínyi is katolikus volt [83–83v]. Tudja, hogy Erdélyben négy bevett vallás van, és Franck elterelő megjegyzése ellenére világos előtte, hogy az unitáriusok a holland államegyház által eretneknek tekintett és törvényekkel is üldözött szociniánusok szellemi rokonai:

[84v] Itt fönt sokféle vallás létezik anélkül, hogy a különféle vallási csoportoknak egy közös érdeke lenne. Van négy fő vallás: a református, a lutheránus, a katolikus és az unitárius. 1705-ben mindegyiknek volt egy secretariusa (titkára) Bécsben, hogy érdekeiket képviselje. A reformátusok titkára Szentkereszti volt, az unitáriusoké Michael Simons. Ezen fönt említett vallásokat 1660-ban egy konvenció foglalta törvénybe, a többi vallást csak megtűrték. Francke úr mondta nekem, hogy az unitárius egyház nagyon régi, akik már háromszáz évvel ezelőtt is ismertek voltak Pesten, Váradon és Szolnokon, és más magyarországi helyeken is, és hogy ezek körülbelül ugyanolyanok, mint a holland remonstránsok, de szerintem inkább a szociniánusokhoz állnak közel.

Utazása során gondosan számba veszi a protestáns egyházakat ért károkat: „Tarpa egész nagy falu, 1659-ben Tarpáról Rosengbergbe utazott Francke úr. A Vág folyón utazott, 112 falun át, mind reformátusok és lutheránusok voltak, de 1705-ben már nagyrészt katolikusokká lettek” [80v]. Beesing „korábban egy virágzó, kedves kisváros, mostanság sokat változott, mert a római katolikusok elvették az evangélikusoktól (lutheránusoktól) a templomukat” [44].⁶⁵ Leírásai érzékeltetik a háború pusztításait az egyes vidékeken: „Pápán sok református ember élt, de most már alig-alig vannak. 1680-ban volt itt egy református gimnázium, de 1704-ben egy nap kétszer is gazdát cserélt a város: először a magyar elégedetlenek (kurucok), majd a császáriak jöttek be, három nappal később pedig a horvátok, akik szintén császári zsoldban álltak, és szintén sarcot követeltek. Akik ezt nem fizették meg, azoknak felperzselték a házát. Így 46 házat felgyújtottak” [76]. Kicsit korábban: „Debrecen nagy, fal nélküli város a nagy alföldön fekszik, amelyet elpusztított a hosszú háború, az emberek a környező falvakat is elhagyták, ezért most már öt-hat órányi járásra a várostól semmi mást, csak pusztaságot látni. Amikor 1705-ben a császári csapatok bejöttek, hogy elfoglalják a várost az elégedetlenektől (a Rákóczi-pártiaktól), az összes városlakó — 100 fő kivételével — elszaladt Debrecenből” [75v]. A magyarországi felkelés okait azonban nem csak a vallási sérelmek szempontjából tárgyalja:

⁶⁴ Van Saan a bajok okai között említi még az erdélyi fejedelmek, Rákóczi György és Kemény János túlzott ambícióit és — utólag besúrva — Báthory Gábor erkölcstelen életvitelét. *Van Saan*, 81–82.

⁶⁵ Korabeli forrásokban Beesing, Basing, Pösing, ma Pešinok (Szlovákia).

[36] Ebben az időben a magyarok felkelést indítottak a császár ellen a szabadságuk megvonása miatt. Egy úrtól Bécsben úgy hallottam, hogy a császárt az egész nép nagyon rossznak tartja, mivel a karlócai béke megkötése után Magyarországot eltörölte; hogy a magyar emberekkel úgy kell bánni, mint a gyerekekkel, folyton pálcával kop-pintanak az orrukra, nehogy engedetlenkedjenek; hogy a császárnak állandóan 15–20 ezer embert kellett itt tartania, hogy ezt jó szemmel nézzék, vagy ha nem, hogy kor-dába tartsák őket.

Nemcsak a vallási és közjogi kérdésekről, hanem a birtoksérelmekről, az Európa megdöbbenését kiváltó háborús atrocitásokról és az aránytalan adóki-vetésekről is értesült:

[67] Magyarország földje kiváló és termékeny. Akárcsak Itália esetében, itt is igaz, hogy minél gazdagabb egy ország, annál hanyagabbak és lustábbak a lakói. Külföldiek áramlanak be, letelepednek, és megöröklük a földet. Így laknak itt németek és mások, akiket a magyarok nem szeretnek. Így költözött ide Heister generális is Németországból a karlócai béke után császári engedéllyel, aki 5–6 falut földjeivel együtt (melyeket a háború pusztított el) birtokolt. [67v] 1703-ban a svábok a magyarok mellé álltak a felkelésben. Heister generális azt mondta, hogy a magyarok lusták és lázadók, a né-metek nem. De azt elfelejtette mondani a jó generális, hogy ő és társai tették lázadóvá a népet. Nem is csoda, hogy így viselkedtek, ha régi szabadságukban, kiváltságukban és vallásukban megsértették őket, ahogy azt a római katolikusok tették. [68] Erdély-nek 160 ezer forintot kellett fizetni a töröknek, a keresztény császár védelméért vi-szont háromszor ennyit kell fizetni. 1698 telén 80 ezer rajnai forintot kellett fizetni, húsbán, kenyérben, borban, szénában, zabban pedig 70 ezer rajnai forintot. Aki ezt nem teljesítette, birtokát felégették. Két hónap alatt 36 falut, 10 tanyaközpontot [buurten] és 5 udvart [hooven] perzselték fel a császári generálisok parancsára. Enye-den, ahol a református főiskola volt, [68v] Rabuttin generális 1703-ban minden pro-fesszort és tanárt börtönbe csukattott, a diákokat pedig elűzte. Erdélyben a török fennhatóság elviselhetőbb volt. Ott négy dolognak kellett megfelelni: 1. dukátot kel-lett fizetni adóként; 2. nem lehetett piros, két vagy zöld, csak szürke ruhába öltözni; 3. a török papokat tisztelni kellett; 4. a mecsetekbe [mosqueen] tilos volt bemenni.

Van Saan tehát — minden bizonnyal Franck elbeszéléséből — ismerte a magyar érveket az uralkodó elleni fellépés megindítására, és az eseményeket vi-tathatatlanul az elégedetlenek nézőpontjából adja elő – kárhoztatva a magyarok életmódját és erkölcsait, de nem vonva kétségbe a felkelés megalapozottságát.

A napló tanúsága szerint Franck és titkára 1705. szeptember 14-én indult útnak Amszterdamból, és 22 nap múlva, október 6-án értek Bécsbe. Érkezésük-ről a bécsi angol követ, George Stepney is beszámol röviden Robert Harley-nak: „Gondolom — írja október 7-én Bécsből —, hallani fog még Mr. Franco felől, aki tegnap este ideért.”⁶⁶ Franck valóban még ezen a napon jelentést tesz az angol miniszternek:

[121r] Tekintetes és nemes uram, minden engedelmességgel és szolgálattal örökké tisztelendő Úr és patrónus!

Mivel kötelességem Önt tájékoztatni az utazásom alatt történt eseményekről és ered-ményekről, legyen szabad jelentenem Önnek, hogy Frankfurtot elhagyva (ahonnan le-velet küldtem Önnek) nyolcadika előtt Regensburgba érkeztem, és két nap múlva, tegnap dél körül szerencsésen ideértem. Még aznap üdvözöltem a nagyságos angol és

⁶⁶ Archivum Rákócziánium II/II, 220.

holland követ urakat, és mindenkitől szíves fogadtatásban részesültem. Bár tőlük úgy értesültem, hogy a magyarországi ügyek mostani állapota szerint felcsillant némi remény a császár és a magyarok közötti békére, és arra, hogy a feszültségterhes és sürgető ügyben valamilyen eredményt lehessen elérni, én mégis úgy látom, hogy egyik fél részéről sem érdemének és súlyának megfelelően kezelik az ügyet, és nem tudom, mi-ben reménykedhetnek.

A nagyságos követ urak, akik ma írnak helyzetjelentést Önöknek, eddig általánosságban közölték velem, mi a teendő, és mi várható ezután, a részletekre holnap és az azt követő napokban fognak rátérni.

Nagyon aggódtam, nehogy későn érkezzem, s már most tapasztalom idejöttöm időserűségét, még mielőtt ittlétem haszna nyilvánvaló lenne. Bárcsak rendeltetésem vagy lehetőségem lenne, hogy ittlétem és maradásom némi reménnyel a császár és a magyarok közötti sürgető béke javára és helyreállítására szolgáljon. Nagyon fájnak a mindkét fél részéről tapasztalt gyarlóságok és tévelygések, és ha az ügyek kezelésében nem követnek magasabb szempontú, jobb módot és rendet, és nem győzedelmeskedik a belátás és a józan ész, attól tartok, hogy úgy a szabadság, mint a vallás pusztulásához vezet minden.

Barátom Londonban kelt szeptember 7-i leveléből, amelyet ma kaptam kézhez, nagy örömmel értesültem arról, hogy Ófelsége a Királynő — akit mindenütt a jó ügy és Európa anyjaként [121v] és megtartójaként tisztelnek — nagyságos Pembroke gróf urat a Staten Generaalhoz küldte,⁶⁷ hogy ott szolgálja a közös ügyet, és a legújabb bajokra gyógyírt találjon. Kétségkívül igen kedvelt vendég érkezik a belgákhoz, aki nem fog úgy búcsút inteni Belgiumnak, hogy fáradozásainak ne lennének gyümölcssei.

Ugyanezen levélből megtudtam, hogy nem hiányoznak azok sem, akik az én postai hivatalomra pályáznak, és mindent elkövetnek azért, hogy felmentsenek, és másnak adják azt; ami a legkevésbé sem aggaszt, mivel az én leghűségesebb pártfogóim, Ön és a nagyságos kincstárnok úr [Godolphin], messzemenően meggyőztek arról, hogy nem engedik, hogy valami kár érjen, vagy valaki ártson nekem.

Hogy ne legyek túlságosan az Ön terhére, abbahagyom. Alázatosan kérem, hogy méltóztassék felajánlani a nagyságos kincstárnok úrnak alázatos szolgálatomat és azzal felérő tiszteletemet, amit alázatosan kérem, legyen szíves felajánlani az Ön nagyságos feleségének is, Önt és hozzátartozóit az isteni gondviselés és szeretet, magamat az Ön régi pártfogásába és jóindulatába ajánlom, maradok lekötölezett szolgálattal és örök tisztelettel,

Tekintetes és nemes Uram! Az Ön legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálja:
Adam Francke senior

Adam Franck tehát rögtön megérkezésekor aggódva tapasztalta, hogy „egykik fél részéről sem érdemének és súlyának megfelelően kezelik az ügyet”, a belátás és a józan ész [prudentia et sana ratio] helyett emberi gyengeségek és tévedések [infirmities et errores] nehezítik a megegyezést mindkét táborban. Franck eddig a magyarokra nem tett kritikai megjegyzést leveleiben, így valószínűnek tarthatjuk, hogy a szeptemberi — a magyarországi rendek konföderációját létrehozó — szécsényi gyűlésen hozott határozatokról kaphatott rövid tájékoztatást az angol és holland követektől. Stepney november 4-én a következőképpen számol be a határozatokról Harley-nak: „a szécsényi gyűlés jobban összekovácsolta a vezetőket és a népet, mint valaha: felhasználván az alkalmat, új kormányzatot alakítottak ki maguk között körülbelül a szomszédos Lengyelország mintájára, általános akarattal 24 (négy egyházi és húsz világi) személyt választva a Királyság szenátorai címre, az országot érintő minden ügyet illetően

⁶⁷ Thomas Herbert, Pembroke grófja diplomáciai küldetéséről és holland-angol külpolitikai felelősségéről l. alább.

rajuk ruházva a hatalmat, oly módon, *mintha interregnum lenne*".⁶⁸ A magyar elégedetlenek tehát a követek szerint veszélyes lépést tettek a Habsburg-háztól való elszakadás felé, míg a bécsi udvar a tárgyalások megkezdésének feltételeként előzetes nyilatkozatot kívánt a magyaroktól a Habsburg-örökösödés feltétlen elismeréséről. Stepney 1705. szeptember 2-án így összegzi Harley-nak a mediáció előtt álló gondokat:

A fő nehézség, amely akadályozza, hogy a tárgyalásokat megkezdjük az, hogy az udvar elvárja az elégedetlenektől, hogy a császár örökösödési jogát ne kérdőjelezzék meg, és hogy az ellenállási dekrétumot ne elevenítsék fel. Amely előfeltételekhez a magyarok nem fognak hozzájárulni, attól tartva, hogy ha rögvést feladják ezt a két pontot, az magától értetődően abszolút kormányzáshoz fog vezetni. Ezért mindkét fél részére méltányos megoldásként azt javasoltuk, hogy a császárnak (azon kedvező nyilatkozatok mellett, amelyeket már más alkalmakkor részemre és Bruyninx úr részére már tett) ismételt biztositania kellene általánosságban a mediációt (és rajta keresztül a magyarokat), hogy örökösödési igényével nem kíván despotikus hatalmat bevezetni, hanem a törvények szerint kíván uralkodni. A nyilatkozat után pedig megkíséreljük rávenni az elégedetleneket, hogy ismerjék el uralkodói hatalmát, hogy aztán egy béketárgyaláson megvizsgáljuk az általuk felpanaszolt sérelmeket, és megfelelő módot találjunk arra, hogy hasonló túlkapásokkal szemben a jövőben is biztosítva legyenek jogaik és kiváltságaik.⁶⁹

A bécsi udvar azonban nem volt hajlandó a fenti előzetes nyilatkozatot a mediáció rendelkezésére bocsátani, és a tárgyalások megkezdését az is hátráltatta, hogy Herbeville vezetésével császári csapatok indultak szeptemberben Erdély visszaszerzésére, a hadjárat kimenetelét pedig mindkét szembenálló fél meg akarja várni, mielőtt konkrét tárgyalásokba bocsátkoznának. A magas rangú külföldi követek jelenléte azonban valamiféle eredmény felmutatására kényszerítette a császári minisztereket, és így kéthónapos bécsi tartózkodás után (Almelo augusztus 13-án, Sunderland augusztus 26-án érkezett Bécsbe),⁷⁰ október 26-án az angol-holland küldöttség elindult Nagyszombatra, hogy a már ott várakozó Bercsényi vezette magyar küldöttséggel tárgyaljon. Adam Franck és titkára szintén velük tartott, és Van Saan naplója színes leírással számolt be fényes fogadtatásukról.

[37v] 1705. október 20-án Viza prépost és Okolocháni ügyvéd, az elégedetlenek megbízottai Bécs jöttek, hogy megtudják, a császári udvar hajlamos-e békét kötni. Ezután október 26-án az angol és holland [38r] követek és küldöttek [ambassadeurs en envojes], Sunderland, Stepney, Graaf van Rechteren és Bruyninx, Nagyszombatra indultak négy hatlovas hintóval, három négylovas kocsival, valamint egy kétlovas csomagszállító szekérrel. A követ urakat Pozsonyig 300 császári katona kísérte, a várostól egyóránnyira pedig tíz zászló alatt 1000 huszár várta, hogy a követ urakat onnan Nagyszombatra kísérje. A sereg élén egy nagy vörös lobogót vagy inkább hasított zász-

⁶⁸ Archivum Rákócianum II/II 229. Köpeczi Béla tanulmányából ismert, hogy Rákóczi már a szécsényi gyűlésen szerette volna kimondani a Habsburgok trónfosztását. Mégsem tudta tervét keresztülvinni, mert a francia udvar végig habozott szerződést kötni vele. *Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája és a francia-bajor kapcsolat.* 8–28. In: *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról.* Szerk. Czigány István. Bp. 2002. 11.

⁶⁹ Archivum Rákócianum II/II 200.

⁷⁰ Archivum Rákócianum II/II 190 és 194.

lót vittek, amelyre arany betűkkel volt írva: Pro Deo, pro Patria et Libertate, a másik (zöld) zászlón csak egy sas állt Magyarország címerpajzsával, lába alatt egy törött kerek (kormánykerék), arra utalva, hogy Magyarország szerencséjének kerekét a Sas összetörte. [38v] Ezek a lovasok (huszárok) elég jól fel voltak szerelve, a közemberek fehér anyagból készült, egy láb széles gallérral övezett zubbonyt hordtak; a tisztek és a parancsnokok zubbony helyett párdúc- vagy farkasbőröket vetettek át a vállukon; a kapitányok a sapkájukon réz- és ezüstjelvényeket viseltek, amelyekhez sastollakat (tollszárazakat) tűztek, néhányan négyet, ötöt, hatot is, azon bátor hadműveletek vagy cselekedetek után, amelyeket ők hajtottak végre, vagy amelyek végrehajtásában közreműködtek. Minden közember magas, fekete nemezsapkát viselt, az angol tengerészek sapkáihoz hasonlóan, csak szemellenzővel, a talpasok vagy hajdúk, akik gyalogos katonák, utóbbiak [39r] szintén fehér zubbonyt viseltek, amely alatt — a különféle kompániák megkülönböztetése végett — vörös, kék, zöld, sárga vagy fehér vászonból készült feles ingeket hordtak, mivel minden kompániának meg volt a maga saját színe. Ezek a talpasok jól kiképzett és jó felszereléssel rendelkező emberek voltak, nem vallottak szegényt a legjobb német muskétások előtt sem; a puskájuk (karabélyuk) tusa gyöngyház- és elefántcsont-berakásos volt; a huszárokhoz vagy lovasokhoz hasonlóan ők is nagy szabályokat viseltek. Szentgyörgyben és Beesingben a városi tanács a városkapuban üdvözölte a követeket, és Isten áldását kívánták, hogy a békekötés oly üdvös munkáját végbevigyék, amelyet a közösség igen a szíven visel.

Adam Franck tizedik (utolsó, 1706. január 8-i) Gijsbert Cupernek írt levelét teljes egészében a bécsi és nagyszombati élményeinek leírására szenteli:

[65] Tiszteletre, megbecsülésre méltó, igen bölcs és messzelátó Úr! Uram! Bárcsak megadatott volna nekem az a tisztesség, hogy közvetlenül megérkezésem után pár sorban Méltóságodat üdvözölhessem, de mivel nagyon elfáradtam, és rögvest Hágába kellett indulnom, hogy bécsi egyezségünk szerint ott felvegyem a kapcsolatot Marlborough herceggel és Sunderland gróffal, így mostanáig semmiképp módomban nem állt, hogy kötelességemnek eleget tegyek. Bár remélhetném, hogy Méltóságod megbocsátja mulasztásomat, és ez a — jöllehet megkészt — levél nem kelt visszatetszést Önben.

Levelem és ezen újév legelején hagy kívánjak Méltóságodnak mindenféle örömteli jót és a mennyből jövő áldást, hogy Méltóságod mind testben, mind lélekben előbbre jusson, és hogy ennek folytán Méltóságodnak a hön szeretett hazáért és annak szabadságáért folytatott kitartó munkáját és gondoskodását áldás kísérje, és azokat a kívánt siker koronázza.

Ami bécsi utamat illeti, nagyon fáradtságos és veszélyes, ráadásul kevésbé gyümölcsöző és csekély haszonnal járó út volt, mivelhogy a bécsi udvarnál és a magyaroknál nem az elvárásaink és elképzeléseink szerint alakultak a dolgok. Az alábbi rövid beszámolómból Méltóságod kihüvelyezheti, mire jutottunk.

Amszterdamból szeptember 15-én elindulván október 7-én érkeztem Bécsbe,⁷¹ és még ott találkoztam a követ urakkal, akik Rákóczi hercegnek és Bercsényi generálisnak a 10 nappal korábban számukra elküldött levelükre adandó válaszát várták, amelyben ők azt kérdezték amazoktól, hogy akarnak-e tárgyalni a Császárral kötendő megegyezésről, és arra kérték őket, hogy jelöljék ki a tárgyalások helyszínét. Körülbelül 10 nappal később érkezett Bécsbe Viza püspök úr és Okolicsányi ügyvéd úr,⁷² magukkal hozván Rákóczi, Bercsényi és a magyarok többi vezetőinek határozatát arról [66], hogy hajlandók megegyezni a Császárral, elfogadni Anglia és a Szövetség közvetítését,

⁷¹ Franck egy napot téved. Szeptember 14-én indultak, és már október 6-án megérkeztek (ld. Van Saan és Stepney „azonos idejű” beszámolóját, és magának Francknak a levelét Harley-hoz október 7-én).

⁷² Okolicsányi Pál (1650 k.–1715/21) ügyvéd, Túróc megyei nemes és Viza János kalocsai prépost, címzetes püspök, császári közvetítők.

és alávetni magukat minden ésszerű feltételnek – az események helyszínéül a magyarországi Nagyszombat városát jelölve ki, amely 14 órányira van Pozsonytól. Mind ezt azon nyomban köztölték a Császár Ófelségével. Megvitatták a Nagyszombatra történő utazás időpontját, és a Császár meghatalmazottaiként Wratislaw gróft és Till minisztert jelölte ki, majd úgy döntöttek, hogy az indulás napjaként október 26-t fogadják el. 24-én bejelentették, hogy Wratislaw gróft köszvénybántalmak gyötrik, amely nekem politikai hátszándékból támadt köszvénynek tűnt. Anglia követ urai láthatólag szintén hasonló véleményen voltak, és amikor hangot adtak némiképp nemtetszésüknek, Wratislaw úr helyébe Sinzendorf gróft neveztek ki. Október 27-én a követ urak és mindkét fél delegátusai az események helyszínén kellett legyenek. 26-án indultunk el Nagyszombatra, aznap estére Pozsonyba érkezünk, ahol a követ urakat ünnepélyesen fogadták, Pálfi tábornok üdvözölte őket. 27-én elindultunk Pozsonyból: körülbelül 500 császári gyalogos katona kísért minket addig a pontig, ahol az elégedetlen magyarok kellett fogadjanak bennünket. Ott mintegy 2200 magyar lovas várakozott ránk. Hőzzájuk érve dobok, kürtök, tárogatók és sípok hangja mellett fennkölt latin beszéddel fordulva felénk üdvözölt minket a csapat ezredese, kérve minket, hogy tegyünk meg minden tőlünk telhetőt a béke és a szabadság helyreállítása érdekében, amely beszédet előbb Sunderland gróf, majd Almelo báró úr viszonzott. Továbbhaladva délután érkezünk a lebombázott kicsiny városkába, Basingba, ahol az előjáróság és a lakosság – főképp lutheránusok – nagyon barátságosan fogadtak, és nagy szegénységük közepette is fenségesen tartottak bennünket. Meghallván, hogy a császári megbízottak még most sem indultak el Bécsből, az éjszakát Basingban töltöttük, és onnan indultunk el reggel 8 órakor ugyanazzal a kísérettel. Ahogy néhány nyomorúságosan kifosztott és felégetett falun és városron áthaladtunk, azok előjárói – tiszteletreméltó és jellemes férfiak – könnyes esedeztek hozzánk, hogy a köztük és a Császár közötti béke megteremtésén fáradozzunk. És mivel szüret ideje volt, mindenütt szőlőt és mindenféle friss gyümölcsöket kínáltak nagy bőséggel nekünk. Az utak mindenütt megteltek emberekkel, akik gyakran szemünk láttára fakadtak örömkönnnyekre jövetelünkkor. Nagyszombat környékén Bercsényi 1200 lovas és gyalogos katonát valamint díszes hintóját küldte elénk. A követ uraknak ki kellett szállniuk saját hintóikból, és Bercsényi hintójában kellett helyet foglalniuk, s így lettünk Nagyszombatra kísérve dobok, kürtök és tárogatók hangja mellett. Az angol követ urak a városházán lettek elhelyezve, Almelo és Hamel Bruyning urak külön-külön egy-egy takaros házban; jómagam is, és akik csak velünk voltak, szintén el lettünk szállásolva. Megérkezésünk után fél órával egy drága lovat megölve, 60 ünnepélyesen öltözött nemesember társaságában érkezett Bercsényi generális a követek üdvözlésére, mely kötelességének ékes latin beszédben tett eleget. Parancsot adott, hogy fenségesen lássanak el, és az ország legjavával traktáljanak bennünket, minek köszönhetően kitűnő ételekkel és pompás italokkal lakattak és tartottak jól minket. A következő nap is kitűnően bánt a követ urakkal Bercsényi generális. Eközben minden órában a császári meghatalmazottak felbukkanását figyeltük,ők azonban mégsem jelentek meg. Ötnapnyi várakozás után azt az üzenetet kaptuk, hogy a fent említett meghatalmazottak nem hajlandók Pozsonyt elhagyni, ezért az angol követ urak két nappal később Pozsonyba utaztak, hogy megtudják, mi az említett meghatalmazottak szándéka. Pozsonyba érkezvén azonban mégsem találták ott a meghatalmazottakat, délután viszont megíott Pozsonyba Zinzendorf úr, aki azt az utasítást kapta a Császár Ófelségétől, hogy további értesítésig maradjon Pozsonyba, ami a követ urakat arra bírta, hogy Bécsbe térjenek vissza, hogy a Herceggel [Marlborough] tárgyalhassanak, milyen további lépéseket kell tenni. A Herceg, három nappal később megérkezvén, miután megállapította, hogy a magyaroknak éppolyan kevéssé van igénye a békétárgyalás, mint a Császárnak, azt ajánlva a Császárnak, hogy tegye meg a szükséges lépéseket, úgy döntött, hogy Berlinbe utazik, és Hannoveren keresztül visszatér Hollandiába, ahogy azt november 23-án meg is tette. A Nagyszombatról betoppanó holland követ urak november 25-én újra visszamentek oda, mivel hölgyeiket odahagyták. Hogy azóta mit értek ott el, jelentették a Rendeik számára, amellyel én minden tekintetben egyet értek. Azóta csatát vívtak a császáriak és az elégedetlenek, amely körül az újságok nagy hűhót csapnak, eltulozva a magyarok ve-

reségét. Hogy mi az igazság ebben az ügyben, csak azután tudom jelenteni, hogy ex ipso loco és megbízható kézből értesültem a fejleményekről, amelyekről megbízhatóan be fogok számolni Méltóságodnak. A Herceg és Sunderland gróf tegnap elhagyták Hágát Buys úr társaságában, hogy ma reggel hajóra szállhassanak, és jelenleg nyilvánvalóan a tengeren vannak.

Az idő hiánya és a fiam indulása⁷³ miatt kénytelen vagyok levelem megszakítani. Ha több időm lesz, részletesebb beszámolót küldök. Így hát végezetül Méltóságodat a Feljebbvaló kegyes gondviselésébe ajánlom, és mély tisztelettel mindig azon leszek, hogy engedelmes szolgálatra való készségemet bizonyíthassam.

Sebtében Amszterdamban, 1706. január 8-án

Uram! Méltóságos uram igen szerény és szolgálatára elkötelezett legalázatosabb szolgálja,

Adam Francke senior

Franck levele sajátosan ellentmondásos. Egyrészt beszámol arról, hogy a császári megbízottak hogyan próbálták hátráltatni a béketárgyalások menetét (Wratislau köszvénye és a követek elmaradása Nagyszombatról), kontrasztként érzékelteti a háborús területek lakosai és a magyar tisztek békevágyát, valamint a Bercsényi által rendezett fényes fogadtatást, ami után a levélben váratlanul jön Marlborough kommentár nélkül hagyott verdiktje, hogy „a magyaroknak éppolyan kevésbé van ínyére a béketárgyalás, mint a Császárnak”, azt ajánlva az uralkodónak, hogy „tegye meg a szükséges lépéseket”. Végül beszámol az Erdélyt a császáriak kezére juttató novemberi 11-i zsigói csatáról, ami körül ugyanakkor a levélíró szerint „az újságok nagy hűhót csapnak, eltúlozva a magyarok vereségét”.

Franck beszámolója tehát feltűnően elnagyolt, és bár ő maga arra hivatkozik, hogy később egy részletesebb leírást fog küldeni, mégis szembeötlőek azok a hiányosságok, amelyek a nagyszombati tárgyalások egyéb forrásaihoz képest levelét jellemzik. Nem tudósít arról, hogy — annak ellenére, hogy a szemben álló felek között korábban kölcsönös megegyezés született a tárgyalások helyszínét és idejét illetően — az indulás előtt pár nappal, október 22-én, a mediátorok előtt a császári megbízottak kijelentették, „szabadságuk biztosítása érdekében” nem akarnak Nagyszombatra menni, hanem új javaslatként felvetették, hogy a császári követek Pozsonyban, a Bercsényi vezette magyar küldöttség Beesingben, a mediáció pedig Szentgyörgyön tartózkodjék a tárgyalások alatt. Az angol–holland követek már ekkor jelezték, hogy egy ilyen feltételt előbb kellett volna előterjeszteni, de ígéretet tettek arra, hogy Bercsényit megpróbálják rávenni az új helyszínnek elfogadására. A 28-án Nagyszombatra érkező diplomaták ezt többször is próbálták elérni a magyar generálisnál, aki szerint azonban az új felvetés csak időhúzás a császári fél részéről. Többnapos vita után a felek abban állapodtak meg, hogy a mediáció ide-oda utazva közvetít a Pozsonyban lévő császári és a Nagyszombaton székelő magyar delegáció között

⁷³ A deventeri képviselőnek, Gijsbert Cupernek ki más is kézbesíthette volna a levelet, mint ifj. Adam Franck, aki 1703. május 18-án amszterdami polgárjogot vásárolt, és városi hivatali állást vállalt: az Amszterdamtól keletre található Deventerben teljesített futárszolgálatot. *R. C. Lambour: De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612–1678) in Amsterdam. Doopsgezinde Bijdragen* 25. 1999. 113–166. 116. Lehetséges, hogy az idősebb Franck fián keresztül került szorosabb kapcsolatba Cuperrel.

(mint Francktól tudjuk, a két város között 14 órányi út van!).⁷⁴ Franck levelével ellentétben tehát a császári követek felbukkanása Nagyszombaton *egyáltalán nem volt várható*. Franck arról sem tud, hogy Stepney és Sunderland azért utazik Pozsonyba, hogy Philipp Zinzendorffal a bécsi udvar fegyverszüneti feltételeiről tárgyaljon, amelyeket a császári megbízottak még az indulás előtt, október 22-én sem voltak hajlandók közölni a közvetítőkkal.⁷⁵ Franckék arról sem tudtak, hogy Zinzendorf pozsonyi területi igényei annyira túlzóknak bizonyultak, hogy a Nagyszombaton maradt Hamel-Bruyninx és Almelo szerint „több kárral járnak, mint haszonnal”. Annak ellenére, hogy az angol–holland közvetítők az október 22-i tárgyalásokon kifejezetten kérték az udvart, hogy mérsékelt fegyverszüneti feltételeket szabjanak, a császári küldöttség a Vág helyett egészen a Garamig akart magának területet biztosítani. A holland mediátorok végül átadták Bercsényinek a feltételeket (őt is arra intve, hogy moderált választ tegyen), ugyanakkor felszólították Stepney-t és Sunderlandet, hogy a feltételek mérséklése érdekében kérjék az érkezendő Marlborough közbenjárását. Végül Marlborough-ra való tekintettel az udvar „engedményt” tett, amely Stepney magánlevele szerint nem biztosít sokkal jobb feltételeket.⁷⁶ November 16-án a holland követek is Bécsbe utaztak az első diplomata üdvözlésére, aki november 12-e és 23-a között tartózkodtak császárvárosban.

A fenti tények ismeretében gyanú ébredhet bennünk, hogy a mediáció vezetői kifejezetten mellőzték Adam Franck szolgálatait. Franck a tárgyalások nehézségeit csak a bécsi udvar és a magyarok oldaláról tapasztalható „gyarlóságokban és tévelygésekben” látta, abban, hogy „egyik fél részéről sem érdemnek és súlyának megfelelően kezelik az ügyet”. Kérdés azonban, hogy az angol diplomácia vajon ott állt-e Franck törekvései mögött, hogy ebben a „feszültségterhes és sürgető ügyben valamilyen eredményt lehessen elérni”, és támogatja-e ágensét, hogy annak bécsi tartózkodása „némi reménnyel a császár és a magyarok közötti sürgető béke javára és helyreállítására szolgáljon”.

Rákóczi sokat idézett sorai szerint az angolok és hollandok „ha komolyan akarták volna, kényszeríthették volna [az ország érdekének megfelelő békére] a császárt”.⁷⁷ Ehhez pusztán a magas rangú mediátorok jelenléte kevés volt, hiszen Franck leveleiből is kiderül, hogy a bécsi udvar a nyugati közvélemény megnyerése és megnyugtatósa érdekében a látszat szintjén elindította ugyan a békétárgyalásokat, de egyúttal minden diplomáciai eszközzel obstruálta azokat. Bár Stepney és Brunyninx a konfliktus belső összefüggéseit tanulmányozva és abból kiindulva különféle megoldási javaslatokat dolgozott ki, azokat a császári kormányzat önként nem tette magáévá, és ellenlépésként többször megkísérelte elérni az angol kormánynál Stepney elmozdítását. Az ügyet csak úgy lehetett volna a holtpontról elmozdítani, ha a tengeri hatalmak vezetése a konfliktust nem elszigetelt mellékfront vonalként kezeli, hanem belehelyezi az európai háború tágabb összefüggésrendszerébe. Erre gondolt Rákóczi is, és

⁷⁴ Archivum Rákócianum II/II 448–449, 456, 459. 520.

⁷⁵ Archivum Rákócianum II/II 450–451, 462–463.

⁷⁶ Archivum Rákócianum II/II 547–551.

⁷⁷ Rákóczi F: Emlékiratok i. m. 214.

szeptember elején ilyen irányú lépéseket tesz Harley, amikor a londoni osztrák követ, Johann W. Gallash gróf kritikus hangvételű kihallgatásán a Habsburg-birodalomnak juttatandó 400 ezer koronás kölcsön ügyét összeköti a béketárgyalások kérdésével. Stepney szeptember 28-i levele szerint az udvart hidegen hagyták a londoni kabinettől érkező szemrehányások és a kilátásba helyezett szankciók, mégis valószínűleg ez a lépés készítette a császári kormányt arra, hogy — legalább a látszat szintjén — néhány nap múlva beleegyezzen a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésébe.⁷⁸

Ahogy az a Cuperhez írt utolsó levélből kiderül, az őszi bécsi események kulcsfigurája az első diplomata-hadvezér Marlborough, aki szimbolikusan leginkább megtestesíti a franciaellenes koalíciót létrehozó „közös ügyet”, és aki helyzetéből adódóan az európai háború valamennyi hadszínterén döntő személyes befolyással bír. Éppen ezért a magyar béketárgyalások tágabb kontextusa szempontjából sem érdektelen körülmény, hogy bécsi útja előtt nem sokkal Marlborough kis híján lemondott, és visszavonult a hadsereg éléről. Egy németalföldi hadisikert követően ugyanis a holland hadművelleti megbízottak [deputies-in-the-field], élve vétőjogukkal, megakadályozták, hogy a fővezér újabb, biztos győzelemmel kecsegtető támadást mérjen a francia csapatokra. Az eset óriási felháborodást keltett Angliában, de Hollandiában is belpolitikai válságot indított el. A brit kormány Pembroke gróftól küldte Hágába, hogy követelje a hadművelleti megbízottak alkotmányos státuszának megszüntetését. A válságot tetézte, hogy ekkor érkezett az első komoly különbéke-ajánlat a franciáktól a holland kormány részére. Az egyébként békére hajló Heinsius végül nem vállalta, hogy Hollandia egyedül kilépjen a koalícióból, és megmutatta a titkos béketervet Marlborough-nak. A lemondással fenyegetőző fővezér szeptemberben találkozott Hágában az ellenzéki „francia párt” vezetőjével, Buysszal, és kompromisszumot kötött vele arról, hogy a hadművelleti megbízottak jogállása marad, de valamennyi korábbi megbízottat megfelelő emberekre cserélik le.⁷⁹ E „garnitúraváltást” követően lett „deputy-in-the-field” Adam Franck levelezőpartnere, Gijsbert Cuper.

1705 novemberében tehát a Nagy Szövetség egy katonai szempontból nem túl sikeres, diplomáciai szempontból pedig válságos évet készült maga mögött hagyni. Komoly törésvonalak voltak az angol–holland, osztrák–holland, porosz–osztrák és porosz–holland viszonyban. A koalíciót eltökélten összetartani igyekvő Marlborough a háború folytatásában leginkább érdekelt Habsburg-ház megerősítése révén igyekezett dinamizálni a széthulló szövetséget. Blenheim után Németalföldön és a Rajna-vidéken kiegyenlítődtek az erőviszonyok, délen viszont a Habsburgok gyengesége miatt döntő fölénybe kerültek a Bourbon-csapatok. A Grand Alliance két emblematisz hadvezére, Eugen von Savoya és Marlborough 1705 nyarán egyetértésre jutott abban, hogy a következő évi hadjáratban a szövetségeseeknek a déli frontra, Itáliára kell koncentrálniuk.⁸⁰ Marl-

⁷⁸ Archivum Rákócziánium II/II 216., 439, 443.

⁷⁹ Memoirs of the Duke of Marlborough with his original correspondence: collected from the family records at Blenheim and other authentic sources. By William Coxe. In three volumes. London 1847. I. k. 312–326.

⁸⁰ Jenő levele Marlborough-hoz, Memoirs of the Duke of Marlborough i. m. 363–365.

borough azért is fogadta el Bécs meghívását, hogy garanciákat kapjon arra, hogy a bécsi udvar megfelelően felszerelt, hatékony katonai erőt fog küldeni Savoyába, melynek finanszírozására felajánlja a tengeri hatalmak bőséges pénzügyi erőforrásait. Az udvar azonban azért is invitálta Bécsbe a főparancsnokot, hogy tisztázza vele a brit kormány álláspontját a magyar üggyel kapcsolatban.⁸¹ Sunderland kinevezése ugyanis nagy riadalmat keltett Bécsben. Sunderland 1688-tól 1691-ig három évet töltött Németalföldön, hogy „tanulmányozza a holland törvényeket és vallást”, hazatérve pedig (amellett hogy Harley-hoz hasonlóan szenvedélyes könyvgyűjtésbe fogott) a whig párt egyik legelkötelezettebb — heves konfliktusokat is gyakran vállaló — arisztokrata híve lett. Az alsóházban Sunderland republikánus nézeteket hangoztatott, barátai között megtagadta saját lord címét, és a főrendi előjogok eltörlését kívánta.⁸² Németalföldi szellemi kapcsolataira, a whigek és az arminianusok szoros kapcsolatára jellemző, hogy a Thököly-életrajzot író Jean Leclerc több művét is neki ajánlotta.

A bécsi kormány aggodalmát Wratisslau tolmácsolja Marlboroughnak július 19-i és július 30-i levelében, már ekkor — jóval a tárgyalások kezdete előtt — leleplezetlenül közvetítve nemcsak a bécsi udvar Sunderland és Stepney iránti nyílt ellenszenvét, hanem a nemzetközi mediáció kijátszására irányuló taktikáját is.

Továbbá a hadműveletek ügyének előmozdításában teljes erőmmel Lord Sunderland szolgálatára fogok állni, és úgy gondolom, hogy ebben a kérdésben könnyebben egyezségre fogunk jutni, mint a magyarokkal folytatandó tárgyalások ügyében. Ha ugyanis valamiféle köztársaságot remél létrehozni Magyarországon, kudarcot fog vallani, és ne várja el tőlem, hogy ennyire whiggé váljak. Ugyanakkor meg kell mondanom Önnek, hogy ha a fegyverszünet nem vonatkozik valamennyi erődre — Váradot és Erdélyt is beleértve —, nem megyünk bele semmibe, mert csak azért engedtünk a mediátorok sürgető kéréseinek a fegyverszünetet illetően, hogy az erődjünket utánpótlással lássuk el és megmentsük.⁸³

Sunderland július 3-án indult el Londonból, és meghatalmazása szerint a kontinensen tartózkodó Marlborough-val kellett a küldetés részleteit egyeztetnie.⁸⁴ A bécsi miniszter levelének megérkezésekor tehát éppen Németalföldön tartózkodott. Az első diplomata, nem reagálva a brit kormány legmagasabb rangú diplomatáit ért sértő megjegyzésekre, megnyugtatta Wratisslaut, hogy veje az ő tanácsai szerint fog eljárni, és tény, hogy a várakozásokkal ellentétben nem a magyar felkelők köztársasági érzelmeit szító, „lármás whig” Sunderland érkezett meg augusztus 26-án Bécsbe.⁸⁵ Hogy milyen szándékkal indulhatott el Angliából, azt Harley 1705. augusztus 29-i Stepney-nek küldött levele sejteti,

⁸¹ Uo. 338.

⁸² Gerald Le Grys Norgate szócikke. Dictionary of National Biography. 23 kötet. London 1885–1900. CD-ROM változat, Oxford University Press 1998.

⁸³ Memoirs of the Duke i. m. 340–341.

⁸⁴ Archivum Rákócianum II/II 128. 159. Franckal július 7-én találkozik először.

⁸⁵ Frey, L.-Frey, M.: 671. Sunderland — Marlborough lánya, Lady Anne férjeként — a főparancsnok veje volt.

aki még mindig azt várta Sunderland fellépésétől, hogy a bécsi miniszterek komolyan elgondolkodnak az elégedetlenekkel kötendő békéről, ismét felvetve, hogy az angliai kölcsönök folyósítása a császári békehajlandóság függvénye kell hogy legyen:

Úgy gondolom, hogy Lordom és Ön hamarosan megkezdik tárgyalásaikat, amelyekhez szívből kívánok minden elképzelhető sikert, s hogy azok a pogány mágusok [a jezsuiták], akik gátolják Önt, utat engedjenek Lord Sunderlándom és az Ön magasabb génuszának ebben a kérdésben, amely az Ausztriai Család biztonságát és dicsőségét szolgálja, mivel gyanítom, hogy enélkül nehéz lesz csapatokat biztosítani az itáliai front-ra, amelyet tudom, hogy Ön sürget, és a mi parlamentünk sem lesz kész további segítséget nyújtani a háború folytatásához azoknak, akik (bár megtehetnék) magukat nem segítik.⁸⁶

Sunderland azonban még alig érkezett meg, azt kezdte hangoztatni, hogy nincs esély a béke megteremtésére, és már két hét múltán (szeptember 9.) visszahívó levelet kért Harley-től, amit szeptember 21-i keltezéssel meg is kapotta királynőtől.⁸⁷ Rövid tartózkodása alatt Sunderland szinte csak a magyarokra tett bíráló megjegyzéseket: a békét a magyarok makacs ragaszkodása az örökösödési és választási cikkelyhez akadályozza; az elégedetlenek forrófejű határozatokat hoztak a [szécsényi] gyűlésükön; Pozsonyból pedig azt írja, hogy „mióta Bécsbe jött, soha nem volt azon a véleményen, hogy a magyarok vezetői őszintén jobban kívánnák a békét, mint az udvar”, mégsem gondolta volna, hogy az eltökélt és egységes magyar vezetők „ennyire leplezetlen közönnyel viseltetnek a béke iránt”, ezért úgy gondolja, hogy Marlborough-val visszatér Angliába.⁸⁸

A bécsi útja előtt lemondással fenyegetőző Marlborough-t Savoyai Jenő is biztosította együttérzéséről a hollandok közbelépése révén megghiúsult hadjárat miatt:

Megragadom ezt az alkalmat, hogy biztosítsam Méltóságodat, hogy az Ön fegyvereinek sikerét személyes ügyemnek tekintem. Kegyetlenül fájó, hogy ilyen gyarló és a széthúzó nézeteknek kellett az Ön hadműveleteinek sikerét megakadályoznia, amikor Önnek minden oka meg volt a dicsőséges végkifejletben reménykedni. Őszinte barátként beszélek Önnel. Soha nem lesz képes hadseregével komoly dolgot véghezvinni, amíg nincs teljhatalma, és biztos vagyok abban, hogy Méltóságod mindent megtesz a jövőben annak érdekében, hogy ezt a hatalmat megszerezze. Önnél nem kevésbé kívánnom, hogy még egyszer együtt vezethessük seregeinket.⁸⁹

⁸⁶ Archivum Rákóczipium II/II 198.

⁸⁷ Archivum Rákóczipium II/II 204. 208–209. Sunderland türelmetlenségének belpolitikai okai is lehettek. A whigek mind nagyobb befolyásra tettek szert a kormányzatban, és Sunderland szeretett volna osztozni a várható sikerekben. 1706. január 1-jén érkezik haza, és december 6-án már — a whig-párti tagjai közül elsőként — kormányzati szerephez jut a Déli Minisztérium élén. Harley írja 1705. október 9-én Stepney-nek, hogy „nem látja valószínűségét, hogy a magyarokkal való békekötés olyan hamar megvalósulhatna, amilyen gyorsan Őrdsága ügyei megkívánják, hogy visszatérjen Angliába”. (Archivum Rákóczipium II/II. 220).

⁸⁸ Archivum Rákóczipium II/II 211. 223. 232.

⁸⁹ Memoirs of the Duke of Marlborough. i. m. 322.

Marlborough ezúttal nemcsak Wratislau-nak engedett, hanem Savoyai szavát is megfogadta: addig nem hajlandó útra kelni Bécsbe, amíg mind a brit kormánytól, mind a Staten Generaaltól teljhatalmat nem kap bármilyen (akár pénzügyi vonatkozású) egyezség megkötésére, amit a közös ügy szempontjából hasznosnak ítél.⁹⁰ A császári udvarban (Wratislau ígéretének megfelelően) a nyugati front hadvezetési kérdéseiben sikerült is az elképzeléseinek megfelelő megállapodásra jutnia a miniszterekkel, miszerint új szövetséget köt I. Józseffel, és a császár hálából a római birodalom egyik fejedelmévé teszi. A megállapodás természetesen a kölcsön biztosítását jelenti a Habsburg-ház számára, de Harley korábbi intézkedései ellenére a főparancsnok feltételei között nem szerepel a magyar ügy kompromisszumos rendezése. Coxe szerint a magyar ügyben „hosszú vita után semmilyen határozott rendezésben nem tudtak megállapodni, és ő sajnálattal kénytelen volt határozatlan időre elhalasztani e fontos tárgyalás befejezését”. Marlborough szóbeli „biztosítékot kapott a császártól, hogy méltányos és becsületes feltételeket biztosít a magyar felkelőknek, és lehetőség szerint kész minden engedményre a polgárháború megszűntetése érdekében, amellyel eddig a közös ügy kárára erőit szétforgácsolta”. A látogatás során Marlborough megnyerte a császár két aktív miniszterének, Zinzendorfnak és Wratislaunak a barátságát, és végül hallgatott az utóbbi (hosszú ideje folytatott) intrikáira, amikor titokban elkötelezte magát, hogy Stepney-t eltávolítja a bécsi követségről.⁹¹ Wratislau december 12-i Marlborough-nak küldött levele bizonyítja, hogy a főparancsnok és a császári kormány között a béketárgyalás ügye gyakorlatilag lekerült a napirendről, amit alátámaszt annak a levélnek egy részlete, amelyet Marlborough december 22-én küldött Godolphinnak:

A Bécsből érkezett levelekből láthatja, hogy a magyarok egyáltalán nem hajlanak a békére, és megbizonyosodtam arról, hogy a bajor választó levelet kapott Rákóczitól, amely biztosítja őt, hogy soha nem kötnek békét, ugyanakkor visszaszerzik számára az országát.⁹²

E források azt sugallják, hogy a béketárgyalások ügye az angolok részéről tulajdonképpen már 1705 novemberében eldőlt. Jelez valamit, hogy Stepney — Marlborough és Sunderland távozása után — nem tér vissza Nagyszombatra: míg ő Bécsben maradt, hosszú ideig csak a holland követek folytatták a közvetlen tárgyalásokat a magyar megbízottakkal. Adam Franckot pedig, akit már nyáron is csak hosszas vonakodás után és a hollandok nyomásának engedve hívtak meg a béketárgyalásokra, még Marlborough érkezése előtt eltávolították Bécsből. Illetve még valószínűbb, hogy Nagyszombatról nem Bécsbe utazott az angol követekkel, hanem keletre tartott Kolozsvárra. Abból a tényből, hogy erdélyi útjáról Franck nem számolt be Cupernek, arra következtethetünk, hogy az nem volt hivatalos út. Minden bizonnyal a saját és a tárgyalások kudarcát átlátó és talán önmaga csekély kárpótlására törekvő Franck maga kérvényezhette, hogy negyvenhat éve nem látott szülőföldjét (ott élő rokonait és szá-

⁹⁰ Uo. 342.

⁹¹ Uo. 239, 271, 338, 358–59.

⁹² Uo., 366.; 369.

mos — már Németalföldön és Angliában megismert — magyar barátját és levelezőpartnereit) meglátogathassa. Az erdélyi útja mindenesetre nem volt egy könnyű sétatúzás, hiszen november 25-én — immár ismét Bécsből, Prága felé — hazaindultak, miközben november 11-én Erdély északi kapujában, Somlyó közelében zajlik le Rákóczi és Herbeville között a sorsdöntő zsidói csata.⁹³

A Marlborough szolgálatában álló Adam Franck Cuperhez küldött januári jelentésében rendkívül óvatosan fogalmaz, és csak levele ellentmondásaiból és hiányosságaiból sejtethetjük mély csalódottságát és frusztráltságát. A Harley ügynökeként már korábban is szóba hozott John Drummond előtt azonban már teljesen nyíltan megfogalmazza elkeseredettségét. 1706. január 1-jén Drummond nem is mulasztja el, hogy Harley-nak küldött jelentésében beszámoljon Franck kritikus kijelentéséről, amelyből kiderül, hogy az angol diplomaták utazása alatt minden eszközzel igyekeztek elzárkózni Franck személyétől, amely mögött — ezúttal is, akárcsak már 1705 nyarán — az általa képviselt irányvonal elvetését kell sejtünk:

Attól tartok, hogy az öreg Franko úr hivalkodásával és történeteivel kissé nevetségesse teszi magát. Úgy látom, hogy a Bécsben lévő emberek hasznavehetetlenek és utánuk szimatoló spiclinek tartották őt.⁹⁴

E végkifejlet és a fenti összefüggések fényében nem is az a helyén való kérdés, hogy 1705 nyarán az angolok miért igyekeztek Franck bécsi küldetését minden eszközzel elodáztatni, vagy miért játszották ki és állították félre őt — nevetségessé téve ügybuzgalmát — az őszi bécsi-nagyszombati tárgyalásokon. Sokkal talányosabb, hogy 1705 tavaszán miért akarta a főparancsnok a magyarokkal titkos levelezést folytató és a magyar felkelés ügye mellett nyíltan elkötelezett (egyébként pedig régi jó és kipróbált) ügynökét ilyen „nem rászabott” feladattal megbízni. Hipotetikusán két indokot tudnék felhozni. Az egyik — s talán lényegesebb —, hogy I. Lipót 1705. májusi halála nemcsak a trónon okozott változást, hanem teljes kormányátalakítással járó rezsimváltást is hozott

⁹³ Az erdélyi utazásra kizárólag Van Saan naplójából következtethetünk. Nagyszombat környékének leírása mellett Van Saan számtalan erdélyi tájat bemutat, elsősorban Kolozsvár vidékét. Sokat foglalkozik Erdély történetével, jellemzi gazdasági, földrajzi szempontból, anekdotái is idekötődnek. Az olyan fordulatok, mint hogy Kolozsvár „egy sík lapos területen fekszik, félórára a hegyektől, amelyek körülölelik a várost” [69] vagy hogy „Kolozsvártól három mérföldre sóbányák vannak” [73v] túl precízek ahhoz, hogy hallomásból szülessenek. Az a megállapítás is személyes tapasztalásnak tűnik, hogy „az erdélyi németek kb. úgy beszélnek, mint a tübingiai németek. Voadert mondanak watter és moodert mutter helyett, de amikor a Bibliát olvassák, akkor csodálatosan ejtik ki a szavakat” [84]. Ezen túl ott vannak Szentkereszti fent idézett sorai Franckhoz („ha most hazánk földjére lép”), s az is feltűnő, hogy Van Saan nem szól bécsi tartózkodásuk egyik leglátványosabb eseményéről, Marlborough tiznapos kulcsfontosságú és ceremóniáktól övezett bécsi látogatásáról (1705. november 12–23). Van Saan naplójából képet alkothatunk arról is, hogy kiket látogattak meg rövid látogatásuk során Kolozsvárt: „Adam Francke apja kolozsvári pap volt, aki feleségül vett egy Werner nevű hajadont Erdélyben, akinek a bátyja még mindig él, 1705-ben a kolozsvári városi tanács tagja volt. Két lánya van, akik a város leggyönyörűbb hölgyei” [95v].

⁹⁴ „I am afraid old Mr. Franko has exposed himself a little by vanity and telling of stories, I find the people who were at Vienna thought him useless and one person as a spey upon him [...]” BL Ms Add 70193, ff. 43r–43v.

Bécsben. A fiatal, energikus József révén helyzetbe került az úgynevezett bécsi Reform Párt, és az irányítás új fiatal miniszterek, Zinzendorf, Wratislau, Salm, de mindenekelőtt Marlborough emblemikus barátja, Eugen von Savoya kezébe ment át. E fordulat előtt a brit főparancsnok is oszthatta a főleg a hollandok által hangoztatott intrikus véleményt, hogy az agg, korrupt és kockázatkerülő osztrák miniszterek miatt a Habsburg-háznak nyújtott minden segítség az ablakon kidobott pénz, és csak a „protestáns magyarok” leverésének ügyét szolgálja.⁹⁵ 1705 nyaráig tehát Marlborough is úgy ítélhette meg, hogy adott esetben kénytelen lesz komolyan előhúzni a „magyar kártyát”: ezért is hagyta, hogy a küldetéstudattal eljáró Adam Franck és Stepney őszintén beleéljék magukat a felkínált mediátor szerepbe. A másik hipotetikus ok, hogy 1705 első felében még komoly befolyása volt Hollandiában és a közös hadvezetésben a Buys vezette francia vagy békepártnak, akiket Marlborough csak a nyári hadműveleti botrány után tudott időlegesen félreállítani.⁹⁶ Ez a párt nyíltan készült arra, hogy a béke érdekében, ha eljön a pillanat, kenyértörésre kell vinni a dolgot a bécsi udvarral, ezért igyekeztek a viszonyt mind inkább kiélezve felszínen tartani a magyar ügyet. A nagyszombati béketárgyalások formális megszakadása (1706. július vége), Marlborough Ramilies-i nagy győzelme és egy újabb francia békeajánlat után Harley például a holland békepárt aktivizálódásának tulajdonítja a Staten Generaal erőyes fellépését a bécsi udvarban:

Stepney-nek 1706. augusztus 27.

Értesültem arról, hogy a Rendekek határozott utasítást küldtek rendkívüli követüknek [Almelo], hogy térjen haza, és egy kemény levelet írtak a császárnak az ügyben, hogy megszakította a tárgyalásokat a magyarokkal. Nagyon világos, hogy van közöttük egy csoport, amely szívesen vinné el a végletekig az ügyet a császárral, egyúttal vagy nehéz helyzetbe hozná a Királynőt a [bécsi] udvarban, vagy alkalmat találna arra, hogy kifogásolhassa a mi hozzáállásunkat annak érdekében, hogy kellő alappal kezdhessen béketárgyalásokat Franciaországgal. Az is igaz, hogy a császári miniszterek elég okot adtak a haragra, és a gőgjük vetekszik tehetetlenségükkel. Néhány miniszterük (nem Wratislau gróf, mivel az nem lenne csoda) egy nagyon arcátlan levelet írt, amely a hollandok kezébe került. A levél azt tartalmazta, hogy két nagyhatalom van Európában, az Ausztriai- és a Bourbon-ház, és minden más országnak e kettő egyike mellett kell elköteleznie magát, és sok más hasonlóan kisstílusú politikai megnyilatkozást. Azok ott Hollandiában jogosan háborodnak fel az udvar arroganciáján, amely nagy nevének alig árnyéka [magni nominis umbra]. Ezért azt írták, hogy ha kedvezőbb lépések nem történnek, visszahívják csapataikat Spanyolországból és a Birodalomból stb., és fontolóra veszik, hogyan védhetnék meg magukat.⁹⁷

⁹⁵ 1705 tavaszán Marlborough komoly konfliktusba került a bécsi udvarral, úgy ítélve meg, hogy az osztrák miniszterek Jenőt egy gyenge, erőtlen hadsereggel akarják Itáliába küldeni, fő erőiket a magyar felkelés elfojtására koncentrálván. *Memoirs of the Duke of Marlborough*, i.m. 268.

⁹⁶ L. Adam Franck 1705. július 13-i levelét. Marlborough-nak nemcsak Buys békekötési kísérletét sikerült elhárítania, hanem azt is elérte, hogy a holland kormány rendkívüli követként Londonba delegálja őt (1706 és 1711 között). *Memoirs of the Duke of Marlborough*, i.m. 370. Buys és Adam Franck szoros kapcsolatára utal, hogy Londonból 1706. március 19-én Heinsiusnak írt levelének utóiratában megemlíti Franckot: „Épp most kaptam meg Adam Franck levelét, amit csatoltam, mivel úgy gondoltam, hogy érdemes elküldeni Önnek.” Ez utóbbin még megtalálható Franck személyes pecsétje. Emblémája egy oltáron égő szív, alatta emberi koponya és csontok. *De briefwisseling van Antonie Heinsius* i. m. 5. k. 144.

⁹⁷ Archivum Rákócizianum II/III 217.

Mint leveléből kiderül, Franckot a hollandok nyomására kérte fel Sunderland és Marlborough a misszióra. A békepárt őszi ideiglenes visszaszorulásával azonban Marlborough-nak már nem kellett tartania Franck korábbi protektoraitól. Egy rövid idézet Almelo báró Heinsiusnak küldött leveléből (Nagyszombat, 1705. december 23.) világos képet ad arról, hogy értékelték a hollandok Marlborough és Sunderland fellépését a békétárgyalások idején.

[...] Véleményem szerint ezek az urak az udvart illetően inkább hátráltatták, semmint hogy elősegítették volna tárgyalásainkat, mivel láttam az előbbi [Marlborough] levelét, amelyben azt írja, hogy az angol követeknek csak azt szabad tenniük, amit történetesen az udvar helyesel, az utóbbi [Sunderland] pedig folyton azt hangoztatta, hogy mi a Császár szövetségesei vagyunk, ezért észhez kell téríteni a magyarokat, és inkább ők vesszenek el, mint a közös ügy.⁹⁸

Tanulmányomban csak arra vállalkozom, hogy Adam Francknak az angol–holland misszióban játszott szerepét mutassam be, így nem lehet feladatom a nagyszombati tárgyalások további fejleményeinek vizsgálata. Ismert, hogy bár a közvetlen tárgyalásokon ott voltak a magas rangú holland–angol követek is, súlytalan jelenlétük a két szembenálló fél alkudozását 1706 júliusáig, a tárgyalások megszakadásáig semmilyen módon nem tudta befolyásolni.

Kevés polgári származású erdélyi diáknak adatott meg, hogy olyan nagy ívű karriert fusson be két nyugati államban is, mint Adam Franck, aki 1701 és 1706 között az angol–holland katonai szövetség egyben tartásában, és a két állam közötti ideiglenes konfliktusok elsimításában játszott szerepével kivívta mind a brit, mind a németalföldi kormánykörök elismerését. A tengeri hatalmak bécsi és magyarországi mediációjának 1705-ben azonban csak kezdetben lehetett sikeres lobbistája, később magára hagyott statisztájává vált. A vele kapcsolatos források mégis finom árnyalatokkal gazdagítják a tengeri hatalmak mediációjáról eddig kialakult képet. A témában született szakirodalom a végeredményt szem előtt tartva általában azt hangsúlyozza, hogy a közvetítés „eleve kudarcra volt ítélve”, és a „szövetségi és katonai realitások” csak a bécsi udvar érdekeinek érvényesülését tették lehetővé.⁹⁹ A maguk folyamatában azonban ezek a realitások talán mégsem voltak kezdettől fogva minden részletükben kőbe vésve. Hogy Franck egyáltalán mandátumot kapott, azt jelzi, hogy még a brit kabinet is számolt alternatív lehetőségekkel, a Nagy Szövetségből való kilépéssel is kacérkodó holland kormány pedig tüntető távolságot tartott az ügyben a bécsi kormánytól. A békedelegációban többségben voltak azok, akik a mediátor szerepet komolyan véve kompromisszumos megoldásra törekedtek: a holland követeken, Hamel-Bruyninxen és Almelo bárón kívül ilyen szerepben gondolkodott George Stepney és Adam Franck is. A mediáció kezdeményezői és szorgalmazói, úgy tűnik a hollandok, Anthonie Heinsius és a vá-

⁹⁸ De briefwisseling van Anthonie Heinsius i. m. 4. k. 1981. 460–461. A levélrészletre Ruud Lambour hívta fel a figyelmemet.

⁹⁹ *Bartal Cs.*: Angol és holland békeközvetítési kísérletek i. m. 25.; *Kurucz György*: Érdekek és elítélések. A brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig. Századok 129. (1995: 2. sz.) 253–285.; *Frey, L. – Frey, M.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. 663–674.

rosvezető régensek (Witsen, Buys, Bassecourt) voltak, de azok nézeteit az angol külpolitika második számú vezetője, Robert Harley is tartósan magáévá tette. Sőt 1705 nyarának végéig a közös diplomácia vezetője, Marlborough is komolyan számolt a „magyar ügy” kompromisszumos rendezésének lehetőségével, hiszen Adam Franck bevonását ő kezdeményezte. Az ősz folyamán azonban Marlborough és veje, Sunderland magukhoz ragadták a kezdeményezést, és ez súlytalanná tette a további béketárgyalásokat. Adam Franck szerepével és a mediációval kapcsolatos további kérdéseket természetesen hosszan lehetne sorolni: hogyan viszonyultak Franckhoz a magyar döntéshozók, kik voltak személy szerint a magyarországi informátorai; pontosan milyen csoportok és érdekek álltak a magyar ügy mögé Hollandiában; milyen viták zajlottak a kérdésben az angol kabinetben stb.? A befolyásosabb szereplőkhöz fűződő források rendszerezése révén nyilván jóval több fontos részlet fog a mediációról előkerülni, hiszen a témával kapcsolatos angol diplomáciai iratok jelentős részben ma is rendszerezetlenek, a „magyar üggyel” az angoloknál is élenkebben foglalkozó holland politikusok iratai pedig gyakorlatilag ismeretlenek. A tárgyalások e mellékalakjának jelenleg feltárt anyagát olvasva viszont, ha a legapróbb részleteiben nem is áttekinthetők, de trendjeiben felvázolhatók, és egy személyiség sorsán keresztül szűrve átékelhetők az 1705-ös angol-holland mediáció rezdülései, fordulatai és drámái.

AN UNKNOWN „ENGLISH” DIPLOMAT AT THE TALKS OF NAGYSZOMBAT

by Attila B. Kis
Summary

The present study aims to contribute, on the basis of sources which have so far remained unused by Hungarian historiography, to the twin questions of how the Hungarian revolt led by Prince Rákóczi influenced the decision-makers of the major sea powers, and what kind of activity the English and Dutch politicians made in the region affected by the revolt in 1704–1705. It focusses on the person of Adam Franck (1639–1717), a diplomat of Transylvanian origins, who attended as a member of the English delegation to the peace talks which began in the autumn of 1705 at Nagyszombat. The study is based primarily on those letters which Adam Franck dispatched in connection with the Hungarian affair to two influential West-European politicians, Robert Harley, member of the English cabinet, and Gijsbert Cuper, the Dutch commissioner of military operations. It also publishes sections of the travel book which the secretary of Franck, Lodewijck van Saan, wrote about the mediation process (Reijse na Weenen). Knowledge of the role played by Adam Franck, who gave prudent support to the „Hungarian affair”, can further nuance the view historians have so far formed of the Anglo-Dutch mediation in the region.

REBELLISEK, ELÉGEDETLENEK, MAGYAROK

A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain¹

A török elleni küzdelmek európai sajtóvisszhangjának tanulmányozása az utóbbi idők egyik kedvelt témájává vált, aminek eredményeképp a közelmúltban mind több munka tette elemzése tárgyává e korszak külföldön megjelent, hazánkkal kapcsolatos értesüléseit. A 17. század második felétől számítva két tényező, a nyomdatermékek rohamos terjedése és a török elleni visszafoglaló háború együttes — és egymást is segítő — hatása korábban nem látott hírverést idézett elő Magyarországgal kapcsolatosan. A korszak új vívmánya, a sajtó azonban nem csupán a történések hírért vihette el rendkívül messzire, hanem azzal a tulajdonsággal is rendelkezett, hogy az események szereplőit is képes volt széles körben ismertté tenni. Ha a magyar történelemben jelentős szerepet játszó személyek nemzetközi publicisztikában való megjelenését vizsgáljuk, akkor kétségteljesen *Thököly Imre* említhető meg első helyen, aki a 17. században a legnagyobb hírnévre tett szert külföldön, máig tartó ellentétes megítélése pedig megfelelő alanyot nyújt a történészeknek ahhoz, hogy alakját újból és újból különböző vizsgálatoknak vessék alá. A Thököly-felkelés és Thököly Imre személyének nemzetközi publicisztikai visszhangját először *Köpeczi Béla*² tanulmányozta átfogóan, aki lehetőségeihez mérten kellő alaposítással tárta fel az európai pamfletek, szépirodalmi, történeti és földrajzi művek e kérdéskörrel kapcsolatos jellegzetességeit, kiegészítve azokat a franciaországi és hollandiai francia nyelvű lapok elemzéseivel. Dolgozatomban az utóbb említett kategóriát kívánom egy korabeli hírlap, az angol *London Gazette* anyagának vizsgálatával folytatni,³ ami reményeim szerint tovább bővítheti a *Köpeczi* által már eddig is

¹ A tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét itt szeretném megköszönni témavezetőmnek, Novák Veronikának, valamint G. Etényi Nórának, Vadász Sándornak és Zachar Józsefnek (†). A dolgozathoz felhasznált korabeli nyomtatványok a British Library Burney-kollekciójában találhatóak. A gyűjteményhez való hozzáférést a ProQuest digitális tartalomszolgáltató tette lehetővé a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárán keresztül, aminek megvalósulásáért is szeretnék köszönetet mondani a könyvtár dolgozóinak az általuk nyújtott támogatásért. A *London Gazette* korabeli számai ezen kívül szabadon hozzáférhetők az interneten keresztül is, a következő címen: <http://www.london-gazette.co.uk/>

² *Köpeczi Béla*: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976.; *Uő*: Thököly az európai szépprózában. Magyar Könyvszemle 116. (2000) 121–130.

³ A *London Gazette* anyagának tanulmányozása már csak azért is ígéretes terület, mert az 1666-tól, ha más formában is, de napjainkig megjelenő kiadvány hatalmas hírányagának részletes

kimagasló szinten elvégzett sajtótörténeti kutatásokat. Azért is célszerű ennek a kiadványnak a tanulmányozása, mert az említett szerző munkáját követően a mozgalom külföldi sajtóvisszhangjával foglalkozó mélyfúrások egy kivétellel a német területen megjelenő művek elemzésére koncentráltak,⁴ az Angliában napvilágot látott nyomtatványokkal kapcsolatosan viszont eddig csupán szűkebb perspektívájú és zömében közel egy évszázada lezajlott elemzések történetek.⁵ A szigetország napi sajtója tehát még járatlan, de reményeink szerint nem járhatatlan területet képvisel e téren, vizsgálata pedig éppúgy szolgálhat újfajta tendenciák, jelenségek megfigyelésével, mint a már korábban francia területen kimutatott eredmények megismétlődésével és megerősítésével. A csatorna túloldalán élők a nagy távolság ellenére tárgyalt korszakunktól már jóval korábban is számos információt szerezhettek Magyarországgal és a magyarokkal kapcsolatosan. A Magyar Királyság, illetve Erdély és Anglia között már a 16. századtól kezdve több kulturális és politikai szál is kibontakozott,⁶ mi több, már az első nyomtatott hírlevelek és újságok lapjain is feltűntek magyar vonatkozású hírek.⁷ A török háborúk jelentette nagy fenyegetés és a nyomtatás elterjedése, továbbá az egyes információközlő formátumok — rölapapok, *newsbook*-

vizsgálatára még külföldön sem került sor. Köpeczi Béla ugyan használta a *Gazette* anyagát a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos írásához, de a Thököly-felkelésre nézve nem végzett vizsgálatokat az újság tartalmára vonatkozólag. L. Köpeczi Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról. Magyar Könyvszemle 112. (1996) 161–174. Az eddig megjelent külföldi munkák: *Peter Fraser*: The Intelligence of the secretaries of the state and their monopoly of licensed news, 1660–1688. Cambridge 1956.; *P. M. Handover*: A History of The London Gazette, 1665–1965. London 1965.; *Graeme Herd*: The London Gazette as a Source for Russian History, 1666–1700. Study Group on Eighteenth-century Russia Newsletter 22. (1994) 9–12.; *Douglas E. Leach*: Benjamin Batten and the London Gazette Report on King Philip's War. The New England Quarterly 36. (1963) 502–517.; *J. D. Alsop*: Richard Steele and the Reform of the London Gazette. Papers of the Bibliographical Society of America 80. (1986) 455–461.; *Uő*: The circulation of the London Gazette, 1717–19. Journal of Newspaper and Periodical History 3. (1986) 23–26.; *Thomas O' Malley*: Religion and the Newspaper Press, 1660–1685: A Study of the London Gazette. In: The Press in English Society from the Seventeenth to Nineteenth Centuries. Szerk. Michale Harris – Alan Lee. Rutherford, 1986. 25–46.; *Andrew B. Pernal*: The London Gazette as a Primary Source for the Biography of General Patrick Gordon. Canadian Journal of History 38. (2003) 1–17.; *John Childs*: The Sales of Government Gazettes during the Exclusion Crisis, 1678–81. The English Historical Review 102. (1987) 103–106.

⁴ *Csapodi Zoltán*: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. Aetas 10. (1995: 1–2. sz.) 140–170.; *Németh S. Katalin*: Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693). Magyar Könyvszemle 113. (1997) 414–417.; *Uő*: Fiktív német beszélgetések Magyarországról. (Johann Georg Schielen írásai, 1683). Irodalomtörténeti Közlemények 98. (1994) 1–18.

⁵ *Kropf Lajos*: Az angol Thökölisták. Századok 40. (1906) 137–143.; *Fest Sándor*: Régi Angol költemények Thökölyről. Századok 46. (1912) 680–682.; *Németh S. Katalin*: Angol jóslat Thököly királyságáról. Irodalomtörténeti Közlemények 91. (1991) 182–184.

⁶ *Bosa Molnár Enikő*: English and Hungarian cultural contacts in the 16th century. Hungarian Studies 10. (1995) 205–234.; *Kvacsala János*: Az angol-magyar érintkezések történetéhez (1620–1670) 1–2. Századok 26. (1892) 709–719., 793–810.; *Kósa János*: The Early Period of Anglo-Hungarian Contact. American Slavic and East European Review 13. (1954) 414–431.; *Fest Sándor*: Anglo-Hungarian Historical and Cultural Relations. Angol Filológiai Tanulmányok 4. (1964) 5–44.; *Országh László*: Adalékok az angol renaissance magyarsággépehez. Angol Filológiai Tanulmányok 4. (1942) 37–53.; *Angyal Dávid*: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok 34. (1900) 309–325., 398–420., 495–508., 702–711., 873–904.

⁷ *Róna Éva*: Hungary and the beginnings of English journalism. Angol Filológiai Tanulmányok 4. (1942) 54–70.

ok, pamfletek, újságok — térnyerésének köszönhetően a magyar vonatkozású események és az azokban domináló személyek közül néhányan már az általunk vizsgált időintervallumot megelőzően is ismertté váltak a csatornán túl. A 17. század elejétől fogva Magyarország mind gyakrabban vált ezen nyomdatermek lapjainak szereplőjévé, aminek fő okaként kétségtelenül a török — mint legjelentősebb konfliktusforrás — nevezhető meg. Így tűnhetett fel az angol történetírásban *Hunyadi János* és *Mátyás*,⁸ a híradások között elsősorban a harmincéves háborúban betöltött szerepe nyomán *Bethlen Gábor* alakja,⁹ a róluk kapott információkat pedig kiegészítette a történeti és földrajzi összefoglalók, útleírások által nyújtott kép is.¹⁰ Magyarország a harci események okán az 1660-as évek elején újra a figyelem középpontjában került, ekkoriban szinte egyszerre látott napvilágot Zrínyi Miklós életrajza,¹¹ továbbá a *Nadalányi János* és két szerzőtársa által 1663-ban, Amszterdamban kiadott magyar történet, a *Florus Hungaricus*.¹² Ezt követően nem sokkal a bujdosók mozgalma, majd Thököly vívott ki nagy ismertséget magának, több, velük kapcsolatos röplap és pamflet kiadását is kiérdemelve a szigetországban. Ezeknek a sajtótermékeknek az Anglián kívüli értesülések közlésében játszott szerepe azonban ekkora már sokat veszített korábbi értékéből, mivel megjelent egy új, megkérdőjelezhetetlen dominanciájú formátum a hírek piacán: a *London Gazette*.

Egyeduralomra törve: a London Gazette

A 17. századi Angliával kapcsolatosan elmondható, hogy a lakosság mindig akkor olvashatta a legtöbb és legkülönbözőbb hírt és politikai tartalmú írást, amikor az államban éppen zavaros helyzet uralkodott. A nyomtatványok számára ugyanis az 1640-es évek jelentették az évszázad első nagy fellendülésének időszakát, ám ahogyan a hatalmi viszonyok stabilizálódni látszottak, az aktuálisan regnáló kormányzat első dolga volt, hogy a veszélyes, ellenőrizhetetlen hírpiacot lehetősége szerint megzabolázza. Így történt ez *Cromwell* protektorátusának második felében (1655–1660)¹³ és *II. Károly* (1660–1685) uralmának

⁸ Gömöri György: Hunyadi János és Mátyás a 16–17. századi angol történetírásban. *Studia litteraria* 28. (1990) 91–98.

⁹ Vincze Dániel: Bethlen Gábor és az első angol újságok. *Fons* 17. (2010: 2. sz.) 57–109.; Gömöri György: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98. (1994) 52–61.; Gál István: Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor életrajza 1629-ből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80. (1976) 223–237.; Kropf Lajos: Bethlen Gábor in English Literature. *The Hungarian Spectator* 1. (1913: 7. sz.) 97–98.; Fest Sándor: Magyar vonatkozások Ben Jonson műveiben. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 37. (1913) 206–208.; Uő: Lord Byron magyar Gáborja. *Irodalomtörténet* 2. (1913) 100–103.

¹⁰ Gömöri György: Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. Bp. 1988.; Uő: Az angolok magyarságképe a XVII. század első felében. *Filológiai Közlöny* 26. (1980) 355–364.; [Név nélkül]: A legrégebb angol újság Bethlen Gáborról. *Magyarország* 20. (1913: 211. sz.) 5.; [Név nélkül]: A legrégebb angol újság magyar vonatkozásai. *Vasárnapi Újság* 60. (1913) 736.

¹¹ Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 1987.

¹² Gömöri György: A *Florus Hungaricus* angol kiadása 1663-ban. *Erdélyi Múzeum* 58. (1996) 161–164.

¹³ Joseph Frank: *The beginnings of the English Newspaper, 1620–1660*. Cambridge–Massachusetts 1961. 253–267.; H. R. Fox Bourne: *English Newspapers. Chapters in the Journalism*. I–II. New York 1966. I. 22–25.

elején is. A száműzetéséből visszatérő uralkodó ugyanis trónra lépése után nem sokkal, 1662-ben cenzúratörvényt (*Licensing Act*) vezetett be, amely először 1679-ig, majd 1685–1695 között újból érvényben volt. Az állam a saját kezébe szeretne volna venni mind a könyvnyomtatás, mind pedig a lapkiadás jogát, hogy alattvalóit távol tartsa a kormányzatra veszélyes és ártalmas hírektől.¹⁴ Túlságosan sok ideig volt viszont az angol társadalom ellátva úton-útfélen terjedő híryanaggal ahhoz, hogy egy ilyen változtatást egyről a kettőre véghez lehessen vinni.¹⁵ Így Károly uralkodásának első éveit rövid életű, egymást gyorsan váltó lapok jellemezték.¹⁶ 1665-ben azonban új korszak kezdődött az angol sajtótörténetben, miután létrejött az a periodika, amely, ha megváltozott formában és tartalommal is, de egészen napjainkig fennmaradt: a London Gazette. A kiadvány először eredetileg *Oxford Gazette* néven jelent meg 23 szám erejéig,¹⁷ amíg a királyi udvar a nagy pestisjárvány miatt Oxfordban tartózkodott, majd ahogyan visszatért Londonba, az újság megkapta máig használatos elnevezését.¹⁸ A hatalom célja a sajtóorgánummal egyértelmű volt: befolyásolni a lakossághoz eljutó információkat, irányítani annak beszédtemait, valamint titokban tartani előttük mindazt, amiről jobb volt nem tudniuk.¹⁹ Miután a lap vetélytársai 1666-ra kihullottak a versenyből, a teljes egészében — a hírek beszerzésétől azok szerkesztéséig és a kiadásig — kormányzati felügyelet alatt álló Gazette a rendszeres politikai tudósítások területén egyeduralomra tett szert. A médiumot eleinte közvetlenül Károly első minisztere (*Secretary of State*), *Henry Bennet, Arlington* grófja felügyelte, aki nem eresztette túl hosszú pórázra az annak előállításáért felelős személyeket. Ezt jól szemlélteti az a példa, hogy az 1670-es évek elején szerkesztői posztot betöltő *Robert Yard* munkaasztala nem máshol,

¹⁴ Jól jellemzi ezt az 1661-ben megjelenő „The Kingdom’s Intelligencer” alcíme, ami a lap célját hivatott ismertetni: „to Prevent False News”.

¹⁵ Így például az Intelligencer és annak melléklete, a *The Newes* címében a következőre bukkanhatunk: „Published for the Satisfaction and Information of the People”.

¹⁶ Mint pl. a *Mercurius Publicus* Comprising the Sum of Forraign Intelligence (1660–1663), *Parliamentary Intelligencer*, később *The Kingdomes Intelligencer* (1659–1663), *Intelligencer* (1663–1666), *The Newes* (1663–1665) és az 1666-ban indított és még ugyanazon évben megszűnt *Current Intelligence*.

¹⁷ Az *Oxford Gazette* első száma 1665. november 7-én jelent meg.

¹⁸ Az első száma „1666. február 1–5.” keltezéssel jelent meg. *Fraser, P.*: *The Intelligence* i. m. 13. A Gazette keltezésével és az arra való hivatkozással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a lapot soha nem konkrét időpont, hanem egy időtartam jelzésével adták ki, amelyek közül én itt az elsőként megjelenő dátumra kívánok hivatkozni. Meg kell említeni két további tényezőt is, az Angliában 1752-ig használatban lévő Juliánus-naptárt, ami ekkoriban közel másfél hetes késésben volt a Gergely-naptárhoz képest, valamint a március 25-i évkezdetet. Ez utóbbi miatt a lap egyes számaira a későbbiek során a félreértések elkerülése végett a Gergely-naptár szerint kívánok hivatkozni, kiegészítve azt az adott példány sorszámaival.

¹⁹ *Charles John Sommerville*: *The news revolution in England: cultural dynamics of daily information*. New York–Oxford 1996. 63. Tegyük hozzá, hogy a kormányzat a számára ártalmas, lázító, zavart vagy elégedetlenséget keltő pletykák terjedésének megakadályozására tett erőfeszítések nem jelentettek újdonságot. Ennek megfékezésére már a 13. század óta történtek lépések, és csak a 16. században öt alkalommal is törvényt hoztak e téren. *Adam Fox*: *News and Popular Political Opinion in Elizabethan and Early Stuart England*. *The Historical Journal* 40. (1997) 599. Erre a témára vonatkozólag l. még: *D. M. Loades*: *The Theory and Practice of Censorship in Sixteenth-Century England*. *Transactions of the Royal Historical Society* 24. (1974) 141–157.

mint Bennet dolgozószobájában kapott helyet,²⁰ *Joseph Williamson* pedig, aki a megalapításától fogva hosszú időn át igazgatta a lap ügyeit, Bennet titkára volt, 1674-ben pedig miniszterré léptették elő.²¹ Ilyen háttérrel tehát a Gazette határozottan képviselhette a hatalom azon szándékát, hogy az alattvalókat befolyásoló, a kormányzatra nézve negatív hírek ne vagy csak nehezen érjenek el az emberekhez. Az uralkodó elit ugyanis úgy hitte, hogy az olvasók képesek elhinni bármit, ami egyszer kikerül a nyomdából, ezt a helyzetet pedig egy jól működő cenzúrával és egy erős kézzel irányított kormányzati kiadvánnyal kívánták a maguk hasznára fordítani, ami még az időnként feltűnő, engedély nélkül kiadott sajtótermékek hamisnak mondott híreit is ellensúlyozni tudta.²² Ennek elsődleges eszközét az képezte, hogy belföldről csak kisszámú és alaposan megszűrt információt közöltek, míg a külföldi tudósítások szinte elborították az újságot. A Gazette folytatta az első, rendszeres időközönként megjelenő angliai periodikák hagyományát,²³ és teljesítette azt, amit korábban Zrínyi Miklós angol életrajza is sugallt, vagyis hogy az alattvalók számára tanácsosabb az, ha kíváncsiságukat külföldi értesülésekkel, mintsem belföldről származó információkkal kötik le.²⁴ Az idegen országokból származó tudósításokhoz azonban kétségkívül nehezebb volt hozzájutni, mint az angliai hírekhez, de az udvar erre is megtalálta a megoldást, a megjelentetett írásokat ugyanis több közvetlen és közvetett forrásból szerezték be. Az előbbi csoport tagjait az Európa-szerte mindenütt megtalálható, feladatukat pénzért teljesítő hivatásos levélírók, köztük diplomaták, kereskedők és utazók levelei jelentették.²⁵ A közvetett forrásokat a kontinens újságjai és hírlevelei, elsősorban a németalföldi és a francia területen megjelenők képviselték, amelyek híreiből gyakran szemezgettek a Gazette

²⁰ Hozzá kell tenni, hogy ezen időszakban sok állami hivatalnok a Whitehall palotájában dolgozott. *Fraser, P.: The Intelligence* i. m. 19.

²¹ *O' Malley, T.: Religion and the Newspaper Press* i. m. 30.

²² *O' Malley, T.: Religion and Newspaper Press* i. m. 28–30.

²³ Az első, 1622-ben elindult, többé-kevésbé rendszeres időközönként megjelenő periodikák is szinte kizárólagosan csak Anglián kívüli hírekről tudósítottak, angol személyről pedig csak akkor adtak hírt, ha azzal külföldön történt valami. *Matthias A. Shaaber: The History of the First English Newspaper. Studies in Philology* 29. (1932) 551–587. Sokat mondó információ, hogy a London Gazette 1674-ben megjelent számainak hírei közül mindössze 6%-ot tett csak ki a belföldi értesülések aránya. *Jürgen Wilke: Foreign news coverage and international news flow over three centuries. International Communication Gazette.* 39. (1987). 157.

²⁴ Kovács S. I.: Angol életrajz i. m. 69. Hasonló kinyilatkoztatásra lelhetünk egy 1642-ben megjelent newsbook címében is: „A little true forraigne newes better than a great deale of domestick spurious false newes published daily without feare or wit to the shame of nation”. Idézi: *Brian Lake: British Newspapers. A History and Guide for Collectors.* London 1984. 27. Mivel azonban az udvar külföldre folyamatosan küldte hírleveleit, ezért az a visszás helyzet alakult ki, hogy a kontinensen megjelenő sajtóban jóval több angliai hír jelent meg, mint az ottaniban. *Fraser, P.: The Intelligence* i. m. 54.

²⁵ Egy 1667–69 közötti állapotokat tükröző jegyzék szerint a lapnak ekkoriban külföldön összesen 54 tudósítója volt. *Fraser, P.: The Intelligence* i. m. 64. *James Runciman Sutherland: The Restoration Newspaper and Its Development.* Cambridge 1986. 123–124. Tanácsos lenne a küldött jelentések tartalmának összevetése a lapban megjelent tudósításokkal, de ennek véghezvitelére angol levéltári kutatás hiányában nem volt lehetőségem. A témakör vizsgálatával egyébként még az angol szakirodalom is adós, ezen a téren eddig még csak egy kisebb mélységű kutatás látott napvilágot. *Leach, E. D.: Benjamin Batten* i. m.

szerkesztői is.²⁶ Az újság táviratszerű, kommentár nélküli közlései, továbbá hogy távol tartotta magát a pletykák, szóbeszédok és bizonytalan eredetű információk nagy részének közlésétől és hogy kevés kivételtől eltekintve igyekezett az eseményeket pusztán, természetes voltukban megjeleníteni, a rengeteg hamis és téves információval, politikai acsarkodással és véleménynyilvánítással átszőtt évtizedek után a „tények” uralmát vezette be. A kortársak ennek ellenére felemás véleményen voltak a lap tartalmával kapcsolatban. A híres naplóiíró, *Samuel Pepys* is gyakran jegyezte fel a *Gazette* híreit, az *Oxford Gazette* első számának megjelenésekor, 1665. november 22-én pedig azt írta, hogy „*teli van hírrel, és mentes az ostobaságtól*” – bár ő itt az utóbbi jelző alatt valószínűleg a korokban elterjedt szerkesztői megjegyzések hiányára utalt.²⁷ Mások viszont — erre utal egy korabeli ballada is — éppen a hírek egyhangúságát, unalmas voltát hangsúlyozták.²⁸ Mint minden kezdet azonban, ez is nehéz volt eleinte: a kormányzat már nem sokkal az indulás után tudatában volt ugyanis annak a széles körű elégedetlenségnek, amit a belföldi hírek hiánya okozott az emberek körében.²⁹ A *Gazette* azonban kitartó tárgyilagosságának köszönhetően hamarosan kitört ebből a népszerűtlenségből, ami viszont fenntartójáról korántsem mondható el.³⁰ A lap kora állapotaihoz képest viszonylag magas számban került terjesztésre,³¹ 1666-ban a 93. és 94. számot³² például 12 960 és 15 532 példány-

²⁶ *Fraser, P.*: The Intelligence i. m. 52–56.

²⁷ <http://www.pepysdiary.com/archive/1665/11/22/> Letöltés ideje: 2010. 06. 08.

²⁸ *The Gazet in Metre; or The Rhiming Newsmonger.* H.n., 1689. Idézi: *Angela McShane Jones*: Rime and reason. The Political World of the English Broadside Ballad, 1640–1689. PhD-disszertáció, University of Warwick 2004. 90. A tézishez és a következőkben hivatkozott angliai doktori értekezésekhez a hozzáférést a British Library „ETHOS”-szolgáltatása tette lehetővé.

²⁹ *Sommerville, C. J.*: The news revolution i. m. 63. A lap csak kisszámú angliai hírt közölt, ez alól csak néha tettek kivételt, mint pl. az 1666-os londoni tűzvész során, mikor szinte az egész lap-számot az esetnek és más belföldi híreknek szentelték. Ez a tudósítás egyébként egyben az első nyomtatásban megjelent beszámoló is volt a katasztrófáról. *London Gazette*, 1666. szeptember 3., Nr. 85. (a továbbiakban: LG., a kiadási intervallum módosított, Gergely-naptár szerinti kezdő dátuma – év, hónap nap- majd az adott példány sorszáma.) Erre nézve l. még: *Jacob F Field*: Reactions and responses to the Great Fire: London and England in the later seventeenth century. PhD-disszertáció, Newcastle University 2008. 309–310., 320.

³⁰ *Sommerville, C. J.*: The news revolution i. m. 68.

³¹ Az első angol újságok az 1620-as években ehhez képest még jóval alacsonyabb példányszámban láttak napvilágot. A pontos megjelenési adattal kapcsolatosan a kutatók álláspontjai megoszlanak, de becsléseik 250–1000 példány közti intervallumban mozognak. *Joseph Frank* 250–500, *Folke Dahl* 400–500, míg *Michael Frearson* 1000 körüli értékeket tart valószínűnek. *Frank, J.*: *The beginnings* i. m. 13.; *Folke Dahl*: A Bibliography of English Corantos and Periodical Newsbooks, 1620–1642. London 1952. 22.; *Michael Colin Frearson*: The English Corantos of the 1620s. PhD-disszertáció. University of Cambridge 1993. 116–118. Bár az 1640-es években gombamód elszaporodtak a különféle kiadványok, de a példányszámuk nem tért el lényegesen az 1620-as évek lapjaitól. Az 1644–45 során megjelenő újságok is csak meglehetősen kis tételben, általában 500–1000 közti példányszámban kerültek az olvasók kezei közé, de a kiadások alsó és felső határa sem tért el lényegesen ettől az értéktől, hanem szélsőséges esetben is 250–3000 példány között mozgott. *Sommerville, C. J.*: The news revolution i. m. 43.; *Frank, J.*: *The beginnings* i. m. 57.; *Angela Elizabeth Joyce Macadam*: *Mercurius Britannicus: Journalism and politics in the English Civil War.* PhD-disszertáció. University of Sussex 2005. 23.

³² LG., 1666. október 4., október 8., Nr. 93; 94. Ehhez képest csak feltételezhetjük, hogy az egy hónappal korábban történt londoni tűzvész, amiről a lap 1666. szeptember 3-i számában számolt be, sokkalta nagyobb példányszámban is vevőkre találhatott.

ban nyomtatták ki,³³ ám egy 1678-as adat szerint a példányonkénti eladási szám már csupán 7000-re volt tehető, ami az 1679–81 között tomboló belpolitikai botrányok hatására 4000 körülre csökkent,³⁴ majd negyed évszázaddal később, 1705-re már újra 11 000–15 000 körüli darabszámmal büszkélkedhetett az újság megjelenésenként.³⁵ A London Gazette elterjedését nagyban segítette, hogy Angliában a század közepétől kezdve gomba módra kezdtek szaporodni a társadalmi érintkezés és szabadidőtöltés új formáját képviselő kávéházak, és velük együtt egy korábban nem tapasztalt fogyasztási kultúra mellett egy újfajta nyilvánossági forma is megjelent a szigetországban. Az első kávéház még 1650 körül létesült Oxfordban, amit hamarosan követett a többi is, sőt, még a pestisjárvány idején (1665–1666) is újak nyíltak a fővárosban, mivel a régiek még ilyenkor is teli voltak. Nem is csodálkozhatunk rajta, ha a század végére Londonban kétezernél is több ilyen helyet találhatunk.³⁶ Mi volt sikerük titka? – tehetjük fel a kérdést. Először is az, hogy kihasználták az Európában divatba jött, távolról behozott élvezeti cikkek, legfőképp a csokoládé (kakaó), a tea és persze a kávé népszerűségét, az emelkedő sörárak mellett pedig a kocsmákhoz képest kulturálisan és gazdaságilag is eltérő alternatívát voltak képesek vendégeknek nyújtani. Az újonnan születő intézményekbe nemre³⁷ vagy társadalmi rangra való tekintet nélkül bárki beléphetett, a divatos létesítmények pedig gyorsan nemcsak a középosztály üzletkötő helyeivé, hanem fontos információk, pletykák, későbbiekben társadalmi szervezetek bölcsőjévé is váltak.³⁸ A kávéházak emellett népszerűvé tették a keleti kultúrák egyes elemeit is, soknak törökös nevet adtak, belsejüket keletiesen díszítették, sőt, még az sem volt ritka jelenség, ha egy vendéget turbánban vagy törökös öltözkében láttak ekkoriban.³⁹ A Gazette szempontjából azonban a legfontosabb tényező az volt —

³³ O' Malley, T.: Religion and the Newspaper i. m. 30–31.

³⁴ Childs, J.: The Sales of Government i. m. 104. Bécs ostromának évéből nem rendelkezünk pontos adattal, de az tudható, hogy a lap utáni érdeklődés újra nagyon magas szintet ért el. Handover, P. M.: A History of i. m. 22.

³⁵ O'Malley, T.: Religion and the Newspaper i. m. 30–31.

³⁶ Steve Pincus: "Coffee Politicians Does Create": Coffeehouses and Restoration Political Culture. The Journal of Modern History 67. (1995) 811–813. Ám 1700 körül csupán ötszáz körüli volt azon kávéházak száma, amelyeknek neveit is ismerjük. Sommerville, C. J.: The news revolution i. m. 77.

³⁷ Néhány korábbi vélekedéssel ellentétben még a nők is beléphettek ezekre a helyekre. Pincus, S.: Coffee Politicians i. m. 814–816.

³⁸ Mint például a Lloyd's Insurance és a London Stock Exchange. Ross W. Jamieson: The Essence of Commodification: Caffeine Dependencies in the Early Modern World. Journal of Social History 35. (2001) 281. Ugyanakkor politikai érdekcsoportok is alakultak e helyeken az 1680-as évek elején kibontakozó belpolitikai botrányok alatt. Lawrence E. Klein: Coffeehouse Civility, 1660–1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England. The Huntington Library Quarterly 59. (1996) 43. A kávéházak az addig divatban lévő kocsmákhoz képest több változtatással csalogatták magukhoz vendégeiket. Elődjeiktől többek között szabályrendszerük is megkülönböztette őket, mivel ezeken a helyeken gyakran tilos volt a káromkodás, szerencsejáték és a nagyobb mulatozások, ünneplések is. Jamieson, R. W.: The Essence i. m. 282.

³⁹ Gerald Maclean: Looking East: English Writing and the Ottoman Empire Before 1800. Basingstoke 2007. 58–59. Ez a törökös kötődés mutatkozott meg abban is, hogy sok kávéháznak keleties nevet adtak. Egy 1680-as jegyzék szerint csak Londonban 62 olyan intézmény volt, amelynek nevében a török kifejezés valamilyen formában szerepel, további húsz pedig szintén keleti hatást

mint azt egy korabeli pamflet is hangsúlyozza — hogy a röplapok, újságok és egyéb nyomtatványok nagy számban megtalálhatóak voltak ezeken a helyeken, amikhez a leírások alapján a vendégkör ingyen hozzá is férhetett.⁴⁰ Az egyes információk, hírek így nem csupán elérhetővé, hanem megbeszélhetővé, kitárgyalhatóvá is váltak, ami miatt a *Coffeehouse*-ok gyakran pletykák, híresztelések nem cenzúrázható bölcsőjeként is funkcionáltak egyben.⁴¹ Az angolok tehát már a század hatvanas éveitől fogva olvashatták a *Gazette*-et, elmehettek kávéházba és megtárgyalhatták a nemrég megismert friss információkat is. Feltehető a kérdés, hogy vajon mennyire kísérhették figyelemmel a magyar vonatkozású közléseket a csatornán túl? Ezzel kapcsolatban azt válaszolhatjuk, hogy minden bizonnyal a lap közönsége számára nem lehetett érdektelen terület Magyarország, mivel az 1670-es években egyre erősebbé váló bujdosó mozgalom új színeket vitt nemcsak a közvetlenül érintett térség, hanem Európa nagypolitikájába is. A Thököly-felkelésnek ugyanis több történelmi tényező is külön-külön nagy jelentőséget adott. Ez a mozgalom volt az állandóan bevethető titkos fegyver a Habsburgok hátában, amit a kontinens másik nagyhatalma, Franciaország — ha érdeke éppen úgy diktálta — nem is felejtett el használni, így a bujdosók áttételesen az európai politikában is megjelenő hatalmi tényezővé váltak.⁴² Másik, szintűgy közismert elem a törökkel szembeni sokat hangoztatott ellenségkép, ami a keresztény világ népei számára különböző mértékben már, de állandóan a figyelem egyik középpontját képezte. Anglia bár nem volt határos közvetlenül, és fegyveres konfliktusban vagy szövetségben sem állt az Oszmán Birodalommal, ám kereskedelmi és kulturális tekintetben mégiscsak érintett volt a keleti nagyhatalommal való viszonyban. A szigetország lakosai a törökről és az iszlám vallásról már a 16. század elejétől számos forrásból szerezhettek információkat. Az érdeklődők egyaránt találkozhattak a keleti hódítókkal színpadi művekben,⁴³ olvashattak róluk útleírásokban,⁴⁴ földrajzi-történelmi

mutatott neve alapján. *Sommerville, C. J.*: The news revolution i. m. 77. Ezt a török kapcsolatot viszont már a korszakban is többen támadták: *Pincus, S.*: Coffee Politicians i. m. 826.

⁴⁰ *Pincus, S.*: Coffee Politicians i. m. 817. A 18. századra az egyes nyomtatványok gyűjtése olyan szintet ért el, hogy számos kávéház már saját könyvtárral büszkélkedhetett, amelyekből csak Londonban 19 ismeretes. *Markman Ellis*: Coffee-House Libraries in Mid-Eighteenth-Century London. *The Library* 10. (2009) 1–40.

⁴¹ *Pincus, S.*: Coffee Politicians i. m. 818–822.; *Klein, L. E.*: Coffeehouse Civility. i. m. 32–38.; *Sommerville, C. J.*: The news revolution i. m. 77–79.

⁴² *Jean Bérenger*: A francia politika és a kurucok. Századok 110. (1976) 273–293.; *Gergely Samu*: Thököly Imre és a francia diplomácia. (1674–1684). 1–8. *Történelmi Tár* 1886. 333–352., 480–502., 1887. 155–172., 319–338., 527–542., 749–764., 1888. 471–508., 707–742.; *Héjjas Eszter*: A kurucmozgalom francia kapcsolatai. 1674–1679. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. 273–308.; *Uő*: A kuruc mozgalom francia kapcsolatai. 1674–1683. Bölcsészdoktori disszertáció. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1981.; *Zachar József*: Thököly Imre francia kapcsolatai. In: Az „üstökös kegyeltje”. Készmárki Thököly Imre (1657–1705). Szerk. Gebei Sándor. Hajdú Múlt Műhely 1. 103–132.

⁴³ *Daniel J. Vitkus*: Turning Turk: English theater and the multicultural Mediterranean, 1570–1630. New York 2003.; *Matthew Birchwood*: Staging Islam in England: drama and culture, 1640–1685. Cambridge 2007.; *Mathew Dimmock*: New Turkes: Dramatizing Islam and the Ottomans in Early Modern England. Aldershot 2005.; *Jack D'Amico*: The Moor in English Renaissance Drama. Tampa, 1991.

⁴⁴ *Gerald MacLean*: The Rise of Oriental Travel: English visitors to the Ottoman empire 1580–1720. Basingstoke 2004.; *M. G. Aune*: Early Modern European Travel Writing After Orientalism. *Journal for Early Modern Cultural Studies* 5. (2005: 2. sz.) 120–138.; *Barta Mária*: Az Oszmán Biro-

összefoglalókban, egyetemi keretek között ismerhették meg közelebbről vallásukat, tudományukat⁴⁵ árucikkeikkel pedig közvetlen kapcsolatba kerülhettek, mivel azok sok módosabb otthonban is megjelentek.⁴⁶ A törökökkel kapcsolatos hadi híreket elsősorban Magyarország és a Földközi-tenger medencéje szolgáltatta, de az angolok közvetlenül érezhették az iszlám terjedésének hatását, mivel a Mediterráneumban a 17. században számos angol hajó vált mohamedán észak-afrikai kalózkodó zsákmányává, a fogságba esettek beszámolóit pedig kedvelt olvasmányoknak számítottak a csatornán túl.⁴⁷ A török iránti érdeklődés csúcspontjai Angliában a megjelenő nyomtatott műveket tekintve egybeestek a tizenöt éves háború és a magyarországi felszabadító hadjáratok időtartamával, ami a szigetország lakosságának felfokozott érdeklődését mutatja a hadiesemények iránt.⁴⁸ Ezt a kíváncsiságot pedig, mint azt a következőkben látni fogjuk, csak tovább erősítette a bujdosó mozgalom megjelenése és térnyerése a vaskori béke megkötése óta törekény hatalmi egyensúly uralta Kárpát-medencében.⁴⁹

dalom jelenlegi állapota, avagy a XVII. századi Törökország egy angol kereskedő szemével. Történeti Tanulmányok 7. (1999.) 235–240.

⁴⁵ G. J. Toomer: *Eastern Wisdom and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*. Oxford, 1996.; P. M. Holt: *The Study of Islam in Seventeenth- and Eighteenth-Century England*. *Journal of Early Modern History* 2. (1998) 113–123.

⁴⁶ Ez elsősorban a különböző textíliákra volt jellemző. MacLean, G.: *Looking East* i. m. 36–44.

⁴⁷ Ez már csak azért is volt fontos kérdés, mert a Földközi-tenger mohamedán kalózkodói jelentős károkat okoztak az angol kereskedőknek is. A királyi haditengerészet 1609 és 1616 között 466 angol és skót hajót vesztett miattuk, míg egy 1682-es Londonban nyomtatásban megjelent lista 1677 és 1680 között 160 darab, észak-afrikai tengeri rablók által elfogott vagy megsemmisített vízi járműről közölt kimutatást. Robert C. Davies: *Counting European Slaves on the Barbary Coast. Past and Present* 171. (2001) 172. A téma iránti érdeklődést jelzi, hogy volt, mikor a *Gazette* címloldalának közlő háromnegyed részén nem híreket, hanem a kalózkodó által elfogott emberek névsorát közltek. LG., 1676. február 24., Nr. 1072. Erre a témakörre vonatkozólag l. még: N. I. Matar: *Britain and Barbary, 1589–1689*. Gainesville 2005. *Uő*: *The Barbary corsairs, King Charles I and the civil war. The seventeenth century* 16. (2001) 239–258.; *Piracy, slavery, and redemption: Barbary captivity narratives from early modern England*. Szerk. Daniel J. Vitkus. New York, 2001.; Kenneth Parker: *Reading Barbary in Early Modern England, 1550–1685*. *Seventeenth Century* 19. (2004) 87–115.

⁴⁸ Anders Ingram: *English Literature on the Ottoman Turks in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. PhD-disszertáció, University of Durham 2009. 49–112., 326., 348.

⁴⁹ Az angolok meglehetősen összetett törökképének bemutatása meghaladná e tanulmány kereteit, ami miatt nem áll módomban a hatalmas szakirodalommal rendelkező kérdéskör taglalása, annak vizsgálatához csupán néhány alapvető munkát szeretnék a már felsoroltakon kívül ajánlani: Brandon H. Beck: *From the rising of the sun: English images of the Ottoman empire to 1715*. New York 1987.; Franklin Le Van Baumer: *The conception of Christendom in Renaissance England. Journal of the history of ideas* 6. (1945), 131–156.; Katharine Beckett: *Anglo-Saxon perceptions of the Islamic world*. Cambridge 2003.; Linda Colley: *Going native, telling tales: captivity, collaborations and empire. Past and Present*, 168. (2000) 170–193.; Linda Darling: *Ottoman politics through British eyes: Paul Rycout's the Present State of the Ottoman empire. Journal of world history* 5. (1994) 71–97.; MacLean, G.: *Looking East* i. m.; M. E. Yapp: *Europe in the Turkish mirror. Past and Present*, 137. (1992) 134–155.; N. I. Matar: *Islam in Britain, 1558–1685*. Cambridge 1998.; *Uő*: *Turks, Moors, and Englishmen in the age of discovery*. New York 1999.; Samuel C. Chew: *The crescent and the rose: Islam and England during the Renaissance*. New York 1965.; Sonia P. Anderson: *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667–1678*. Oxford 1989.; Elie Salem: *The Elizabethan image of Islam. Studia Islamica* 22. (1965) 43–54.

A nyersanyagtól a fogyasztóig: egy többfázisú munkafolyamat

A Gazette-ben megjelenő tudósítások hosszú és tekervényes utat jártak be addig, amíg az érdeklődők kezeibe kerültek. A lap ugyanis szinte az akkor ismert világ, de természetesen legfőképp Európa minden részéről közölt hosszabb-rövidebb beszámolókat, amik Kínától kezdve az amerikai kontinensig bezárólag rendkívül színes és változatos olvasnivalóval szolgálták ki az érdeklődőket. Ha a távolságot — és az ezzel sok esetben összefüggésbe hozható hírgyakoriságot — tekintjük mérvadónak, akkor egy centrum-periféria elmélethez hasonlóan kiállítási helyük szerint hozzávetőlegesen hat nagyobb körre oszthatjuk a lapban megjelenő híreket.

1. Anglia
2. Németalföldi városok, nyugati német területek, Észak-Franciaország, Párizs
3. Keleti német városok, dél-francia települések
4. Ibériai-félsziget, Itália, Lengyelország, Bécs
5. Észak-afrikai városok, Stockholm, Konstantinápoly, Moszkva
6. Európán kívüli területek, Amerika, Jamaica, Kína stb.

Egy másik szempontot, az értesülések célba juttatásának fázisait, azok közvetítő és formáló közegét vizsgálva is több szint különíthető el. A legautentikusabbként talán közvetlenül az eseményekkel kapcsolatban álló, gyakran azokban szerepet vállaló vagy szemtanúként jelen lévő egyénektől érkezett levél vagy hivatalos tudósítás nevezhető meg. Ezek vagy kivonatolva, vagy pedig más levelekkel való összevetés nélkül jelentek meg a lapban. Ilyen idézett források voltak a katonai táborokból írott levelek, amelyek magyar vonatkozásban feltűnően nagy számban 1686-ban, Buda ostromakor bukkantak fel, de Thökölyvel kapcsolatban is találkozhatunk ezzel a típusú dokumentummal.⁵⁰ A következő lépcsőfokot a már több közvetítő bevonásával, általában nem saját tapasztalat vagy részvétel útján szerzett, több tudósításból összegyűrt és kiértékelte híradások képviselik, amelyeket az adott eseményhez földrajzilag legközelebb lévő hírközlő centrumból indítottak útnak Európa távoli pontjai felé. Magyarország esetében e csoportot a bécsi keltezésű, onnan közvetlenül Angliába küldött hírek jelentik. A harmadik szakaszt azon Londonba eljutó, általában szintén bécsi eredetű tájékoztatások alkotják, amelyek tartalma nem szerepelt a császárvárosból eredetileg a szigetországba küldött üzenetekben, hanem azokat más európai városokba eljuttatott, és onnan továbbpostázott vagy nyomtatásban megjelent tudósításokból vették át. Mint az gondolható, a bécsi keltezésű értesülések nem az udvarban keletkeztek, hanem oda is az ez idő tájt már funkcionáló posta- vagy hírvivőszolgálat segítségével,⁵¹ hosszú utat követően érkeztek meg, amire sokszor hivatkoztak is az ottani híradók. Gyakran egyszerűen csak „*Felső-magyarországi hírek*”-re, vagy valamely katonai parancsnok

⁵⁰ Pl. Schultz tábornok Eperjes mellől íródott levelét. LG., 1684. október 6., Nr. 1971.

⁵¹ A magyar posta kialakulásával és működésével kapcsolatosan I. Szádeczky Lajos: Az első magyar postaszervezet. Bp. 1890.; Uő: A postaügy fejlődésének története. Bp. 1891.; Munkás László: A királyi magyar posta története, 1528–1715. Bp. 1911.; Laukó Albert: Hírszolgálat a XVII. században. Századok 45. (1911) 730–733.

tudósítására utaltak, és eleinte rendkívül ritka volt a Magyarországról keletzett, közvetlen levél.⁵² A korabeli állapotokat ismerve tudható, hogy a kormányzat számára küldött üzenetek már általában nem egy-egy hír pusztá közléséből álltak csupán, és a magyar városok vagy várkapitányok sem közvetlenül a Haditanácshoz postázták jelentéseiket, hanem első ízben mindig az adott terület katonai főparancsnokához címezték azokat,⁵³ akik a beérkezett anyagot összesítve, következtetéseiket levonva küldték tovább jelentéseiket.⁵⁴ Ezt követően a császárvárosba befutó híryanagot több esetben összevetették — ha volt — más rokon információval is, vagy megvitatták annak tartalmát, jelentését, ami így már teljesen más formátumot kaphatott, mint ahogy az eredetileg oda eljutott. Épp ezért a bécsi keltezésű levelek nem csupán azt jelenítik meg, amit a Habsburg kormányzat megtudott vagy megtudhatott, hanem gyakran azt is, hogy milyen következtetéseket vontak le a döntéshozók vagy a levélírók mindezekből. A magyarországi hírek köldökszínór-csatornájának fő kiinduló pontja tehát Bécs volt, a kormányzati központ pedig magyar tekintetben szinte kizárólagos monopóliummal rendelkezett a hírek terén. A törökkel kapcsolatban viszont mindez már korántsem mondható el. Ennek oka az volt, hogy a Kárpát-medencén kívül a törökök még a Földközi-tengeren és a Lengyelországgal határos vidéken is képviseltették magukat, ezen államok hírkibocsátó központjai pedig bástyákként vették körbe az Oszmán birodalom keresztény államokkal szomszédos részeit. Emiatt számos, törökökkel kapcsolatos tudósítás a környező országok területéről érkezett a csatornán túlra, így a lengyel városok, Krakkó, Varsó, az itáliai területen Velence és néhány észak-afrikai település is fontos kútfőt jelentett e tekintetben. A lengyel területről érkező irásokkal kapcsolatban ki kell emelni, hogy azok számos híradást közvetítettek a két vazallus vajdaság, Moldva és Havasalföld történeteiről is. Ezek a hírek Krakkóból vagy Varsóból kiindulva sokszor a hosszabbik úton, Bécsen keresztül folytatták tovább nyugati-európai utazásukat. Ehhez hasonlóan azonban a kormányzat értesülései sem mindig a legegyszerűbb módon értek célba. Mint azt említettük, többször előfordult ugyanis, hogy a császári székhelyről bizonyos információkat nem küldtek el közvetlen Angliába, ám azok feltűntek egyes európai városokból — Frankfurtból, Berlinből, Linzből, Brüsszelből és Hágából — továbbított hírek részeként. Mindezekon kívül a törökkel kapcsolatos legkiemeltebb hírforrás Konstantinápoly volt, ahonnan gyakran érkeztek Velence közvetítésé-

⁵² Az első magyarországi keltezésű levélre Kassa szolgáltatja a példát. A levél 1677-ben és 1678-ban tűnt fel a lap oldalain. A településsel kapcsolatban nem felejtették el a szerkesztők megjegyezni, hogy a város Magyarországon helyezkedik el, így „Caschaw in Hungary” címmel láttak ezek a tudósítások napvilágot. LG., 1677. november 19., Nr. 1253; 1678. július 8., Nr. 1319.

⁵³ Így e hatáskör legfelsőbb képviselői — és a kurucokkal leginkább érintkező területek parancsnokai is — a felső-magyarországi és végvidéki főkapitányok voltak, amely tiszt azonban 1670–1681 között betöltetlen volt, a feladatokat pedig Paris von Spankau, Karl von Strassoldo és Wolfgang Friedrich Freiherr von Cobb látták el. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 274.

⁵⁴ Ennek igazolására l.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, G 12 A Thököly- és Rákóczi szabadságharcok levéltárai, Thököly-szabadságharc levéltára, Gyűjteményes rész, Levelek.

vel levelek a szigetországba.⁵⁵ A történelem viszont néha még ezt a jól felépített információs rendszert is nagy kihívás elé állította. Tárgyalt korszakunkon belül a legjellemzőbb példa erre az 1679-es év, melynek során két alkalommal is hosszabb szünet következett be a bécsi levélírók munkájában. 1679 elején közel három hónapig nem érkezett üzenet a császárvárosból, ennek okát a lapban nem közölték, majd az év őszén a kitört pestisjárvány miatt ismét szinte teljesen megszűnt a tájékoztatás, az a néhány levél, ami mégis sikerrel jutott ki a veszélyes övezetből, inkább a járvány nyomán kitört általános zűrzavarról, mintsem politikai vagy hadi eseményekről szólt. Ebben a vészterhes időszakban Prága vette át részben Bécs szerepét, és szállította a helyzet rendeződéséig viszonylagos ritkasággal a híradásokat Magyarországgal kapcsolatosan.⁵⁶ Mint az látható tehát, hírekből nem volt hiány, de vajon kik is álltak az egyes írások mögött? A lap — európai társaihoz hasonlóan — az informátort, az információ forrását szinte soha nem nevezte meg.⁵⁷ Ennek oka valószínűleg az lehetett, hogy a név nélküli levélírók tudósításainak ez a fajta közlésmód nagyobb hitelt adhatott.⁵⁸ Kivételt képeztek a közzétett hadijelentések vagy idézett levelek, illetve egyes, kalandos úton megszerzett értesülések.⁵⁹ Több esetben, ha a tájékoztatás pontos forrását nem is, de frissességét, első kézből való voltát ilyen és ehhez hasonló módokon szemléltették: „*tegnap éjszaka futárral érkezett Magyarországról, hogy...*”.⁶⁰ Az ismeretek gyors szállítása azonban hamar elkényeztette fogyasztóit, a hírek küldői pedig minden igyekezetükkel próbálták az egyre növekvő igényeket kielégíteni. Ezt a szándékot tükrözi az a többször használt formula is, amely ily módon nyitja a magyar ügyekkel kapcsolatos elbeszélését: „*már elmondhatjuk önöknek*”.⁶¹ A felfokozott érdeklődést azonban nem mindig sikerült eredményesen csillapítani. Más volt a helyzet ugyanis akkor, amikor az uralkodó felügyelete alatt álló területről érkeztek beszámolók, és akkor, ha az ellenségről szerettek volna megtudni egyet s mást. Dacára a Habsburgok nagyarányú, kiterjedt hírszerző- és kémtevékenységének, sokszor rendkívül nehéz volt azon értesülések beszerzése, amelyeket egyesek nem szerettek volna, ha el-

⁵⁵ Felsorolásunkat követően meg kell említenünk azonban, hogy Magyarország alkalmanként nem csupán kiindulási pontként, hanem közvetítőként is szerepet játszhatott az egyes híradások továbbításával kapcsolatosan. Jól mutatja ezt pl. egy 1680-ból származó írás is, amelyben megemlíti, hogy az orosz-török háború hírei magyar területen keresztül jutottak el Bécsbe. LG., 1680. július 1., Nr. 1526.

⁵⁶ A Gazette 1679. október 20-i száma után csak 1680. július 1-jei kiadásában közölt bécsi keltezésű értesítéseket. Nr. 1453.; 1526.

⁵⁷ A német nyelvű lapok esetében ugyanez a módszer figyelhető meg. G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003. 38.

⁵⁸ *Sommerville, C. J.*: The news revolution i. m. 67–68. A levélíró személyek kiléte azonban egyes esetekben jól beazonosítható, mint például az angol származású, de Oroszországban nagy karriert befutó, egészen a tábornoki, diplomatai rangig jutó és Péter cár bizalmasává váló Patrick Gordon, aki 1667–1688 között volt a Gazette moszkvai tudósítója. *Pernal, B. A.*: The London Gazette i. m.

⁵⁹ Mint pl. 1690 tavaszán, amikor is bizonyos híreket a török rabságból megszökött keresztényektől tudtak meg, máskor pedig nyíltan kémek értesüléseire hivatkoztak. LG., 1690. március 20., Nr. 2542.

⁶⁰ LG., 1673. február 24., Nr. 759.

⁶¹ LG., 1676. január 3., Nr. 1057.

lenfelek kezébe jutnak. A Thököly-felkelés tárgyalásával kapcsolatosan ugyanis meg kell említeni, hogy a kuruc oldal is erős dezinformációs harcot folytatott a másik féllel szemben,⁶² ami jelentős szerepet játszott hadi vállalkozásaik sikeres kivitelezésében is, mint arra a későbbiekben még bővebben kitérünk. Ennek egyik ékes példáját szolgáltatja a fénykorukat élő felkelők ellen akciót vezető *Leslie* császári tábornok véleménye, aki egyszer arról panaszkodott, hogy Magyarországon lehetetlen a hadviselés, mert nem kapnak megbízható híreket, a felkelők szándékáról pedig gyakran csak akkor szereznek értesülést, amikor azok már végre is hajtották tervüket.⁶³

Ha Magyarország, akkor bujdosók?

Vajon a szinte megszámlálhatatlan mennyiségű, magyar és kuruc vonatkozású külföldi tudósítás mekkora szeletet hasított ki a Gazette által biztosított terjedelmes tér tortájából? Ahelyett, hogy szavakkal, kiragadott példákkal, általánosító jelzőkkel próbálnánk meg érvelni, jelen esetben érdemes megnézni azt, hogy mit is mondanak a számok ezzel kapcsolatban. Az alábbi táblázatban több funkció figyelembe vételével igyekeztem erre a kérdésre komplex választ adni. A kutatás során a vizsgálat anyagát képező tárgyévek kiválasztása zömében a felkelés legsikeresebb időszakára, a visszafoglaló háborúk és Bécs ostroma előtti időkre esett, ám annak érzékeltetésére, hogy milyen változás állt be a török elleni harc kiszélesedése és a nemzetközi csapatok megjelenése nyomán — miközben még a kurucok is nagy erőt képviseltek — az 1684-es esztendő híreit is elemzés alá vontam. Mindezek során számba vettem az összes, az adott évben a lapban megjelenő keltezett tudósítást, majd külön vizsgáltam a bécsi kibocsátású, azokon belül is a magyarországi és kuruc vonatkozású híradások számát, továbbá hasonló rendszer szerint foglaltam bele ebbe a keretbe a többi európai nagyvárosból érkező értesülést is.⁶⁴ Előre kell bocsátani, hogy a kimutatás eredményei informálisak csupán, mert a keltezett tájékoztatások hosszukat — tehát a leírt karakterek vagy szavak számát — tekintve rendkívül széles spektrumon mozogtak, emiatt valós, egymáshoz viszonyított arányuk ily módon nem jelenik meg. Bár kíváncsok lennének azok szerfelett nagy munkát igénylő felmérése, ám úgy gondolom, hogy az imént megfogalmazott célkitűzések szempontjából már e táblázat is jól mutatja azokat a tendenciákat, amelyek megíté-

⁶² Ezzel kapcsolatban l. *Nagy László*: „Nem jöttünk égi hadak-útján...”: Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról. Bp. 1982. 147–198.

⁶³ A hírszerzés és kémkedés története. I–III. Szerk. Pilch Jenő. Bp. 1936. I. 161. A korszak információszerzési és kémtevékenységével kapcsolatosan l.: *Takáts Sándor*: Kalauzok és kémek a török világban. In: *Rajzok a török világból*. I–III. Szerk. Takáts Sándor. Bp. 1915. II. 133–212.; *Fodor Pál*: Kémkedés a törökkorban. Keletkutatás 1995. ősz 121–126.; Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben: Végvári konferencia előadásai: Eger 1997. október 15–16. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás. Eger 1999.

⁶⁴ Egy hírkibocsátó helyről érkező tudósítás kisebb híreit nem választottam szét, vagyis itt a keltezett tudósítások számát, és nem az összes, egymástól eltérő tartalmú hírt vettem számításba. Azon eseteket, amikor Bécsből vagy más európai nagyvárosból olyan hírt közöltek, amely bár magyar vonatkozású volt, de nem Magyarországról származott (pl. az egyes német városok csapatküldéseit magyar területre), szintén nem foglaltam bele ezen kimutatásba.

lésem szerint az egyes hírek hosszának egymáshoz viszonyított összevetése során is az olvasó elé tárulnak.⁶⁵

Tárgyév	1672	1675	1677	1679	1681	1684
Összes keltezett tudósítás	1267	1360	1366	1415	1067	1111
Ebből bécsi	47	60	69	33	56	109
Bécsi tudósítások aránya az összes tudósításhoz képest	3,7%	4,4%	5,1%	2,3%	5,2%	9,8%
Bécsi keltezésű, magyarországi és erdélyi eredetű híradások	32	23	49	27	55	62
Ezek aránya a bécsi tudósításokhoz képest	68,1%	38,3%	71%	81,8%	98,2%	56,9%
Bécsi keltezésű, kuruc felkeléssel kapcsolatos híradások	28	15	45	21	53	47
Magyarországi keltezésű híradások	0	0	1	0	1	15
Bécsen kívüli európai nagyvárosokból származó, magyarországi és erdélyi eredetű híradások	2	2	17	13	19	200
Ezen hírek aránya a bécsi keltezésű, magyarországi és erdélyi eredetű hírekhez képest	6,25%	8,7%	34,7%	48,1%	34,5%	322,6%
Bécsen kívüli európai nagyvárosból származó kuruc vonatkozású híradások	1	1	16	9	19	48
Összes magyar vonatkozású híradás	34	25	67	40	75	277
Magyar vonatkozású tudósítások aránya az összes tudósításhoz képest	2,7%	1,8%	4,9%	2,8%	7%	24,9%

*Bécsen kívüli európai városok Magyarországról érkező,
a London Gazette által átvett hírei*

1672		1675		1677	
Köln	1	Regensburg	1	Brüsszel	2
Velence	1	Varsó	1	Frankfurt	4
Összesen:	2	Összesen:	2	Hága	1
				Köln	4
				München	1
				Párizs	2
				Regensburg	3
				Összesen:	17

⁶⁵ Érdemes megjegyezni, hogy hasonló vizsgálatot már végeztek egy 17. század első felében működő flamand lap angliai értesüléseivel kapcsolatban, ahol annak ellenére, hogy egymáshoz közeli területekről volt szó, a *Nieuwe Tijdinghen* 1622–29 közötti hasábjain csupán a hírek 3%-a volt összesen Angliával kapcsolatos, ennek oka azonban minden bizonnyal nem az érdeklődés hiánya, hanem a lap információs hálózatának hiányossága volt. *Paul Ablaster: Posts, Newsletters, Newspapers: England in a European System of Communications. Media History* 11. (2005) 27.

1679		1681		1684	
Danzig	1	Berlin	2	Brüsszel	47
Frankfurt	2	Brüsszel	5	Danzig	2
Prága	8	Frankfurt	2	Frankfurt	29
Köln	2	Hága	2	Hága	7
Összesen:	13	Hamburg	1	Hamburg	3
		Linz	2	Jawarow ⁶⁶	1
		Köln	2	Köln	15
		Párizs	2	Krakkó	2
		Regensburg	1	Linz	45
		Összesen:	19	München	1
				Regensburg	28
				Párizs	17
				Varsó	1
				Velence	2
				Összesen:	200

A hat, elemzés alá vont év közül az 1679. évi, pestisjárványos esztendőnél megmutatkozó eredmények jelentik az egyetlen kivételt, amikor Bécsből hosszú időn keresztül szinte semmilyen hír nem érkezett, ennek következményeit pedig a fenti számok is jól szemléltetik. A kapott adatok alapján látható, hogy a császárvárosból keltezett beszámolók mennyisége 1672–1681 között — 1679 kivételével — kisebb hullámozást mutat, de szembetűnő a török és a kuruc veszély fokozódása miatt a magyarországi hírek egyre növekvő aránya is. Ugyanígy világosan kivehető az is, hogy a magyarországi és erdélyi elbeszélések túlnyomó részében megtalálhatóak voltak a bujdosókra történő utalások is, amelyek legrosszabb esetben is — mint 1675-ben — kb. 2/3 részét tették ki ezeknek a híradásoknak, de arányuk 1681-re már az összes bécsi keltezésű értesüléshez képest csaknem 100%-os volt. A fejezetcímbe feltett kérdésünkre a választ tehát úgy adhatjuk meg, hogy 1681-re érkezett el az az állapot, hogy a császárvárosból postázott híreket olvasók szinte teljes bizonyossággal találkoztak magyar vonatkozású eseményekkel. A táblázat jól mutatja a nemzetközi figyelem egyre fokozódó voltát is, ami 1677-től kezdődően nőtt meg kiugró mértékben. Ha az 1684-es esztendőt vesszük szemügyre, láthatjuk, hogy bár a kormányzati központból érkező híradások száma jelentősen nőtt, ám azok közül a magyar vonatkozásúak aránya közel sem mutat hasonlóan nagyarányú emelkedést. Erre az évre tehető egy új típusú, korábban alig-alig látott forma megjelenése is: a közvetlenül magyarországi helyszínekről, általában katonai táborból küldött üzenetek. Mindezek mellett viszont a legszemtetűnőbb talán az európai nagyvárosokból érkező közlések száma, amely ekkorra már több mint háromszorosan múlta felül a császárvárosból küldött értesítéseket. Az 1684-es

⁶⁶ Yavoriv, lengyelül Jaworów, város a mai Ukrajna nyugati határszélén.

évvel kapcsolatban összegzésként elmondható tehát, hogy a Gazette négy tudósításából egy biztosan tartalmazott magyar vonatkozású információkat.⁶⁷ A bemutatott hírbőség azonban számos problémát is hordozhatott magában, mivel az egyes írások a korszak kezdetleges hírközlési és zord közlekedési viszonyai közepette csak meglehetősen nagy késéssel jelentek meg az újság lapjain, egy bécsi hír esetén is legkevesebb három hétre volt ehhez szükség, míg a konstantinápolyi keltezésű információk esetén van rá példa, hogy 2,5–3,5 hónapba⁶⁸ is belekerült mindez.⁶⁹ E tényezők következtében előfordult, hogy két helyszínről szinte egyszerre érkezett híradás egy területtel kapcsolatosan, de a földrajzi távolság miatt, mivel a két hír eltérő időpontban keletkezett, így különböző információkat is tartalmazott. E csoportnak talán legékeesebb példája a már említett, meglehetősen nagy átfutási idővel rendelkező konstantinápolyi híradások esete. Az onnan származó levelek ugyanis a magyar eseményekkel kapcsolatos információkat is közöltek volna, ha azokat nem előzték volna már meg több héttel más helyekről érkező jelentések. A Sztambulból keltezett riportok épp ezen okok miatt már közvetlenül nem tartalmazták az egyébként oda is befutó magyarországi híreket, hanem javarészt török belügyekkel, konstantinápolyi eseményekkel vagy a keleti tartományok történéseivel foglalkoztak, magyar szempontból pedig a portán meghozott döntések és onnan nyugatra indított hadseregek útra kelése képezett lényeges információt, amiket a lap természetesen nem felejtett el közölni.⁷⁰ Ami Sztambul esetében nem volt keresztülvihető, az lehetséges volt viszont az európai városoknál. A nagyobb hírközpontok ugyanis egymással szinte azonos időben is küldhettek egy eseményről két, egymást kiegészítő beszámolót, amelyeket gyakran úgy tettek közzé, hogy azok a másikat valamilyen módon kiegészítsék. Jó példa erre 1677 nyara, amikor Bécsből a felkelők csapatösszevonásairól és állítólagos királyválasztásáról, míg Brüsszelből azok pontos számbeli erejéről és a hozzájuk igyekvő török hadakról írtak.⁷¹ Arra is több precedens áll rendelkezésünkre, amikor egy lapszámban egy hírkibocsátó helyről két, egymást időrendileg szorosan követő értesülést külön-külön

⁶⁷ Hasonló — bár szűkebb körű — vizsgálatról eddig csak kevésről van tudomásom, az egyik ilyen a G. Etényi Nóra által is idézett Sporhan-Krempel Lore kutatása, aki az 1500 és 1600 között megjelent, nürnbergi kiadású röplapokat vizsgálva megállapította, hogy azok 15%-a foglalkozott a magyarországi török háborúval. *Sporhan-Krempel Lore: Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700.* (Nürnberger Forschungen 10.) Nürnberg 1968. 74. Idézi: G. Etényi N.: Hadszíntér és nyilvánosság i. m. 77.

⁶⁸ Az 1690. február 10-i Gazette például egy előző év november 21-én keltezett levelet közöl, míg egy másik, 1689-ben, szeptember 16-i számban megjelent cikk egy június 1-jén keltezett tudósítás tartalmát adja hírül. LG., 1690. február 10., Nr. 2531; 1689. szeptember 16., Nr. 2489.

⁶⁹ Egyes esetekben azonban meglepően gyors volt az átfutási idő, alig kevesebb mint másfél hónap, mint pl. 1684-ben, amikor is egy augusztus 20-i keltezésű konstantinápolyi tudósítás már szeptember a 22-i számban napvilágot látott. LG., 1684. szeptember 22., Nr. 1967.

⁷⁰ Pedig a konstantinápolyi tudósítónak módjában állt volna magyar vonatkozású híreket is közölni, de mire azok célba érnek, már rég idejétmúlttá váltak volna. 1684 szeptemberében, Buda első ostroma során írta az ottani informátor, hogy „naponta érkeznek a hírek Magyarországról” — LG., 1684. szeptember 18., Nr. 1966. Ezekből azonban bizonyára a fenti okok miatt semmit sem tartott érdemes a közlésre.

⁷¹ LG., 1677. június 28., Nr. 1212.

lön tettek közzé, ami ily módon az események szoros láncolatának könnyebb követhetőségét szolgálta.

Nyomtatva, de nem kőbe vésve

Mint azt már említettük, a bécsi tudósítások sokszor a kormányzat részéről a hozzájuk beérkező üzenetek alapján kialakított, esetenként már a hírek küldői által megformált véleményeket vagy feltételezéseket is közöltek, ugyanakkor számtalanszor kellő önmérsékletet vagy kritikát is tanúsítottak kijelentéseik tartalma felett. A híreket továbbítók és talán az értesítéseket szolgáltatók, vagy azokat elemzők tudatában voltak ugyanis, hogy a közölt információk gyakran bizonytalanok vagy éppen tévesek, sejtésüknek pedig jó néhányszor kellő nyomatékossággal hangot is adtak. Ezt kellőképpen szemlélteti, hogy gyakran az újságban a bécsi informátorok is kétes értékkel illették az általuk közöltek. Így például a lap 1679. augusztus 28-i számában az ottani kútfő megjegyzi, hogy „*a magyarországi hírek nagyon bizonytalanok, épp ezért semmilyen hitelt sem érdemelnek, ami miatt nem akarjuk őket összezavarni velük*”.⁷² Máskor pedig ilyen és ehhez hasonló sorokkal jellemezték a magyar állapotokat: „*semmi másunk sincs, csak bizonytalan értesüléseink*”.⁷³ Volt, hogy a bemutatott kifejezésektől egy fokkal finomabb formában jelezték egyes állítások szavahihetőségének megkérdőjelezhetőségét, és „*ahogy hallottuk*”,⁷⁴ vagy „*azt beszélik erre felé*”⁷⁵, kezdéssel kezdték meg beszámolóikat, esetleg összetettebb formulákat alkalmaztak, mint például: „*nagy sötétségben vagyunk azzal kapcsolatban, mi zajlik Magyarországon, de annyi bizonyos hogy...*”.⁷⁶ Nagyobb fokú optimizmusra alapot nyújtó esetekben viszont ily módon érveltek: „*Magyarország felől már rég nem hallottunk semmit, de jó okunk van azt remélni, hogy...*”. Néha még azt is nyíltan kimondták, hogy erősen kételkednek egyes szóbeszédhez hasonló értesülések valóságtartalmában: „*hogy ezen hír érdem-e bármilyen hitelt, nem tudjuk, de sok ilyen természetű hír terjed szerte-széjjel ezzel kapcsolatosan*”.⁷⁷ Máskor azonban — bár ritkábban — bizonyosságot, egyes értesülések megerősítését igyekeznek sugallni, mikor megemlítik, hogy több, egymást igazoló üzenet is érkezett ugyanazon üggyel kapcsolatosan.⁷⁸ A félretájékoztatás vádját elkerülendő alkalmanként helyt adtak egymásnak elmentmondó tudósításoknak is, jelezve, hogy egy bizonyos eseménnyel kapcsolatosan mennyire homályban tapogatóznak még az udvarban is. Ez történt például 1684 februárjában, ekkor egy jelentésben azt írták, hogy Thököly elfoglalta

⁷² LG., 1679. augusztus 28., Nr. 1438.

⁷³ LG., 1672. július 11., Nr. 694.

⁷⁴ LG., 1674. március 16., Nr. 869.

⁷⁵ LG., 1673. július 14., Nr. 799.

⁷⁶ LG., 1674. augusztus 24., Nr. 915.

⁷⁷ LG., 1681. január 13. Nr. 1582. Érdemes megemlíteni a következő példát is: „két nappal ez előtt innen Baden [Badeni Hermann hadvezér, 1681-től a Haditanács elnöke] 800 katonája ment Magyarországra, ahonnan minden héten annyi tudósításunk van, hogy már alig ismerjük a valóságot” – LG., 1677. július 19., Nr. 1218.

⁷⁸ Ilyen volt pl. a „Magyarországról folyamatosan azt írják” – formula. Pl. LG., 1677. január 11. Nr., 1164.

Ungvár várát, majd a következő sorokban már egy ennek szögesen ellentmondó tájékoztatásról tettek említést, amely szerint a felkelők feje kénytelen volt felhagyni az ostrommal, minek során 400 emberét elvesztette.⁷⁹ Más alkalmakkor viszont — bármilyen szépek is tűnt — még a győzelmi hírek hitelét is megkérdőjelezték, mint 1684-ben, amikor „*nagyon biztosan jelentették, hogy a császári erők meglepték Munkácsot, de mi ennek semmilyen hitelt sem adunk*”.⁸⁰ A kétkedés, tagadás és két hír egymással való szembeállítás utáni következő lépést azon közlések jelentik, ahol valamely híradást, vagy híradásokat megbízhatóbbnak ítélték másoknál, és a többi kárára egy forrás mellett tették le voksukat. Jól tárja elénk ezt egy 1685-ös jelentés, ahol leírják, hogy bár „*nincsenek biztos híreink Thököly felől, de az általános értesülés (general report) szerint feleségével visszavonult, hogy kivárja a török sikerét*”.⁸¹ Hasonló szellemben értesítette az olvasókat egy 1685-ös év végi újságcikk is, amely a kuruc fővezér fogásba ejtése utáni eseményeket kívánta bemutatni, de előtte megjegyezte, hogy „*a Thökölyről szóló tudósítások nagyon különbözőek, de a legjobb elbeszélés szerint...*”.⁸² Néha utólag egy-egy információval kapcsolatosan kiderült, hogy az csupán kacsa, így visszamenőleg nem maradhatott el az olvasók helyes tájékoztatása sem, bár ennek az ellenkezőjére is akad néha precedens. Azokat az eseteket, amikor a lap utólag helyesbítésre szorult, talán mi sem illusztrálhatná jobban, mint a Thököly állítólagos halálhírét övező téves hírverés, ami még a mozgalom lefelé szálló ágában is hathatósan szemlélteti a kurucok dezinformációs tevékenységének hatékonyságát.⁸³ Az történt ugyanis, hogy egy 1687 februárjában megjelent közlemény szerint a felkelők feje megsebesült egy összecsapás során,⁸⁴ majd alig egy héttel később már azt tudhatták meg az olvasók, hogy a kuruc vezér Temesváron tartózkodik, és súlyos állapotban fekszik a legutóbbi ütközetben kapott sebesülések nyomán. Hamarosan egy brüsszeli közlemény már „*sok levél*”-re hivatkozva arról szólt, hogy Thököly időközben elhunyt, ám megjegyezte, hogy a hírt még nem erősítették meg.⁸⁵ A lap következő kiadásában már Bécsből írták ugyanezt, azzal kiegészítve, hogy Thököly halálhírét egy dezertőr vitte el Felső-Magyarországra, ahonnan őket is értesítették.⁸⁶ Bő egy

⁷⁹ LG., 1684. február 25., Nr. 1907. Hasonlóan ellentmondó volt az a két hír, amely a kuruc vezérnek a sárospataki parancsnokkal, Saponarával való tárgyalásáról írt. Az egyik szerint a megbeszélések jól haladnak, Thököly őszinte szándéka, hogy az uralkodó partján kötelezze el magát, míg a másik értesülés szerint az udvar követeléseai túlzoák, és a rebellesek vezetője a tárgyalásokkal csupán időt akar nyerni. Ennek kapcsán meg is jegyzi a levél írója, hogy a rendelkezésre álló információk alapján nem tudható, mi is történt valójában. LG., 1683. november 26., Nr. 1881.

⁸⁰ LG., 1684. július 24., Nr. 1950.

⁸¹ LG., 1685. május 14., Nr. 2034.

⁸² LG., 1685. december 31., Nr. 2100.

⁸³ A lap egyébként korábban Apafinak is halálhírét keltette, még 1681-ben, majd azzal javította ki magát, hogy a fejedelem nem halt meg, csak nagyon beteg volt, de már a gyógyulás útjára lépett. LG., 1681. február 21., 24., Nr. 1593; 1594.

⁸⁴ LG., 1687. február 17., Nr. 2218. Sőt, ugyanezen lapszámban megjelent újabb bécsi közlés ezt még tovább részletezte azzal, hogy a bujdosók vezetőjét a térdén és a combján érte sebesülés.

⁸⁵ LG., 1687. február 24., Nr. 2220.

⁸⁶ LG., 1687. február 28., Nr. 2221. Ezen bécsi levél valószínűleg ugyanaz, amelyre a korábbi, brüsszeli híradás hivatkozik, mivel ez is február 20-ai keltezésű.

héttel mindezeket követően, március 7-én azonban a császárvárosból keltezett levél már arról tájékoztatta az olvasókat, hogy nem csupán Thököly halálhíre nem nyert megerősítést, hanem a rebellesek feje él és virul Temesváron, gyászos végét pedig szándékosan saját maga kürtölte világgá azon okból, hogy kevésbé figyeljék csapatait, és így könnyebben menthesse fel az ostromzár alá fogsott Eger városát.⁸⁷

Forrás vagy fikció?

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a még napjainkban csupán kis részében alapos mélységgel feltárt Thököly-felkeléssel és Thököly személyes élettörténetével kapcsolatosan a Gazette állításai nyújthatnak-e valami újat a történelemtudomány számára, illetve hogyan is érdemes viszonyulnia a történelem iránt érdeklődőnek a lap közléseinek valóságtartalmához? Az elemzés alá vont közel 8 000 oldalnyi iratanyag megszámlálhatatlan elbeszélést tartalmaz a kuruc vezér és a felkelők minden kisebb-nagyobb tetteivel kapcsolatban, így most nem az a cél, hogy ezen írások mindegyikét tüzetes vizsgálat alá vegyem, hanem az, hogy egyes téves információk vagy feltűnően pontos értesülések háttérét megpróbáljam feltárni. A vizsgálat során talán arra is fény derül, hogy milyen hatással voltak a korabeli szóbeszédnek, egyes tévedések, pletykák az újságíráshoz, és milyen okok rejtőzhetnek egy-egy pontatlan hír háttérében. A Gazette első, a fürkésző szemeket magára vonó állítását egy 1672-es keltezésű elbeszélés tartalmazza, ami szerint a bujdosók fölött egy csatában a császári erők fényes győzelmet arattak. Ennek során a felkelők gyalogsága szinte teljes egészében megsemmisült, még csapataik vezetője, „*Count Teckely*” is épphogy csak meg tudott szökni üldözői elől, aki azonban még így is súlyos sebesüléseket szenvedett.⁸⁸ Nem tudni, hogy a porszem pontosan hol került bele a gépezetbe, de ez alkalommal egy furcsa tévedésnek lehetünk szemtanúi. Bár az idézett ütközet valóban lezajlott a két oldal között — amely *batizvasvári* vereség néven vált nevezetessé⁸⁹ — és a kurucok gyalogságuk jelentős részét valóban elvesztették, sőt vezetőjük is talán megsebesülhetett, mert kibukott alóla a ló,⁹⁰ csakhogy ezt az embert nem Thököly Imrének, hanem *Teleki Mihálynak* hívták. Ő volt ugyanis a bujdosó hadak főparancsnoka, Thököly fellépésére ellenben még néhány évig nem került sor.⁹¹ Ezzel kapcsolatosan felmerül tehát a kérdés, hogy vajon egy eddig nem ismert ténnyel van dolgunk, vagy valami egészen más ok bújlik meg a

⁸⁷ LG., 1687. március 7., Nr. 2223. Ehhez hasonló volt azon eset is, amikor egyszerre jelentett be a lap Lipppa elfoglalását és Thököly hadainak vereségét, majd a következő számában kénytelen volt beismerni, hogy mindez tévesnek bizonyult. LG., 1688. április 30., május 3., Nr. 2243.; 2244.

⁸⁸ LG., 1672. november 11., Nr. 729.

⁸⁹ A hadjárat lefolyására nézve *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig). Bp. 1972. 123–132.

⁹⁰ *Trócsányi Zs.*: Teleki Mihály i. m. 126.

⁹¹ Az ő neve egyébként a francia sajtóban 1678. augusztus 6-án tűnt fel először. *Nouvelles Ordinaires* 1678. augusztus 6. (Továbbiakban: NO., valamint a megjelenés dátuma) Idézi: *Köpeczi B.*: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 46. Ezzel szemben a London Gazette kis előnnyel 1678. május 20-i számában írt róla újból az 1672-es eseményeket követően. LG., 1678. május 20., Nr. 1305.

hátterben? Az egyes híradások tartalmát vizsgálva az utóbbi lehetőség tűnik indokoltnak. Már az is kevésbé hihető, hogy az ekkor még csak 15 éves, harctéren még magát nem kipróbáló Thökölyre bízták volna a teljes felkelő had vezetését. A lap számaint vizsgálva azonban a rejtély okára is választ kaphatunk, mivel minden valószínűség szerint a háttérben egy egyszerű tévedés áll. Az ekkoriban felfelé törekvő Teleki Mihály nevére ugyanis nem sikerült korábban a Gazette oldalain ráakadnom, később sem nagyon emlegetik, vagy ha mégis, az esetben sokszor megnevezik tisztségét is, és „*Marshall Teleki*”-ként vagy „*Apafi's Chief Minister*”-eként adtak hírt róla,⁹² ám valós szerepéhez képest még az 1680-as évek során is ritkán tűnt fel a Gazette-ben. Ez idő tájt viszont Teleki (*Teleki*) nevét nagyon hasonlóképpen írták Thökölyéhez (*Teckelej*, majd az 1670-es évek végétől kezdve *Teckely*). A felsorolt okok miatt minden bizonnyal azon tévedésnek lehetünk tanúi, hogy a korábban megismert Thököly nevét egyszerűen összekeverték a még ismeretlen Teleki Mihályéval. A következő, a kutató figyelmét megragadó állítást az újság 1677-ben tette, amikor azt írta, hogy a rebellesek azért gyűltek össze tanácskozássra, mert királyt akarnak választani maguknak,⁹³ ami már csak azért is említésre méltó, mivel a korszakra vonatkozó szakirodalom erről nem tesz említést. E kétszer is megismélt, téves értesülés mögött valószínűleg egy európai méreteken terjedő pletyka állhatott, mivel kis időbeli eltéréssel ugyanezen hír feltűnt a kontinens lapjainak hasábjain is.⁹⁴ Míg egyes, soha meg nem történt eseményeket tehát felkarolhattott az írott sajtó, addig viszont más, valóban lezajlott történések valamilyen oknál fogva nem válhattak ismertté az olvasók számára. Így volt ez például az 1677-es nyalabvári ütközet⁹⁵ és Thököly 1680-as, Hajdúszoboszlón végbement fővezérré választása esetén is, amikről a Gazette egyáltalán nem számolt be. A sok pontatlanság és tévedés ellenére azonban találkozhatunk meglepően pontos értesülésekkel is. 1682 februárjában a lap — a kialakult pontok sorrendjének betartásával — idézte a Thökölynek a szultán által ígért, ám csak az év szeptemberében — tehát bő fél évvel a Gazette hírének megjelenése után — át-

⁹² LG., 1688. március 1., 8.; Nr. 2326; 2328.

⁹³ LG., 1677. június 21., Nr. 1210. Ugyanezen év végén egy kölni beszámoló december 20-án újra csak ezt adta hírül — bécsi forrásokra hivatkozva —, ám akkor és az azt megelőző időkben a bécsi tudósításokban ez az állítás nem bukkan fel, így újra csak a korábban ismertetett, egymással párhuzamosan működő, néha eltérő tartalmú híreket közvetítő információs csatornák fennállásáról lehet szó. LG., 1677. december 20., Nr. 1262.

⁹⁴ Így például az amsterdami Gazette-hez köthető az az értesülés, amely kb. fél évvel megelőzve csatornán túli társát 1676 decemberében arról számolt be, hogy a rebellesek királyt akarnak választani, azzal az eltéréssel, hogy a lap azt is elmondta, hogy a jelölt állítólag a francia származású lengyelországi követ, a királyné sógora, Bethune márkí lett volna. Gazette d' Amsterdam 1676. december 17. Idézi: Köpeczi B.: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 44. Ezt követően a németalföldi lap nemsokára újra megírta, hogy a francia követ Erdélyben tárgyal az elégedetlennel, arra biztatva őket, hogy válasszanak királyt és rázzák le az ígát. Gazette d' Amsterdam 1677. január 11. Idézi: Köpeczi B.: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 44–45. Ettől eltérően a Nouvelles Ordinaires 1678 januárjában adott hírt egy állítólagos királyválasztásról, mi szerint az elégedetlenek a Frangepán család egy tagját választották meg uralkodójuknak. NO., 1678. január 29. Idézi: Köpeczi B.: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 45.

⁹⁵ Az ütközetről ellenben írt viszont a francia sajtó. NO., 1677. november 27. Idézi: Köpeczi B.: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 44.

adott *athnamé* pontos tartalmát.⁹⁶ Hasonlóan kifinomult, kiterjedt hírszerző kapcsolatokra utalnak a lap 1689–1690-es cikkei is, miszerint Thököly — a konstantinápolyi francia követ támogatásával — jó eséllyel pályázott a moldvai és a havasalföldi fejedelmi tisztség elnyerésére.⁹⁷ Volt példa arra is, hogy a lap olyan állítást tett közzé, amely a magyar történetírásban napjainkig sem bizonyított egyértelműen. Ez történt példának okáért *Petneházy Dávid* halálával kapcsolatosan is, aki Buda ostromakor vesztette életét, de nem ellenséges fegyver, hanem valószínűleg méreg által — írták — mint azt *Cserei Mihály* kortárs is történetíró állította.⁹⁸ A kuruc király még visszavonultságában is képes volt olykor-olykor felhívni a figyelmet magára. A protestáns vallások szabadságát zászlajára tűző, a jezsuiták ellen tűzzel-vassal küzdő fejedelem ugyanis egy korabeli, nem sokkal halála előtt a Gazette-ben megjelent, Angyal Dávid által is említett híresztelés szerint nem csupán közeli kapcsolatba került a jezsuitákkal,⁹⁹ hanem még a katolikus hitet is felvette és értékes kincseit valamint étkészletét a rendre bízta.¹⁰⁰ Erdemes megemlíteni, hogy egyes hírek egyaránt feltűntek a Gazette és a kontinentális sajtó lapjain is, ezekben az esetekben valószínűleg azonos információforrást vagy közvetlen átvételt kell a háttérben keresnünk. A francia *Nouvelles Ordinaires*-ben például két alkalommal bukkan fel tévesen — 1692-ben¹⁰¹ és 1694-ben¹⁰² — Thököly törökök általi bebörtönlésének híre, melyek közül az utóbbit szinte azonos időben közölte nem megerősített állításként a londoni újság is.¹⁰³ A francia lapok és az angol Gazette hírei közötti bizonyos eltérések, különbségek talán még természetesnek is vehetőek, az azonban mégiscsak feltűnő, hogy néha még az egészen rövid közlések esetében is mekkora különbség mutatkozott. Ezt jól tárja elénk azon beszámoló is, ami a felkelők által vert pénzzel kapcsolatos. Az érmén a *Nouvelles Ordinaires* szerint ugyanis a „*Pro libertate et justitia*”, felirat állt,¹⁰⁴ míg a London Gazette ellenben úgy tudta, hogy azon a „*Pro Deo, Patria & Libertate*” jelmondata szerepelt.¹⁰⁵

⁹⁶ Papp Sándor: Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténeti Közlemények* 116. (2003) 633–669.; *Vojtech Kopčan*: A török Porta Thököly-politikája. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 125–126.

⁹⁷ LG., 1689. december 31., Nr. 2415; 1690. február 10., Nr. 2531. Ezen állításokat Angyal Dávid kutatásai is megerősítik. *Angyal D.*: Késmárki Thököly Imre i. m. II. 200.

⁹⁸ LG., 1686. október 14., Nr. 2182.; Nagyajtai Cserei Mihály *Históriája*. Kiadta: Kazinczy Gábor. Pest, 1852. 166.

⁹⁹ A galatai jezsuita rendház főnöke, Bracconier atya ugyanis sokszor látogatta meg Thökölyt, és megígérte neki, hogy lehetővé teszi a kiutazását Itáliába vagy Franciaországba, ha Thököly megígéri, hogy áttér. Bracconier 1704-ben el is látogatott Rómába, állítólag a fejedelem menekülésének ügyében, de eredménytelenül. A jezsuiták viszont Angyal szerint azt híresztelték, hogy Thököly felvette a katolikus vallást. *Angyal D.*: Késmárki Thököly Imre i. m. II. 273–276.

¹⁰⁰ LG., 1705. szeptember 24., Nr. 4161.

¹⁰¹ NO., 1692. január 12. Idézi: *Köpeczi B.*: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 62.

¹⁰² NO., 1694. május 10., 22. június 5.

¹⁰³ LG., 1694. május 10.; 28.; 31., Nr. 2974; 2979; 2980.

¹⁰⁴ NO., 1678. november 28. Idézi: *Köpeczi B.*: Magyarország a kereszténység i. m. 47.

¹⁰⁵ LG., 1678. november 4., Nr. 1353.

Rebellisek, elégedetlenek, magyarok

Már Köpeczi Béla is felfigyelt e három jelző folytonos, valamilyen rendszerességet, szabályt sejtető váltakozására a francia nyelvű lapok hasábjain. A szerző szerint „a magyarok rebellisek, különösen, mikor gyengék, felkelők, ha a sajtó semleges akar maradni, malcontentsek, elégedetlenek, ha hivatalosabban akarják megnevezni őket. Mindez világossá teszi, hogy a szóhasználatot is a külpolitikai érdek határozta meg”.¹⁰⁶ A fenti példához hasonlóan a London Gazette oldalain is többféle elnevezésre lelhetünk a mozgalomban részt vevőkkel kapcsolatosan, annyi eltéréssel, hogy itt az „elégedetlenek” és „rebellisek” kifejezéseket vizsgálva a francia lapokkal szemben valamelyest eltérő megjelölési szabályokat figyelhetünk meg. Az 1670-es eseményekkel kapcsolatosan eleinte meglehetősen változó jelzőkkel találkozhatunk, a lap ugyanúgy említett tett elégedetlen (*discontented*) magyarokról,¹⁰⁷ mint lázadókról (*rebells*)¹⁰⁸ vagy felkelőkről (*revolters*),¹⁰⁹ ám a kezdeti bizonytalanságot követően a legelítélőbb rebellis jelző 1670 végétől túlnyomórészt általánossá vált a mozgalom jellemzésével kapcsolatosan. Ennek az elnevezésnek az egyeduralma 1675-ig bezáróan töretlen volt, amikor első alkalommal — bizonyos uralkodói engedmények kapcsán — felbukkant a „*malcontent*” kifejezés. Gyakorlatilag innen számíthatjuk azt a néhány éves periódust, aminek során jól felépített szabályosságot figyelhetünk meg a két frazeológia használatával kapcsolatosan.¹¹⁰ Egy évvel ezen említés után ugyanis újból találkozhatunk mindkét szóval, ám már itt megfigyelhető az a későbbiekben általános gyakorlattá vált használati mód, miszerint a felkelők csak akkor voltak „elégedetlenek” amikor az uralkodó valamilyen engedményt tett a számukra, tárgyalt velük vagy esetleg kegyelmet hirdetett, amikor viszont harcban álltak egymással, rendszerint gyorsan rebellissé váltak. A tárgyalt időszakban néhány híradáson belül is gyakorta szisztematikusan változott a szóhasználat, és csak azon személyekre használták a „*malcontent*” megnevezést, akik hajlandók voltak a békéről tárgyalni, császári szolgálatba álltak vagy hazatértek. Így például az újság 1677. február 8., 15., 22. és március 5-i számában átálló elégedetlenekről adott hírt, de az ezen közlések között időrendileg elhelyezkedő február 19-i kiadásában már rebelliseket említettek, akik jellemzésénél megemléstették, hogy nagy esélyt látnak arra nézve, hogy azok a külföldi támogatás miatt elvetik az uralkodó békülékeny szándékát. Ezt követően a harcot újra felvevők, vagy át nem állók továbbra is lázadók maradtak, amely megfogalmazás egyébként ezen év publicisztikáját végig jellemezte. 1677 nyarán is hasonló kettősség uralta a Gazette retorikáját. Erre a legjellemzőbb példát a június 4-i szám szolgáltatja, ahol leírják, hogy az ural-

¹⁰⁶ Köpeczi B.: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 68.

¹⁰⁷ LG., 1670. november 28., Nr. 1672.; március 28., április 4., Nr. 664; 666.

¹⁰⁸ LG., 1670. május 23, szeptember 12., október 10., október 24., Nr. 472; 504; 512; 516., 1671. január 23., február 27., Nr. 542.; 552.

¹⁰⁹ LG., 1670. május 30., Nr. 474.

¹¹⁰ LG., 1675. április 19., Nr. 983. Ennél az első említésnél azonban még nem alakulhatott ki az alábbiakban bemutatásra kerülő koncepció tudatos használata, mivel itt az elégedetlenek megemléstését követően még írnak egy átálló, rebellisként jellemzett vezetőjükről is.

kodó békejobbot nyújtott az elégedetlenek számára (itt: *discontented*), de még ugyanazon híradáson belül a törökkel együttműködő erők már rebellisként jelennek meg,¹¹¹ ez az elnevezés pedig az elkövetkező néhány hónap során a fokozódó harcok miatt végig jellemző maradt a velük kapcsolatos tudósításokra. 1679 elején a bujdosók a velük folytatott tárgyalások miatt rebellisből újra elégedetlenné szelidültek néhány hónapra,¹¹² majd mikor kiderült, hogy nem fogadják el a császár feltételeit, egyhamar visszahelyeztettek korábbi szerepkörükbe.¹¹³ Hasonló változatosság tapasztalható a következő esztendő során is. Egy 1680. február 26-i kölni hírforrás már a békére egyre jobban hajló elégedetlenekről ír,¹¹⁴ akik viszont a következő, a felkelők által tett, be nem tartott ígéreteket és a lakosság lázításáról beszámoló — prágai keltezésű — tudósításban lázadóként szerepeltek.¹¹⁵ Ennek ellenére viszont időnként a „*malcontent*”, sőt, akár „*Hungarians*” jelzőt is elnyerhették a tárgyalások komolyabbra fordulásával.¹¹⁶ Ez a pozitív megjelenítés még a bányavárosok környékén tett hadmozdulatok alatt is kitartott, de ahogy a nagyvezír biztosította az udvart, hogy semmilyen támogatást nem ad a kurucoknak, azok ismétetlen lázadókká váltak.¹¹⁷ Az újabb fordulatot a nem sokkal később megkötött fegyverszünet jelentette.¹¹⁸ Ezt követően ismét csak a malcontensek dolgairól adott hírt az újság, mígnem a lap egy három nappal későbbi számában már egy összecsapást bemutatva rebellisekről írt,¹¹⁹ végül pedig két héttel később, mikor újra elég közel került a megegyezéshez a két oldal, ismét csak az „elégedetlenek” címkét alkalmazta a bujdosókkal kapcsolatosan.¹²⁰ Ehhez hasonló retorikai libikókával találkozhatunk 1680-ban is. Ennek az évnek az első felében, amíg a tárgyalások ismét csak reményt keltőek voltak, malcontensekről, sőt, alkalmanként magyarokról („*Hungarians*”) számoltak be, de amikor minden hiábavalónak bizonyult, már júliustól kezdve újra csak lázadókat kezdtek el emlegetni.¹²¹ Mint az tehát látható, a helyzet szinte pillanatonként változott. Jó példa erre ezen esztendő ősze, amikor csak a szeptember 16-i és november 15-i lapszámok között, vagyis alig két hónap leforgása alatt négy alkalommal következett be ilyen jellegű fordulat a kurucok jellemzésének tekintetében. Ahogyan korábban, úgy ekkor is mindvégig érvényben maradt az előbbieken bemutatott szabályszerűség, va-

¹¹¹ LG., 1677. június 4., Nr. 1205.

¹¹² LG., 1679. január 27., február 10., 24., 27., Nr. 1377; 1381; 1385; 1386.

¹¹³ Ennek során a felkelők már az uralkodói kegyelem elutasításának közlésekor is rebellisként voltak feltüntetve. LG., 1679. március 3., Nr. 1387. Ezen kettősség további megerősítése egy korábbi tudósítás, amelyben az általános amnesztiát óhajtó és megegyezésre kész elégedetlenekről adtak hírt, ám még ugyanabban a cikkben egy hadi jelentés során már rebellisekről ejtettek szót. LG., 1678. szeptember 2., Nr. 1335.

¹¹⁴ LG., 1680. február 26., Nr. 1490.

¹¹⁵ LG., 1680. március 18., Nr. 1496.

¹¹⁶ LG., 1679. március 27., 31., április 3., 14., 17., 24., május 1., 5., 15., 26., Nr. 1394; 1395; 1396; 1399; 1400; 1402; 1404; 1405; 1408; 1411.

¹¹⁷ LG., 1679. június 16., Nr. 1417; június 23., Nr. 1419.

¹¹⁸ LG., 1679. augusztus 4., Nr. 1431.

¹¹⁹ LG., 1679. augusztus 14., Nr. 1434.

¹²⁰ LG., 1679. szeptember 1., Nr. 1439; szeptember 4., Nr. 1440.

¹²¹ Első alkalommal az adott évben a lap július 12-i számában. LG., 1680. július 12., Nr. 1529.

gyis a pártütők, harcba bocsátkozók, a tárgyalásokat elutasítók mindig lázadók,¹²² míg, akik hajlandóak voltak alkudozásba kezdeni, vagy akikkel — még ha társaik harcoltak is — tárgyaltak, elégedetlenek voltak.¹²³ Az 1681-es esztendő is hasonló irányvonalat képvisel, ahol az év eleji rebelliszezéstől kezdve a két jelző összesen hét alkalommal váltotta egymást, ám a mozgalom az év végére nagy részben elvesztette korábbi címkeit, és egyre inkább Thököly nevével kezdték azonosítani a felkelést. Felállított elméletünknek csupán néhány tudósítás mond ellent, de ha ezeket alaposan megvizsgáljuk, rájöhettünk azok pontos okaira is, amelyek megcáfolni nem, csupán kiegészíteni tudják eddigi ismereteinket. A harcban álló kurucok ugyanis eleinte egy módon szelídülhettek vissza elégedetlenné: valamely külföldi hatalom segítségével. Erre viszont összesen két példa hozható fel csupán. Az első a törökkel kapcsolatos, itt egy híren belül mindkét jelző feltűnik. 1677. július 19-én ugyanis azt írta a Gazette, hogy az elégedetlenek nagy csapatokba verődtek össze, külföldi segítséget várva, ám a császár minden lehetséges ígéretet megkapott úgy lengyel, mind török részről arra nézve, hogy azok nem támogatják a rebelliseket.¹²⁴ Ha a porta segítsége számottevően nem is, de a lengyel hadak részvétele rövid időre kisebb zavart keltett a felkelők pontos megítélésével kapcsolatosan. A lap szeptember végén közölt bécsi híre még lázadók visszaszorításáról tett említést,¹²⁵ de utána a lengyel segédhadak megerősödését követően felváltva alkalmazták a harcban álló, ám rendkívül megerősödött kurucokra a két jelzőt,¹²⁶ ezeket hosszabb leírások esetén — talán a szóismétlések elkerülése végett egy alkalommal még a „*Hungarians*” kifejezéssel is kiegészítettek.¹²⁷ Ennek az oka az lehetett, hogy a lap hírt adott a francia vezénylet alatt érkező lengyel csapatokról, és talán a számottevő nemzetközi segítség ténye okozhatta a két jelző koncepció nélküli, váltakozó használatát. A kusza helyzetnek valószínűleg Sobieski nyilatkozata vethetett véget, mivel a lengyel király a lap szerint kijelentette, hogy a magyar elégedetlenekkel lévő, francia parancsnokság alatt lévő lengyel sereget visszarendeli.¹²⁸ Ezt követően a nem sokkal később megindult tárgyalásokig bezárólag a kurucok újra rebellissé váltak, és megszűnt a korábban tapasztalható zavar a túlnyomóan kiszámíthatóan működő rendszerben. 1681-től fogva azonban a kurucok egyre sikeresebb szerepvállalásával és a békeremények sokadszori meghiúsulásával az „elégedetlenek” jelző végleg eltűnt a mozgalommal kapcsolatosan, ám helyét nem elsősorban sokszor hangoztatott párja vette át, hanem a felkelés vezetőjével, Thökölyvel kezdték egyre inkább azonosítani a csoportosulást. Személye így idővel fokozatosan az előbbi fogalmak szinonimájává vált, míg a rebellis kifejezés megmaradt az alatta álló csapatok jellemzésére, vagy azon hadakéra, amelyek élén nem ő állt közvetlenül, hanem valamelyik kapitánya. Az ok egyszerű: a lap 1680 őszétől kezdve Thökölyt egyre

¹²² LG., 1680. szeptember 16., október 4., 7., november 11., Nr. 1540; 1553; 1554; 1564.

¹²³ LG., 1680. szeptember 23., november 1., 15., Nr. 1550; 1561; 1565.

¹²⁴ LG., 1677. július 19., Nr. 1218.

¹²⁵ LG., 1677. szeptember 20., Nr. 1236.

¹²⁶ LG., 1677. október 29., november 1., 5., 8., 19., Nr. 1247; 1248; 1249; 1250; 1253.

¹²⁷ LG., 1677. november 19., Nr. 1253.

¹²⁸ LG., 1677. november 26., Nr. 1255.

inkább a kurucok vezetőjeként, vagy főembereként kezdte emlegetni, amire mások esetén korábban ritkán volt példa.¹²⁹ Míg ezen időszakot megelőzően a felkelést túlnyomórészt mint amorf, az egyszemélyes vezetést sokszor nélkülöző, több főember irányítása alatt álló képződményként ábrázolták, addig itt Thökölyt néhány hónap alatt szép lassan a bujdosók egyedüli irányítójaként tették meg,¹³⁰ és mind a hadi, mind a diplomáciai lépéseket ezentúl már egyedül neki tulajdonították. Innentől kezdve tehát már nem magát a mozgalmat nevezték meg, hanem annak irányítóját, az abban résztvevőket pedig eleinte váltakozva illették a „*Hungarians*” és a „*Rebells*” jelzőkkel. Ennek pontos használatával kapcsolatosan valószínűleg azonban a korábbiakkal ellentétben nem alakult ki egységes koncepció. Így 1683-ban a Sziléziába betörők portyázók magyarok,¹³¹ míg a Tokajnál összegyűlt erők rebellisek voltak.¹³² Azt, hogy a Gazette mikor melyik szót használta, néhány esettel kapcsolatosan pontosan meghatározható, máshol viszont csak halvány sejtésekbe, ellenpéldákkal szembeállított feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Így például ha a kurucok egy híren belül kerültek szembe más, magyar katonasággal is felálló csapatokkal, akkor rendszerint újra rebellissé váltak, míg a másik fél a megkülönböztető „*Hungarians*” jelzőt nyerte el.¹³³ Hasonlóan egyértelmű tendenciát mutatnak azon események, amikor Thökölyhez katonák csatlakoztak, akik soha nem lázadók, hanem „magyarok” voltak csupán, akkor is, ha esetleg a császári csapatokból dezertáltak.¹³⁴ Kicsit más a helyzet a kuruc vezér oldaláról elpártoló, és a császári seregbe átálló személyek esetében. Mert míg 1684-ben a tőle elállókra a „*Hungarians*”, jobbik esetben „*great many Hungarians*” kifejezést alkalmazták,¹³⁵ addig 1685-ben, Thököly meggyengülése, majd fogságba ejtése után a tömeges császári szolgálatba szegődőket is rövid időre a lázadó jelzővel illették,¹³⁶ ezzel szemben viszont az elkövetkező években a dezertőrök már újra magyarokként szerepeltek.¹³⁷ Az átállók esetében azonban azt, aki rászolgált, utólag nem haboztak dicsérő szavakkal elhalmozni. Ez történt Petneházy Dávid esetében is, akinek haláláról közölt rövid tudósítás során megemlézték, hogy a nevezett kapitány, miután visszatért a császár hűségére, kimagasló szolgálatokat tett az uralkodó számára.¹³⁸ A rebellis-magyar jelzők váltakozásával kapcsolatosan még az az eleinte ésszerűnek tűnő feltételezés sem állja meg a helyét, hogy talán a török vagy tatár csapatokkal egyesült erők esetén a lap mindkét fe-

¹²⁹ L. pl.: 1672 október 24., Nr. 724., LG., 1673. február 13., Nr. 756; 1674. július 30., Nr. 908; 1678. január 28., Nr. 1273.

¹³⁰ Jó példa erre az, hogy míg 1680 szeptemberében Thökölyt a felkelők közti „principal man”-ként emlegették, 1682 februárjában pedig már egyértelműen kijelentették, hogy ő az elégedetlenek vezére. LG., 1680. szeptember 23., Nr. 1550., 1682. január 16., február 16., Nr. 1687.; 1696.

¹³¹ LG., 1683. május 7., Nr. 1822.

¹³² LG., 1683. június 7., Nr. 1832.

¹³³ LG., 1684. április 14., Nr. 1921; 1688. február 13. Nr. 2321.

¹³⁴ LG., 1685. március 4., 15., Nr. 2118; 2121., 1686. március 29., június 10., Nr. 2125; 2146., 1687. február 24., Nr. 2220., 1689. február 7., Nr. 2426., 1691. április 16., Nr. 2654.

¹³⁵ LG., 1684. október 2., 30., Nr. 1970; 1978.

¹³⁶ LG., 1685. november 9., 12., Nr. 2085; 2086.

¹³⁷ LG., 1688. július 5., Nr. 2362.

¹³⁸ LG., 1686. október 14., Nr. 2182.

let azok népneve, és nem politikai magatartása alapján nevezte volna meg, hiszen közel hasonló számban szerepel a két kifejezés az idegen erőkkel együtt harcoló kurucok erőire vonatkozólag. Az 1680-as évek végére azonban nem csupán a Thököly mellett álló felkelők jelentős része, hanem a velük szemben alkalmazott, negatív felhangú „rebellis” szó is szinte eltűnt,¹³⁹ ám helye nem maradt betöltetlen, hanem új, eltérő elnevezések váltogatták egymást. A Magyarországon már az 1670-es évek elejétől a bujdosókkal kapcsolatosan elterjedt „kuruc” kifejezés¹⁴⁰ volt az egyik ilyen, ami csak meglehetősen nagy késéssel tűnt fel a lapban, 1690-ben,¹⁴¹ és több előfordulására nem is sikerült rábukkannom. Ezen kívül említésre méltó még a „Thököly követői” (*Teckely's adherents*,¹⁴² vagy *followers*¹⁴³), szóhasználat, de találkozhatunk egy helyen a „régii Thökölysta” (*old Teckelite*)¹⁴⁴ és a „Thököly hívei” (*Teckeleys's Partizans*) szókapcsolatokkal is.¹⁴⁵ Az egyes kifejezések használatát vizsgálva jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a Gazette hasábjain alkalmazott módszer mennyiben hasonlít vagy különbözik a kortárs angliai lapokétól? Erre azon időintervallum vizsgálatával próbálok választ adni, ami amellett, hogy a kuruc mozgalom egyik legaktívabb szakaszát fedi le, egyben a legtöbb újonnan születő lappal is büszkélkedhet a korszakban: az 1679–1682 közti periódussal. Az 1679-ben kirobbant, és három éven át, 1682-ig tartó belpolitikai botrány, a pápista összeesküvés (*Popish plot*) és az annak következményeként a trónöröklés kérdése nyomán kialakult kizárási válság (*Exclusion Crisis*) hatására az angol olvasók figyelve az ország belső történései iránt nagymértékben megnőtt.¹⁴⁶ A krízis miatt a kormányzat nem tudott gátat szabni a rohamosan megjelenő sajtótermékeknek, így 1679-ben már nem is újították meg az 1662-től érvényben lévő cenzúratörvényt. A tilalom feloldásának következtében a kérdéses időszakban kö-

¹³⁹ A rebellisek utolsó említésére Nagyvárad kapitulációs pontjainak közlésekor sikerült lelenium 1692-ben, amikor is az egyezmény egyik tétele kimondta, hogy a győztes erők nem lóhetik agyon a várbán lévő rebelliseket. LG., 1692. június 20., Nr. 2777.

¹⁴⁰ A név eredetére vonatkozólag l.: Nagy L.: „Nem jöttünk égi hadak útján...” i. m. 33–63. A felkelőkre használt első, ismert előfordulása 1671-ből származik: Vass Előd: Az egri pasák levelei az első kuruc mozgalmakról (1671–1683). Az egri vár híradója 19–20. (1986) 30–38.

¹⁴¹ LG., 1690. április 17., Nr. 2550.

¹⁴² LG., 1694. április 26., Nr. 2970.

¹⁴³ LG., 1691. március 19., Nr. 2646.

¹⁴⁴ LG., 1688. január 9., Nr. 2311.

¹⁴⁵ LG., 1691. április 13., Nr. 2653. A „*partisans*” kifejezés ezen kívül jelent még portyázó katonákat is, de itt a szövegkörnyezet miatt inkább a „Thököly hívei” értelmezés a valószínűbb. Egyes magyar kifejezésekkel, mértékegységekkel azonban úgy tűnt, a Gazette nem tudott mit kezdeni, így gyakran a távolságok meghatározásakor többször is „Hungarian Miles”-t adtak használni, a jellegzetes végvártípus, a palánk-fogalmát pedig egy helyen meg is magyarázták: „Palank or Fort”-ként jellemezve azt. LG., 1693. augusztus 28., Nr. 2901.

¹⁴⁶ A belpolitikai válság történetére nézve l.: Borus György: A pápista összeesküvés és a kizárási válság Angliában, 1678–1681. Aetas 24. (2009: 3.sz.) 5–19.; Richard L. Greaves: Secrets of the Kingdom. British Radicals from the Popish Plot to the Revolution of 1688–89. Stanford 1992.; John, P. Kenyon: The Popish Plot. London 2000.; Tim Harris: London Crowds in the Reign of Charles II: Propaganda and Politics from the Restoration until the Exclusion Crisis. Cambridge 1987.; O. W. Furlley: The Whig Exclusionists: Pamphlet Literature in the Exclusion Campaign, 1679–1681. Cambridge Historical Journal 13. (1957) 19–36.; Joseph, T. Huston: Whig Use of Anti-Catholic Propaganda in the Popish Plot. The Michigan Academician 7. (1975.) 275–292.

zel félszáz cenzúrázatlan periodika látott napvilágot, jelentős részük viszont meglehetősen rövid életűnek bizonyult.¹⁴⁷ Sok közülük már a második szám kiadását sem élte meg, a lapok túlnyomó többsége pedig néhány hétig vagy hónapig működött csupán. A tárgyalt időszak kiadványai túlnyomó részben hírlapok voltak, de helyet kaptak közöttük napi politikai vitatémákat és múltbéli történelmi eseményeket felvonultatók is. A hírközlő nyomtatványok azonban felépítésüket és tartalmukat tekintve már sokban különböztek attól a formától, amire a Gazette olvasói szokhattak. A kormányzati felügyelet alatt álló lapban sokáig mellőzött, illetve alaposan megszürt belföldi tudósítások idejét követően ugyanis a szigetország történései iránt érdeklődők az új sajtótermékekből már igényeik szerint elégíthették ki kíváncsiságukat. A Gazette olvasottsága ennek következtében — mint arról már korábban írtunk — jelentősen visszaesett, ám a külföldi értesülések beszerzése terén kialakult, továbbra is jól működő kapcsolatrendszere miatt a kontinensről és az Európán kívüli részekről érkező legtöbb ismeretet még ekkor is ő szolgáltatta. A gyorsan szaporodó versenytársak egy része csak angliai kötődésű, mások viszont bel- és külföldi híreket egyaránt közöltek. Mivel az új keletű lapok által megjelentetett értesülések meghatározó hányadát a belpolitikai történések tették ki, így az a sajátos helyzet állt elő, hogy a kormányzat felügyelete alatt álló sajtóorgánium túlsúlya a kurucok mozgalmára vonatkozó információk közzétételét illetően továbbra is megkérdőjelezhetetlen maradt. Mindezek ellenére a rendelkezésre álló kortárs újságokban található viszonylag kisszámú híradás vizsgálata több lehetőséget is hordoz magában. Első helyen talán arra a kérdésre célszerű választ adni, hogy a gomba módra szaporodó periodikák a Magyarországgal kapcsolatos híreiket vajon mely információforrásból merítették? Volt-e önálló kapcsolatrendszerük, vagy csupán a Gazette tudósításait vették volna át? A rendelkezésünkre álló források az előbbi feltevést látszanak alátámasztani.¹⁴⁸ Arra az esetre, mikor pontos egyezésre találhatunk egy kortárs kiadvány és a Gazette hírei között, jó példa az *Impartial Protestant Mercury Or Occurrences Foreign and Domestick* című lap egyik cikke, amelyben Thököly 1681-ben Lipóthoz írott levelét és az arra adott császári választ közzélték.¹⁴⁹ Ugyanezen levél feltűnt a Gazette oldalain is, a két írás pedig csak formai eltéréseket mutat, tartalmi nem. Mivel azonban a kormányzati felügyelet alatt álló újság cikke később jelent meg, mint hírlaptársáé,¹⁵⁰ így ez esetben egyértelműen látszik, hogy az híreit minden bizonnyal sa-

¹⁴⁷ Ennek hatása már 1679-től fogva érződött, de igazán csak 1680–1681-ben tetőzött igazán, mikor az egy időben létező lapok száma megközelítette az 1640-es évek szintjét, az összes lap egy hónapra levetített megjelenési alkalmát tekintve pedig meg is haladta azt, 1641–1695 között a legkiemelkedőbb értéket érve így el. *Carolyn Nelson – Matthew Seccombe: The Creation of the Periodical Press 1620–1695*. In: *Cambridge History of the Book in Britain*. I–VI. Szerk. John Barnard – D. F. McKenzie. Cambridge 2002. IV. 1557–1695. 534. 25.1-es ábra.

¹⁴⁸ Ezen időszak lapjai értesüléseik túlnyomó részét a kontinentális sajtóból vették át, és csak kisebb hányadát szerezték be levelezőktől vagy utazóktól. *James Runciman Sutherland: The Restoration Newspaper and Its Development*. Cambridge 1986. 125–126.

¹⁴⁹ *Impartial Protestant Mercury Or Occurrences Foreign and Domestick*, 1681. július 1.

¹⁵⁰ LG., 1681. június 27., Nr. 1629. Bár az adott szám „június 27 – 30” keltezéssel látott napvilágot, ám a valós megjelenés ideje sokszor 1,5–2 héttel is meghaladhatta a névleges kiadását. Így volt ez ebben az esetben is, mivel a kérdéses számban egyaránt találhatunk Hágából és Brüsszelből július 4-én, valamint Párizsból július 5-én elküldött tudósításokat is.

ját csatornáin keresztül kellett beszereznie. Az információs rendszer működését leglátványosabban az egyes tudósítások közti eltérésekkel tudjuk szemléltetni. Ennek a kérdéskörnek alapvetően két típusát különíthetjük el: mikor bizonyos hírek csak egy lapban tűnnek fel, máshol nem, illetve mikor ugyanaz a híradás eltérő tartalommal több orgánumban is napvilágot látott. Az előbbi típust talán a következő két eset tárja elénk a legszemléletesebben. 1680-ban a *True News or Mercurius Anglicus* híre szerint Thököly felajánlotta az udvar számára, hogy áttért a katolikus hitre, ha feleségül veheti Zrínyi Ilonát.¹⁵¹ Ennek az információnak, kiváltképp az első állításnak viszont feltehetőleg sokkal nagyobb visszhangot kellett volna keltenie, ám sem más kortárs kiadványban, sem a Gazette aktuális számaiban nem akadhatunk a nyomára. Ez már csak azért is különös, mert a Gazette gyakorta a bemutatott esettől jóval kisebb horderejű ügyeket is leköszölt, azért viszont, hogy ebben az esetben ez nem történt meg, valószínűleg az információforrás megkérdőjelezhető szavahihetősége tehető felelőssé. Ehhez hasonlóan szintén nagyobb figyelmet kellett volna kapnia a *Protestant Courant Imparting News Foreign and Domestick* című kiadvány tudósításának is, ahol 1682 tavaszán arról írtak, hogy Thököly néhány hajdúját meg nem nevezett személy(ek) 200 dukátért felbérelték vezérük megölésére. Ám az összeesküvést még idejében leleplezték, a tervezett merénylet kijelölt végrehajtói ezt látva viszont nem várták meg, hogy felelősségre vonják őket, hanem üldözőiket megelőzve elmenekültek a rájuk váró büntetés elől.¹⁵² Az imént bemutatott, szenzációgyanús hírek valószínűleg kétes hitelük miatt nem jelentek meg más orgánumban, ám velük ellentétben léteztek olyan tudósítások is, amelyeket bár az előbbiekhöz hasonlóan szintén nem találhatunk meg a Gazette oldalain, ennek ellenére viszont nem helyezkedtek szembe annak írásaival, sőt, inkább kiegészítették azok tartalmát. Ezt tárja elénk az *English Intelligencer* példája is. A lap 1679. augusztus 30-án megjelent száma arról tudósított, hogy a bujdosók két fővezére elfogadta az uralkodó ajánlatát, és kinyilvánította, hogy hajlandó a szolgálatába állni, továbbá erre kötelezni híveiket is.¹⁵³ A Gazette kicsivel később, szeptember elején már úgy írt minderről, hogy megtörtént a felkelőkkel való kiegyezés, akik számára engedélyezték a szabad vallásgyakorlatot és visszaadták birtokaikat.¹⁵⁴ Míg az előbbieken ismertetett példa során egy esemény rekonstruálása végezhető el a két különböző, egymásnak nem ellentmondó beszámoló egybegyűrésével, addig a következő szemelvény már nem csupán a másik híradást kiegészítő, hanem azzal szembehelyezkedő információkat is tartalmaz. A vizsgálat tárgyául szolgáló eseményt az 1679. november 6-án Szikszó mellett lezajlott ütközetről szóló két leírás alkotja. A történetekkel kapcsolatosan napvilágot látó egyik tudósítás a London Gazette, a másik a *Mercurius Anglicus or The Weekly Occurrences Faithfully Transmitted* hasábjain látott napvilágot. A Mercurius Anglicus egy 1679. november 25-i keltezésű prágai közlésre hivatkozva számolt be a történetekről, né-

¹⁵¹ True News or Mercurius Anglicus, 1680. március 31.

¹⁵² Protestant Courant Imparting News Foreign and Domestick, 1682. április 24.

¹⁵³ English Intelligencer, 1679. augusztus 30.

¹⁵⁴ LG., 1679. szeptember 1., Nr. 1439.

hány nappal megelőzve cikkével konkurensét. A Gazette december 4-i számában ugyancsak találkozhatunk egy november 25-i prágai tudósítással, ám abban az ütközetről még nem tettek említést. A lap csak egy héttel később adott hírt az összecsapásról, írását pedig egy december 2-án keltezett prágai jelentésre hivatkozva tette közzé. Ebből a példából is jól látható tehát, hogy a két sajtóorgánumnak minden bizonnyal eltérő hírszerzési kapcsolathálózattal kellett rendelkeznie, ami a fentiekén kívül még az elbeszélések által közölt ismeretek közti eltérésekben illetve részleges ellentétében is megmutatkozik. A továbbiakban a szóban forgó írásokat idézném:

Mercurius Anglicus or The Weekly Occurrences Faithfully Transmitted:

„Értesülésünk szerint a magyarországi rebellisek 200 császári katonát vágtak le, és számos magas rangú vezetőt foglyul ejtettek. Arról is tájékoztattak, hogy [a rebellisek] arra kérték a budai pasát, hogy biztosítson számukra szabad átvonulást területén, hogy Alsó-Ausztriára csaphassanak, de azt mondják, a basa visszautasította kérésüket, habár pénzt is ígértek a számára.”¹⁵⁵

London Gazette: „Magyarországon összecsapás történt a császári erők és a rebellisek között, amelyben az előbbieket menekülésre kényszerültek. *Gersdorf* alezredes fogságba esett, továbbá négy kapitány, hat hadnagy és 500 katona életét vesztette.”¹⁵⁶

Az egyes hírek közti hasonlóságok és különbségek vizsgálatán kívül azonban érdemes szót ejtenünk a fentiek során már bemutatott, a felkelés résztvevőire gyakran használt jelzők, az „elégedetlenek” (malcontenten) és rebellisek (rebells) megjelenéséről is a korszak lapjaiban. Arra, hogy egy adott újságban mindkét elnevezés feltűnt volna az 1679–1682 közötti időszakban, csupán három példát sikerült fellelnem. Első helyen az *Impartial Protestant Mercury Or Occurrences Foreign and Domestick* című lapot érdemes megemlíteni, amelyben annak ellenére, hogy az orgánum egy éves működése során folyamatosan elégedetlenként jellemezte a kurucokat, (bár jobbára a velük kapcsolatos hírek csak a béketárgyalásokkal és csapatmozgósításokkal voltak kapcsolatosak) addig az egyik lapszámban ugyanazon tudósításon belül mindkét szóban forgó kifejezés egyaránt felbukkant. Vajon mi lehetett ennek az oka? Pusztán véletlen csupán, vagy a Gazette-nél megfigyelt törvényszerűségnek lehetünk itt is tanúi? A választ a híradás pontos elemzése adhatja meg számunkra. A kérdéses írás elején ugyanis még elégedetlenekről írtak, akikhez török és erdélyi segélycsapatok csatlakoznak. A beszámoló második felében viszont már arról tudósítottak, hogy egy, az előbbinél újabb keletű hír szerint a magyarországi helyzet rendezésére jó remény van, és azok a települések, amelyeket a rebellisek elfoglaltak, hadászati szempontból csekély fontosságúak csupán.¹⁵⁷ Ezek alapján látható, hogy a közlés első felében a harcra gyülekező, ám még fegyveres konfliktusba nem bocsátkozók elégedetlennek, míg a második részben viszont már a

¹⁵⁵ *Mercurius Anglicus or The Weekly Occurrences Faithfully Transmitted*, 1679. december 6.

¹⁵⁶ LG., 1679. december 11., Nr. 1468.

¹⁵⁷ *Impartial Protestant Mercury or Occurrences Foreign and Domestick*, 1681. október 21.

harci cselekményekben részt vevők rebellisnek minősültek. Hasonló példára lelhetünk egy másik kiadvány, a *Mercurius Civicus or An Account of Affairs Both Forreign and Domestick* című, mindössze egy hónapon keresztül működő lapban is. Ennek egyik számában ugyanazon íráson belül két, magyar vonatkozású hír is napvilágot látott. Míg az első szerint az elégedetlenek újra nagy számban gyülekeznek és ellenségeskedésbe kezdenek, addig a másik arról tudósított, hogy miközben Thököly megegyezett a törökkel a rebelliseknek nyújtott katonai támogatás felől, addig Strassaldo generális irányába azt a látszatot keltette, hogy hajlandó tűzszünetet kötni.¹⁵⁸ Az általam fellelt harmadik példa a *True News or Mercurius Anglicus* című orgánumhoz kapcsolódik. Az újság fél éves működése során több alkalommal is a lázadónak nevezte a felkelőket, e gyakorlata alól viszont egy híradása képez kivételt, ahol az utóbbi két esethez hasonló eljárással találkozhatunk. A leírás első felében elégedetlenként emlékeztek meg a kurucokról, mikor arról írtak, hogy azok tárgyalnak az udvarral, és megemlézték — mint arról korábban már szót ejtettünk — Thököly ajánlatát, aki állítása szerint hajlandó felvenni a katolikus hitet, hogy feleségül vehesse Zrínyi Ilonát. A hír következő részében azonban már lázadóként írtak róluk, akik ellen az uralkodó a folyamatban lévő tárgyalások ellenére újabb seregeket küld a határ felé. Ennek oka a lap szerint a kormányzatnak a rebellisek felé tanúsított bizalmatlansága volt, mivel attól féltek, hogy azok visszavonóják feltételeiket, és tárgyalásukkal csak időt akarnak nyerni egy újabb háborúskodásra.¹⁵⁹ Ugyanebben a lapban a kurucok nem sokkal később a két oldal közötti alkudozások ellenére újra rebellisként jelentek meg, aminek oka valószínűleg az lehetett, hogy a kérdéses híradás szerint a bécsi követekkel folyó alkudozásokkal párhuzamosan azok már Erdélytől és a töröktől is garanciát kaptak fegyveres támogatásukra.¹⁶⁰ Itt tehát már az is elég volt a rebellis jelző elnyeréséhez, ha a felkelők csak látszólagosan próbáltak meg egyezkedni a kormányzattal, valódi szándékaik viszont állítólag teljesen ellenkezőek voltak azzal, mint amit az udvar irányába mutattak. A felvonultatott rövid összefoglaló alapján joggal gondolhatnánk, hogy a korábban bemutatott tendencia teljes körűen kiterjedt a kortárs periodikákra, hiszen a harcban állók, illetve a császárt tárgyalásaikkal megtévesztők rendszerint rebellisek, míg az udvarral őszinte szándékkal egyezkedők elégedetlenek csupán. A fenti példákon kívül találunk azonban néhány kisebb kivételt is, aminek okát talán az újonnan megjelenő lapok és olvasóik egy részének a magyarok ügye miatt érzett szimpátiájában kereshetjük.¹⁶¹ A *Protestant Oxford Intelligence or Occurences Forraign and Domestick* című új-

¹⁵⁸ *Mercurius Civicus or An Account of Affairs Both Forreign and Domestick*, 1680. április 14.

¹⁵⁹ *True News or Mercurius Anglicus*, 1680. március 31.

¹⁶⁰ *True News or Mercurius Anglicus*, 1680. május 1.

¹⁶¹ Továbbá: *Kropf L.*: Az angol Thökölisták. i. m.; *Fest S.*: Régi angol költemények i. m.; *N. I. Matar*: The Renegade in English Seventeenth-Century Imagination. *Studies in English Literature*, 1500–1900. 33. (1993) 500. Külön ki kell emelni, hogy a Thököly-felkelés visszhangját és megítélését az angol politikai erők többször is saját aktuális céljaikra használták fel. Ennek egyik legszembetűnőbb példája talán a pápista összeesküvés botrányát kihozzantó Titus Oates állítólagos nyílt levele Thököly Imréhez. L: Dr. Oates Answer to Count Teckly's Letter, Giving Him a True Account of the Present Horrible Plot. H. n., 1684?

ság¹⁶² például 1681 tavaszán a harcban álló felkelőket is elégedetlennek nevezte,¹⁶³ csakúgy, mint a *Moderate Intelligencer*¹⁶⁴ 1682 nyarán, amikor egyik írásában ugyanezt a kifejezést használta a már régóta fegyveres küzdelmet folytató katonaságra.¹⁶⁵

Vallásügyi kérdések

A vallásügyi téren korábban véres tapasztalatokat szerzett Angliában az 1670-es évek elejétől fogva újra felerősödött a katolikusellenes hangulat, aminek egyik fő oka az volt, hogy II. Károly Franciaországgal kötött szövetséget a Hollandia ellen vívott háború során,¹⁶⁶ majd pedig az 1679-ben kirobbant pápista összeesküvés vádja és *Jakab* yorki herceg (a későbbi II. Jakab) trónra lépését megakadályozni kívánó belharcok fokozták a katolikusokkal szembeni elégedetlenséget.¹⁶⁷ E tényezők figyelembe vétele mellett tehát érdemes megvizsgálni azt, hogy a Gazette, illetve annak bécsi tudósításai vajon mennyit árultak el a felkelés okainak egyik fő alappilléret képező vallásügyi kérdésekkel kapcsolatosan? 1670 októberében a lap szerint a magyarországi lakosság rendkívül békétlen volt, mivel az összeesküvés vádja alá helyezett személyeket a királyság törvényei ellenére hurcolták el külföldre, holott az ország saját börtöneibe kellett volna vinni őket és az ország saját bíráinak lett volna szükséges felettük ítélni.¹⁶⁸ Egy másik számban azt is megemlézték, hogy az uralkodó által összehívott tanács számtalan embert gyanúsított meg a rebellióban való részvétellel, akik csak Erdélybe való meneküléssel vagy vagyonuk átadásával tudták megmenteni életüket.¹⁶⁹ 1672 tavaszán a Gazette beszámolt bizonyos protestáns funkcionáriusok cseréjéről, akiknek helyébe katonaság felügyelete alatt római katolikusokat ültettek.¹⁷⁰ Nem sokkal később a posztjukból elhelyezett magisztrátusok az udvarba küldtek követeket, akik a velük való bánásmódot sérelmezték, mivel az uralkodótól azt remélték, hogy békében élhetnek, és nem azt, hogy régi szabadságaikat elveszi tőlük.¹⁷¹ Augusztusban újra a vallással kapcsolatos kérdésekre célozgattak, ugyanis — mint írták — református oldal-

¹⁶² Fennállt: 1681. március 10. – 1681. március 28.

¹⁶³ Protestant Oxford Intelligence or Occurrences Forraign and Domestick, 1681. március 28.

¹⁶⁴ Fennállt: 1682. augusztus 23. – 1682. szeptember 28.

¹⁶⁵ Moderate intelligencer, 1682. augusztus 23.

¹⁶⁶ *Borus György*: Az 1673-as fordulat Angliában: a dicsőséges forradalom előfeltétele. Aetas 23. (2008: 2. sz.) 5–18. Érdekesség, hogy alkalmanként maga a London Gazette is úgy tűntette fel XIV. Lajost, mint a „legkeresztényibb királyt” (The most christian King). Pl. LG., 1680. január 22., Nr. 1480.

¹⁶⁷ A katolikusokkal szembeni gyűlölet olyan magas fokra hágott, hogy 1679–81 között még úgynevezett pápa-égető ceremóniákat is tartottak, amelynek során a katolikus egyházfőt megszemélyesítő képmást hordoztak végig London utcáin pápa-beiktatási ceremóniát utánózva, majd elégették azt. *Sheila Williams*: The Pope-Burning Processions of 1679, 1680 and 1681. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. 21. (1958) 104–118.; *Harris, T.*: London crowds i. m. 103–105.

¹⁶⁸ LG., 1670. október 17., Nr. 514.

¹⁶⁹ LG., 1671. január 26., Nr. 543.

¹⁷⁰ LG., 1672. április 25., Nr. 672.

¹⁷¹ LG., 1672. május 16., Nr. 678,

ról sok panasz hallatszik az ellenük bevezetett kemény eljárásokkal szemben.¹⁷² Szeptemberben az újság azt közölte, hogy „Magyarországgal kapcsolatban bizonyos elégedetlenségről beszélnek az emberek között a vallás dolgai miatt, de remélhető, hogy kormányzatunk (!) kiváló gondoskodásával a dolgok újból békében és csöndességben lesznek”.¹⁷³ Októberben a Gazette közreadta a felkelők főbb követeléseinek pontjait is, amelyből kiemelte, hogy a bujdosók szerint harcuk fő oka a szabad vallásgyakorlat elnyomása.¹⁷⁴ 1674-ben a bécsi svéd követ Lipóthoz intézett, a magyar ügy megoldását sürgető javaslatait ismertette a lap, aminek lényege abban állt, hogy az uralkodó folytasson tárgyalásokat és garantálja a szabad vallásgyakorlatot, ily módon csendesítse le a felkavart országot.¹⁷⁵ Mint azt egy 1678-as írás is megerősíti, a császár számára nem a közkegyelem vagy az elkobzott javak visszaadása jelentette a legnagyobb gondot, hanem a szabad vallásgyakorlat, amelynek elfogadásába a hozzá intézett kérések ellenére nem ment bele.¹⁷⁶ Egy idő után azonban a kormányzat e téren tett visszaéléseiről nem, csupán a felkelők követeléseiről¹⁷⁷ és a császárnak azokkal kapcsolatos lépéseiről tudósítanak, amely folyamat egészen az 1681-es soproni országgyűlésig tartott.¹⁷⁸ Ennek ellenére, ha Bécsből nem is, de más úton mégiscsak eljutottak külföldre az udvar tevékenységének azon elemei, amelyeket talán, ha tehettek volna, inkább titokban tartanak. 1675 májusában ugyanis Nápolyból adtak hírt az oda érkező magyarországi, 30-40 protestáns gályarab prédikátorról, akiket „azonnal gályákba raktak, hogy amíg csak élnek, ott maradjanak” – tudósítottak.¹⁷⁹ Bécs nem tudta útját állni annak, hogy Anglia megismerje a Magyarországgal kapcsolatos vallásügyi híreket, mivel a Gazette-on kívül önálló nyomtatványokban több, e témával foglalkozó kiadvány is elhagyta a nyomdát az 1670-es években.¹⁸⁰ Sok vallásügyi sérelmet meg sem említett a

¹⁷² LG., 1672. augusztus 1., Nr. 700.

¹⁷³ LG., 1672. szeptember 16., Nr. 713.

¹⁷⁴ LG., 1672. október 24., Nr. 724.

¹⁷⁵ LG., 1675. február 1., Nr. 961. Ezen pontok egyébként nem sokkal később nyomtatásban is napvilágot láttak angol nyelven: [Bengt Gabrielsson] *Oxenstierna: The case of the persecuted and oppressed Protestants in some parts of Germany and Hungary laid open in a memorial, which was lately presented at Vienna to His Imperial Majesty, by His Majesty the King of Sweden's Ambassadors Extraordinary, the Count of Oxenstierna*. London 1674/1675.

¹⁷⁶ LG., 1678. május 9., Nr. 1302.

¹⁷⁷ Mint pl. 1678-ban és 1679-ben, amikor a bujdosók és követeik a lap szerint több alkalommal is szorgalmazták a szabad vallásgyakorlatot és a vallásügyi helyzet rendezését. LG., 1678. november 4., Nr. 1353; LG., 1679. február 27., Nr. 1386.

¹⁷⁸ Így például arról, hogy a császár 1675-ben kiengedett több, vallási ügyek miatt bebörtönzött személyt. LG., 1675. április 12., Nr. 981.

¹⁷⁹ LG., 1675. május 31., Nr. 995.

¹⁸⁰ [Név nélkül]: A short memorial of the most grievous sufferings of the ministers of the Protestant churches in Hungary. By the instigation of the popish clergy there. And of the release of such of them as are yet alive, nineteen of them having died under the cruelties of their persecutors, and obtained the glorious crown of martyrdom. London 1676.; Leírása: Köpeczi B.: Magyarország a kereszténység ellensége i. m. 125.; [Név nélkül]: A brief narrative of the state of the Protestants in Hungary; and the sufferings and persecutions of the ministers of Christ for religion in that kingdom. With allowance. London 1677.; [Név nélkül]: A most horrid but true copy of a publick confession of faith, exactly translated out of the original language of the Roman Catholicicks in Hungaria. London 1679.

lap, csak későbbi utalásokból vagy indirekt módon lehet rájuk következtetni, mivel ha mindazon engedmény és lépés bekövetkezett vagy eredményre vezetett volna, amelyet közöltek, minden bizonyára nem lett volna szükség azok további követelésére. Ezt a leghatásosabban talán egy 1679-es tudósítás szemlélteti, ami szerint az elégedetlenekkel megtörtént a dolgok „elsimítása”, a bujdosóknak visszaadták birtokaikat és engedélyezték számukra a szabad vallásgyakorlatot.¹⁸¹ Az ilyen és ehhez hasonló, sokszor hangoztatott engedmények ellenére a felkelők azonban továbbra is kitartóan követelték az állítólagos engedmények kiszélesítését vagy megvalósítását, ami a sorok közt olvasni tudó számára egyértelmű üzenet volt. A vallásügyi kérdésen belül meg kell említeni, hogy a lap már 1670-től kezdve szinte folyamatosan a törökkel való összejátszással vádolja meg a kurucokat, de ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy a porta segítsége csak korlátozott jellegű, és általában kvártély vagy csekélyebb fegyveres erő biztosításában ki is merül. Annak ellenére, hogy Sztambul többször is igyekezett Bécsset meggyőzni az ellenkezőjéről, a törökkel való szövetség bélyege fennállása során végigkísérte a mozgalmat az újság oldalain.

A „békét óhajtók”

A már említett, két oldal között folyamatosan zajló tárgyalások, majd azok sikertelenségéhez fűzött vélemények több alkalommal is tükröződtek az egyes híradások sorai között, amelyeket a későbbiekben már a felkelést egy személyben vezető Thököly szándékainak őszinteségével kapcsolatos kommentárok sora követett. A császár által kezdeményezett első békekötési kísérletek megfeneklése után mind több értesülés szólt arról, hogy a bujdosók a béketeremtés valódi kerékkötői. Egy 1677-es írás szerint a rebellesek megvetéssel utasították vissza az uralkodó által felajánlott amnesztiát,¹⁸² amit a következő évben is megismételtek, mivel Lipót a szabad vallásgyakorlat engedélyezésével kapcsolatosan nem akart engedni.¹⁸³ A lapban a felkelőkkel ellentétben a császár megbékélés utáni őszinte vágyát soha sem érte kritika, sőt, nem egy alkalommal dicsérték is e szándékát.¹⁸⁴ A mérleg nyelve azonban ekkoriban nem a közkegyelem, hanem a vallás ügye volt, mivel a lap szerint a bujdosók kinyilvánították, hogy a királlyal minden témával kapcsolatban hajlandóak egyezkedni, csupán a jezsuitákat nem tűrik tovább az országban.¹⁸⁵ 1679-ben is a béke iránt sokat fáradozó elégedetleneket emlegetnek,¹⁸⁶ de egy esztendő múlva már arról írnak, hogy az uralkodó kezdeményezései velük szemben haszontalannak bizonyultak.¹⁸⁷ Ekkor a lehetséges forgatókönyvek már annyira rossznak tűntek, hogy

¹⁸¹ LG., 1679. szeptember 1., Nr. 1439.

¹⁸² LG., 1677. augusztus 6., Nr. 1223.

¹⁸³ LG., 1678. május 9., Nr. 1302.

¹⁸⁴ Mint 1678-ban, amikor is egy írás szerint az uralkodó legfőbb óhaja a magyar ügy rendezése volt, főleg az utóbbi évek folyamatos zavargásaiban szenvedő szegény lakosok iránti szánalomból. LG., 1678. június 3., Nr. 1309.

¹⁸⁵ LG., 1678. december 12., Nr. 1364.

¹⁸⁶ LG., 1679. augusztus 11., Nr. 1433.

¹⁸⁷ LG., 1680. július 12., Nr. 1529.

Lipót augusztusban a hozzá küldött követek kéréseit valósággal lesöpörtte az asztalról, és kinyilvánította, hogy amint lejár az éppen érvényben lévő tűzszünet, megtámadja a rebelleket.¹⁸⁸ A kilátástalanná váló helyzetből az első reménysugarat Thököly feltűnése jelentette az udvar számára, akiben először kétkedve bár,¹⁸⁹ de bizakodtak,¹⁹⁰ reményeiket azonban a kuruc vezér török kapcsolatairól szóló értesülések egyre kevésbé támasztották alá.¹⁹¹ 1681 őszén azonban, amikor is Thököly nem jelent meg a soproni országgyűlésen, sőt, újabb hadjáratot indított, már Bécsben is elítélően nyilatkoztak róla, mondván, hogy ő és főemberei a „szabadság és vallás” jelszavai alatt becsapták és nagy kínokba vezették a népet, az általuk hangoztatottak pedig csupán saját törekvéseik és nyugtalan természetük fedezésére használtak fel.¹⁹² Az 1682-es év eseményeit követően Thököly megítélése is egyértelművé és visszafordíthatatlanná vált. 1684 elején már úgy írnak róla, mint aki makacsul kitart rebelliója folytatása mellett, azon főurakat, akik el szándékoztak tőle szakadni, a halálba küldi, a császárhoz kegyelemért folyamodókat pedig tűzzel-vassal fenyegeti.¹⁹³ 1684-ben már nyíltan kimondták azt, hogy a kuruc vezér tárgyalásai mögött semmi őszinte szándék sincs, pusztán az időnyerés vágya,¹⁹⁴ később pedig már az egész háború fő kiobbantójaként tüntették föl,¹⁹⁵ és ennek a vélt felelősségének tulajdonították azt is, hogy 1685 őszén „két másik emberrel együtt” kizártak a meghirdetett közkegyelemből.¹⁹⁶

Egy sokszor eltemetett ember és mozgalom

A korabeli olvasóknak valószínűleg nem tűnt fel túlságosan azon állítás folyamatos hangoztatása, amely az újság több évtizednyi anyagát utólag egyszerűen átvizsgáló számára sokszori ismétlődésével hívja fel magára a figyelmet. A lap ugyanis meglehetősen gyakran közölt olyan híreket, amelyek a kurucok teljes felbomlásáról vagy totális vereségéről szóltak, ezeket azonban utólag, ahogyan újra számolni kellett a bujdosók erejével, kénytelen volt helyesbiteni. Hasonló híradások láttak napvilágot a mozgalom vezetőjével, Thökölyvel kapcsolatosan is, aki a beszámolók szerint nem egy alkalommal épphogy csak megúszott egy-egy ütközetet, egészségi állapota pedig közel akkora mértékben fenyegette életét, mint a császáriak,¹⁹⁷ akik újból-és újból megpróbálták véghezvinni azt, aminek kivitelezésében a természet oly sokszor kudarcot vallott: megölni — vagy legalábbis foglyul ejteni — Thökölyt.¹⁹⁸ A hadi helyzet fordulá-

¹⁸⁸ LG., 1680. augusztus 9., Nr. 1537.

¹⁸⁹ LG., 1680. szeptember 23., Nr. 1550.

¹⁹⁰ LG., 1680. október 4.; Nr. 1553.

¹⁹¹ LG., 1682. január 23., Nr. 1689.

¹⁹² LG., 1681. szeptember 15., Nr. 1652.

¹⁹³ LG., 1684. február 7., március 10., Nr. 1902; 1911.

¹⁹⁴ LG., 1684. június 19., Nr. 1940.

¹⁹⁵ LG., 1685. december 7., Nr. 2093.

¹⁹⁶ LG., 1685. szeptember 3., Nr. 2066.

¹⁹⁷ A témára nézve l. *Thallóczy Lajos – Győry Tibor: Thököly Imre betegsége. Századok* 40. (1906) különnyomat.

¹⁹⁸ Első alkalommal 1683 telén értesülhetnek az olvasók róla, hogy Thököly „*nagyon beteg*” – L.G., 1683. december 20., Nr. 1888. Hosszú szünetet követően 1690 tavaszán ugyanerről szóltak a

sával 1685-től kezdődően ugyanis már a felkelők vezetője is nehezebb körülményekkel szembesült: az év elején vívott ütközetből egyes információk szerint csupán épphogy megmenekült,¹⁹⁹ majd nem sokkal később hasonlóképp szoros kapcából sikerült magát kivágnia 1684 októberében Eperjesnél.²⁰⁰ 1685. július 27-én *Schultz* tábornok készítette éjszaka gyors távozásra egy várából,²⁰¹ egy évre rá, mikor Szeged közelében *Ahmet* török basával állítólag Munkács felmentésére gyűjtöttek nagyobb hadat, *Mercy* generálisnak sikerült rajtuk ütnie, a súlyos vereség után pedig Thököly és török vezértársa is csupán a Tisza átúszásával tudta bőrét megmenteni.²⁰² Szerencséje azonban továbbra sem hagyta el, annak ellenére, hogy röviddel e történések után, Erdélybe való sikertelen betörésekor, újra csak egy hajszál választotta el üldözői fegyvereitől.²⁰³ 1688 elején a Körös mellett állomásozó csapatait *Heissler* generális lepte meg azzal, hogy a váratlanul befagyott folyón átkelve megtámadta Thököly táborát, aki állítólag magát a csatát sem várta ki teljesen, hanem még a harc elején testőrségével együtt a környéket övező sűrű erdők adta takarást kihasználva kereket oldott.²⁰⁴ Ugyanakkor volt, hogy nem csupán a külföldi katonaság, hanem a magyar hajdúk is okoztak forró pillanatokat a számára. A fejedelem ugyanis egyszer épp Lippán tartózkodott, amikor török portyázókat üldöző hajdúk érkeztek váratlanul a városba, közülük kb. negyvenen be is törtek a kuruc vezér házába, aki állítólag csak két török segítőjének köszönhetette, hogy egérutat nyerhetett és sikerült a várba feljutnia.²⁰⁵ Kalandos élete azonban tovább kísérté. 1688 telén, miközben Thököly Vidinben tartózkodott, 1500 rác katona közeledett a városhoz, hogy rajtaüssön a körülbelül ugyanekkora erővel ott tartózkodó vezéren. Tervezett éjszakai támadásuk azonban nem járt sikerrel, aminek okai állítólag azok a seregből kivált magyarok voltak, akik értesítették a mit sem sejtő Thökölyt, aki ezt kihasználva már felkészülve várta az életére törőket, súlyos veszteségeket okozva így számukra.²⁰⁶ Az utolsó, kalandos úton szerzett sebesüléséről érkezett hír 1689-ben arról szólt, hogy a fejedelem egy Niš környéki akció során vett részt aktívabb módon az ütközetben, mint az a kor számos hadvezérénél szokás volt, aminek következtében Vidinbe kellett vinni és hosszabb ideig ott gyógykezeltetni.²⁰⁷ Ha az angol közönségnek pedig még ez sem lett volna elég, akkor meg kell jegyeznünk, hogy az 1680-as évek közepétől kezdve kialakított regényes, romantikus képet csak tovább színesíthették

hírek, majd egy évvel később újra csak ezen állítást olvashatták az érdeklődők. Akkor Thököly éppen Vidinben feküdt, a vele kapcsolatos tudósítás útja pedig Erdélyen és Bécsen keresztül vezetett Angliába. 1697-ben újra csak felbukkant egy hasonló információ, amikor is a kuruc király az új nagyvezér által összehívott tanácskozáson nem bírt megjelenni gyengélkedése miatt. LG., 1690. március 12., Nr. 2644.; 1691. március 26., Nr. 2648., 1697. december 16., Nr. 3350.

¹⁹⁹ LG., 1685. január 8., Nr. 1998.

²⁰⁰ LG., 1684. október 6., Nr. 1971.

²⁰¹ LG., 1685. július 27., Nr. 2055.

²⁰² LG., 1686. május 13., Nr. 2138.

²⁰³ LG., 1686. július 1., Nr. 2152.

²⁰⁴ LG., 1688. február 27., Nr. 2325.

²⁰⁵ LG., 1687. június 16., Nr. 2252.

²⁰⁶ LG., 1688. november 29., Nr. 2406.

²⁰⁷ LG., 1689. május 30., Nr. 2458.

azon híradások, amelyek Thököly feleségének, Zrínyi Ilonának Munkács ostroma során tanúsított kitartását, majd a fogságba esett asszony kiváltását kísérték. Bár a kuruc vezér élete állandóan kockán forgott, de míg őt csak halála esetén lehetett volna végleg kiírni a történelem színpadjáról, addig az általa átvett, majd megreformált mozgalom korai szakaszával kapcsolatosan jóval kevesebb is elég volt ahhoz, hogy a tudósítók a bujdosók szerveződésének végét hirdethessék. A felkelés szinte még ki sem robbant, de sokan már azonnal elkönnyvelték csúfos bukását. A Gazette már 1670 nyarán arról írt, hogy a császári seregek eredményesen nyomulnak előre Magyarországon, és remélhetőleg rövid időn belül képesek az országot újra engedelmességre bírni.²⁰⁸ Két évvel később, 1672 decemberében egyenesen arról olvashatunk, hogy a rebellesekre mért vereség után már nem kell félni attól, hogy bármilyen további ellenállást ki tudnának fejteni, településeik sorra állnak át, megmaradt erőik pedig erdélyi és török területre menekülnek, ám mivel ott menedéket kapnak, félő, hogy később még bajt okozhatnak.²⁰⁹ A döntéshozók félelme hamarosan beigazolódtott, és kénytelenek voltak beismerni tévedésüket: *„azt gondoltunk, hogy a rebellesek közül azok, akiknek sikerült megmenekülniük, tanultak társaik példájából”* – írták, majd kifejtették, hogy csatlakozniuk kellett, mert a lázadók újra erőre kaptak és rajtaütöttek több császári csapaton is.²¹⁰ 1674 elején már a felkelők portai segítség hiányában való szétszóródásáról adtak hírt,²¹¹ majd azt valószínűsítették, hogy a bujdosók az újonnan adott vallásügyi engedmények hatására minden bizonnyal leteszik a fegyvert és az uralkodó szolgálatába állnak.²¹² Ez azonban ekkor sem történt meg. 1674-ben többes szám első személyben közölték, hogy *„nagy reményben vagyunk (!), hogy a rebellesek ez után semmi jelentős dolgot nem lesznek majd képesek megkísérelni”*, a bizakodás okaiként pedig a felkelők között lévő ellenségeskedést és megosztottságot hozta fel a lap.²¹³ Néhány év után azonban tudomásul kellett venni az udvarnak azon általánosságban tapasztalható jelenséget, amelyet egy jelentés ily módon tárt az olvasók elé: *„a rebellesek a nemrég elszenvedett számos vereségük ellenére is folyamatosan erősödnek”*.²¹⁴ A szüntelen csatlakozások után 1677-ben szinte már indulatosan adtak hírt arról, hogy bár azt remélték, hogy *„a lázadók végre leteszik a fegyvert a felajánlott kegyelem és javaik visszaadása fejében, e helyet most arcátlanabbak, mint valaha”*.²¹⁵ Ezt követően egy időre mindenkinek be kellett látnia, hogy a mozgalom erejével annak minden veresége ellenére továbbra is komolyan számolni kell, ám idővel a kurucok sikereit már nem pusztán saját erejüknek, hanem főleg a hozzájuk érkező külföldi segítségnek tulajdonították. Az 1678-as hadjáratban meg is jegyezték, hogy valószínűleg a rebellesek egész nyáron nem lesznek képesek jelentős erőt összegyűjteni, főleg úgy nem, ha a len-

²⁰⁸ LG., 1670. június 6., Nr. 476.

²⁰⁹ LG., 1672. december 9., Nr. 737.

²¹⁰ LG., 1672. december 2., Nr. 735.

²¹¹ LG., 1674. január 22., Nr. 854.

²¹² LG., 1674. február 5., Nr. 858.

²¹³ LG., 1674. november 16., Nr. 939.

²¹⁴ LG., 1676. július 17., Nr. 1113.

²¹⁵ LG., 1677. május 14., Nr. 1199.

gyel király is hátráltatja vagy kivonja a náluk lévő segédcsapatokat.²¹⁶ A külföldi erősítés viszont megérkezett, a felkelők katonái pedig sikerrel használták fel azt. Az ezen év novemberében vívott ütközet tanulságai is a külhomból érkező seregek fontos szerepét hivatottak láttatni, ugyanis egy fogságba esett kuruc tiszt szerint a megvert, állítólag 8000 fős had jelentős részben németekből, lengyelekből és kozákokból állt, és abban alig voltak magyarok – írta a lap.²¹⁷ Egy év múlva újból a bujdosók felbomlását híresztelték, akiknek állításuk szerint már sehol sem volt több 2-300 katonánál egy csapatban, és reménykedtek benne, hogy ha ez így folytatódik, akkor véget érhet a sokat szenvedett királyságot fölkavaró zűrzavar.²¹⁸ Ezen időszakot követően azonban már a katonai sikerek azonnali eredményéhez vagy a kuruc mozgalom önmagától való felbomlásához nem sok reményt fűztek, egyedül a tárgyalásos megoldásban látták annak lehetőségét, hogy véget vet az országban uralkodó felkavart állapotoknak. Összegzőként kijelenthető tehát, hogy azon angol olvasók előtt, akik figyelemmel kísérték a kurucok és Thököly dolgait, egy hamvaiból újból és újból feltámadó, a történelem viharaival dacoló felkelés és egy számtalan kalandos elemmel átsozott hadvezér életképe elevenedhetett fel.

Meddig él a hírnév?

A híres ókori hadvezérhez és politikushoz, *Themisztoklész*hez kapcsolódik az a történet, mi szerint ifjúkorában a tengerparton járva apja partra vetett hajóroncsokat mutatott neki, mondván, hogy a nép is így bánik vezetőivel, amikor már nincs rá szüksége.²¹⁹ Thököly, aki az 1680-as évek második felétől egyre inkább nem a felkelők vezéréként, hanem török és tatár hadak parancsnokaként kamatoztatta tehetségét, vajon lassacskán a hatalmi paletta szélére kerülve ugyanezt az elfeledést tapasztalhatta úgy katonái, mint az angol olvasók közönség részéről? Esetleg az 1690-es évek végére teljesen háttérbe szoruló fejedelem magánélete magán viselhetette még korábbi hírneve következményeit, és lehetett még annyira érdekes személyiség, hogy a vele kapcsolatos, a nagypolitika eseményeit nem befolyásoló hírek korábbi tevékenysége hálás utójátékeként helyet kaphassanak a *Gazette*-ban? Időközben a média ugyanis újabb és újabb hősokeket, hadvezéreket állított az olvasók elé, így aki nem volt jelen folyamatosan, azt hamarosan elfelejtették. Hiszen a hír olyan, mint a hal, tartja egy angol szólás, aminek három nap után már szaga van.²²⁰ Thököly 1685-ös elfogatását követően egyre inkább már nem a lassacskán elhaló felkelés vezetőjeként, hanem mint török szolgálatban lévő hadvezér kezdett megjelenni úgy a lap írásaiiban, mint a valós történelmi színtereken. Azt azonban a közvélemény talán sejtette, a bécsi döntéshozók és hadvezérek pedig tudhatták is, hogy bár-

²¹⁶ LG., 1678. április 1., Nr. 1291.

²¹⁷ LG., 1678. november 18., Nr. 1357.

²¹⁸ LG., 1679. június 23., Nr. 1419.

²¹⁹ *Plutarkhosz*: Párhuzamos életrajzok. I-II. Fordította: Máthé Elek. Bp. 1978. I. 108.

²²⁰ *Joad Raymond*: Irrational, Impractical and Unprofitable: Reading the News in Seventeenth-century Britain. In: Reading, Society and Politics in Early Modern England. Szerk. Kevin Sharpe – Steven N. Zwicker. Cambridge 2003. 196.

mennyire is gyengének látszódjon a kuruc király, a vele járó veszéllyel folyamatosan számolni kell. Így történhetett, hogy miközben Magyarország területén már több tízezres nagyságrendű seregek mozogtak mindkét oldalon, addig sokszor Thökölyt még akkor is fontosnak tartották az említésre, ha az szinte egyáltalán nem vagy csak minimális szerepet játszott egyes cselekményekben. Több esetben azt is elégnék találták megírni, hogy pontosan hol táborozik vagy kivel tárgyal, főképp az 1690-es évet követően, amikor állandóan az ő újabb erdélyi betörését lebegtették Damoklész kardjaként a fejedelemség feje fölött. Személyével kapcsolatosan még akkor sem tartották feleslegesnek a szót pazarolni, amikor időlegesen csupán 150, 300, vagy éppen 800 ember állt alatta.²²¹ Ennek okaként az hozható fel, hogy a történelem sokszor bebizonyította már, hogy a fejedelem pillanatnyi gyengesége rendkívül csalóka lehet, mert csupán a nagyvezír vagy a szultán akarátán múltott, hogy mikor biztosítanak megfelelő létszámú embert a felkelése nélkül maradt felkelő számára. Így több alkalommal is előfordult, hogy rövid idő alatt Thököly parancsnoksága alatt álló csapatok létszáma jelentős mértékű ingadozást mutatott.²²² Azt, hogy a közvélemény és az udvar nem írta le hatalmi tévesztése után közvetlenül a hadvezért, igazolja az, hogy az 1690-es erdélyi akciót követő néhány évben, 1693–94-ig bezáróan minden hozzá kapcsolódó kisebb információnak, Erdély elleni újabb terveinek és a törökkel való viszonyának is biztos helye volt az újság hasábjain. 1694-től fogva viszont szinte teljesen eltűnt a Gazette olvasóinak szeme elől, neve csak alkalmanként bukkant fel egy-egy hadjáratnál kapcsolatban, mint lehetséges résztvevő, de az idő multával néhány híradástól eltekintve²²³ már folyamatosan arról tudósítottak, hogy személyének mennyire nincs hitele a Porta előtt.²²⁴ Thököly utoljára kisebb népszerűségét a hegyaljai felkeléssel kapcsolatban kapott, amikor is már annak kitörése előtt újra felvetették, hogy a nagyvezír tervezett hadjáratának során őt Erdély ellen küldik,²²⁵ majd a harci cselekmények megindulásával arról írtak, hogy a felkelők élére fog állni,²²⁶ és hogy a lázadók (itt újra csak rebellisek) a nevében kiáltványt bocsátottak ki.²²⁷ 1700-ban a lap beszámolt arról, hogy Thökölyt, és azokat a magyarokat (már nem rebelliseket!), akik korábban az uralkodó ellen harcoltak, Vidin környékén telepítették le, számára pedig a nagyvezír jelentős területet adományozott.²²⁸ 1701-ben arról írtak, hogy Thököly Vidin hercege lett,²²⁹ [valójában egy évvel később, 1702-ben

²²¹ LG., 1686. május 13., október 7., 21., Nr. 2138; 2180; 2184. 1688-ban ezer emberével tartózkodott Vidinben, amit szintén említésre méltónak tartott a lap. LG., 1688. október 25., Nr. 2394.

²²² Így 1689 májusában még több 9000 főre tették erejét, ami a következő év márciusában már csak alig félezer emberről esik említés. LG., 1689. május 9., Nr. 2452., 1690. március 20., Nr. 2542. Hasonló eset zajlott le egy évvel később is, amikor 1690 őszén a kuruc vezér törökökből és magyarokból álló serege állítólag 30.000 főt tett ki, ami januárra, viszont már csupán néhány ezressé zsugorodott. LG., 1691. szeptember 17., Nr. 2698., 1692. január 18., 21., Nr. 2733, 2734.

²²³ LG., 1695 december 12., Nr. 3140.

²²⁴ LG., 1694 május 10., 24., Nr. 2974; 2977., 1696. június 29., Nr. 3197.

²²⁵ LG., 1697. április 5., Nr. 3277.

²²⁶ LG., 1697. július 15., Nr. 3306.

²²⁷ LG., 1697. július 26., szeptember 2., 6., Nr. 3309; 3320; 3321.

²²⁸ LG., 1700. október 3., november 7., Nr. 3642; 3652.

²²⁹ LG., 1701. május 8., Nr. 3704.

csupán annyi pénzt kapott a portától, hogy Izmit környékén tudjon egy nyaralót venni magának] majd hamarosan feltűnt a neve Rákóczival kapcsolatban, de már csak mint a bécsi tudósítás írója által is elvetett feltételezés, amely szerint talán a mostohafiú tervei Thököly visszatérését hivatottak szolgálni.²³⁰ 1703 őszén már nem ő, hanem egy volt parancsnoka, *Ibrányi László* teremtett kapcsolatot az olvasók előtt a két mozgalom között, mivel a lap olyan korábban Thököly alatt szolgáló tisztet mutatta be őt, aki az újonnan kitört harcokban állt az ismételten rebellisnek nevezett felkelők egy csoportjának élére.²³¹ A fejedelem pedig halála előtt — mint azt már említettük — csupán állítólagos katolikus hitre való térésével tudta magára felhívni a figyelmet,²³² amely után már csak egy rövid, Vencéből származó híradás jutott el vele kapcsolatosan Angliába azt írva, hogy a nagy múltat befutó hadvezér szeptember 13-án elhunyt Nicomédiában, végrendeletében pedig minden vagyonát a „Rákóczi főherceg” második fiára hagyta.²³³

Összegzés

A London Gazette 35 évnyi híryanagát vizsgálva kijelenthető, hogy az angol olvasóközönség már az 1670-es évek elejétől fogva meglehetősen jól informált volt a felkelés főbb történéseivel kapcsolatban, a lap figyelme pedig a mozgalom megerősödésével párhuzamosan nőtt a magyarországi hírek iránt. A Gazette elsősorban diplomáciai és hadi témájú tudósításokat közölt, a kormányzat vallásügyi lépéseiről és más visszaéléseiről viszont az utóbbi kategóriákhoz képest kevesebb beszámoló szolt, ám a fegyveres harc kiváltó okai az az iránt érdekelődők előtt feltehetőleg még így is világosak voltak. A lap változó szóhasználatot alkalmazott a bujdosók megítélésével kapcsolatban, megjelenítésük mikéntjét elsősorban az befolyásolta, hogy éppen milyen viszonyban voltak a császárral, mivel az újságból azt tudhatjuk meg, hogy az uralkodó lázadókkaal nem, csupán elégedetlenekkel, harci cselekményben aktuálisan részt nem vállalókkaal volt hajlandó tárgyalni. Valamelyest változott a kép Thököly Imre színrelépésével, akit gyakran egy személyben azonosítottak az általa vezetett felkeléssel, melynek vezetőiről korábban szinte alig-alig írtak, azt inkább az egyszemélyes irányítást nélkülöző, egymás mellett harcoló szerveződések képződményeként tüntették fel. Az újság figyelme Thököly megjelenését követően viszont már nemcsak a mozgalomra, hanem annak vezetőjére is kiterjedt, és tovább kísérte még akkor is, amikor az már jószerivel nem sokkal volt több, mint egy török sereget irányító keresztény hadvezér. A fejedelemmel kapcsolatban számos kalandos beszámoló látott napvilágot, amelyek talán csak tovább fokozták az irányába megnyilvánuló kíváncsiságot. A lap figyelme még az után sem szűnt meg egészen, hogy Thököly szinte teljesen eltűnt a nagypolitikából. Tettei és hírneve tovább élt, és bár élete utolsó éveiben már nem volt képes érdemben befolyásolni az események menetét, az angol olvasók előtt neve egészen haláláig hírértékkel bírt.

²³⁰ LG., 1701. május 5., Nr. 3703.

²³¹ LG., 1703. szeptember 2., Nr. 3946.

²³² LG., 1705. szeptember 24., Nr. 4161.

²³³ LG., 1705. november 15., Nr. 4176.

REBELS, MALCONTENTS, HUNGARIANS: THE THÖKÖLY REVOLT ON THE PAGES
OF THE LONDON GAZETTE

by *Dániel Vincze*
Summary

Research into the echoes of the Thököly revolt in the European press has hitherto been based mainly on the analysis of German and French publications. Knowledge thus obtained can, however, be considerably enlarged by the material contained in the London Gazette, the most important English journal of the period, which, moreover, offers the possibility of an examination covering the whole revolt. By comparison with the continental journals, the articles in the Gazette reflect less the immediate influences of the shifts in English home and foreign policies in forming their opinion about the Thököly movement. Although the phraseology of the journal did depend on the actual relationship between the rebels and the Habsburg government, most of the reports nevertheless aimed at an objective, factual approach. The analysis of the journal's reports offers a deep insight into the working of contemporary news and information networks, into the emergence and causes of false pieces of information, and on their spread and transformations in both other British journals and the continental press. The fall in the intensity of the revolt was not reflected in a parallel loss of interest provided by the Gazette, as the English public could follow the adventurous story of Imre Thököly and Ilona Zrínyi through stories which focussed on romantic elements hardly emphasised before. The person of Thököly, as a weapon laying on the ground, provided ever new topics for the journal until his very death, thus proving that his loss of power did not involve an immediate loss of the attention focussed on him.

B. Szabó János – Sudár Balázs

„INDEPENDENS FEJEDELEM AZ PORTÁN KÍVÜL”

II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai

Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez¹ (2. rész)²

III. Oszmán „belpolitika” – erdélyi mozgástér: párhuzamos történetek

*Isztambul: a bajok kezdetei (1640. február – 1649. június)*³

1640. február 9-én meghalt a 28 éves IV. Murád szultán (1623–1640). Kintűnt az öt megelőző és követő szultánok közül: hatalmas testi ereje és személyes bátorsága a régi uralkodókat idézte. A trónra 11 évesen került, miután a janicsárok fellázadtak és meggyilkolták II. Oszmánt (1618–1622), Musztafa pedig alkalmatlannak bizonyult az uralkodásra. Az ifjú uralkodó természetesen nem maga intézte az ügyeket, erélyes — görög származású — anyja, Köszem szultán

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

² Az értekezés 1. része a Századok 2012. évi 5. számában látott napvilágot.

³ Az alábbiakban olvasható oszmán történelmi összefoglalók javarészt a köztörténet részei, ezért az adatok folyamatos jegyzetelésétől eltekintünk. Az elbeszélés alapját az oszmán krónikairódalom adta. A korszakról a következő történetírók műveit használtuk. Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil). Haz. Ziya Yilmazer. I–II. Ankara 2003.; Hande Nalen Özkasap: Târih-i Nihâdî (152b–233a). Transkripsiyon ve değerlendirmesi. Yüksek lisans tezi. İstanbul 2004.; Arslan Boyraz: Köp-rülüzâde Fazıl Ahmeş Paşa devrinde (1069–1080) vukuatı tarihi. Transkripsiyon ve değerlendirmesi. İstanbul 2002.; Gökçek, M. E. i. m.; Mehmed Rasid: Târih-i Rasid. Isztanbul 1865.; *Silahdâr* i. m.; Abdurrahman Abdî i. m.; *Mehmed Halife* i. m.; *Kara Çelebi-zâde* i. m.; *Bugra Atsız*: Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) und des Mehmed Halifa (1663–1660). München 1972. Többnyire e krónikák kivonatolásával írta meg monumentális oszmán történetének megfelelő fejezeit Joseph von Hammer-Purgstall és İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Hammer-Purgstall, J.*: Geschichte des Osmanischen Reiches i. m.; *Uzunçarşılı, İ. H.*: Osmanlı tarihi III/1–2. Nagy haszonnal forgattuk a korabeli életrajgyűjteményeket is. ‘*Osmânzâde Tâ’ib Ahmed*: Hadîqat ül-vüzerâ. (Der Garten der Wesire). Mit den Fortsetzungen (zeyl) des Dilaver Agazade Ömer Efendi, Ahmed Gavid und Bagdadi ‘Abd ül-fettah Sevqet. Freiburg 1969.; *Ahmed Resmî Efendi*: Hamiletü’l-Küberâ. Haz. Ahmet Nezihi Turan. İstanbul 2000.; *Kazasker Mehmed Hafid*: Sefinetü’l-Vüzerâ. Haz. İsmet Parmaksızoglu. İstanbul 1952.; *Müstakimzade Süleyman Saadeddin*: Devhatü’l-Meşâyih. Osmanlı şeyh ül-islâmlarının biyografileri. İstanbul 1978.; *Müstakimzade Süleyman Saadeddin*: Devhatü’l-Meşâyih. Einleitung und Edition. Hrsg. Barbara Kellner-Heinkele. Stuttgart 2005.

ragadta magához a kormányrudat. Nem vezette túlságosan sikeresen az államot: az iráni szafavidák sikert sikerre halmoztak, így a keleti tartományok elvesztek. Északkelet-Anatóliában lázadások robbantak ki, az ország az anarchia felé rohant. 1631-ben azután kitört a janicsárok újabb lázadása, akik meggyilkolták a nagyvezírt is. IV. Murád azonban nem kívánt elődje, Oszmán sorsára jutni, s magához ragadta a vezetést. A lázadásokat leverte, a korrupciót igyekezett felszámolni, személyesen vezette a Bagdad elfoglalásához vezető iraki hadjáratot, a közállapotok javítása végett — a kádizádelik bigott muszlim irányzatát felkarolva — betiltotta a kávé, a dohány és az alkohol fogyasztását. Törekvéseihez uralkodása utolsó éveiben megfelelő társat talált Kemánkes Musztafa pasa nagyvezír személyében, aki kemény rendszabályokkal és megszorításokkal egyensúlyba hozta a birodalom költségvetését. Murád utolsó nyolc éve legendássá vált a törökök körében: a drákói szigor és az álruhában járőröző szultán mély — ám nem feltétlenül pozitív — nyomokat hagyott a nép emlékezetében.⁴

Murád azonban 1640 elején fiatalon elhunyt – a rossznyelvek szerint halálát heveny alkoholizmus okozta. Akármi történt is, a háttérbeszorított politikai erők átvették az irányítást. Murád testvére, a pszichésen nem éppen stabil — mellesleg a történelembe a Deli, azaz ‘Bolond’ jelzővel bevonult — Ibrahim (1640–1648) lett a szultán. Őt nem különösebben érdekelte a politika, annál inkább szépséges rabnői, akiknek minden pompát és fényűzést biztosított. Ráadásul kedvét lelte a különleges prémekben is – hamarosan a szeráj élete a különleges szőrmék körül forgott. Kemánkes Musztafa nagyvezír ugyan a helyén maradt, de szigorú pénzügypolitikája megbukott: újra anyagi nehézségek jelentkeztek. A hatalmat egyre inkább ismét Köszem szultán ragadta magához. A nagyvezírt azután 1644 januárjában meggyilkolták, helyére Szemiz Mehmed került, aki belebonyolódott a Krétáért folytatott velencei háborúba: a tengeri hadviselés egy biztos lábakon álló országot is megviselt volna, az amúgy is nehézségekkel küzdő kincstárat pedig végképp kimerítette. Ráadásul a kezdeti sikerek nem vezettek gyors győzelemhez: bár a sziget nagy része oszmán kézre került, a legjelentősebb velencei erődök kitartottak – még bő 20 évig. És persze az adriai városköztársaság sem maradt tétlen: két fronton is ellencsapással válaszolt. Egyfelől harcba kezdett az Égei-tengeren, és blokáddal fenyegette a Dardanellákat, másrészt megtámadta a dalmáciai oszmán területeket. 1648-ban a velenceiek elfoglalták Klissza várát, amely addig egy török közigazgatás egység központja is volt egyben.⁵

A birodalom józanabb vezetői körében az esemény megkondította a vészharangot. Fazlí Ahmed pasa, a ruméliai beglerbég lóhalálában vágatott Isztambulba, hogy a helyzetet feltárja. Az ügy elkenésére játszó aktuális nagyvezír

⁴ Még a 19. században is meséltek róla történeteket, s az italhoz erősen vonzódo bektasik anekdotáiban is gyakran felbukkan a szigorú szultán. Erődi Harrach Béla pedig egy balladát is jegyzett róla, melyet isztambuli szállásán hallott. *Erődi Harrach Béla: Török mozaik.* Bp. 1874.

⁵ A velencei háború eseményeire magyarul l. *Ekkehard Eickhoff: Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700).* Bp. 2010. 5–268. Az adriai front eseményeire még: *Tea Mayhew: Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule: Contado Di Zara, 1645–1718.* Roma 2008. 23–48. http://independent.academia.edu/TeaMayhew/Papers/890560/Dalmatia_Between_Ottoman_and_Venetian_Rule_Contado_Di_Zara_1645-1718 (Letöltve 2013. június 20.)

(1647–1648), Ahmed pasa persze rövid úton eltávolította az útból: csak befolyásos barátainak köszönhetően úszta meg élve vakmerő tettét – rövid börtön után „mindössze” száműzetésbe kényszerült (Szilisztrába, majd Temesvárra). Az udvar tékozlása ellen fellépő válide, Köszem szultán sem járt jobban: Ahmed nagyvezír őt is távozásra kényszerítette. De úgy tűnik, ez már az utolsó cseppet jelentette a „pohárban”.

1648 nyarán a janicsáragák — Bektas, Musztafa Kara csávus, Kara Murád — és a vezető értelmiségiek — pl. a sejhüiszlám — összefogtak, s az év augusztusában a nagyvezír leváltását követelték a szultántól. Az akció nyílt lázadásba torkollott: Ahmed pasát meggyilkolták — ekkor nyerte az utókortól a Hezárpáre, azaz ‘Ezer darab[ra vágott]’ melléknevet —, s vele bukott a ruméliai kádiaszker is. Az ismét színre lépő Köszem közreműködésével pedig letették, s hamarosan kivégezték Ibrahim szultánt is, helyére 7 éves fia, IV. Mehmed (1648–1687) került. Új szelek fújdogáltak tehát a birodalomban. Ismét szultán-gyilkosságra került sor, az irányítás pedig végképp a torzsalkodó hatalmi csoportosulások kezére került. Most éppen az anyaszultánnő és a janicsáragák ragadták kézbe az irányítást, nagyvezír-választottjuk a vonakodó és már korántsem fiatal Szúfi Mehmed lett. Bár a lázongás folytatódott — a változatosság kedvéért az adzsemioglanok (azaz a portai tanoncok) zúgolódtak a ki nem fizetett jutalmak miatt, az udvari szpáhik pedig a szultán gyilkosainak megbüntetését követelték —, az új hatalmi elit mégis kiállta az első próbát: a lázadást vérbefojtották. Szúfi Mehmed nagyvezír azonban rossz választásnak bizonyult: rövid idő alatt összeveszett a janicsárokkal, ezért 1649 júniusában letették, majd hamarosan ki is végezték. Támogatóját, Abdürráhim sejhüiszlámot pedig leváltották és Belgrádba száműzték.⁶

Erdély: „mert Konstantinápoly s Patak közt nagy hasadás vagyon”⁷ (1640. február – 1649. június)

A rettegett, erőskezű IV. Murád szultán korai halála nem kis megkönnyebbülést okozott I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek, az általa kinevezett utolsó nagyvezírral azonban gyorsan megtalálta a hangot az erdélyi diplomácia. Kemánkes Kara Musztafa szinte az államügyek teljhatalmú intézőjének tűnt az erdélyiek szemében, akivel ráadásul értelmesen lehetett tárgyalni és jó „üzleteket” is nyélbe lehetett ütni. 1644. évi bukása után azonban már negatív tendenciák mutatkoztak: hiába jutottak el az erdélyiek ezúttal is gyorsan a szultán befolyásos kegyenceihez, a csorbult tekintélyű — és ezért méltóságában is sérített — új nagyvezír, Szemiz Mehmed már korántsem támogatta oly lelkesen

⁶ Helyére a nagy múltú értelmiségi családból származó Karacselebizáde Abdülaziz efendi kerül, aki már jó ideje magas tisztségeket viselt: 1633-ban Isztambul főbírója, 1648-ban pedig ruméliai kádiaszker lett. Jó érzékkel az új szultánnak, Ibrahimnak ajánlotta jeles krónikáját (*Ravzatu'l-ebrár*), majd egy jogi munkáját is. A szultán jutalmul címzetes sejhüiszlámmá emelte, a kinevezésnek a janicsáragák adtak tényleges tartalmat 1651 áprilisában. Az év végén azonban a janicsáragákkal együtt bukkott ő is, előbb Szákiz (Chiosz) szigetére száműzték, élete végét pedig Burszában töltötte 1657 januárjában bekövetkezett haláláig. *Uzunçarşılı, İ. H.: Osmanlı tarihi i. m. III/2. 470–471.*

⁷ I. Rákóczi György levele portai követének, 1646. okt. 19. után, Beke–Barabás, 797.

Rákóczi György bekapcsolódását a nagy európai hadakozásba, a harmincéves háborúba.⁸

A már több mint tíz éve várakozó öreg Rákóczi György azonban nem nagyon akarta belátni, hogy a nagyvezír-váltás ezúttal egyben politikai irányváltással is járt, és az oszmánok — egyre inkább egy újabb Velence elleni tengeri háború felé sodródva — egyáltalán nem akarják felrúgni Erdély kedvéért az 1642-ben kötött szőnyi békét, így támogatásuk is csak azon a szűk határon belül érvényesülhet, amit az amúgy nehéz helyzetben lévő Habsburg kormányzat még hajlandó tolerálni a hadiállapot beállta nélkül. Azaz az oszmánok által hagyományosan erdélyi érdekszférának tekintett néhány felső-magyarországi megye megszerzésén és megtartásán túl nem fogják támogatni a fejedelem további területi igényeit, amin az utóbbi mindhiába méltatlankodott: „ha csak az maradna mi kezünkben, az kit Bocskaynak adtak, micsoda bolondság volna mitőlünk annyi ajándékkal lennünk az portára, s azért fáradnunk s költenünk s az német ellen tusakodnunk”.⁹ A kétes értékű oszmán segítséggel egy időben azonban a Porta ismételten megfogalmazta követeléseit az újonnan megszerzett terület adóztatására és Erdély adójának évi 15000 aranyra való visszaállítására, ami szívós ellenállását váltott ki Rákóczi Györgyből. Az 1644. évi királysági hadjáratot engedélyező szultáni ahdnáme kiállítása körüli bonyodalmak,

⁸ I. Rákóczi György így reagált a rettegett szultán halálhírére: „Bizon méltó dicséretre az nagyhatalmú isten szent neve és az hálaadás is bizon szükséges, mert ha élhet vala, meg fogá vala rontani Magyarországot vagy Lengyelországot, annál is tovább ment volna.” *Szilágyi S.*: Levelek és okiratok i. m. 608.; Erdély és a birodalom viszonyáról ezekben az években: *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 99–110., 118–124.; *Blaskovics József*: Az „orta Madzsar” (Orta Macar) és Erdély történetére vonatkozó török okiratok I. Rákóczi György fejedelem korából. Borsod-Abauj-Zemplén levéltári évkönyve 6. (1990) 265–268.; a fővárosba érkező nagyvezír, Kemánkes Kara Musztafa megnyerését diplomáciai fordulópontként értékelték az erdélyi diplomataik: Tholdalghy Mihály és Körössy István jelentése, 1639. okt. 24. Beke-Barabás, 499.; az új helyzet hamar világossá vált: „ugyan a vezér mindenes, az mit ónagsága akar, az leszen”. Sebessi Boldizsár jelentése, 1640. okt. 21. Beke-Barbás, 526.; „ez mostani fővezért Ibrahim szultán úgy tartja, mintha mindketten egy csecsoemen nevedettek volna fel” Réthy István jelentése, 1643. ápr. 25. Beke-Barabás, 621.; jól alkudtak vele az 1644. évi hadjárat előtt is, ami segített megnyerni a mufti támogatását is az erdélyi vállalkozás számára: Maurer Mihály jelentése, 1643. nov. 16. Beke-Barabás, 642.; Réthy István jelentése, 1643. dec. 10. Beke-Barabás, 635.; Kemánkes Kara Musztafa leváltása után az őt megbuktató ellenlbasait Szilahdár Júsuf pasát és Dzsindzsi hodzsát is megpróbálták Erdély számára megnyerni: Hajdu György jelentése, 1644. márc. 15. Beke-Barabás, 670.; Sebessi Boldizsár és Maurer Mihály jelentése, 1644. ápr. 29. Beke-Barabás, 682.; Szemiz Mehmed nagyvezír sértett viselkedéséről: „az vezér, azt mondotta volna, nagyságod ötet talám semminek tartja, az előbbeni vezérnek mennyit ígért, ő neki penig semmit sem, adja meg tehát a segítséget az megholt vezér” Maurer Mihály jelentése, 1644. máj. 27. Beke-Barabás, 683.; a nagyvezír saját bizonytalanságáról szól az erdélyiekhez intézett kérdése is: „Tudom, az oláh vajda tinektek jó akarótok, azért jelentem meg tinektek, Bairam passa üdöben, szilikár és egyéb passának kapuit gyakorlották emberi, Musztafa passa üdejében penig csak egy vezérek volt, annak kapuját kellett gyakorlaniok, az előbbeni kapuit mint járták, az ő üdejében most ismét egy néhány rendbeli kapujok vagyon, mitől lehet ez?” Maurer Mihály és Hajdu György jelentése, 1644. nov. 23. Beke-Barabás, 729.

⁹ Az oszmán–velencei háború kezdeteiről: *Eickhoff, E.*: Velence, Bécs i. m. 11–16., 25–34.; az oszmánok és a Habsburg Monarchia 1644–1645. évi viszonyáról az erdélyi beavatkozás tükrében: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 91–92., 98–102.; I. Rákóczi György levele Serédi Istvánnak, 1645. jún. 9. Beke-Barabás, 769.

majd az adóemelési követelések évekig tartó szabotálása mélypontra süllyesztette Erdély tekintélyét a Portán.¹⁰

Hiába csatlakozott az öreg Rákóczi fejedelem „jóakaróinak” táborához 1644-ben az új nagyvezír megbecsült tanácsadója, az öt évvel korábban elhunyt befolyásos pártfogó, bosnyák Ibrahim efendi „atyjafia”, azaz testvére, Ali aga, az erdélyi követség körül 1645–1647-ben megfagyott a levegő Isztambulban. Miközben az elhúzódó velencei háború miatt a Porta egyre súlyosabb pénzgondokkal küzdött, az erdélyi diplomaták a szó szoros értelmében halálfélelemben éltek a Boszporusz partján – még a fejedelem legfontosabb portai „ágense”, Zülfikár aga is az életéért aggódott. I. Rákóczi György régebbi „jóakarói”, a szultáni díván tagjai, a háromszoros budai beglerbég, Musza pasa, illetve az öregebbik – feltehetőleg magyar származású – Júsuf pasa pedig egyaránt behunyt szemmel, tétlenül tűrték az erdélyi követek megaláztatásait. 1648-ban ezt a súlyos helyzetet örökölte meg az erdélyi trónnal együtt is nálánál állítólag megfontoltabb és bölcsőbb atyjától az ifjú II. Rákóczi György (1648–1660).¹¹

A Porta igen rafinált módszerekkel próbálta meg rábírní az új fejedelmet apja „adósságainak” törlesztésére. 1648 végén ismét előkerült az Isztambulban őrzött erdélyi trónkövetelő ügye: a nagyvezír személyesen fogadta Székely Mózeszt, akiről az a hír járta, hogy az isztambuli ortodox keresztény görög pénzemberek szívesen finanszíroznák erdélyi trónra kerülését. Emellett Lippay György esztergomi érsek még Pozsonyból is tudósított róla, hogy Budán az a hír járja, a Portáról tatár haddal akarják beküldeni Székelyt Erdélybe. Az isztambuli erdélyi követhoz is eljutott a hír, hogy a dívánban néhány vezír állítólag csak a felvonuló tatárok által Havasalföldnek és Moldvának okozható károk miatt ellenezte az ötletet. (A tatárok és az isztambuli görög pénzemberek felbukkanása Székely támogatói között azt sejteti, hogy akárcsak korábban, részben most is Vasile Lupu moldvai vajda mozgathatta a szálakat a háttérben.) A portai kapitihát pedig egy magyar származású janicsár arról tudósította, hogy állítólag Budán több felső-magyarországi magyar úr, például Csáky István, Barkóczy László és Bornemissza Ferenc is szorgalmazza Székely fejedelemségét. Sőt hamarosan még egy olyan levelet is mutattak a fejedelem követének, Ebeni Istvánnak, amelyben Isztambulból egyenesen arra biztatták volna Bécsset, hogy a Rákóczi-család számára átadott két megyét – amelyek után a fejedelem már nem akart adót fizetni – akár erőszakkal is nyugodtan szerezzék vissza, mivel Rákóczi már nem számíthat a szultán támogatására.¹²

¹⁰ Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 141–143.; Blaskovics J.: Az „orta Madzsar” i. m. 268–269.; Papp S.: II. Rákóczi György i. m. 126–132.

¹¹ Ali aga felbukkanásáról és családi háttéréről: Mauzer Mihály és Hajdu György jelentése, 1644. nov. 10. Beke–Barabás, 726.; Evliya, 2002. 260.; a „jóakarók” tehetetlenségéről: Serédy István jelentése, 1645. ápr. 2. Beke–Barabás, 757–758.; az erdélyiek ellehetetlenüléséről: Szalánczi István jelentése, 1646. nov. 10. Beke–Barabás, 799–804.; Múza pasáról: Gévaý A.: Budai pasák i. m. 31.; Öreg Júsuf pasa már 1642-ben az erdélyiek által megajándékozott vezírek között lehetett: Rácz István jelentése, 1642. márc. 4. Szilágyi S.: Levelek és okiratok i. m. 660.; „oly nagy gyölölségben volt klmés uram, ödvezelt klmés ununk az portának, én meg sem irom Nsgdnak mit mond az vezér is ő nsga felől” Serédi István jelentése, 1649. ápr. 12. EÉKH I. 71.

¹² Gyárfás Ferenc jelentései, 1648. nov. 11. EÉKH I. 21.; 1648. dec. 20. TMÁO 3. Pest 1870. 415. és u. a. EÉKH I. 20–22.; Lippay György levele II. Rákóczi Györgynek, 1649. jan. 5. II. Rákóczi

Ebben a kényes helyzetben a sűrűn változó portai viszonyok között nehéz volt fogódzókat találni. Ráadásul az új fejedelem, II. Rákóczi György otthoni helyzete sem volt ekkor stabil. Bár családjának nagyratörő tervei voltak Lengyelországban, ezeknek korántsem volt biztos háterszága.¹³ Az ifjabb Rákóczi György így tehát rákényszerült, hogy rövid hezitálás után 1649-ben saját családi kincstárából rendezze az elmaradt erdélyi török adó befizetését, ami miatt viszont feszültté vált viszonya igen „takarékosan” gazdálkodó édesanyjával. Közben pedig portai főkövete, Serédi István ismét felvette a kapcsolatot a „régí jóakarókkal”. Erdély egyik legrégibb „jóakarója”, Múza vezír kapudán pasaként ugyan még 1647-ben életét vesztette a velenceiek elleni háborúban, de az elnyúlhatlen Zülfikár aga mellett ismét előkerült a bosnyák Ali aga, a nagyvezírek kedvelt tanácsosa. Rajtuk kívül az erdélyiek által idősebbnek nevezett Júsuf pasával is megsűrűsödtek a tanácskozások, aki szintén a szultáni díván tagja volt és fontos szerepet vitt a későbbiekben.¹⁴

Isztambul: Köszem idősebb anyaszultánnő és a janicsáragák (1649. június – 1651. szeptember)

Szúfi Mehmed pasa nagyvezír félreállítása (1649. máj.) után immár az új hatalmi csoportosulás egyik tagja, Kara Murád janicsárag a vett át a birodalom irányítását.¹⁵ Nagyvezírként azonban már ő sem tudta kielégíteni hajdani fegyvertársai igényeit: az új janicsárag, Musztafa Kara csávus rövidesen jobb szövetséges után nézett, akit a szultán anyja, Turhán személyében talált meg. Ezzel újabb törésvonal keletkezett: immár az uralkodó nagyanyja (Köszem) és anyja (Turhán) is egymással viaskodott a hatalomért.

Az irányítás egyenetlensége persze a birodalom egészére is rossz hatással volt, a közállapotok tovább romlottak. Az egyik korábbi nagyvezír, az 1626-ban elhunyt Gürdzsi Mehmed pasa rokona, Gürdzsi Abdünnebi például a vele szemben tanúsított inkorrekt eljárás miatt fellázadt, s — természetesen a jobbítás szándékával — csapatokat gyűjtött és a fővárosba vonult. (A hozzá csatlakozó vidéki szpáhik az isztambuli társaikon esett sérelmek megtorlását követelték.)

György levelezéséből 1646–1660. Sajtó alá rendezte Izsépy Edit. Bp. 1992. (a továbbiakban: BUBFS VIII.) 19–20.; Gyárfás Ferenc jelentése, 1649. márc. 6. EÉH I. 38–39.; Serédi István jelentése, 1649. máj. 2. MHHD 23. 17.; Jósika Farkas jelentései, 1650. ápr. 15., 1650. máj. 4. TT 1889. 341–342., 344.; a két vármegye visszaszerzéséről szóló budai tárgyalásokról: II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1651. jún. 3. MHHD 24. 433.

¹³ Az 1650-ben a zsitvatoroki béke megújítása végett Isztambulba érkező Habsburg követ, Johann Rudolf Schmied zárójelentésében például hosszan értekezett a birodalom változékony „államformájáról”, amelyet szerinte a változó erőviszonyoknak megfelelően akár „monarchiaként”, akár egyfajta arisztokratikus köztársaságként, netán „demokráciaként”, azaz a sokaság uralmaként, sőt akár triumvirátusként is le lehetne írni: *Meienberger P.*: Johann Rudolf Schmied i. m. 125–129.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 119–120., 144–145.

¹⁴ *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 145–147.; Lorántffy Zsuzsanna II. Rákóczi Györgynek, 1649. ápr. 30. MHHD 24. 405.; Serédi István jelentése, 1649. máj. 2. MHHD 23. 17.; Ali aga levele, 1648. nov., EÉH I. 18.; Gyárfás Ferenc jelentése, 1648. dec. 20. EÉH I. 21.; Gyárfás Ferenc jelentése, 1649. márc. 6. EÉH I. 38., 40.

¹⁵ Életrajzát l. *Abdulkadir Özcan*: Kara Murad Paşa. Belleten 63. (1999) 489–509.

Üszküdarban azonban Kara Murád pasa sáncokkal és ágyúkkal várta az anatóliai lázadókat, és néhány napnyi harc után visszavonulásra készítette őket. A mozgalom névadóját, Abdünnebit rövidesen egy váratlan támadás során elfogták és rövid úton kivégezték. A lázadás másik vezetőjét (Katirdzsoglut) viszont egy szandzsákbégséggel kenyereztek le, majd Krétára küldték harcolni a velenűek ellen.¹⁶

A kezdeti sikerek dacára Kara Murád nagyvezír nem tudott megbirkózni a nehézségekkel, s már hajdani fegyvertársai is a meggyilkolására törtek. Lemondatták, majd 1650 augusztusában „kegyelemképpen” Budára száműzték. Helyére Köszem újabb jelöltje lépett, unokájának (IV. Murád lányának), Kaja szultánnak a férje: a kaukázusi, abaza származású Melek Ahmed pasa. Mint-hogy őt a nagyvezír kevéssel korábban száműzte, félt a janicsárok hatalmától, s csak azzal a feltétellel vállalta a feladatot, ha azok nem szólnak bele a kormányzásába. A biztonság kedvéért leváltotta a defterdárt, Zurnazen Musztafát is, aki a janicsárkethüdá támogatásával a nagyvezíri poszt megszerzésére törekedett. Mindezen lépéseivel sem tudta azonban megtörni a janicsáragák egyre növekvő hatalmát. A katasztrofális gazdasági helyzetet új — rosszabb minőségű, az erdélyiek fogalmazásával „rezes” — pénz kibocsátásával próbálta megoldani. Ez azonban rövid úton a céhek lázadásához vezetett. Időközben kitört egy újabb anatóliai lázadás is: Melek Ahmed rokona, Abaza Haszan aga a rajta esett jogtalanságok orvoslása végett a fővárosba jött — nyomatékosításképpen jókora sereggel. A janicsáragák persze a két abaza összejátszására gyanakodtak, mire Haszan a fővárosban lázadó szpáhik élére állt. Melek Ahmed ugyan ígérekkel leszerelte, de a hazatérő rokon valójában sereg toborzásába kezdett, és Erzurumban függetlenítette magát a központi hatalomtól.¹⁷ Melek Ahmed nagyvezír sem felelt meg tehát az elvárásoknak: a pénzrontás az egész gazdaságot megrázta, a janicsárok egyre inkább ellenséget láttak benne, s még saját rokona is ellene fordult: így 1651 augusztusában őt is letették.

Az újabb jelöltet, a szintén kaukázusi eredetű, de korábban janicsáragai rangot viselt Szijávus pasát a szultán anyja, Turhán segítette hatalomba, de nem a janicsárok, hanem az egyik meghatározó háremaga, a fekete Szülejmán segítségével. A frissen kinevezett nagyvezírnek azonban azonnal szembe kellett néznie földije, Abaza Haszan anatóliai szervezkedésével. Ellene korábban Ibsir Musztafa pasát rendelték ki, többen ugyanakkor kételkedtek az eljárás helyességében, minthogy Abaza Haszan és Ibsir Musztafa közeli rokonok voltak. Hamarosan kieszközölték tehát ez utóbbi leváltását, aki természetesen megsértődött, s a jogtalanságot megtorlandó összeállt a lázadóval: immár együtt kezdték meg Anatólia hódoltatását. Szijávus ezek után új taktikával — komoly pozíciók felajánlásával — próbálkozott, Abaza Haszan viszont a tárgyalások feltételeként a janicsár vezérkar likvidálását követelte.

Közben a janicsáragák lassan az egész birodalom uraivá váltak: a nép körében elterjedt az a vélemény, hogy a birodalomnak tulajdonképpen őt padisah-

¹⁶ *Uzunçarşılı, İ. H.*: Osmanlı tarihi i. m. III/2. 315–317.; *Özcan, A.*: Anadolu isyanlarının Batı Ucu i. m.

¹⁷ *Uzunçarşılı, İ. H.*: Osmanlı tarihi i. m. III/2. 317–319.

ja van (a szultán és a négy aga), s valójában már a nagyvezír szava sem számít. Az agák azonban még jobban fokozni igyekeztek hatalmukat. 1651 késő tavaszán a meghatározó értelmiségi családból származó sejhülszlámot, Behái Mehmedet és a két kádiaszker kiszorították a hatalomból, s nekik inkább megfelelő személyeket állítottak a helyükre. Szijávus nagyvezírségét azonban — elsősorban a háttérben álló Turhán szultán miatt — még így is veszélyesnek ítélték meg. Kettős csapást terveztek tehát. Egyfelől megvádolták a nagyvezírt, hogy a szultán életére tör és egy másik herceget próbál hatalomba segíteni, másfelől Turhánt is félre kívánták állítani. A janicsárok és a mellettük felsorakozott vallási vezetők (a sejhülszlám, a két kádiaszker, az isztambuli főbíró és a nakíb) 1651. szeptember 2-án a janicsáraga palotájában gyűltek össze, s egy „halállistát” szerkesztettek, amelyen legfőbb ellenlábasaik — Turhán szultán-anya hívei — nevei szerepeltek. Közben Köszem szultán sem tétlenkedett a háremben, a hatalom átvételét tervezte a fekete eunuch agákra és a bosztándzsikra támaszkodva. Úgy gondolták, hogy az ifjú IV. Mehmed szultán meggyilkolásával kiütik a hatalomból Turhánt, és egy másik anyától született herceget emelnek trónra, nevezetesen Szülejmánt.

Köszem egyik rabnője azonban beárulta a tervet, így Turhán és támasza, Szülejmán aga felkészülten várta az eseményeket: Köszem hárembéli párthíveivel rövidesen végeztek, majd betörték lakosztályába, megfojtatták, testét pedig — az elképzelhető legnagyobb megszégyenítésképpen — az utcára vetették. Az energikus — bár nem mindig szerencsésen politizáló — görög anyaszultánnő története tehát egészen dicstelenül ért véget. Időközben Szijávus pasa nagyvezír a lázongó janicsárokkal bánt el: a szultán megvédelmezésére hivatkozva kitűztette a szent zászlót. Az erős jelkép megtette a hatását, a lázadók táborára olvadásnak indult, egyre többen gyűltek a lobogó alá. Közben a nagyvezír leváltotta a vallási vezetőket is, így a lázadók mellett már a hit és a jog megerősítő ereje sem állt. A janicsáragák belátták, hogy veszítettek, ezért egyezkedni próbáltak. De már elkéstek: ekkortájt érkeztek meg Abaza Haszan követelései. Szijávus ugyan különféle állásokat — lényegében száműzetési helyeket — adományozott nekik, a gyakorlatban azonban a hatalmuktól megfosztott parancsnokokat néhány napon belül kivégeztette.¹⁸ Halálukkal az anatóliai felkelés is véget ért: Ibsír az aleppói tartományt, Abaza Haszan a türkmén agaságot, fegyvertársuk, Topal Mehmed pedig a karamáni beglerbégiséget kapta meg.

Erdély: a konszolidáció időszaka (1649. június – 1651. szeptember)

Az elmaradt adók említett befizetése megalajozta a portai diplomácia addig igen csak csikorgó gépezetét – a Rákócziak pedig ezúttal bőkezűek voltak. A 60000 tallérnyi hátralék rendezésén túl még a felső-magyarországi Rákóczi-birtokok hódoltatásának elkerülése fejében is sikerült összeszedniük további 20000 tallért. (Emellett az 1650. évi kapitáhi, Jósika Farkas, radikálisabb mód-

¹⁸ Az új janicsáraga Kara Haszanoglu Hüszejn, helyettese Kücsük Kászim aga lett. A vallási értelmiséget is új garnitúra vezette ekkortól: Ebu Szaid lett a sejhülszlám, Hanefi és Hodzsazáde Meszúd pedig a két kádiaszker.

szerekekkel is megpróbált az ismét kényelmetlenné váló Székely Mózesről megszabadulni.)¹⁹ Így az 1649 nyarán hatalomra kerülő Kara Murád nagyvezír már kifejezetten barátságosan viszonyult az erdélyi óhajokhoz, és 1650 elején — főként Zülfikár aga üzeneteiből — már úgy tűnt, hogy nem lenne a Porta szándéka ellenére, ha Erdély a lengyelek oldalán mégiscsak beavatkozna az ukrajnai kozákokkal két évvel korábban kirobbant konfliktusba.²⁰

A diplomáciai elszigeteltségből kitörni próbáló kozák hetman, Bogdan Hmelnyickij is gyorsan megtalálta azonban az Isztambulba vezető utat, s több próbálkozás után 1651 elejére bizonyosan elérte, hogy a Porta vazallusává fogadja a kozákokat. Az új konstellációban a Rákócziak jól „helyezkedtek”: ahogyan korábban Erdély a nyugati szövetséges hatalmak támogatását hívta segítségül a Portán, most az erdélyi diplomácia a kozákokat próbálta meg felhasználni a Rákócziak beavatkozásához szükségesnek ítélt portai engedély megszerzése végett. (A kozákok diplomatái azonban 1651-ben nem nagyon vállalták fel a Portán a Rákócziakkal való kapcsolatot.)²¹

¹⁹ *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 146–147.; II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondnak, 1650. jan. 10. MHHD 24. 413.; A trónkövetelő két felkínálkozó magyar szolgájával is arról egyezkedett, hogy méreggel végezzenek urukkal – Jósika Farkas jelentései szerint egyiküknek Erdélyből kicsempészett, mérgezett „mézes pogácsával”, másikuknak „merkúriummal”, azaz higannyal kellett volna a küldetését végrehajtania. Viszonylag hamar kiderült, hogy a készséges ajánlkozók csupán a trónkövetelőhöz hű provokátorok voltak. (1649. dec. 15. TT 1889. 339., 1650. febr. 3. EÉH I. 143–144., 1650. ápr. 10. EÉKH I. 149–150.; Papp Sándor mellékesen utalt rá, hogy a trónkövetelő megöletésével már I. Rákóczi György alatt is kísérletezett az erdélyi diplomácia: *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 143.)

²⁰ 1649 nyarán a váratlan nagyvezírcsere miatt végül neki adták oda az előző nagyvezírnek szánt ajándékokat, amit a frissen kinevezett Kara Murád igen jó néven vett: Serédy István jelentése 1649. jún. 5. EÉH I. 75.; a lengyelországi beavatkozásról folyó tanácskozásokról: Jósika Farkas jelentése, 1650. jan. 4. EÉH I. 139–140.; Jósika Farkas jelentése, 1650. jan. 11. EÉH I. 141.; maga Rákóczi Zsigmond is ezt látta volna a jobb lehetőségnek: Rákóczi Zsigmond levele II. Rákóczi Györgyhez, 1650. febr. 2. MHHD 24. 417.; Ekkoriban még a szomszédos oszmán vazallus, a moldvai vajda, Vasile Lupu is lengyelbarát politikát folytatott: *Dariusz Milewski*: Ellenségekből szövetségesek: lengyel–erdélyi kapcsolatok 1648–1653. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor–Szabó András Péter. Bp. 2009. 29–30.; *Dariusz Milewski*: Between a Magnate and a Cossack – Two Marriages of Vasile Lupu's Daughters. Series Byzantina 6. (2008) 55–56.; Ekkor került fel állítólag ismét Rákóczi Zsigmond és Ruxandra moldvai hercegnő házasságának lehetősége is: *Petronel Zahariuc*: Gheroghe Ștefan moldvai vajda és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem kapcsolata. In: Szerencsének elegyes forgása i. m. 65–66., vö. még *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 235., ill. 126–127.

²¹ Az oszmán–kozák viszony alakulásáról *Peter Bartl*: Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Südost-Forschungen 33. (1974) 170–174.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 162–164.; a kozákokhoz küldött követek instrukcióiban mindig kiemelt szerepe volt a portai engedély megszerzésben való kozák segítségnek, amit — a Porta számára a beavatkozást már elvileg elfogadhatóvá tévő egyéb körülmények biztosítására vonatkozó igényekkel együtt — *Gebei Sándor* a kozákok szempontjából csupán irreális, időhúzó, feltételként értékelt, holott az erdélyi politikusok érzékelték, hogy — legalábbis a látszat szerint — Báthori István példáját követve a fejedelemség nem léphet fel sem önálló kezdeményezőként, sem „békebontóként” a Porta szemében. Az 1649–1651. évi kozák–erdélyi tárgyalásokról összefoglalóan: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 39–51.; vö. Kemény János votuma, 1649. jún. 14. TT 1889. 332–334.; Ujlaki László instrukciói, 1650. okt. 30. TT 1889. 453., Göcs Pál instrukciói 1651. áprilisából (?) és szeptemberéből (?) EÉKH I. 173., 184–185.; a kozákok viselkedéséről: Földvári Ferenc jelentése, 1651. júl. 31. MHHD 23. 81.; 1657-ben hasonlóan semlegesnek mutatkoztak. Ráadásul a kri-

Ezen felül 1650 tavaszára ismét sikerült szert tenni az erdélyieknek egy igazán nagyhatalmú pártfogóra a Porta „belső” köreiből. Az egykori janicsár-ágának, Bektasnak ugyan ekkor semmiféle hivatalos tiszte nem volt a hierarchiában, ám informálisan a birodalom irányítását kézben tartó személyek közé tartozott. (Úgy tűnik, hogy ezen belül is a birodalom északi határvidékén fekvő vazallus államok „képviselőtére” specializálódott.)²² 1650 tavaszán a Rákócziak régi „atyjafiával”, az abaza származású budai vezírral, Szijávussal is „felmelegítették” a kapcsolatot, s a pasából hamarosan dívánülő vezír lett Isztambulban. Bektas aga is fiává fogadta a fejedelmet, így nem meglepő, hogy 1651 májusában már igen magabiztosan írta II. Rákóczi György: „Istennek hála bizony az mi állapotunk ott jól, senkire sincs most olyan tekintet, mint reánk.”²³

Az erdélyi-oszmán határvidéken menetrendszerűen újra és újra kirobbanó konfliktusok azonban a hivatalos — és kívánatos — „barátság” dacára alaposan megnehezítették a jó viszony ápolását. 1650 szeptemberében például a budai vezír egy csauszát támadtak meg a Rákóczi család ónodi várának katonái; holmiját a várban találták meg a fejedelem emberei novemberben. Utólag már hiába dühöngött a történeteken Rákóczi Zsigmond, az eset éppenséggel nem javított a Szijávus pasához fűződő viszonyon – a vezír utóbb Isztambulban is felemlegette embere balsorsát az erdélyi diplomatáknak. 1651 nyarán azután kis híján megismétlődött az eset: a fejedelem követének szabályosan le kellett tagadnia a vele lévő török küldöttet a csapatot zaklató magyar katonák előtt. A nagy lengyelországi vállalkozás küszöbén álló fejedelem ekkor komoly nyomatékkal írta öccsének: „Nekünk az ónodiak kegyelmeteknek szolgálai csaknem búsulást szerettek... Ha valami szerencsétlenség találta volna az csauszt, ez [ti. Kara Murád budai vezír] is ellenségünkkel lett volna, mint az eb Sciaus pasa. Kérjük kegyelmetet, fogassa meg Görbe Istókat társait is, kik kegyelmetek szolgálai; bizony mind nekünk, kegyelmeteknek búsulást hoz azok csatázása.”²⁴

mi tatárok sem feltétlenül lelkesedtek a Rákócziak lengyelországi uralmáért: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 50.

²² Rozsnyai Dávid később így nevezte: „Bektas aga portai akkori csak úr, de totum fac, hütös apja II. Rákóczi György fejedelemnek” MHHS 8. 169.; az ágához fűződő kapcsolatról: Jósika Farkas jelentései, 1650. ápr. 15. TT 1889. 341., 1650. máj. 5. TT 1889. 344., Földvári Ferenc jelentése, 1651. ápr. 19. MHHD 23. 48.; Zulfikár aga Bektason kívül más fontos „főjanicsárok” megnyerésén is buzgólkodott: Zulfikár aga levele II. Rákóczi Györgynek, 1650. szept. 7. EÉKH I. 156.

²³ Szijávus, mint a fejedelem „apja”: II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1650. jún. 6. TT 1890. 258.; a budai vezírben rejlő „lehetőségekről”: „nagy ember, aligha az fő vezérseget nem obtineálja, noha pénzben telik.” II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1650. máj. 28. TT 1890. 250.; a jó viszony vele is régebbi keletű volt: Szijávus már 1642-ben kapott „köteles” ajándékot Júsuf pasával együtt az erdélyiektől, sőt 1643 elején már „adoptívus atyafinak” is nevezték az erdélyi követek: Réthy István jelentése, 1643. febr. 3. *Szilágyi S.*: Levelek és okiratok i. m. 716.; Szijávus életrajza: *Gévay A.*: Budai pasák i. m. 39–40.

²⁴ Rákóczi Zsigmond levele Klobusiczky Andrásnak, 1650. szept. 10. TT 1890 447.; az esetet követő „nyomozásról”: II. Rákóczi György levelei Rákóczi Zsigmondhoz, 1650. nov. 5. és 16. TT 1890. 603–604.; Szijávus méltatlankodása: Földvári Ferenc jelentése, 1651. ápr. 19. MHHD 23. 50.; II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1651. jún. 14. MHHD 24. 438.; Ónod ugyan Rákóczi-birtok volt, de egyben királyi végvár is, így egyfajta „társbérletben” éltek ott a magyar király és a Rákóczi család katonái: *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Bp. 2004. 87–88., 134.; az ilyen esetek azonban nem korlátozódtak a török küldöttekre: *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 135–136.; a Habs-

1651 tavaszán a törökök egyik akcióján feldühödött jenői vitézek a fiával együtt meggyilkolták az egyik tehetős szomszédos szpáhít, Muharrem agát, s az eset híre igen gyorsan eljutott Isztambulba is. Az erdélyi követek azonban résen voltak, nehogy a végbeli törökök panaszai felkorbácsolják a portai hatalmasságok haragját Erdély ellen. Az akkor már kitaposott útvonalon haladva: „az mint nagyságod kegyelmesen parancsolt, hogy elsőbben az **Zöldfikár elméjét megvegyük**, mi Zöldfikár uramnak **másfelé mutattunk utat az dologban**, de az ő elméje ott járt valamiért nagyságod engemet beküldött. Zöldfikár urammal együtt, s Földvári urammal együtt mentünk Bektes aga uramhoz, Bektes aga uramnak is **megvévén elméjét**, ő kegyelme Bektes uram is maga is igazgatott; az szerént kellett cselekednünk, kegyelmes uram, az mint Bektes aga uram igazgatott [...] Az vezérrel is szemben löttünk az Bektes uram tanácsából, **ott is másfelé mutattunk az vezérnek utat**, kegyelmes uram; de úgy vöttük eszünkben, hogy az vezér humora is nagyságod kedve szerint vagyon. [kiemelés tőlünk]”. Az eset nyomán egyre jobban eldurvuló határvidéki csetepaték kivizsgálására 1652-ben végül Zülfikár aga veje, Elcsi Haszan aga kereste fel a végvidéket, aki „meglepő” módon az erdélyiek számára kedvező jelentéssel zárta a vizsgálatot. Ezzel egyúttal erdélyi szolgálatba lépését is megalapozta.²⁵

A Rákóczi család számára a legfontosabb probléma ebben az időszakban a lengyel korona megszerzésének lehetősége volt, amelyre titokban már az év elején készülődni kezdtek Erdélyben, és amit 1651 nyarán már ugrásra készen várt II. Rákóczi György is. Az erdélyiek ez ügyben megfogalmazott kérdéseire — úgy tűnik — elég egyöntetűen reagáltak az isztambuli pártfogók. Május 1-jén a fejedelem már arról tudósította testvérét, Zsigmondot, hogy „az kozákokat most sem akarják hadni, az mennyire lehet, minket is animálnak, már is ha mi akartunk, készek segíteni, csak az lengyelt ne segítsük, kitül most is tarta-

burg-futárról: *Gunnar Hering*: Panagiotis Nikousios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 44. (1994) 148. 30. j.

²⁵ Földvári Ferenc jelentése, 1651. ápr. 29. EÉH I. 214.; az 1650. évi „Muharrim-incidensről” és az azt követő vizsgálatról: *Szalárdi János*: Siralmas magyar krónikája. Bp. 1980. 314–319.; *Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. Doktori disszertáció, ELTE 2008. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szaboandras/diss.pdf> Letöltve: 2012. dec. 10. 135–136.; *Boros János és Földvári Ferenc jelentése*, 1651. máj. 9. MHHD 23., 59.; *Elcsi Haszan aga szerepéről*: *Boldvai Márton jelentései*, 1652. jún. 20. MHHD 23. 104., 1652. júl. 27. MHHD 23. 110., *Elcsi Haszan aga személyéről viszonylag keveset tudunk azon kívül, hogy Zülfikár veje volt*: *Ebeni István jelentése*, 1650. ápr. 14. EÉKH I. 152.; nem csupán jól tudott magyarul, de még magyar verseket is ismert, így az sem kizárt, hogy esetleg maga is magyarországi származású lehetett, és rendszeresen látott el futárszolgálatot és követi megbízásokat Erdélyben: *Georg Krauss*: Erdélyi krónika, 1608–1665. Ford. Vogel Sándor. Bp. 1994. 244–245.; *Sebesi Ferenc jelentése*, 1653. szept. 14. MHHD 23. 126–127.; 1649 és 1651 között ő volt az új szultán trónra lépését Bécsben bejelentő küldött, majd a zsitvatoroki béke megújítása végett folyó tárgyalásokra küldött oszmán követ is, akit 1650-ben kanizsai pasának nevezetnek ki: *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches. 9. Pest 1833. 329., 442–443. Mivel Zülfikár egyik lánya 1639-ben ment férjhez egy magas rangú emberhez, az akkori szultáni kegyenc, Szilahdár Musztafa kethüdáját pedig éppen Haszannak hívták, aki nem mellesleg az erdélyi diplomata, Tholdalaghi Mihály fogadott fia volt, lehetséges, hogy őt kell látnunk a vőlegényben: *Réthy István jelentése*, 1639. jan. 15. Beke–Barabás, 399.; *Tholdaghi Mihály és Körössy István jelentése* 1639. okt. 2. Uo. 482.

nak”. A májusi isztambuli tárgyalásokon Melek Ahmed nagyvezír pedig ismételtén úgy nyilatkozott, hogy „oly készüléttel menjen Ngad [ti. az erdélyi fejedelem], jobb fegyverrel is megvenni, hogynem mint más, a hatalmas császár ellen-sége menjen oda”.²⁶ Tevőleges támogatásra azonban nem számíthattak az Oszmán Birodalom részéről. Az erdélyiek legalább azt szerették volna mindenképpen elérni, hogy a lengyelországi bevonulás esetén a budai beglerbég a hódolt-sági oszmán hadakkal biztosítsa az erdélyi hátsószágot egy esetleges Habsburg-támadás ellenében, ahogyan az egykor, Báthori István lengyel királyválasztása esetén is történt. Ezért a fejedelem ismételtén megpróbálta megszerezni a kozák hetman és krími kán közbenjárását is.²⁷

Az oszmán erődemónstráció azért is fontosnak tűnt, mert a Habsburg Monarchia fokozatosan megkezdte a harmincéves háború végeztével a birodalomban feleslegessé vált hadserege egy részének elhelyezését Magyarországon. Az ekkor megőrzött haderő vált később a monarchia állandó hadseregének magjává, csak-hogy az a lépés, hogy békeidőben új zsoldoscsapatokat vezényeljenek olyan területekre, ahol valójában nem kívánják azokat tényleges harci cselekményekben felhasználni, ekkoriban merőben szokatlan gondolat volt, és nagy félelmet és bizalmatlanságot keltett. Bektas aga portai befolyása azonban 1650 nyarán már elégséges védelemnek tűnt a Magyar Királyság felől várható veszedelmek esetére is, „csak tartsuk meg az hűséget, keressük kedvét ebből az portának [...], hitekre, lelkekre nem hogy haddal nem segítenek, de kebeleikben is megoltalmaznak”.²⁸

²⁶ Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1651. jan. 26. BUBFS VIII. 34.; II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondnak, 1651. máj. 1. MHHD 24. 428–429.; Földvári Ferenc jelentése, 1651. máj. 25. EÉKH 216.; Arról, hogy a kozákok megsegítése alatt pontosan mit is kellett volna érteni a Porta szerint, arról egy keltezetlen jelentés árnyalhatja tovább a képet, amely Rozsnyai Dávid iratai között maradt fenn, s ottani címe szerint Bektas aga utolsó levele volt a fejedelemhez, a levél tartalma azonban talán inkább még a tavaszi helyzetre utal: MHHS 8. 170.; a portai kapitliha azonban még az év elején óvatosságra intett Melek Ahmed nagyvezír gyöngesége láttán: „Nsgdnál nyilván vagy on mostan itt az portán való állapot, sok dolgokból az mit az vezér dévájában végeznek, itt kün másképen változik” Földvári Ferenc jelentése, 1651. ápr. 29. EÉKH I. 213–214.

²⁷ Az erdélyiek tárgyalásai a budai vezírnél szóló segítségnyújtási parancsról: Földvári Ferenc jelentése, 1651. máj. 25. EÉKH I. 215.; a fejedelem követe révén úgy informálta Hmelnickijt, hogy „nem kívánjuk mi mostan az töröktől, hogy hadat adjon mellénk, hanem csak ő kglmek [a hetman] segítségével ne csináljon akadályt, és ha hátunk megé az német hadat akarna küldeni, az ellen oltamazzon, mely könnyen lehet meg az budai vezér által” Göcs Pál követutasításai, 1651. szept., EÉKH I. 184–185.; Gürdzsi Mehmed nagyvezírtől azután sikerült is 1652 első felében elnyerni egy segítségnyújtási parancsot a budai vezír számára, de mivel az nem a fejedelem óhaja szerinti szöveget tartalmazta, újra kellett volna tárgyalniuk a tartalmát, ám ezt a nagyvezír bukása végül megakadályozta: Boldvai Márton jelentése, 1652. jún. 20. MHHD 23. 104.; 1651. jún. 26. EÉKH I. 238.; Báthori István „példaadó” 1575–1576. évi oszmán támogatásáról: *Kemal Beydilli: Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik.* (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients XIX.) München 1976. 87–96.; B. Szabó János: Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688). Kísérlet az erdélyi–török kapcsolatok egy kevésbé ismert területének feltérképezésére. *Hadtörténelmi Közlemények* 125. (2012) 1015–1050.

²⁸ *Czigány I.: Reform vagy kudarc?* i. m. 99–106.; a német katonaság megjelenésének hatása Erdély és a királyság viszonyára: *Kármán G.: Erdélyi külpolitika* i. m. 211–213.; a csapatmozgások miatt az erdélyiek rendszeresen tiltakoztak a Portán is: uo. 154. 67. j.; Bektas szerepére: II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondnak, 1650. aug. 10. TT 1890. 439.; 1650 nyarán a budai vezír, Sziójavus is „ajánlotta magát” a Rákócziak „oltalmazójául”: II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsig-

Az erdélyi diplomaták ebben a kényes helyzetben érthető módon mindent megtettek azért is, hogy kiderítsék, valójában milyen módon kerül szóba Erdély az 1649 és 1651 között a Habsburgokkal folytatott béketárgyalásokon és az azokon születő dokumentumokban. Földvári Ferenc kapitliha ez ügyben külön kitért a Habsburg követség tolmácsával, a később kulcsszerepet játszó görög Panajótisz Nikúsziosszal való korábbi bizalmas kapcsolatára is: „ügykeztem, kegylemes uram, valóban, ha Panajottól tudhattam volna; de kegyelmes uram, semmit nem mond egyebet, hanem ezt, hogy sem az atnáméban, sem a követ-ségben Erdély neve nem forgott.”²⁹

Az erdélyiek tehát ebben az időszakban meglehetősen szerencsésen mozogtak az oszmán vezető körökben: a hatalom gyakorlását meghatározó janicsárokkal (elsősorban Bektas ágával) kifejezetten jó viszonyt építettek ki, de megvoltak a kapcsolataik az abazákhoz, Melek Ahmedhez és Sziájvushoz is. Azaz az oszmán politikai paletta mindkét aktuális térfelén bírtak kapcsolatokkal. Támogatói körük ahhoz kevés volt ugyan, hogy a lengyelországi akcióba bevonják az Oszmán Birodalmat, ám ahhoz elegendő volt, hogy a fejedelemség helyzete stabilizálódjon, és a kimondottan kényes ügyeket is elsimítsák.

Isztambul: Turhán és a háremagák (1651. szeptember – 1652. június)

Mint feljebb láttuk, 1651 szeptemberében néhány nap alatt jelentős fordulat következett be a birodalom vezetésében, a szereplők jelentős része kicserélődött. Jó negyven éves működés után eltűnt a színről Köszem szultán idősebb szultánánya, továbbá az utóbbi három esztendő meghatározó janicsár vezetői — köztük az erdélyieket pártfogoló Bektas —, akik egy szultángyilkosság kivitelezői voltak, s lecserélődött a teljes vallási vezetőréteg is: Hodzsa Szeádeddín unokái újra színre léptek. Az egyértelmű győztes IV. Mehmed szultán anyja, Turhán válide lett, aki mögött azonban sűrű eminenciásként Szülejmán aga állt. (Ne felejtjük el, határozott fellépésével éppen ő mentette meg az ifjú szultán és anyja életét!³⁰) És ez a fordulat erősítette meg a kaukázusi lob-

mondhoz, 1650. jún. 6. TT 1890. 258.; a Porta „oltalmazó” hajlandóságának növekedése alighanem szoros összefüggött az atyai „tartozások” rendezésével is: Rákóczi Zsigmond Lorántffy Zsuzsannának, 1650. szept. 5. MHHD 24. 420.; az időbeli egybeesésről l. *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 146–147.

²⁹ A béketárgyalásokról: *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmied i. m. 117–122.; a tárgyalások dokumentumairól: *Hammer-Purgstall, J.*: Geschichte i. m. 9. 442–445.; A Habsburg–Oszmán viszonyban való folyamatos tájékozódásról: Jósika Farkas jelentése, 1650. máj. 26. TT 1889. 347.; Bethlen Ferenc és Pálóczi Horváth János követek titkos instrukciója: EOE XI. 92–93.; Földvári Ferenc jelentései, 1651. márc. 2. MHHD 23. 45.; 1651. ápr. 19. MHHD 23. 48–49.; 1651. jún. 16. EÉKH I. 218–219.; Boldvai Márton jelentése, 1651. jún. 26. EÉKH I. 239–240.; ebből az időszakból maradt fenn Zülfikár aga legtöbb személyes jelentése is, amelyek főként a békeszerződés Erdélyt érintő kérdéseivel foglalkoznak: 1650. [máj.] TT 1889. 346–347., 1650. jún. 10., jún. 26., szept. 7. EÉH I. 153–156.; Panajótisz Nikúsziosz karrierjéről: *Hering, G.*: Panagiotis Nikousios i. m. 143–178.; Panajótisz esete nem volt egyedülálló, az erdélyieknek ekkoriban a kozákoknak dolgozó lengyel származású portai tolmácsot is sikerült „beszervezniük”: Boldvai Márton jelentései, 1651. máj. 28., 1651. jún. 20. MHHD 23. 98., 106. és 1651. jún. 26. EÉKH I. 238.; Thordai Ferenc jelentése, 1654. júl. 14. EOE XI. 187.

³⁰ Mehmed háremagát a puccs után leváltották, és szokás szerint Egyiptomba küldték. Helyét Szülejmán kapta meg, jóllehet Sziájvus pasa nagyvezír egyáltalán nem örült a dolognak. *Özkasap H. N.*: i. m. 10.

by állásait is. A nagy kérdés az volt, hogy a szövetség tartósnak — s így hatékonyak — bizonyul-e vagy sem. Hamarosan kiderült: nem bizonyult annak.

Szijávus pasa nagyvezír helyett gyakorlatilag Szülejmán aga vezette a birodalmat, a döntéseket ő hozta. A nagyvezír azonban nem kívánt beletörődni ebbe a helyzetbe, s a defterdár, Emír Musztafa pasa³¹ ügyében kenyértörésre vitte a dolgot: szembehelyezkedett az aga véleményével. Vesztére: kis híján kivégezték, majd lényegében Boszniába száműzték (1651. október 30).³² Pedig még két hónap sem telt el a hatalomátvétel óta.

Szulejmán aga újabb nagyvezír-jelöltje az agg Gürdzsi Mehmed lett. Erőpróbára azonban vele is sor került: a harem agája Köprülü Mehmednek is vezírséget kívánt adni, a nagyvezír viszont sikerrel akadályozta ezt meg.³³ Nem volt azonban ilyen szerencsés a pénzügyi helyzet kezelésével: a pénzhiányon vagyonekobbzásokkal kívánt segíteni. Ezzel sokakat maga ellen fordított, s egy idő után tehetetlenné vált.³⁴ Vesztét mégsem ez, hanem a krétai háborúról érkező rossz hírek pecsételték meg. 1652 júniusában a sejhülszlám, a nakíb és Szulejmán aga új nagyvezír után nézett: legszívesebben ismét Szijávust látták volna a poszton, de ezúttal elkéstek.

Erdély: válságos hónapok (1651. szeptember – 1652. június)

1651 nyarán Beresztcecskónál a kozák–tatár szövetség hada katasztrofális vereséget szenvedett a lengyelektől, s ennek következményei lassan szétfoszlatták a Rákócziak vérmes reményeit a lengyel trónt illetően.³⁵ Ezzel egy időben, az ősz elején radikálisan megváltozott a portai helyzet is, Erdély szinte teljes egészében elvesztette az előző években nagy gonddal felépített kapcsolati hálóját. Ezen az sem segített, hogy nem sokkal korábban épp a fejedelem egy régi atyafija, Szijávus pasa lett a nagyvezír, mivel Ázsiában addig sosem látott, 60000 fős lázadó hadsereg gyűlt össze – komoly fejtörést okozva Erdélyben is. Az elnyúlhatatlan Zülfikár aga ugyan az isztambuli palotaforradalom után nyomban javaslatot tett a hatalmi harcban győztesnek tűnő Szijávus bizalmi embereinek — így a

³¹ Uo. 12.

³² Uo. 11.

³³ Abdurrahmán Abdí i. m. 34. De ezt Gürdzsi megakadályozta, a betérjesztő Mimár Kászim agát Ciprusra száműzték.

³⁴ Állítólag túlságosan puhány volt.

³⁵ A beresztcecskói kozák vereség nem vetett véget azonnal a fejedelem tervezetéseinek, mert a Rákócziak csak a harcok késő őszi végleges befejezése, a krími kán és a lengyel király külön megállapodása után látta be, hogy a kozákok valóban súlyos vereséget szenvedtek, mivel úgy vélekedett „ha az kozákokat megvernék is, leszen igyek, nem marad az még abban” II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1651. jún. 3. MHHD 24. 433.; a lengyel hadszíntér híreiről: II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondnak, 1651. szept. 11. TT 1891. 211.; Kemény János levele II. Rákóczi Györgynek, 1651. okt. 24. EÉKH I. 192.; Rákóczi Zsigmond levele Klobusiczky Andrásnak, 1651. nov. 14. TT 1891. 222.; Kemény János viszont már szeptember elején a kozák és tatár tárgyalások felhagyását javasolta: Kemény János vótuma, 1651. szept. 7. EÉKH I. 187.; Kemény János levele Rákóczi Zsigmondnak, 1651. szept. 7. TT 1891. 211.; A portai török deák, Romoz János már 1651. júl. 16-án arról tudósította a fejedelmet, hogy Isztambulban is változott a hangulat, Zülfikár aga Máté havasalföldi vajdát próbálta meg rávenni arra, hogy tanácsolja azt neki: „mostani igyekezetének nagyságod hagyjon békét, ne talám a jót rosszra ne cserélje” MHHD 23. 80.

már jól ismert Uzun Ali aga — megkönyékezésére is, de a nagyvezír október végi bukásáig az erdélyiek aligha lehettek képesek újjászervezni portai kapcsolataikat. Később felmerült a lázadók vezéréhez, Ibsír Musztafához vagy az új nagyvezírhez, Gürdzsi Mehmedhez való közeledés lehetősége is.³⁶

Eközben nagyon is szükségesnek tűnt a Porta hathatós támogatása, mert egyre több jel mutatott arra, hogy a frissen megújított béke ellenére komoly válság alakult ki Bécs és Isztambul között, amelyből Erdély sem vonhatta ki magát. Ibrahim szultán halála miatt ugyanis 1649-ben újraindultak a béketárgyalások a két nagyhatalom között, csak hogy a Habsburg Monarchia fokozatosan megkezdte hadserege egy részének átcsoportosítását az oszmán határra, és a hírek új erősségek építéséről is szóltak. Ebben a helyzetben egy több ezer fős, ágyúkkal is megerősített hódoltsági török sereg 1651. augusztus 15-én váratlan — ámde sikertelen — támadást indított Kanizsáról a keresztény kézben lévő Kiskomárom vára ellen, amire a magyar határvédelem szokatlan hevességgel reagált. Maga Johann Christoph Puchheim komáromi főkapitány, az Udvari Haditanács alelnöke vezette a vár felmentésére és a megtorló csapásra összegyűlt hadakat az egyik török erősség, a Somogy megyei Segesd alá. Hamarosan már Kanizsa ostromáról terjengtek a hírek országszerte: mindkét oldalról sokan látták úgy, hogy küszöbön áll egy új nagy háború kitörése a két nagyhatalom között. (Lehetséges, hogy ennek köszönhetően prognosztizált maga a fejedelem is hamarosan újabb nagy Habsburg–török háborút az Erdélybe érkező svéd utazónak, Bengt Skyttének).³⁷

A kiskomáromi fiaskó hírére Kara Murád, a budai vezír Erdélyt is mozgósítani próbálta a válságosnak tűnő helyzetben. A fejedelem tanácsadója, Kemény János pedig még 1651 végén is úgy gondolta, hogy azért érkezik követ Erdélybe a Portáról, mert a közös Habsburg-ellenes intézkedésekről kíván egyeztetni az erdélyiekkel. Ezzel szemben az előző hónapokban a Portáról valójában éppen azért küldtek egy csauszt Bécsbe és a hódoltsági végekre, hogy elejét ve-

³⁶ „Bektos aga, jancsár aga, jancsárok kihajája, békje, bosztancsy basi, hatalmas császárunknak az öreg anyjával egyetembe maguk tudatlanságival az mint keresték, szinte úgy megtalálták is: egy hét alatt ezek mind halált szenvedének.” Zülfikár aga levele II. Rákóczi Györgynek, 1651. szept. 11. MHHD 23. 116.; a palotaforradalom összefoglalása: Földvári Ferenc jelentése, 1651. szept. 6. EÉKH I. 22–225.; a Szijávussal való kapcsolat korábbi megújításáról: Földvári Ferenc jelentése, 1651. júl. 29. EÉKH I. 220–221.; a dzseláli lázadás miatti aggodalmakról: Romoz János levele II. Rákóczi Györgynek, 1651. júl. 17. 79.; a fejedelem testvére úgy látta, hogy a dzseláli lázadás lecsendesítése után „az portai változás ugyan újabb költséget szerez Kldnek, talám azér Görczi Memhet pasát könnyebben magáévá teheti, mintsem Ipser pasát”. Rákóczi Zsigmond levele II. Rákóczi Györgynek, 1651. nov. 11. TT 1891. 222.

³⁷ A török határvidéken éleződő feszültségről: Mednyánszky Jónás levele Rákóczi Zsigmondnak, 1651. aug. 20. TT 1891. 106–107.; az augusztusi dunántúli harcokról: Keglevich Péter naplója. Közzéteszi Deák Farkas. Magyar Történelmi Tár 13. (1867.) 246.; *Perjes Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 109., 120–122.; Újabbán: *Szvittek Róbert József*: Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben. Doktori disszertáció. ELTE 2008. http://doktori.btk.elte.hu/hist/szvittekróbert_jozsef/diss_nem.pdf Letöltve: 2013. június 10. 61–63.; a Kanizsa ostromáról szállongó hírekről: Csáky László pápai főkapitány levele, k. n. MHHS 8. 182–184.; II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1651. szept. 24. MHHD 24. 438–439.; Skytte információiról: *Kármán Gábor*: Kísérlet a misztikus alapú külpolitikára? Bengt Skytte útja a Rákócziakhoz 1651–1652. Aetas 23. (2008: 4. sz.) 70–71; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 220–222.

gyék a váratlan konfliktus eszkalációjának. A Lengyelországba készülődő II. Rákóczi Györgynek azonban nem volt túlságosan ínyére, hogy a budai vezír vagy maga a Porta esetleg Bocskai István „szerepét” szánja neki egy újabb magyarországi háborúban: „bizony mi félünk, parancsolat az portáról ne érjen, nekünk ahhoz most kedvünk nem volna.”³⁸

Ez még akkor is így volt, ha ekkoriban Erdély viszonya nem volt éppen felhőtlennek mondható a Magyar Királysággal. Úgy tűnik ugyanis, hogy az 1649-ban hírül kapott magyarországi szervezkedés a felső-magyarországi főkapitány, Wesselényi Ferenc vezetésével ekkoriban tovább folytatódott – habár ennek intenzitásáról nincsenek megbízható adataink. A konspirációba bevonták Vasile Lupu moldvai vajdát és megpróbálták megnyerni Kara Murád budai vezírt is, aki azonban Georg Krauss elbeszélése szerint az egész szervezkedést beárulta a Rákócziaknak.³⁹ A válság Erdély számára 1651–1652 fordulóján tetőzött. Az erdélyi fejedelemhez olyan hírek jutottak el, amelyek szerint III. Ferdinánd császár és király állítólag arra biztatta a magyar nagyurakat, hogy a saját szakállukra kezdeményezzenek támadást Erdély ellen, a tervet ellenző Pálffy Pál nádort pedig már-már árulás vádjával illették Bécsben. Talán nem véletlen, hogy II. Rákóczi György éppen ekkoriban, 1652 januárjában szánta rá magát a katolikusok irányában egy barátságtalan gesztusra: rendeletben tiltotta ki a jezsuitákat Erdélyből. Emiatt pedig már nyílt diplomáciai pengeváltásra is sor került III. Ferdinánd király és a fejedelem között.⁴⁰

³⁸ Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós. I. Bp. 1896. 323–324.; Kemény véleménye Elcsi Haszan küldetéséről: Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhez, 1652. jan. 2. BUBFS VIII. 36.; Haszan úticéljáról: Matei Baszarab levele II. Rákóczi Györgynek, 1651. dec. 23. Veress E.: Documente i. m. 10. k. 238.; vö. Papp S.: II. Rákóczi György i. m. 139.; „félünk ez a dolog szegény nemzetünknek meg ne ártson ... holott bizony tartunk, hamar időn portárul vagy tentatio avagy ugyan parancsolat hozánk ne érkeznek; in tali casu akadályos, elől víz, hátul tűz” II. Rákóczi György levelei Rákóczi Zsigmondnak, 1651. szept. 24. MHHD 24. 438–439. 1651. szept. 28. MHHD 24. 440.; Kármán Gábor nemrégén tette csak világossá, hogy egyes korábbi vélekedésekkel ellentétben a fejedelem diplomái Bécsben már 1650-ben is éppen azt igyekeztek elérni, hogy a két nagyhatalom közötti háború esetén Erdély megőrizhesse semlegességét: Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 212–213.

³⁹ Arról, hogy Wesselényi Ferenc ekkoriban valóban a Rákócziak ellen szervezkedett Vasile Lupuval, Pálffy Pál nádornak 1650. december 7-én III. Ferdinándhoz intézett leveléből értesülünk, amelyben a nádor Wesselényi tevékenységének leállítását sürgeti az uralkodónál, hiszen arról már az erdélyiek is tudnak: EÉKH I. 134–135. Azt pedig, hogy maga Wesselényi mennyire nagyra tartotta Vasile Lupunak az erdélyi ambíciókat gátló szerepét a Rákócziak „hátában”, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy 1656 őszén is Lupu visszahozatalát sürgette a moldvai trónra, amivel elejét lehetne venni az erdélyiek esetleges lengyelországi beavatkozásának. Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 291. 80. j.; a szervezkedés „török” száláról: Krauss, G.: Erdélyi krónika i. m. 207–208.; ill. II. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1651. jún. 3. MHHD 24. 433.

⁴⁰ Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. 96–103.; Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 151–156. (a jezsuiták ügyéről), 216–220. (III. Ferdinánd terveiről és a magyar rendek reakcióiról); Csupán egy kutató vetetette fel eddig, hogy egyelőre csupán egyetlen közvetett forrással rendelkezünk a Pálffy nádorral a bécsi udvarban történt eseményekről: Anna Fundárková: Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén: Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653) Századok 142. (2008: 4. sz.) 964.; A Rákócziak környezetében azonban nagyon is komolyan vették a Habsburg-uralom alatt álló országrész felől várható „fenyegetést”: Rákóczi Zsigmond levele II. Rákóczi Györgynek, 1651. okt. 31. TT 1891. 218–219.

A Habsburg uralkodó ezen tárgyalások során az esetleges vallási engedmények fejében a katolikus hatalmak majdani szövetségének pártfogását ajánlotta a várható török háború esetére. A fejedelem legbefolyásosabb tanácsura, Kemény János azonban ekkor már nem látott valódi esélyt egy nagy magyarországi háború kirobbanására, mert „egymásban mezei derék haddal nem kapnak, egyiknek sincs módja benne, töröknek pedig így van több haszna, ha aprónként derék felzavarodás nélkül teheti magáévá Magyarországot [...] Azt is hiszem [a török] in casu offensionis nagyságodat mostan nem segíti, indefensive Erdélyt nem hagyja, de valamely ok nem bocsátja németben kapásra, fenn lévén az, az két vármegeért némettel békességet hogy bontson avagy nagyságodnak magyarországi jószágért, kételkedve hiszem, nem Erdélynek tartván; az német is, hogy egyenest Erdélyben kapjon, attól nem tartok; de egyébiránt az ott ki valók felől én nem merek derekas securitast ígérni nagyságodnak.”⁴¹

Ekkoriban érte el az erdélyi fejedelmi családot az a súlyos járványos betegség is, amely 1651 kora őszén — még Magyarországon — végzett Rákóczi Zsigmond ifjú feleségével, Pfalzi Henriettával. 1652. február 4-én Erdélyben meghalt a frissen megözvegyült férj, Zsigmond, sőt még ebben a hónapban megbetegedett II. Rákóczi György, fia és felesége is. A fejedelmi család betegsége — a fejedelem hamisnak bizonyuló halálhírével együtt — alighanem komoly hatalmi kombinációkra adott okot ekkoriban. A Havasalföldön és Erdélyen keresztül állítólag Bécsbe igyekvő török követ, Elcsi Haszan pasa közvetlen közletről követhette nyomon az erdélyi eseményeket (Georg Krauss krónikája szerint a török követ bizalmas tárgyalásokon még lázította is a szászokat a Rákócziak és úgy általában a magyarok ellen). Kara Murád budai pasa pedig az álhírek hatására már a trónutódlás kérdésében tett javaslatokat a Portának, mivel ebben a helyzetben a hódoltság oszmán méltóságok ismét Székely Mózes jelöltsége mellett tették le a voksukat. Az ekkor már közel ötven éves Székely azonban — ismeretlen körülmények között — április 24-én meghalt, a Rákóczi-dinasztia pedig végül mégis átvészelte a járványt és így egyelőre vetélytárs nélkül maradt.⁴²

Istambul: Tarhondzsu Ahmed és az első birodalmi költségvetés (1652. június – 1653. március)

1652 júniusában újra nagyot fordult a világ Isztambulban. Az eseményeket eddig mozgató Szülejmán agát és szövetségeseit megelőzve az anatóliai kádiaszker, Hodzsazáde Meszúd⁴³ ragadta magához a kezdeményezést. Turhán

⁴¹ Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 154.; Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhez, 1652. jan. 8. MHHD 23. 92–93.; a hódoltság határvidékén azonban még 1652 tavaszán és nyarán is folytatódtak a komoly összecsapások: a Habsburg rezidens, Simon Reniger panaszlevele (téves, 1651. évi keltezéssel) MHHS 8. 179–181.; Berényi László: A vezekényi csata. Turul 74. (2001: 1–2. sz.) 21–31.; J. Újváry Zsuzsanna: De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll. A vezekényi csata és Esterházy László halála. Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006: 4. sz.) 943–972.

⁴² Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 193–196.; Papp S.: II. Rákóczi György i. m. 136–138., 144. 155. j.

⁴³ Hodzsazáde Meszúd I. Ahmed nevelőjének (hodzsa) a fia volt, tehát a legmagasabb értelmiségi körökből származott. A kor neves tudósánál, Eszad efendinél végezte tanulmányait. Komolyabb

hodzsájával, Ibrahim agával összefogva az uralkodónál elérte Gürdzsi Mehmed nagyvezír letételét, bebörtönzését és száműzését,⁴⁴ helyére pedig az egyiptomi kormányzót, az albán származású Tarhondzsü Ahmed pasát neveztetette ki.⁴⁵ Ő korábban sohasem viselt vezíri méltóságot, politikai „karrierjét” IV. Murád egyik kegyencének, a bosnyák származású Músza pasának a kethüdájaként kezdte. Az új nagyvezír vette a bátorságot, s eltávolíttatta a túlságosan magasra kapaszkodott háremagát, Szülejmánt, akit szokás szerint Egyiptomba küldött. Gyakorlatilag tehát egy puccs zajlott le Isztambulban: az addigi vezető elitet eltávolították. Augusztusban azután a vallási vezetők körében is jókora civakodás kezdődött, amely végül is a sejhülszlám lecserélésével és Hodzsazáde Meszúd háttérbeszorulásával végződött.

A változatosság kedvéért Tarhondzsü Ahmed személyében erélyes ember került a kormányrúdhhoz, aki nagy erővel látott hozzá a birodalom ügyeinek rendbe szedéséhez. Az udvari alakulatok zsoldlistáit felülvizsgáltatta, a közelmúltban felduzzadt létszámot az eredetire csökkentette. Nem volt tekintettel a szeráj érdekeire sem: egy sor állás betöltőitől jövedelmeik egy részének beszolgáltatását követelte, azaz lényegében megadóztatta őket. (Jó példával járt elől: először éppen ő maga szolgáltatotta be a megfelelő vagyonrészt.) A szigorúság jegyében elkészítette a birodalom eddig ismert első költségvetését is, amelyben ugyan még a megszorítások ellenére is körülbelül 10 %-os hiány mutatkozott, ám ez a korábbi állapotokhoz képest mégis komoly előrelépésnek számított.⁴⁶

A pénzügyi rendezési kísérlet persze számos ellenzőre talált. Ahmedet támadták a szeráj agái, a vezírek és még a krími kán is ellene foglalt állást. Ráadásul a hadjáratok költségei kérdésében összeveszett a flotta parancsnokával, Dervis Mehmed pasával is, akit azért neveztetett ki erre a posztra, mert azt remélte, hogy legendás magánvagyonából pótolja majd a hiányokat. Ennyi sértett fél között nem meglepő, hogy a nagyvezír nem tartotta magát sokáig: 1653 márciusában elterjesztettek róla egy pletykát, miszerint a szultán megölésére és Szülejmán herceg kinevezésére törekszik. A megrettent uralkodó a helyzetet meg sem vizsgálva azonnal selyemzsinórt küldött neki.⁴⁷ Bár Tarhondzsü Ahmed csúfosan megbukott, valójában hozzá köthető a kérdéses időszakban az egyetlen komoly kísérlet a birodalom pénzügyi helyzetének a rendezésére. Bár eredményei rövidesen elenyésztek, az összeomlást rövid időre késleltetni tudta.

Erdély: ellentámadásban? (1652. június – 1653. március)

Az erdélyi követek ez ideig feltárt és kiadott portai jelentéseiben 1652 nyara és 1654 késő tavasza között szinte teljes cezúra van, így ennek az idő-

pozíciókat 1651 szeptemberében, a janicsárvezetők eltávolítása után kapott. *Uzunçarşılı, İ. H.*: Osmanlı tarihi i. m. III/2. 473. A későbbiekben a janicsárokkal ápolt kapcsolatot – talán már ekkor is egy ellentábor létrehozására történt kísérlet.

⁴⁴ Gürdzsi Mehmed a Héttoronyba került, majd ciprusi pasává tették – haláláig ott is maradt. *Özkaşap H. N.*: i. m. 13.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ A költségvetést Tarhondzsü nagy csodálójá, Mehmed halife közölte krónikájában. *Mehmet Halife* i. m. 41–46.

⁴⁷ Nihádi szerint „elhidegült a viszonyuk”. *Özkaşap H. N.*: i. m. 13.

szaknak az eseményeire csak egyéb forrásokból lehet következtetni. Ez azért igen sajnálatos, mert éppen ebben az időszakban zajlott le II. Rákóczi György uralmának több rendkívül fontos külpolitikai akciója, a fejedelemsé válasszott gyermek, I. Rákóczi Ferenc portai megerősítése és Vasile Lupu moldvai vajda megbuktatása és lecserélése egy „Erdély-párti” uralkodóra.⁴⁸

Lupu moldvai vajda nemcsak a román vajdaságok 17. századi történetének volt meghatározó alakja, hanem fontos szerepet játszott a konstantinápolyi ortodox egyház életében és általában az egész térség politikai stabilitásának megteremtésében is – és egyáltalán nem melleleg őt tartották az akkori ortodox keresztény világ leggazdagabb emberének. I. Rákóczi György és szövetségese, Matei Basarab havasalföldi vajda elleni szervezkedései miatt sommásan ugyan elég negatív a megítélése magyar történetírásban, de éppen ez a két évtizedes, sokszor „hidegháborúként” jellemezhető viszony is jelzi, hogy mennyire szilárd volt uralmának támogatottsága a Portán.⁴⁹

Az albán eredetű bojárcsaládból származó Lupu rokonsága révén egyszerre volt szoros kapcsolatban Isztambul befolyásos levantianus, „görög”, azaz ortodox keresztény vallású kereskedőrétegével, illetve az albán eredetű, muszlim hitre tért oszmán potentátokkal is, akik a 17. század első felében kitüntetett szerephez jutottak az Oszmán Birodalom vezetésében. Emellett Lupu ügyes házassági politikával második, cserkesz származású felesége révén egyszerre került rokonságba a szintén cserkesz származású Dervis Mehmed pasával, az akkori damaszkuszi beglerbéggel, valamint a Krími Kánság legtekintélyesebb tatár nemzetségének vezetőivel, a Sirinekkal. Idősebb lánya révén Janusz Radziwili litván mágnással, kisebbik lánya révén pedig — igaz inkább akarta ellenére — Bogdan Hmelnycikijjel, a lengyel uralom ellen felkelő ukrainai kozákok hetmanjával is sógorok lettek.⁵⁰

Egy ilyen „beágyazottsággal” rendelkező moldvai uralkodó megbuktatásához az erdélyi fejedelemnek aligha lett volna elég pusztán saját erejére hagyatkoznia. Lupu uralma azonban a Porta egynémely hatalmassága számára is terhessé vált. Az egyik első jel az volt, amikor 1650-ben Kara Murád nagyvezír azzal az újabb ötlettel állt elő a két vajdaság megsarcolására, hogy Matei és Lupu vajda is személyesen járuljon Isztambulba a szultán elé uralmuk megerős-

⁴⁸ Papp S.: II. Rákóczi György i. m. 138–143.

⁴⁹ Vasile Lupuról: *Constantin Șerban*: Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653). București 1991. A tanulmány fordításáért Jakó Klárának tartozunk köszönettel.; az újabb irodalom összegzésével: Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 231–232.; a Habsburg rezidens, Schmied korabeli összefoglalása róla: Meinenberger, P.: Johann Rudolf Schmied i. m. 184–189.; a hagyományosan negatív magyar megítéléshez: Görög Ferenc: A két Rákóczy György főnhatósági joga a két oláh vajdaság fölött. Bp. 1904. 15–63.; Makkai László: Magyar–román közös múlt. Bp. 1989. 125–134.; az ortodox keresztény világban betöltött szerepéről, legendás gazdagságáról: Steven Runciman: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge 1968. 341–343., 370.; hatalmas vagyonát bölcsen jórészt Moldva határain kívül, az Athosz-hegyi kolostorokban, illetve bécsi, krakkói és varsói bankároknál tartotta: Șerban, C.: *Vasile Lupu* i. m.; portai helyzetét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy Lupu még akkor sem veszítette el a trónját, amikor 1637-ben és 1639-ben is kétszer is sikertelenül próbálkozott Havasalföld megszerzésével.

⁵⁰ Șerban, C.: Vasile Lupu i. m. 21–40.; második felesége rokonságáról: *Evliya Çelebi*: 5. kitap. i. m. 184., leányai házasságairól: Milewski, D.: *Between a Magnate and a Cossack* i. m.

sítése végett. A két vajda azonban a krími kánhoz, III. Iszlám Girájhoz (1644–1654) fordult segítségért, akinek befolyása révén időlegesen sikerült is ezt a kellemetlen követelést elhárítani. A tekintélyét csorbító akciót viszont a nagyvezír egyaránt igen rossz néven vette mind a vajdák, mind a kozák szövetségben egyre önállóbban politizáló kán részéről, akivel szemben ő — mint fentebb láttuk — inkább a Rzezcpospolitát preferálta volna. A rendelkezésünkre álló források szerint ekkor merült fel először egy olyan javaslat Zülfikár aga közvetítésével, hogy II. Rákóczi György is megtehetné azt, amit 1592-ben Báthori Zsigmond megcselekedett, amikor a Porta kérésére közreműködött Petru Ţschio-pul moldvai vajda eltávolításában.⁵¹

A helyzet akkor változott meg gyökeresen, amikor 1652. június elején a moldvai vajdát védelmező lengyel sereg Batohnál katasztrofális vereséget szenvedett, s így a Portától is magára hagyatott Lupu kénytelen volt engedni a szomszédos kozákok nyomásának, s Bogdan Hmelnickij Timus nevű fiához adta Ruxandra nevű leányát. Ezzel egy olyan új koalíció jött létre, amely a térség addig egyensúlyának felbomlásával fenyegetett, s komoly ellenérzéseket váltott ki a szomszédos hatalmakban: az erdélyiek és a havasalföldiek állítólag mind a budai, mind a szilisztrai pasánál kérték, hogy a Porta tiltsa meg a tervezett házasságot. A Portának azonban ehhez lekötöttségei miatt már 1650-ben sem lett volna meg a lehetősége. Azt azonban egyértelműen az erdélyi diplomaták tudtára adták Isztambulban, hogy Lupu a „portának disgrátiájában volna” — bár ennek tényleges okát egyelőre nem is ismerjük.⁵²

1652 nyarán felmerült az a lehetőség is, hogy akár már az esküvő idején várható egy kozák–moldvai támadás Erdély vagy Havasalföld ellen. Legalábbis ennek hírével igyekezett az erdélyi fejedelem Matei Basarabot is aktivitásra sarkallni az ügyben. A Rákóczi családot már 1652 elején foglalkoztatta a két szomszédos vajdaságban az utódlás kérdése, hiszen Matei vajda igen idős embernek számított (1580 körül született, Lupu pedig 1595-ben), s már 1650 elején olyan hírek érkeztek a Portáról, hogy Lupu hatalmas összeget küldött Isztambulba, hogy Matei várható halála után az ő fia „örökölje” majd Havasalföld trónját.⁵³

⁵¹ A nagyvezír nehezteléséről: Jósika Farkas jelentései, 1650. febr. 3. EÉKH I. 145., 1650. ápr. 10. EÉKH I. 149–150.; 1650. ápr. 15. TT 1889. 342.; Ebeni István jelentése, 1650. ápr. 14. EÉKH I. 150–151.; Báthori Zsigmond 1592. évi akciójáról: B. Szabó J.: Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése i. m.; a krími tatárok isztambuli megítéléséről: Jósika Farkas jelentése, 1650. jan. 4. EÉKH I. 139.; Földvári Ferenc jelentése, 1651. márc. 2., MHHD 23. 45.; török forrásokra hivatkozva Moldva és Havasalföld történetéről írott munkáiban *Johann Christian Engel* azt állította, hogy 1651-ben két fermánt is kapott az erdélyi fejedelem, amelyekben Lupu megtámadására szólították volna fel EÉKH I. 247. 1651 közepén egy rövid időre valóban egy Lupuval szemben ellenséges személy, Szijávus pasa töltötte be a nagyvezíri posztot: Földvári Ferenc jelentése, 1651. szept. 30. EÉKH I. 225.

⁵² Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 236–237; Milewszki, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 42. 69. j.; *Wojciech Jacek Długolecki*: Batoh 1652. Warszawa 2008.; Kemény János vótuma, 1652. EÉKH I. 244.; Lupuról már 1650-ben is azt tartották, hogy „az töröktől is kevés segítséget vár, [mert az] az velenczések gyakor[i] szerencséi miatt nem érkezik kétfelé”. Rákóczi Zsigmond levele Klobusicky Andrásához, 1650. dec. 27. TT 615.

⁵³ Milewszki, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 43.; Ismeretlen levele Pálffy Pálhoz, 1652. aug. 23. *Eudoxiu de Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria Românilor. Bucureşti, V/1. 8–9.; Rá-

Egy 1652 őszén Pálffy Pál nádornak írt névtelen jelentés szerint szóba került egy Lupu-ellenes erdélyi–havasalföldi koalíció terve, és ősszel már Erdélyben komolyan fegyverkezni kezdtek a fenyegetett Havasalföld megsegítésére. Az erdélyi fejedelemmel ellentétben azonban az idős Matei vajda nem hitt abban, hogy olyan komoly veszély fenyegetné Vasile Lupu részéről, amely miatt érdemes lenne a Portán lépéseket tenni az utódlása biztosítása érdekében. Mindenesetre Kemény János 1652 végén abban reménykedett, hogy egy portai paranccsal esetleg Havasalföld erejét is mozgósítani lehetne Lupu megbuktatására.⁵⁴

Mindebből világosan kitűnik, hogy az erdélyiek számára a moldvai trón körül folyó játszmában is a Porta volt a kulcsszereplő. Kemény János 1653 elején még azt remélte, hogy a kapitihák el tudják majd érni, hogy „parancsoljanak mind szilisztrei, temesvári, boszniai és több pasáknak s az budai vezérnek is, vigyázzanak, és Nsgdl együt gondot viseljenek”. Nem sokkal később pedig II. Rákóczi György azt állította Lorántffy Zsuzsannának, hogy a moldvai vajda kegyvesztett lett mind a Krími Kánságban, mind az Oszmán Birodalomban, sőt „kínált is két versent is az porta minket az reámenetellel [azaz Lupu megtámadásával] im csak tavaly is; de mivel féltünk, titokban nem leszen, más az, szokásban is kezdenék venni, nem cselekedtük; ily állapotjában pedig az porta, mint most vagy, azon nem igen fog megindulni [nem tiltakozni, nem áll ellen], azonkívül is maga is megcselekedné, ha módját ejthetné, mint im most is az második díván ülő vezér [Júsuf pasa?] megizente, ha különben nem is, de etetéssel azon vannak, elveszessék [Luput].”⁵⁵ Ezek mögött az ajánlatok mögött valószínűleg az 1652 júniusában kinevezett Tarhondzsu Ahmed nagyvezírt kell keresnünk, aki pályafutása korábbi szakaszában az erdélyiek egyik legfontosabb pártfogójának, Múza vezírpasának a kethüdajaként működött. Az új nagyvezír pedig minden bizonnyal tovább vitte egykori pártfogója politikai preferenciáit és kapcsolati hálóját: például az isztambuli Habsburg rezidens szerint régi baráti kapcsolatokat ápolt Lupu örök „ellenlbasásával”, Matei havasalföldi vajdával.⁵⁶

kóczi Zsigmond levele II. Rákóczi Györgynek, 1652. jan. 12. TT 1891. 232.; Lupu szándékairól: Jósika Farkas jelentése, 1650. febr. 4. EÉKH I. 146–147.

⁵⁴ Milewszki, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 43.; vö. Zahariuc P.: Gheorghe Ștefan i. m. 68.; az utódlás kérdésében elég egyértelmű volt Matei vajda véleménye: „Mostani császár gyermek, s az mellette levők is igen elaprósodtanak, s ha szintén mit végben fognak vinni is, állandó nem lehetne, változván naponként az köztők lévő tisztek is; [...] hát mostani elaprósodván mit tudnának végben vinni? Az mi költséget arra vesztegetnének haszontalanul, javaljuk inkább azt más derekasabb szükségre fordítani” Pávai Tamás levele II. Rákóczi Györgynek, 1652. jún. 6. MHHD 23. 101.; a további fejleményekről: Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 237.; Kemény János vótuma, 1652. EÉKH I. 245.

⁵⁵ Kemény János memoriáléja, 1653. eleje TT 1889. 159. II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, 1653. márc. 13. MHHD 24. 450–451.; vö. Zahariuc, P.: Gheorghe Ștefan i. m. 69.

⁵⁶ A bosnyák származású budai vezír, Múza (Gévay A.: Budai pasák i. m. 31.) és az albán származású Tabanijasszi Mehmed (Gévay A.: Budai pasák i. m. 33–34.) ellentétéről: Szalánczi István jelentése, 1633. márc. 7. Szilágyi S.: Levelek és okiratok i. m. 90.; Mehmed nagyvezír nevezettette ki 1634-ben a moldvai kapitihát, Lupu Cocit Moldva vajdájának, akiről úgy tudták, hogy ellenséges viszonyban volt Matei vajdával: Eudoxius Hurmuzaki, von Freiherr: Fragmente zur Geschichte der Rumänen. București 1884. 3. k. 113., s éppen Lupu 1639. évi sikertelen havasalföldi hadjárata okozta végül a halálát: Constantin C. Giurescu, : Uciderea vizirului Mohammed Tabáni Buiuc, sprijinitorul

A velencei háborúval és a birodalom belső gondjaival elfoglalt nagyvezír mellett a másik említett szereplő, a krími kán, III. Iszlám Giráj sem számított éppen a moldvai vajda „nagy” barátjának. Az egykor hosszú lengyel fogságot szenvedett uralkodó nem szívelte Lupu lengyel-pártiságát, és korábban már tevőlegesen is fellépett Moldva ellen: egy 1649. évi incidens megtorlásaként — amelyben moldvai katonák elvették egy hazatérő tatár csapat zsákmányát —, 1650 nyarán a tatárok, majd a velük szövetséges kozákok is előzönlöttek és gyakorlatilag kirabolták a vajdaságot. Moldva történetének egyik legsúlyosabb „tatárjárását” volt kénytelen elszenvedni, amely alaposan aláásta Lupu uralmának hazai támogatottságát is. A vajda ráadásul kénytelen volt még 200000 talért is kifizetni a két támadó hatalomnak. Ez az esemény természetesen az uralkodót is arra sarkallta, hogy pártfogókat keressen a folyamatos tatár fenyegetés ellen.⁵⁷

Talán nem teljesen véletlen egybeesés, hogy Matei Basarab havasalföldi vajda épp 1650-ben tűntetett II. Rákóczi György előtt Havasalföld és a krími tatárok szövetségével. Akkor, amikor Bahcsiszarájban az említett III. Iszlám Giráj kán (1644–1654) személyében éppen egy olyan uralkodó ült a trónon, akit — miután kalgaként 1641-ben a Porta leváltatta és Rodoszra száműzte — éppen Matei Basarab támogatott nagy nyomorában. Ráadásul 1652-ben Vasile Lupu ismét megsértette a kán „érzékenységet”, ám akkor nem tűnt lehetségesnek, hogy a tatárok „kozák segítség nélkül megkerülgetnék” a vajdát, mivel a kán erői le voltak kötve a lengyelországi hadszíntéren. Kemény János azonban az év vége felé már úgy vélte, hogy a Porta engedelmével egy közös erdélyi–krími tatár akcióval „felhajthatnák” és fogságba ejthetnék Lupu vajdát. 1653-ból pedig az erdélyiek tény-

lui Vasile Lupu (O scrisoare inedită). *Revista Istorică* 12. (1926: 1. sz.) 98–103.; Tarhondzsu Ahmed, mint Músza budai pasa kihája: Boldvai Márton jelentése, 1652. aug. 3. EÉKH I. 242.; őt pedig az erdélyiek régről ismerték is, fizették is: Rác István jelentése, 1644. máj. 3. Beke–Barabás, 691.; a nagyvezír és Matei vajda régi barátságáról: *Hurmuzaki, E.*: *Fragmente* i. m. 176.

⁵⁷ Az 1650. évi tatár támadásról és annak „indoklásáról”: *Šerban, C.*: Vasile Lupu i. m. 155–157.; *Krauss, G.*: Erdélyi krónika i. m. 197.; III. Iszlám Giráj 1629 és 1637 között lengyel fogságban volt, majd Bahadır Giráj kán mellett 1637-től a kalga tisztségét töltötte be, akivel együtt erősen lengyel-ellenes politikát folytattak, mígnem a kán halála után 1641-ben Rodoszra száműzték, ahonnan vezírének, Szefer Gázinak a szeráj agáihoz fűződő jó kapcsolatainak köszönhetően 1644-ben sikerült lengyelbarátként ismert testvére, IV. Mehmed Giráj helyére kánként visszajutnia a Krímbe: *Dariusz Kolodziejczyk*: *The Crimean Khanate and Poland–Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* Leiden–Boston 2011. 139–140., 148–155.; Petronel Zahariuc véleményével szemben semmilyen jel nem utal rá, hogy a Rákócziaknak bármi köze lett volna az 1650. évi tatár és kozák invázióhoz: *Zahariuc, P.*: *Gheorghe Ștefan* i. m. 66., vö. *Milewzski, D.*: Ellenségekből szövetségesek i. m. 18–19., sőt az események félelmet keltettek a Rákóczi családban: Rákóczi Zsigmond és Lorántffy Zsuzsanna levelezése 1650 szeptemberében, TT 1890. 447–450., ráadásul a támadásnak majdnem áldozatául esett egy Moldván átutazni kívánó erdélyi követség is: *Krauss, G.*: Erdélyi krónika i. m. 197.; a feltevésnek az is ellentmond, hogy a tatár és kozák inváziók hatására a vajda rövid időre épp Erdélyhez kezdett ismét közeledni: II. Rákóczi György levele Kemény Jánoshoz, 1651. dec. 15. *Véress E.*: *Documente* i. m. 10. k. 235–236.; Kemény János levele II. Rákóczi György, 1651. jan. 26. BUBFS VIII. 34.; *Zahariuc, P.*: *Gheorghe Ștefan* i. m. 67–68.: a vajdának a krími tatároktól való félelme igen komoly lehetett, mert 1652-ben leányának Hmelnickij fiával kötött esküvője után velük szemben a kozákok védelmet várta: *Milewzski, D.*: *Between a Magnate a Cossack* i. m. 59.

leges lépéseiről is tudunk – például némi ajándékkal „jóakarójukká” tették a kán Isztambulban tartózkodó vezető diplomatáját, Szülejmán agát.⁵⁸

1653 elején II. Rákóczi György a Porta hallgatólagos támogatásával tehát nagyon is valós moldvai elégedetlenségre támaszkodva vágott bele Vasile Lupu moldvai vajda megbuktatásába. Az eredeti elképzelés az lehetett, hogy „hagyományos” módon, az Oszmán Birodalom keretei között „rendezik” majd a moldvai problémát. Ez azonban Erdély részéről még így is meglehetősen merész lépés volt, mivel sem a kozákok, sem pedig a Krími Kánság és a Rzecpospolita további viselkedése nem volt teljes bizonyossággal kiszámítható.⁵⁹

Isztambul: másfél év viszonylagos béke (1653. március – 1654. október)

1653 tavaszán Tarhondzsu Ahmed nagyvezírt kivégezték. Utódja a flotta parancsnoka, a kaukázusi (cserkesz) Dervis Mehmed lett, akit elsősorban a hárem nemrég kinevezett agája, Behrám — s rajta keresztül minden bizonnyal Turhán szultán — támogatott.⁶⁰ Mehmed származása ellenére nem az abazákkal működött együtt, hanem mentora, az albán Tabanijasszi Mehmed pasa korábbi nagyvezír vonalát követte. A politikai palettán való elhelyezkedését valószínűleg erősítette az a tény is, hogy bár kezdetben nagyon nem volt ínyére, unokahúga révén rokonságba került Vasile Lupu moldvai vajdával. A legégetőbb probléma számára is a kincstár állapotának a rendezése volt, amelyet vagyonekborzásokkal kívánt megoldani.⁶¹ Látványosan szakított elődje pénzügyi politikájával, s az ezt fémjelző defterdárt, Zurnazen Musztafát eltávolította, akinek alig egy hónappal egykori főnöke meggyilkolása után Temesvárra kellett távoznia. Helyére a nagyvezír a törtető — de Szülejmán egykori háremaga által erősen támogatott — Morali Musztafa efendit nevezte ki. Az új defterdár előbb pasai címet, majd vezíri

⁵⁸ Pávai Tamás levele II. Rákóczi Györgynek, 1652. jún. 6. MHHD 23. 99.; a Krímből állítólag olyan hír jött, ha módjuk volna rá, ismét megtámadnák Moldvát: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. márc. 13. MHHD 24. 450.; a tatárok neheztelésének egyik oka az volt, hogy Vasile Lupu 1652 nyarán állítólag segített megszökni a Krímből a kán lengyel foglyainak: *Milewzski, D.*: Between a Magnate and a Cossack i. m. 59.; „Az lengyelek, az kik el szabadultanak, mintegy hatig valók voltak fő rendek. Egyik az Potoczki fia, másik az Kalinovski unokája s többek” Matei Basarab levele Kemény Jánoshoz, 1652. júl. 27. *Veress E.*: Documente i. m. 10. k. 247–248.; Boldvai Márton jelentése, 1651. aug. 3. EÉKH I. 242.; Ha nagy nehézségek és sok bonyodalom árán is, de végül tényleg Kemény verziója valósult meg: Kemény János vótuma, 1652. EÉKH I. 244–245.; Sebesi Ferenc jelentése, 1653. szept. 14. MHHD 23. 127.

⁵⁹ Az ukrainai kozákok kancellárja, Vihovszkij állítólag még jelezte is az erdélyieknek, hogy Lupu ellenük szervezkedik a kozákoknál: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. márc. 13. MHHD 24. 450.; a krími tatárok Lupuval szembeni támadó szándékáról: uo.; a fejedelem 1653 tavaszán azt állította anyjának, hogy eredetileg nem számítottak a kozákok beavatkozására: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. máj. 4. MHHD 24. 452–453.; lehetséges, hogy azt feltételezték, hogy a tatárok majd képesek lesznek visszatartani a kozákokat a beavatkozástól, amire később valóban történt próbálkozás: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, 1653. máj. 20. MHHD 24. 455.; a Rzecpospolita bizonytalan viselkedéséről: *Milewzski, D.*: Ellenségekből szövetségesek i. m. 45–47.; a moldvai ellenzékről: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 237–238.; *Zahariuc, P.*: Gheorghe Ștefan i. m. 71–72.

⁶⁰ Az erdélyi követek szerint Behrám Dervis Mehmednek „főbarátja volt”. MHHD 23. 311.

⁶¹ És rögtön kivégeztette az egyiptomi pasát, Hádím Abdurrahmánt, aki nagyvezír akart lenni. *Özkasap H. N.*: i. m. 14.

rangot vásárolt magának, s egyre leplezetlenebbül a nagyvezírségre tört. Céljának eléréséhez azonban az erős támogatás sem volt elég: a nagyvezír mögött Turhán anyaszultánnő állt.

Bár Csávusoglu Mehmed pasa tengernagynak 1653-ban sikerült erősítést juttatnia Krétára, mivel nem találták eléggé erélyesnek, megbukott. Helyére 1653. november 25-én a nagyvezír a budai pasát — a korábbi janicsáragát és nagyvezírt —, az albán Kara Murádot nevezte ki. A döntés háttérében talán politikai kötődései álltak, de közrejátszhatott benne az is, hogy Murád azt állította: megfelelő támogatottsággal be tudná venni Kandiát. A nagyvezír és a tengernagy együttműködése azonban nem bizonyult sikeresnek. Murád valószínűleg már ekkor a nagyvezíri posztra pályázott, Dervis Mehmed pedig valójában nem támogatta a flotta hadműveleteit, amelyekhez egy fillér anyagi háttérrel sem biztosított. Murád saját vagyonából készült fel, s 1654 májusában alaposan megverte a blokádot fenntartó velenceieket, majd a hadianyagot felvéve szerencsésen eljutott Krétára. Ezek után természetesen nem lehetett elmozdítani, ami tovább élte kettejük ellentétét.

Dervis Mehmed nagyvezír másfél éve — különösen a korábbi és a későbbi események tükrében — többé-kevésbé békés időszaknak tekinthető. Az oszmánok sikereket értek el a velencei háborúban, a birodalmat nem rázták meg komolyabb belső lázadások, és a Tarhondzsu Ahmed által bevezetett szigorú fiskális politika gyümölcsei is érezhetőek voltak. Sokakkal ellentétben Mehmed nagyvezírségének végét nem is politikai bukás okozta: 1654-ben olyannyira megbetegedett, hogy már a díván üléseire sem tudott eljárni. (Júsuf pasa másodvezír helyettesítette.) Nem lévén alkalmas feladatai ellátására, október 28-án leváltották, de erejét mutatja, hogy utódlásának kérdéseibe még bele tudott szólni.

Erdély: ellenszélben (1653. március – 1654. október)

1653 áprilisában a moldvai bojárok lázadása, valamint az erdélyi és havasalföldi hadak váratlan betörése nem hozta meg a várt döntő sikert a moldvai uralkodó ellen szervezkedő erők számára. Hiába sikerült gyorsan menekülésre bírni Luput, a kozák segítséggel visszatérő vajda viszonylag gyorsan kiverte az országból az idegen csapatokat, és felszámolta a lázadó Gheorghe Ștefan rövidéletű uralmát. Ez az eseménysor csak egy jelentős eredményt hozott a szövetségeseknek: a bizonytalankodó Rzezpospolita a kozák beavatkozás hatására egyre inkább elköteleződött Vasile Lupu ellenében, és júliusban már segélyhaddal is kész volt támogatni a vele szemben álló koalíciót.⁶²

Ha Lupu ekkor megelégszik ennyivel, alighanem sikerül egy időre ismét stabilizálni uralmát Moldvában. Isztambulban ugyanis nagyon kedvező fordulat ment végbe a számára, amiben a Portának befizetett óriási összeg, 200000 tallér mellett legalább ennyire fontos szerepet játszhatott az is, hogy márciusban Tarhondzsu Ahmed helyett Lupu cserkesz származású felségének nagybátyja, Lupu hajdani nagy pártfogójának, Tabanijasszi Mehmed nagyvezírnek

⁶² Zahariuc, P.: Gheorghe Ștefan i. m. 70–73.; Milewszki, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 43–53.

egykori barátja és kethüdája, Dervis Mehmed kapudánpasa nyerte el a nagyvezíri méltóságot, miként erről már szoltunk. Habár a térség ügyeiben illetékes szilisztrai beglerbég, Rákóczi „adoptívus atyjafia” — és a moldvai vajda régi haragosa —, Szijávus pasa szilárdan Lupu ellenében foglalt állást, s a dívánuló vezírek között is akadtak, akik pártolták volna az Erdély és Moldva révén felváltható lengyel orientációt is, az új nagyvezír elutasította azt, és inkább 180 fokok fordulatot próbált végrehajtani a Porta moldvai politikájában. Május 23-án követséget küldött Lupu uralmának megerősítése végett Moldvába, s az erdélyiek egyik informátora szerint több levélben is sürgette a krími kánt Erdély megtámadására. III. Iszlám Giráj azonban inkább gratulált az erdélyiek első sikereihez, és később sem nagyon hajlott a nagyvezír szavára.⁶³

Lupu ekkor már „előre menekült”: jól tudta, hogy újdonsült sógora, Hmelnyickij hetman már 1648-ban igényt formált a Portán a moldvai vajdaságra. Ennek jegyében ő sem kívánt megelégedni Moldvával, s a rendelkezésére álló több ezer fős kozák segélyhaddal megkísérelte megvalósítani régi tervét, megbuktatni Matei Basarab havasalföldi uralmát. Mire azonban a Portáról a megerősítésére küldött csausz a hadszíntérre ért, Matei vajda hada 1653. május 27-én — tulajdonképpen teljesen váratlanul — döntő győzelmet aratott a Finta folyónál a kozákok és moldvaiak egyesült serege felett. A kínálkozó alkalmat már Matei sem szalasztotta el, így júniusban Lupu ismét menekülésre kényszerült Moldvából. Azzal, hogy a moldvai vajda erőszakkal rontott rá a szultán egy békés adófizető országára, nem szerzett újabb jó pontokat a Portán – ráadásul időközben az erdélyi és a havasalföldi követek közvetítésével Georghe Ștefan pénze és ajándékai is eljutottak a nagyvezírhez, a szultánhoz és a belső szeráj hatalmasságaihoz, például a császár befolyásos hodzsájához, Rejhán agához, akiből tartósan az új

⁶³ 1653. máj. 6-án az erdélyi kapitliha még állítólag úgy tudta, hogy a Portán „nem bánják Lupulon esett dolgot, sőt inkább akarják azt, ... tatárnak, kozáknak parancsolnak, vesztég legyen” II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. máj. 17. MHHD 24. 455; a módosuló török álláspontokról: Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 239. 45. j.; a Habsburg rezidens szerint 1653 márciusában már Szijávus volt a szilisztrai beglerbég: Simon Reniger jelentése, 1653. márc. 21. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatskanzlei, Türcei (Turcica) [a továbbiakban ÖStA HHStA Turcica], Karton 126. Fasc. 62/b. Konv. D. 1653 Jänner-Juni (= W3584 tekercs) (= MNL OL Mikrofilmtár X 880) [Az adatot Kármán Gábortól kaptuk, amit ez úton is köszönünk neki.]; Szijávust 1646-ben a moldvai vajda fosztatta meg a szilisztrai beglerbégiségtől: Szalánczi István jelentése, 1646. dec. 5. Beke-Barabás, 808.; köztudomású volt, hogy ezért rossz viszonyban van Lupuval: Földvári Ferenc jelentése, 1651. szept. 30. EÉKH I. 225.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. márc. 23. MHHD 23. 343.; az atyafiság ismételt megújítását Szijávussal Krauss 1654-re teszi: Krauss, G.: Erdélyi krónika i. m. 226.; 1655 májusában a fejedelem már valóban „apjaként” említi: EÉKH I. 541.; a Krími reakcióról: „tatár hámtúl emberi megjűttek, köszöni, Lupult ki tudtuk országából, nagyobb, kedvesebb dolgot az portának [és] neki annál nem cselekedhettünk” II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. máj. 20. MHHD 24. 455.; Krauss, G.: Erdélyi krónika i. m. 217–218.; Dervis Mehmed nagyvezír „háttéréről”: Metin Kunt: Dervis Mehmed Pasa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice. Turcica 9. (1977: 1. sz.) 199.; a nagyvezír megvesztegetéséről és annak tervezett Erdély és Havasalföld ellenes lépéseiről, többek között a budai vezír „distractiojának” hírérl: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. jún. 1. MHHD 24. 459.; a szilisztrai pasa Matei vajda elleni lépéseiről: Matei Basarab levele II. Rákóczi Györgyhez, 1653. aug. 30. Veress E.: Documente i. m. 10. k. 269.; a krími kán és a nagyvezír tárgyalásairól: Sebesi Ferenc jelentése, 1653. szept. 14. MHHD 23. 129.

moldvai vajda „jóakarója” vált portai körökben. Így Isztambulban egyfajta patt-helyzet alakult ki a moldvai ügyekben, mindenki a végkifejletre várt.⁶⁴

Mivel a Porta nem tudott volna érdemben, azaz fegyverrel beavatkozni a moldvai viszályba, a kozákok pedig időközben az egyesült erdélyi–lengyel hadseregtől ismét súlyos vereséget szenvedtek Suceavánál — a harcban még a hetman fia, Lupu veje is elesett —, a döntés végül a birodalom északi határvidékének ügyeiben meghatározó súlyú krími kán kezébe került. (Hivatalosan Hmenyickij diplomatái sem Isztambulban, sem pedig Gyulafehérvárott nem álltak ki nyíltan a Lupuval kötött szövetség mellett.) A hetman és III. Iszlám Giráj pedig inkább az ellenük vonuló lengyel király ellen koncentrált erőit, és a suceavai vereség után visszarendelte Moldva határáról az ostromlott várban rekedt vajdáné segítségére siető hadakat, köztük a Sirin-sógor tatárjait is. Lupu jövője ezzel eldőlni látszott: Hmelnickij hetmant az erő pozíciójából tárgyaló kán hamarosan a menekült vajda átadására is rákényszerítette.⁶⁵

Döntését a Lupuért várható, illetve a tőle kizsarolható súlyos váltságdíj mellett az is jelentősen motiválhatta, hogy 1653 nyarán a cár pozitív válasza után már az utolsó szakaszukba léptek az ukrainai kozákok és — a krimit tatárok ősellenségének számító — moszkvai uralkodó, Alekszej Mihajlovics között folyó tárgyalások a kozákok „befogadásáról” a cár birodalmába. A kán így egyre kevésbé volt érdekelt a Hmelnickij família hatalmi törekvéseinek támogatásában, ami 1653 őszén az egyesült lengyel–erdélyi–moldvai erők elleni fellépés csökkenő intenzitásában, majd a lengyelekkel kötött újabb különalkuban is megmutatkozott. II. Rákóczi György ekkoriban még nem érzékelhette teljességében a rettegett tatárok egyre nehezebbé váló külpolitikai helyzetét, csupán azon csodálkozott, hogy „Tatár Chám is egy atyjafiát küldte Stefán vaida mellé bizonyos számú tatárral, csudás dolog, az lengyel ellen az kozákat segíti, Stefán vajda mellett meg kozák ellen vagyon.”⁶⁶

⁶⁴ Milewszki, D.: Between a Magnate a Cossack i. m. 56. 48. j.; II. Rákóczi György levele Pálffy Pál nádorhoz Gheorghe Ștefan beiktatásáról, 1653. aug. 12. Veress E.: Documente i. m. 10. k. 268.; a Porta „megdolgozását” Gheorghe Ștefan érdekében a havasalföldi kapitihák vállalták magukra: Sebesi Ferenc jelentése, 1653. szept. 14. MHHD 23. 130.; Gheorghe Ștefan levele II. Rákóczi Györgyhez az előző évi portai ajándékokról, 1654. júl. 18. Veress E.: Documente i. m. 10. k. 283–284.; a császár hódzásához fűződő kapcsolatról: Thordai Ferenc jelentése, 1654. júl. 23. EEKH I. 356.

⁶⁵ Az erdélyiek már csak akkor vetettek be újabb friss csapatokat a moldvai harcokba 1653 őszén, amikor megbizonyosodtak róla, hogy sem a budai pasa részéről, sem a Portáról nem fenyegeti őket már veszély: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. szept. 15. MHHD 24. 473.; Gebei S.: II. Rákóczi György i. m. 56–57.; a Suceava felmentésére siető krími sereget állítólag Lupu tatár sógora vezette, akinek nevét azonban többféle — az is lehetséges, hogy rontott alakban — adják meg a források: Sirim bej, illetve Serif bej: Șerban, C.: Vasile Lupu i. m. 211. 99., akit O. V. Iermolenko egy 1952-ben megjelent tanulmánya nyomán Larysa Pritsak még a kalga titulussal is illetett: Larysa Pritsak: A Letter of 1656 from the Former Hospodar of Moldova Vasile Lupu to Tsar Aleksei Mikhailovich. Harvard Ukrainian Studies 23. (1999: 3–4. sz.) 135.; II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, 1653. szept. 21. MHHD 24. 474. Ivanics Mária: Die Sirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe, In: Meinolf Arens, Denise Klein (szerk.) The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 2012. 27–44.

⁶⁶ A tatár fogságról: Șerban, C.: Vasile Lupu i. m. 213–215.; Lupu tatár fogságba kerülése új „lehetőségeket” nyitott a szövetségesek számára: Gheorghe Ștefan levele Kemény Jánoshoz, 1653. nov. 16. Veress E.: Documente i. m. 10. k. 273–274.; II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. szept. 1. MHHD 24. 472.; II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. nov. 8. 15. MHHD 24. 476., a további fejleményekről: uo. 478.; a lengyel–tatár alkuról: Abdurrahmán Abdî, i. m. 45–50.

Ebből az időszakból csupán a fejedelem három levele és Sebesi Ferenc egyetlen jelentése ismert, ám még ezekből is kitűnik — s ezt a konstantinápolyi Habsburg rezidens információi is megerősítik —, hogy milyen hűvös, mondhatni már-már ellenséges viszony alakult ki Dervis Mehmed nagyvezír és az erdélyi fejedelem között, habár az a Portán több levélben is igyekezett indokolni cselekedetei jogosságát, igaz, megfelelő anyagi „alátámasztás” hiányában vajmi kevés sikerrel.⁶⁷ Ráadásul Lupu elfogatásával a moldvai vajdaság ügye sem került nyugvóponttra. Bár 1653 júliusának végén a Porta végre elismerte Gheorghe Ștefan moldvai vajdának, Lupu még mindig számottevő tényező maradt a térség politikájában. II. Rákóczi György diplomatái moldvai és havasalföldi szövetségeseikkel együtt azon dolgoztak, hogy a tatárok vagy adják ki nekik, vagy végezzenek Lupuval. Bármennyire is hajlott azonban a kán és vezíre — jókora bahsis reményében — erre a megoldásra, mivel mégiscsak a nagyvezír egy rokonáról volt szó, állítólag Sirin bég megakadályozta ezt a lépést. Sőt, Dervis Mehmed nagyvezír végül azt is el tudta érni, hogy 1654 júniusában a kán kiadja a Portának az értékes túszt.⁶⁸

A bukott moldvai vajda fogadtatása a birodalmi fővárosban igen ambivalens volt. A „görögök” ünnepelték, pártfogója, a nagyvezír pedig elérte, hogy a szultán audiencián fogadja, ott azonban IV. Mehmed alaposan leteremtette Luput, s az erdélyiek és a román vajdaságok régi „jóakarója”, Uzun Ali aga is azzal „biztatta”, hogy úgy fog járni Isztambulban, mint „Barnaczi” (azaz Miron Barowski-Mohyla), az a lengyel származású moldvai vajda, akit 1633-ben kivégeztek Isztambulban. Lupu azonban szerencsésen „túlélte” ezt a nehéz időszakot. Sőt, aligha lehetett kétséges, hogy legendás vagyona és kiváló kapcsolatai segítségével, valamint a kozákok nem szűnő támogatásával ezután is a hatalom visszaszerzésén fog munkálkodni. Így havasalföldi és moldvai szövetségeseikkel együtt az erdélyi diplomácia egyik legfontosabb isztambuli feladatává ennek megakadályozása vált, a portai személyiségek megítélésében pedig döntő jelentőségűnek tűnt, hogy „Lupu-pártiak” vagy sem. A sors kezdetben az erdélyiek kezére játszott: Lupu pártfogója, Dervis Mehmed nagyvezír betegsége miatt 1654 őszén kénytelen volt visszavonulni posztjáról – a vajda azonban több-kevesebb sikerrel sorra megkörnyékezte később utódait is.⁶⁹

⁶⁷ Sebesi Ferenc jelentése, 1653. szept. 14. MHHD 23. 125–131.; II. Rákóczi György levelei a nagyvezírnek, 1653. máj. 23.; és 1653. máj. 30. MLN OL W 3584 tekercs, ÖStA HHStA Turcica, Karton 126. Fasc. 62/b. Konv. D. 1653 Jänner–Juni; Rákóczi állítólag számon kérte a Porta magatartásának változását: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 240.; a nagyvezír viszont nehezményezte, hogy „más országokból, kik nem adóznak, ajándékok által megismerkedtek vele, melyek nem tartozának, de nagyságod az országgal együtt az portától függvén, meg nem látogatá” és a vajdacsere is „fegyver által, nem adom által menne végben” L. Sebesi szeptember 14-i jelentését.

⁶⁸ „az kapikiha nem írja maga, belső emberek hogy akarják, Szijávus pasanak indulás felől parancsoltak volna, hanem ha az Vezér latorsága, Porta híre nélkül császár ugyan Ștefan vajdának adta az vajdaságot, el kell az vezír életének fogyni” II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, 1653. szept. 3. MLN OL, E 190, Archivum familiae Rákóczi, Nr. 7002. Az adatot *Kármán Gábortól* kaptuk, amit ez úton is köszönünk neki.; a krími vezérek közötti ellentétekről: Thordai Ferenc jelentése, 1654. júl. 7. MHHD 23. 148.

⁶⁹ Lupu isztambuli fogadtatásáról: Thordai Ferenc jelentése, 1654. jún. 22. EOE XI. 185–186.; „Pervul” és „Sztója” kapitáhi levele Constantin Serbán vajdához, 1654. jún. 26. TMÁO III. Pest

Időközben Havasalföldön 1654. április 19-én meghalt Matei Basarab vajda, így húszévnnyi viszonylagos stabilitás után ténylegesen terítékre került a havasalföldi trónutódlás ügye. A vajdaságokért azonban már Lupu bukásakor, 1653-ban megindult a tülekedés. Az év nyarán katonalázadás tört ki Matei vajda udvarában, s az év őszén Szijávus szilisztrai pasa táborában is feltűnt egy új havasalföldi trónkövetelő. Így Matei vajda folyamatosan az erdélyiek segítségét sürgette. Az év végén pedig Bécsből a kozákok közé érkezett Vitéz Mihály vajda unokája, Mihai Pătrașcu is, hogy a segítségükkel szerezze meg magának a havasalföldi trónt. Mellettük az Isztambulban élő „vajdafiak” is akcióba lendültek az áhított trónok valamelyikének megszerzése érdekében. Így az ország stabilizálása szempontjából megnyugtató lehetett, hogy mégis Matei vajda „forgatókönyve” valósult meg, s Havasalföldön a bojárok maguk közül választották meg utódát, Radu Șerban vajda (1602–1610, 1611) törvénytelen fia, Constantin Șerban személyében, akinek uralmát 1654 májusában a Portán is sikerült elfogadtatni.⁷⁰ Habár II. Rákóczi Györgynek eredetileg talán Diicul Bicescu mare spatar személyében más jelöltje is volt Havasalföld trónjára, Constantin Șerban sem volt ismeretlen vagy idegen az erdélyi politikusok előtt: 1644-ben ugyanis ő vezette az I. Rákóczi György mellé rendelt havasalföldi segélyhadakat a magyarországi hadjáratra. 1654 májusában a fejedelem kapitihája, Thordai Ferenc titokban az erdélyiek „jóakaróival” együtt már mindenesetre biztosan az ő megerősítése érdekében dolgozott a Portán.⁷¹

1654 nyarán vált először érezhetővé az erdélyi követjelentésekben, hogy Harsányi Nagy Jakab török deák révén egy új kapcsolati hálót sikerült kiépíteni az Erdélyi Ház körül. Harsányi valószínűleg „oszmanisztikai” tanulmányai során került kapcsolatba Mihnea havasalföldi trónkövetelővel, aki ekkoriban

1870. 429–430.; ismeretlen levele k. n. [1654. nyara] TMÁO III. Pest 1870. 432–435.; későbbi próbálkozásairól: Șerban, C.: Vasile Lupu i. m. 217–218., *Kármán G.*: Egy közép-európai odüsszeia i. m. 77., 82–83.; az erdélyi diplomaták már-már paranoiába hajló igyekezettel figyelték Lupu tevékenységének nyomait: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. aug. 10. EÉKH I. 552.; Gheorghe Ștefan levelei II. Rákóczi Györgynek, 1656. április 13. *Jakó Klára*: Die ungarischsprachige Korrespondenz der Woiwoden und obersten Amststräger in der Moldau und der Walachei. Ungarn-Jahrbuch 27. (2004) 225., 1655. dec. 15. EÉKH I. 530.

⁷⁰ II. Rákóczi György levele Pálffy Pál nádorhoz, 1653. jún. 21. *Véress E.*: Documente i. m. 10. k. 261–262.; Matei Basarab levele II. Rákóczi Györgyhez, 1653. aug. 30. *Véress E.*: Documente i. m. 10. k. 269.; II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. szept. 12. MHHD 24. 472.; Mihai Pătrașcuról legutóbb *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 253–254.; Thordai Ferenc jelentése, 1654. máj. 2. TT 1889. 489.; a vajdafi előtörténetéről: *Manfred Stoy*: Rumänische Fürsten im frühneuzeitlichen Wien. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 46. (1990) 166–167.; a Rákócziak levelezésében tavasszal még egy „Jusuff” nevű pasa „vajdasága” is szóba került: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1653. máj. 17. MHHD 24. 455.; az új vajda megválasztásáról és a trónkövetelők esélyeiről: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1654. ápr. 24. MHHD 24. 483–484.; Thordai Ferenc jelentése, 1654. máj. 13. MHHD 23. 141–143.

⁷¹ „Constantint az mint levelemben Nsgodnak megírtam, comfirmálták, mindenek jóakarói voltanak; Nsgod felől nem volt senkitől semmi emlékezet, mivel igen titkoson forgolódtam mellettük Nsgod jóakarói előtt” Thordai Ferenc jelentései, 1654. máj. 19., 1654. máj. 28. EÉKH I. 348., 351.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 254–255.; Az erdélyi diplomáciának hagyományos még a látogatást is kerülnie kellett, hogy megpróbálna beleavatkozni a vajdaságokban a trónutódlásba, mert „mi csak bonthatunk kegyelmes uram – írta Szalánczi István I. Rákóczi Györgynek – de vajdát nem nevezhetünk.” 1632. júl. 18. Beke-Barabás, 36–37.

már Isztambulban, Dogandzsi Júsuf vezír feleségének, Atike szultánnak a palotájában élt, és feltűnően jó kapcsolatokat ápolott az értelmiségi körökkel. Az erdélyi jelentésekben többnyire csak „Minnyeként” említett férfiú segítségével azután a törökül már jól tudó Harsányi Nagy Jakabnak több további magas rangú oszmán főembert is sikerült az erdélyiek „jóakarójává” tennie.⁷²

1654-ből és 1655-ből több olyan portai jelentés is előkerült, amelyekből fő vonalaiban rekonstruálni lehet az erdélyiek 1654-ben még meglévő régi és kialakulóban lévő új kapcsolati körét is. 1654 tavaszán az erdélyi kapitihá még csak Zülfikár agának, az aga idősebbik fiának, Mehmed cselebinek és vejének, Elcsi Haszan agának, valamint az erdélyi ügyekben rendszeresen eljáró Hüszejn csausz anyjának fizetett szolgálataiért. A kapitihá Zülfikár és Haszan esetében további „kedveskedéseket” is jónak látott volna, mert azok sok addigi „praebendájuktól” elestek Lupu bukásával. 1654 júliusában pedig Uzun Ali agát, I. Rákóczi György régi támogatóját is igyekeztek ismét megnyerni maguknak, aki addigra a krími kán „érdekképviselőjévé” vált a Portán, és ekkor már meglehetősen tartózkodóan viselkedett velük szemben.⁷³

Az 1654 nyarán fellelt új jóakarók közé tartozott viszont Mihnea „házigazdája”, az ifjabb Júsuf pasa – aki ugyan úgy tűnik, hogy nem játszott még „különösebb” szerepet ezekben az években, de 1652 óta tagja volt a szultáni dívánnak, így első kézből tudta tájékoztatni az erdélyieket az ott történetekről, és természetesen bejárása volt az összes magasabb méltósághoz is. Rajta kívül sikerült megnyerni a próféta leszármazottainak közösségét vezető nakibot, Zej-

⁷² A téma új és alapos feldolgozása: *Kármán G.*: Egy közép-európai odüsszeia i. m. 90–93.; Harsányi körének kiépüléséről: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1654. júl. 7. MHHD 23. 146.; Thordai Ferenc jelentése, 1654. júl. 7. MHHD 23. 148.; Harsányi legfontosabb kapcsolatáról, a későbbi havasalföldi vajdáról, Mihneáról: *Kármán Gábor*: Mihnea támogatói: Egy havasalföldi trónkövetelő kapcsolathálója Konstantinápolyban 1654–1657. Megjelent: *Korall* 50. 2012. 7–29.; Egyelőre nem tudjuk, hogy ki lehetett Harsányi tanítója, de bizonyára a nagy tudású értelmiségiek közé tartozhatott, mert ez idő tájt a későbbi szultáni főtolmács, Panajótisz Nikúsziosz is nála tanult: Thordai Ferenc jelentése, 1654. máj. 19. EÉKH I. 348.; az 1656 tavaszán majd hivatalba kerülő sejhülszlámot, Hodzsazáde Meszúd efendit Harsányi egyenesen a barátjának nevezte: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. márc. 23. MHHD 23. 344.

⁷³ Zülfikár aga ekkoriban már a fejedelem egyik fogadott „atyja” volt: Zülfikár aga levele II. Rákóczi Györgynek, 1651. szept. 11. MHHD 23. 117.; II. Rákóczi György levele Zülfikárhoz, 1656. szept. 19. MHHD 23. 468.; Thordai Ferenc jelentései, 1654. márc. 21. MHHD 23. 136., 1654. máj. 19., máj. 28. EÉKH I. 348., 350–351., 1654. júl. 7. MHHD 23. 148.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. máj. 23. EÉH I. 544.; Hüszejn csauszról: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. márc. 19. TT 1889. 660–661.; Várady István jelentése, 1655. aug. 19. EÉKH I. 551.; Uzun Ali aga mellett, hogy a krími kán és román vajdák ügyeinek „képviselővel” foglalkozott, ekkor még „hivatalosan” az erdélyiek „jóakarójának” számított, valójában azonban egyre távolságtartóbban viselkedett velük, az ajándékokat sem fogadta már el: Thordai Ferenc jelenetesei, 1654. máj. 13., 1654. júl. 7. MHHD 23. 143., 148–149. 1654. júl. 14. EOE XI. 186.; Gheorghe Ștefan vajda kapitihájának levele – amelyben egyszer „Uzunali bej”-ként említi Uzun Ali agát (k. n. [1654 nyár] EÉKH I. 323.), máskor pedig „Albeiként” (a moldvai kapitihák jelentése, 1656. jan. 23. EÉKH II. 214–216.); Az azonban most sem volt kétséges, hogy Zülfikárban hiba lenne teljesen megbízni az erdélyieknek: idősebbik fiát és az Erdélyi Házból az aga szomszédságába költöző Romoz Jánost is felhasználták titkai kifürkészésére, s hamar ki is derült, hogy nem csak, hogy kapcsolatban áll a Konstantinápolyba érkező bukott moldvai vajdával, hanem tevőlegesen szerepet is vállal ügyének előmozdításában: Thordai Ferenc jelentései 1654. máj. 28. EÉKH I. 350–351. Romoz János levele II. Rákóczi Györgyhez, 1654. júl. 20. MHHD 23. 152–153.

rekzáde Abdurrahmánt is, akit a fejedelem a szokások szerint apjává fogadott. Ugyan ő sem tartozott a legbefolyásosabb portai hatalmasságok közé, de úgy tűnik, hogy szava érezhetően számított az erdélyiek számára fontos kérdésekben, és rajta keresztül könnyen el lehetett jutni a mindenkori sejhülszlámhoz is. A másik legfontosabb új pártfogónak a hatalmi harcokból győztesként kikerülő Turahán válíde „kihájája”, Júsuf aga tűnik, aki az oszmán politikában kulcsfontosságú szerepet játszó belső szeráj felé is képviselni tudta az erdélyi érdekeket.⁷⁴

Több új sajátossága is volt ennek a körnek. Egyrészt nem az évtizedek óta szokásos módon, Zülfikár aga portai — és családi — kapcsolatai révén szerveződött, és mivel Harsányi maga is jól tudott törökül, sem ő, sem a vele lévő erdélyi kapitányok nem szorultak rá működtetésében a megbízhatatlan öreg magyar főtolmács vagy valamelyik csausz közreműködésére. Másrészt valószínűleg régen nem voltak Erdélynek ilyen széles körre kiterjedően ilyen magas rangú informátorai és „lobbistái” a Portán. Természetesen jelentős részben az ő segítségével próbálták meg elgáncsolni Vaslie Lupu meg nem szűnő visszatérési kísérleteit is, de az erdélyi diplomácia 1654–1655-ben már rajtuk keresztül gyakorolt nyomást az erdélyi kártételek miatt panaszkodó temesvári pasára és az újabb falvak hódolását követelő Szári Kenán budai vezírrre is, akikkel ezek miatt az ügyek miatt igencsak megromlott II. Rákóczi György viszonya.⁷⁵

Dervis Mehmed nagyvezírsége tehát kezdetben semmi jót nem ígért az erdélyi politikusoknak, ám a külső körülmények és az új portai kapcsolatrendszer eredményeképpen mégis sikeresen zárták az időszakot: sikerült Luput kiűzni a nyeregből és Erdély-barát politikust ültetni Moldva trónjára. A havasalföldi

⁷⁴ Harsányi köréről: Thordai Ferenc jelentése, 1654. júl. 7. MHHD 23. 148.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1654. aug. 14. MHHD 23. 156–157.; a nakíb tevékenységéről: „Nsgodnak igaz jóakaró apja lévén, az Nsgod méltóságos portához való igaz hűségét, az mint eddig, azután is magasztalja, hirdeti, oltalmazza” Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. jún. 14. TT 1889. 667. A válíde kethüdája feladata volt a szultánánya minden szerájon kívüli ügyének az elintézése. Vö. *Uzunçarşılı, İ. H.*: Saray teşkilâtı i. m. 158.

⁷⁵ Lupu ügyeiről: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika 259. 133. j.; *Kármán G.*: Egy közép-európai odüsszeia i. m. 69–76.; Thordai Ferenc jelentése, 1654. júl. 23. EEH I. 354–355.; a Dervis Mehmed utódjának kinevezett Ibsír Musztafa nagyvezír esetében például Lupu annak egy bizalmas emberét, Abaza Haszant környékezte meg, akit az erdélyiek már korábban szükségesnek láttak felvenni a „megajándékozandók” listájára: Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. máj. 23. EÉKH I. 544., 1656. márc. 23. MHHD 23. 344.; Ipsír utóda, az albán Kara Murád nagyvezír viszont már valóban megpróbálta titokban támogatni Lupu ügyét a szultán előtt: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. máj. 23. EÉKH I. 545–546.; Várady István és Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. jún. 27. MHHD 23. 201., 165. szept. 22. EÉKH I. 557.; Szári Kenán budai vezír ügyéről: Sebesi Ferenc követ naplója, 1655. ápr. 25–28. MHHD 23. 171–72.; Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. jún. 4. MHHD 23. 190.; Várady István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. jún. 27. MHHD 23. 201.; a temesvári pasa ügyéről: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1654. máj. 2. TT 1889. 489.; Thordai Ferenc jelentései, 1654. máj. 19. EÉKH I. 347. 1654. júl. 23.; A határvidéken olyan rémhírek terjedtek, hogy Rákóczi titokban a Marosson úszó erdélyi sószállító hajókon akar katonákat szállítani a török várak megtámadására: Haller Gábor levele II. Rákóczi Györgynek. 1654. aug. 8. ETA IV. 105–107.; Georg Krauss pedig mint megtörtént esetről ír róla: *Krauss, G.*: Erdélyi krónika i. m. 228.; az esetről összefoglalóan: *Szabó A. P.*: Haller Gábor i. m. 138–140.; 1655-ben viszont már arról szólt a „hír” Isztambulban, hogy a fejedelem Temesvár ostromára készül: Várady István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. júl. 22. EÉKH I. 548.

utódlás eredményes megoldásával pedig végre mindkét román vajdaság baráti viszonyba került a fejedelemséggel.

Isztambul: a birodalom lejtőre kerül (1654. október – 1656. március)

Dervis Mehmed nagyvezír utódlásáról komoly vita alakult ki a meghatározó személyek között a Portán. A leköszönő nagyvezír a sejhülszlámot arra kérte, hogy akadályozza meg a vele ellenséges viszonyban álló Kara Murád pasa kapudánnak történő jelölését. A harem fekete agái és a válide — korábbi sikertelen együttműködésük tapasztalatai alapján — Szijávuşt nem kívánták újra hatalomba segíteni, Melek Ahmednek pedig valójában nem volt tábor. A választás így végül is I. Ahmed közel 50 éves leányának, Ajse szultánnak a jegyére, Ibsír Musztafa pasára esett. Ibsír a nevezetes lázadó, Abaza Mehmed pasa unokaöccse volt, s rokonságban állt Melek Ahmed pasával is. Isztambulban alapvetően faragatlan vidéki figurának tartották, aki katonáival rettegésben tartotta a rábizott vidéket. Rangját is elsősorban azért kapta, hogy ne lázadjon fel ismét a kormányzat ellen. Ő maga is tisztában volt vele, hogy mennyire veszélyes számára a főváros, ezért bár már 1654 októberében megkapta a nagyvezíri pecsétet, a lehető legtovább halogatta a bevonulást, így megérkezéséig rokona, Melek Ahmed intézte az ügyeket Isztambulban. A kialakult helyzetet Morali Musztafa defterdár igyekezett a saját javára fordítani: a harem fekete agáinak támogatásával nagyvezíri címre tört. A helyzetet világosan felismerő Kara Murád tengernagy — jóllehet Ibsír ellenlábasa volt — megakadályozta az akciót, mert egy újabb nagy anatóliai felkelés kirobbanásától tartott. Az egykori janicsárága komoly személyes kockázatot vállalt: a szerájban megpróbálták meggyilkolni, csak személyes képességeinek köszönhette, hogy túlélte a merényletet.

Ibsír végül 1655 februárjában vonult be a fővárosba, ahol feleségül vette Ajse szultánt, majd nekilátott a rendteremtésnek. Első lépésben veszélyes ellenlábasát, Morali Musztafát végeztette ki pártfogóival egyetemben. Helyettesét, Melek Ahmedet, rövid úton messze keletre, Vanba száműzte, mert úgy gondolta, hogy túlságosan is megmelegedett az irányítói pozícióban. Legjelentősebb riválisának, Kara Murád tengernagynak megparancsolta, hogy fusson ki a flottával. Hátországát azzal biztosította, hogy bizalmi embereit (Szejdí Ahmed, Tajjárzáde Ahmed és Kurd Mehmed pasákat) kinevezte az anatóliai tartományok élére. A portai alakulatok ellensúlyozására pedig nagyszámú anatóliai szpáhít rendelt a fővárosba, akik Üszküdarban telepedtek le.

Kara Murád a flotta felszerelése helyett azonban inkább felkelést készített elő: az Ibsírral is egyre elégedetlenebb anatóliai szpáhikat igyekezett eltávolítani a nagyvezírtől, megnyerte az egyik korábbi janicsárágát, a tönkretett adóbérlőknek kárpótlást ígér, s tárgyalt Turhán válide embereivel is. 1655 májusában azután a tengernagy a háttérből felkelést robbantott ki a fővárosban: a lázadók Ibsír és az őt támogató sejhülszlám eltávolítását követelték, palotáikat kifosztották. A szultán engedett a nyomásnak, mindkettejüket letették (Ipsírt kivégezték), szerájbeli támogatóikat száműzték. Nagyvezírré Kara Murádot,

sejöhülszlámmá Hüsüzámzáde Abdurrahmánt, kapudánná pedig Kara Murád régi barátját, Zurnazen Musztafát nevezték ki. Az új nagyvezír megpróbált eleget tenni ígéreteinek: az adóbérlőket visszahelyezte posztjukba, az elbocsátott janicsárokat és udvari szpáhikat visszavette a szolgálatba. Mindez ugyanakkor a pénzügyi helyzet azonnali összeomlásához vezetett, Kara Murád „új” rendszere alig három hónap alatt tarthatatlanná vált. Mivel időközben bizalmasa, Zurnazen Musztafa kapudán is vereséget szenvedett a tengeren, a nagyvezír inkább lemondott, s 1655. augusztus 19-én a mekkai zarándoklatára hivatkozva damaszkuszi pasává nevezette ki magát. Út közben azonban megbetegedett és meghalt.

Az újabb nagyvezírt, az ifjú Örmény (Malatjali) Szülejmánt még Murád jelölte ki, de hatalmának hátterében régi barátja, a válíde kethüdája, Mimár Kászim aga, illetve a hárem fekete agái álltak.⁷⁶ Bár Szülejmán a kilátástalan anyagi helyzetet látva gyorsan le akart mondani, de pártfogói egy ideig nem engedték, sőt helyzetének megerősítése végett még a frissen megözvegyült Ajse szultánt is hozzáadták feleségül.⁷⁷ Egészen 1656. február 27-ig a hatalomban tartották a tehetetlen, önálló politizálási lehetőségtől megfosztott nagyvezírt, ekkor azonban belátták, hogy erélyesebb vezetőre volna szükség. (Anatólia közben ismét forrongott, most éppen Szejdi Ahmed pasa körül csaptak magasra az indulatok.)

A választás végül a krétai oszmán sereg tehetséges és sikeres parancsnokára, Deli Hüszejn pasára esett, akinek a megérkezéséig azonban Zurnazen Musztafára bízták az állam irányítását. Ő persze saját maga szeretne volna megszerezni a posztot, ám nagyvezíri kinevezése napján a Krétáról hazatérő katonák a fizetelenség — illetve az értéktelen pénzben kifizetett zsoldjuk — miatt lázadni kezdtek. Isztambul főterén, az Atmejdánon elszabadult a pokol.

Erdély: „igazán szalmatűz az török és tatár barátság”⁷⁸ (1654. november–1656. március)

1655–1656-ban az isztambuli hálózat eddig említett kulcsfontosságú tagjain kívül Harsányi leveleiben más, „hagyományos” hétköznapi feladatokban eljáró, állandó „jóakarókat” is említ: a „csausz pasát” és a „réz effendit”. A csauszbasi személye elég sűrűn változott ekkoriban, a török deák által említett „jóakarót” így egyelőre még nem sikerült azonosítanunk. A tolmácsok főnökéről, a külügyekért felelős reiszulkütábról viszont Harsányi azt állítja, hogy „böcsületes, nagy tekinte-

⁷⁶ Mimár Kászim aga (1570–1659) albán származású építész. Már a 16. század végén is ismert a neve, főépítésszé 1622-ben nevezték ki. IV. Murád jeles nagyvezírjének, Kemánkes Musztafa pasának a barátja, de azután az Ibrahim szultánra nagy hatást gyakorló Dzsindzsi hodzsával is jó viszonyt alakított ki. 1651-től Turhán anyaszultánnő táborába tartozott, ellenlábasai azonban 1652-ben a Jedikuléba zárták, mert már akkor Köprülü Mehmed vezírré tételét támogatta. Később Ciprusra száműzték, de idővel Turhán visszahozatta, majd kethüdájává tette. Tekintélyét elsősorban annak köszönhetette, hogy a Topkapi szeráj átépítése javarészt az ő nevéhez fűződött. Irányításával és tervei alapján készült például IV. Murád győzelmei emlékére a Reván köskü (1635) és a Bagdad köskü. De ő emelte az egyiptomi bazár napjainkig álló épületét is. Számos épület köthető a nevéhez szülőföldjén, Albániában is. Vö. *Eyice, S. i. m.* Az udvari építészekről általában: *Şerafettin Turan: Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları. Tarih Araştırmaları Dergisi* 1. (1963: 1. sz.) 551–592.

⁷⁷ Örmény Szülejmán nagyvezírről a Habsburg rezidens annyit tartott fontosnak feljegyezni, hogy fiatal és teljesen a hárem embere: *Veltzé, A.: Hauptrealiton i. m.* 93.

⁷⁸ Kemény János vótuma, 1655. dec. 26. EÉKH I. 519.

tű eszes ember, eleitől fogva az erdélyi méltóságos fejedelmeknek jóakarójok volt, idvezült klmes urunknak is sokat szolgált”. Ez alapján egyértelmű, hogy Szidki pasáról van szó, aki valóban régi „barátja” volt az erdélyieknek. Karrierje kezdetén ő is Defterdár Musztafa emberei közé tartozott, akárcsak az erdélyiek nagy barátja, Ibrahim rúznámedzsi efendi. Valóban I. Rákóczi György alatt viselte először ezt a tisztséget, II. Rákóczi György fejedelmi megerősítése pedig a második hivatali idejére (1648. augusztus – 1650. augusztus) esett. Harmadszor Tarhondzsú Ahmed nagyvezír alatt nyerhette el a posztot 1652-ben, de Dervis Mehmed alatt át kellett azt adnia Sámízáde Mehmednek. Utódját azonban Ipsír pasa 1655 elején „zarándokútra” küldte, így Szidki negyedszerre is visszakapta pozícióját.⁷⁹

1655 májusában Ipsír Musztafa nagyvezír „zajos” bukását is jól vészelte át az új hálózat – a nakíb pozíciói még meg is erősödtek általa. Gheorghe Ștefan vajda szerájbeli „jóakarói” viszont (köztük Rejhán hodzsza, Ali hazinedár, azaz kincstartó aga, és Gürdzsi Kenán janicsár aga) száműzetésbe kényszerültek, így egy időre neki is II. Rákóczi György kapcsolataira kellett hagyatkoznia, míg meg nem újította saját hálózatát.⁸⁰

Erdély új portai kapcsolatrendszerének hatékonyságát a havasalföldi zsoldosereg, a személyek 1655. évi lázadása és az arra adott portai reakciók tették először komolyan próbára. A Matei vajdától örökölt lázongó zsoldosok 1655 tavaszán nagy vérengzést rendeztek a havasalföldi bojárok között, majd egy időre valószínűleg túszul ejtették Constatin Șerban vajdát, annak szökése után pedig új vajdát állítottak. A zsoldoslázadás hamarosan az egész országra és több társadalmi rétegre is kiterjedő komplex mozgalommá vált, ami társadalmi és — feltételezett vagy valós kozák kapcsolatai miatt — külpolitikai szempontból is problémát jelentett a szomszédos hatalmak számára. Mint azt II. Rákóczi György későbbi magyarázkodó leveleiből tudhatjuk, a fenyegetőnek tűnő helyzet megoldására nem csupán az Oszmán Birodalom területére menekült Constantin Șerban vajda kérte az erdélyi fejedelmet, hanem a terület biztonságáért felelős legfontosabb oszmán hivatalviselő, Rákóczi fogadott „atyja”, Szijávus szilisztrai beglerbég, sőt maga Ipsír Musztafa nagyvezír is felszólította őt a beavatkozásra. Ibsír halála után állítólag olyan levelek kerültek elő, amelyekből kiderült, hogy a nagyvezír parancsba adta Szijávusnak, ha a havasalföldi vajda a kezébe kerül, fogolyként küldje a Portára. (Isztambulban később sem csináltak belőle titkot, hogy Constantin Șerban nem túl népszerű, és már döntés született a leváltásáról.) Az 1655. május 11-én meggyilkolt Ibsír Musztafa utóda, Kara Murád nagyvezír pedig június 14-én ismételten utasította Szijávus pasát a havasalföldi rendcsinálásra. Neki azonban szerény haderejével nyilván nem lett volna szerencsés egyedül

⁷⁹ „mert bizonyos dolog ..., hogy az ő szolgálatja nélkül és az réz effendie nélkül Nsgod el nem lehet.” Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. jan. 4. EÉKH I. 539.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. dec. 30. EÉKH I. 569–572.; a „réz effendi” hivataláról: Várady István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. szept. 22. EÉKH I. 58.; Szidki életrajza: Sidki Paşa: Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi’ (IV. Murâd’ın Revan Seferi). Haz. Mehmet Arslan. İstanbul 2006. XVII–XX. Politikai körétől l. Evliyâ, 2001, 29.

⁸⁰ Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. jan. 4. máj. 10. EÉKH I. 543., 1655. aug. 14., 1656. febr. 4. MHHD 23. 228., 311.; Várady István jelentése, 1655. jún. 14. EÉKH I. 547.; Gheorghe Ștefan saját önálló portai kapcsolatairól: a moldvai kapitihák jelentése, 1656. jan. 23. EÉKH II. 214–215.

szembenézni a lázadók seregével, akik két éve még a kozákok jelenetős erőit is megfutamították. Ezért júniusban a lázadók ellen minden szomszédos hatalom mozgósítható hadai felvonultak. A teljes erdélyi és moldvai sereg mellé még egy kisebb tatár kontingens is érkezett a segítségükre – a győzelmet azonban végül Sopleánál az erdélyiek egyedül vívták ki június 26-án.⁸¹

Az erdélyi fejedelem azonban nem kívánt „országot venni” a Portának, hogy az jó pénzért túladhasson rajta valamelyik trónra ácsingózó trónkövetelőnek, így ragaszkodott Constantin Șerbanhoz, aki ezután tulajdonképpen Rákóczi bábjaként uralta az országot. Bár Rákóczi kifejezetten tiltotta a katonaság kártételeit, a menekülő felkelők üldözése és az ország ezt követő „pacifikálása” során nem kis károk érték Havasalföldet. A visszahelyezett vajda népszerűtlen uralmát ezután kb. 1000 erdélyi katona vigyázta állandóan, akiknek az eltartása szintén Havasalföldet terhelte.⁸² Ezeket az információkat II. Rákóczi György politikai ellenfelei — Lupu hívei, sőt még a visszahelyezett havasalföldi vajda kapitihái is — igyekeztek minél inkább felnagyítani: „az országot Nsgod vitézi elprédálták, többé nem kaphat lábat, száz-ezer embernél többedmagával ment Nsgod, Stéphan vajda az Oláh országra”.

A Porta már 1655. július 25. és augusztus 3. között tudatta az erdélyi fejedelemmel, hogy a szultán nem engedélyezi vállalkozását, hagyjon fel azzal. Csak-hogy ezúttal is bebizonyosodott, a törökök valóban a „szerencse fiai”, mert az erdélyiek fellépését ugyan a korábbi egyértelmű török felkérések sem legitimálták

⁸¹ A személyek felkeléséről: *Demény A. Lidia – Demény Lajos – Nicolae Stoicescu: Răscoala seimenilor sau răscoală populară? 1655, Țară Românească. București 1968. 297–300.* (angol nyelvű összefoglaló.); *Demény Lajos: Die Rolle des Soldatenelements in den Volksbewegungen des 17. Jahrhunderts. Der Charakter des Seimen-Aufstandes in der Walachei im Jahre 1655. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Gusztáv Heckenast. Bp. 1977. 91–101.*; újabban: *Zahariuc, P.: Gheorghe Ștefan i. m. 79–83.,* vö. *Kármán G.: Erdélyi külpolitika ... i. m. 255–256.*; Erdélyben sokáig mit sem tudtak a fejleményekről: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, 1655. márc. 12. *Véress E.: Documente 10. k. 286–287.*; II. Rákóczi György levele Szijávus pasához, 1655. máj. EÉKH I. 541–542.; Íbsír nagyvezírnek a vajda megsegítésére szóló utasításáról: II. Rákóczi György levele Fazli Ahmed szilisztrai pasához, 1658. jan. 8. EÉKH II. 483.; II. Rákóczi György levele IV. Mehmed szultánhoz, 1658. nov. MHHD 23. 640.; a vajda leváltásának szándékáról: Gheorghe Ștefan levelei II. Rákóczi Györgyhez, 1655. jún. 13. MHHD 23. 195., 1655. aug. 19. EÉKH I. 432.; Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. június 14., 1655. július 22. TT 1889. 667–668., 670–671.; a biztonság kedvéért Constantin Șerban 40 erszény pénz küldött a török csausznak, „csak a végre, hogy ha arra találand szaladni, meg ne tréfálódjék”. Budai Péter jelentése, 1655. máj. 4. TT 1889. 665.

⁸² A hadjárat részletes leírása: *Szalárdi J.: Siralmas magyar krónikája i. m. 337–341.*; *Zahariuc, P.: Gheorghe Ștefan i. m. 79–83.,* vö. *Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 255–256.*; a Habsburg rezidens úgy tudta, hogy 2000 erdélyi katona maradt a vajda mellett: uo. 19. j., Georg Krauss viszont csak 500 erdélyi és 600 német zsoldosról tud, akik mellé — vagy inkább a helyükre — 1657-ben a fejedelem 2000 partiumi hajdút küldött. *Krauss G.: Erdélyi krónika i. m. 237., 254.*; II. Rákóczi György nagyon is igyekezett távol tartani a katonáit a túlkapasoktól: Boros János jelentése, 1655. aug. 4. EÉKH I. 425.; Șerbannal szemben a moldvai vajdának is komoly fenntartásai voltak: Boros János jelentése, 1655. aug. 4. EÉKH I. 423.; Ugyan 1655 őszén Constantin Șerban nagy összegért megvásárolta a maga számára a vajdaságot a „holtáig” terjedő időszakra (Budai Péter jelentése, 1655. nov. 16. EÉKH I. 525.), 1655 végén már mégis ismét komoly „verseny tárgyalás” folyt a vajdák posztjáért, a Portán úgy becsülték, hogy akár 800 erszény pénzt is kaphatnak a vajdaságokért: Harsányi Jakab jelentései 1655. nov. 18., 1656. jan. 22. MHHD 23. 271–272., 298.; de végül a regnáló uralkodók pénze a saját javukra döntött el az ügyet: Gheorghe Ștefan levele II. Rákóczi Györgynek, 1656 eleje [márc.] EÉKH II. 79.; 1656 nyarán azután új zászlót kaptak, és annak az árát is bevasalták rajtuk: Balogh Máté jelentése, 1656. júl. 29. MHHD. 23. 419.

utólag teljes mértékben, ám a győztes nem számíthatott valódi retorzióra: „sokat discurrálván az muftival, kinek elméje is idegen volt elsőben, azt mondotta, az mi meglett, meglett; azt már kérdezni nagyságodtul, miért cselekedte? nem illik; az kívántatik inkább, császári kegyelmességgel legyenek, csak érthessék, micsoda karban hagyá nagyságod Constantinus vajdát s az országot”.⁸³

A második komolyabb erőpróbára az új tatár kán, IV. Mehmed Giráj váratlan követelése adott alkalmat az év végén. 1654-ben ugyanis a Moszkva és a kozákok között létrejött és az év januárjában kihirdetett perejaszlavi egyezség után a krími kánság Moszkva-ellenes külpolitikai alapelveinek megfelelően a lengyelek felé orientálódott. A kán hátat fordított addigi politikájának, és követei ez ügyben 1654 nyarán már Gyulafehérvárott is megjelentek. III. Iszlám Giráj kán már nem érte meg hazatérésüket, ahogy azt sem, hogy megbízottja, Szülejmán aga 1654 júliusában Varsóban megkötötte az új orosz- és egyúttal kozák-ellenes szövetséget. A megállapodást kezdeményező kán váratlan halála után utódja — közismerten lengyelbarát testvére — IV. Mehmed Giráj is ezt a szövetségi politikát folytatatta, s ezt várta volna el a lengyelekkel 1653-ban fegyverbarátságra lépő Erdélytől és Moldvától is.⁸⁴

A lengyelek és erdélyiek azonban — eltérő érdekeik és adottságaik okán — képtelenek voltak értelmes szövetségi ajánlatot tenni egymásnak, így II. Rákóczi György, ha akart volna, akkor sem tudott volna a kán kedvére tenni. Amikor pedig 1654 tavaszán már a kozákok oldalán a cár serege is beavatkozott a háborúba, a kánság mozgástere nagyon beszűkült, mivel a Krímet ekkor már nem csak északról, hanem keletről is igen komoly veszélyek fenyegették. Amikor 1654 nyarán Harsányi feltette a kérdést a kán Isztambulban tartózkodó kincstartójának, Szubhán Gázinak „ha mi akar mellik fél mellett felkelnék vagy ha reátok szorulnánk, micsoda segítséget várhatnánk tőletek”, a válasz úgy szólt: „bizony semmit”.⁸⁵ 1655, a vízőzön éve azonban még rosszabbul ala-

⁸³ Az erdélyiek visszarendeléséről: Papp S.: II. Rákóczi György i. m. 145.; a portai vádaskodásokról: Mikes Kelemen jelentése, 1655. jún. 13. EÉKH I. 414.; Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. jún. 14., TT 1889. 667–668. 1655. júl. 27. EÉKH I. 549.; az esemény a válíde érdeklődését is felkeltette, s ennek nyomán a nakib nyomatékosan felszólította a fejedelmet „vigye ki minden hadait, mert ha csak ezer embert hagy is Nsgod itt, 10 ezerre magyarázzák” Uő. 1655. júl. 22. TT 1889. 669–671.

⁸⁴ A Krími Kánság külpolitikájának irányultságáról: Josef Matuz: Les Relations étrangères du Khanat de Crimée (XV–XVIIIe siècle). Revue d'histoire diplomatique (1988: 3–4. sz.) 233–249.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1654. jún. 3. MHHD 24. 484.; a lengyelek támogatása ügyében krími követek érkeztek Erdélybe 1654 októberében, 1655 februárjában és áprilisában is. MHHD 24. 498.; Krauss G.: Erdélyi krónika i. m. 229., 232.; II. Rákóczi György utasításai követei számára, 1655. márc. 1. EOE XI. 205–207.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1655. ápr. 9. MHHD 24. 489.

⁸⁵ A lengyel-erdélyi tárgyalásokról: Milewskzi, D.: Ellenségekből szövetségesek i. m. 51–59.; Kármán G.: Erdélyi külpolitika 246–252.; az orosz beavatkozásról: Gebei S.: II. Rákóczi György i. m. 71–73.; Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged 2007. 149–152.; az Ázsia belsejéből érkező kalmükök 1644 óta szorongatták a Volga irányából a krími kánnal szövetséges nogájokat, cserkeszeket. A támadók 1651-re már olyannyira komoly fenyegetést jelentettek a kánság Krím-félszigeten kívüli területei számára, hogy azt már az Ukrajnában és Moldvában tervezett hadműveltek esetében is figyelembe kellett venni a tatároknak. A kalmükök vezetője, a tajsi 1655 elején formálisan is szövetkezett a cárral, s ettől kezdve ez a harcias steppei nép már állandó fenyegetést jelentett a krími tatárok hátában: George Vernadsky: Russia, Turkey, and Circassia in the 1640's. Südostforschungen 19. (1960) 134–145.; Mikhael Khodarkovsky: Russia's Steppe Frontier. The Making a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington–Indianapolis 2004. 134–136.

kult a tatárok és lengyel szövetségeseik számára. IV. Mehmed Giráj novemberben már annak is örülhetett, hogy legalább Hmelnickijel különbékét tudott kötni. Mivel az 1655. évi zűrzavarok közepette a lengyelek éves ajándéka is „elmaradt”, a Moldva határán téli pihenőre vonuló kán a „kiesett” bevételeket a két vajdaságból és Erdélyből igyekezett kizsárolni.⁸⁶

Az isztambuli hírek szerint a kán elődje, III. Iszlám Giráj is próbálkozott már ilyesmivel 1654 elején. A két vajdasággal most is könnyű dolga volt a tatároknak, Erdélybe azonban hiába küldött IV. Mehmed Giráj és vezíre, Szefer Gázi is levelet. A fejedelem nem volt hajlandó sem a lengyeleknek el nem küldött segítség fejében, sem a kán elmaradt zsákmányáért fizetni nekik 30000 tallért, sem pedig mindezen túl a szultánnak havasalföldi vállalkozásával okozott „károkat” megtéríteni, vagy ennek fejében még évi 10000 aranyforinttal megemelni törökök „ajándékát”.⁸⁷

1656 elején ennek a tatár fenyegetésnek az elhárítására kellett felhasználni a portai kapcsolatokat, ami az erdélyiek számára nem volt egyszerű feladat: azon kellett igyekezniük, hogy ne derüljön fény arra, valójában mennyire is félnek a tatároktól, és a Porta se kapjon a lehetőségen, ha már a tatárok elkezdték kikaparni a töröknek a gesztenyét. Az erdélyi fejedelem tehát megajándékozta a kán isztambuli „kiháját”, Szülejmán agát, és közben óvatosan mozgósította isztambuli jóakaróit is, akik 1656 nyaráig írogattak a kánnak Erdély védelmében. Emellett 1655 végén azzal a nem titkolt céllal, hogy esetleges krími uralkodóváltás esetén hálásabb támogatóra találjanak majd a Giráj-dinasztia tagjai között, a fejedelem elkezdte támogatni az 1644-ben leváltott és Rodoszra száműzött kalga, Feth Giráj Isztambulban nevelkedő fiát is.⁸⁸

⁸⁶ A lengyelországi Potopról: *Gebei S.*: Az erdélyi fejedelmek i. m. 152–160.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitikái i. m. 302–310.; a kozák tatár megegyezésről: Gheorghe Ștefan vajda levelei II. Rákóczi Györgyhez, 1655. szept. 27. *Veress E.*: Documente, i. m. 10. k. 299–300.; 1655. dec. 2. EÉKH I. 528.; *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 88.

⁸⁷ Az 1654. év eleji tatár fenyegetőzésekről, adókövetelésekről: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 242. 58. j.; akkor azonban az erdélyiek újdonsült szövetségesei a lengyelek védelmükbe vették a kánnal a három országot: *Milewski, D.*: Ellenségekből szövetségeseik i. m. 58–59.; II. Rákóczi György levele Constantin Șerbánhoz, 1656. márc. 17. MHHD 23. 332.; az 1655. év végén érkező tatár levelek tartalmát Georg Krauss így „interpretálta”: „20000 köböl búzát vagy [ennek megfelelő?] összeget kértek ... azt hozták fel ürügyül, hogy náluk nem termett gabona, és ha a fejedelem nem nyújt nekik segítséget, kénytelenek lesznek ínségükben a kenyér hiánya miatt másnál élés után nézni”, mire a fejedelem 7000 aranyat küldött volna Száva Mihállyal a kánnak, aki azonban ezt a kisebb összeget nem volt hajlandó elfogadni, mire a követ „szembefordult [a kánnal], romlásba döntvén ezzel a fejedelmet és az egész országot.” *Krauss G.*: Erdélyi krónika i. m. 237.; Szávát 1656 szeptemberében már valóban a kánhoz küldték; a moldvai vajda reakciója a tatár követelésekre: Gheorghe Ștefan levelei II. Rákóczi Györgynek, 1655. dec. 15., 16., k. n. [december] EÉKH I. 532–536.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1656. jan. 10. MHHD 23. 498.; a moldvai vajda – aki pedig úgy vélekedett a tatárok zsárolásáról, hogy „...az ő természetek az, hogy az kitől mit elvehetnek, csak elveszik, telhetetlenek lévén”, világosan látta azt, hogy a fejedelem státusza nem engedheti meg a követelés teljesítését, mert Rákóczi „állapotja más” mint az övé, viszont ő természetesen „jószántából” fizetett, bár azt is elismerte, hogy „mivel ők hátunkon lévén, szabadok mit cselekedjenek velünk”: Gheorghe Ștefan moldvai vajda levelei II. Rákóczi Györgyhez, 1655. dec. 16., dec. [?] EÉKH I. 533., 535–536., 1656. k. n. EÉKH II. 78.

⁸⁸ Az erdélyi diplomaták lépéseiről: Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. jan. 4., febr. 4., máj. 29. MHHD 23. 285., 309., 705.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. jan. 22., ápr. 26.

A fejedelem pártfogóinak figyelmeztető levelei ekkor viszonylag könnyen célt értek a Krímbe, mert a kánság valójában szinte teljesen elszigetelődött, Erdély tényleges megtámadásának pedig sem 1656-ban elején, sem később az év folyamán nem kedvezett a hadi helyzet. A nyílt területnek számító Moldvával vagy Havasalfölddel ellentétben a behavazott Kárpátokon keresztül a tatároknak aligha lett volna esélye betörni tavaszig az országba. A Habsburg diplomáciának hosszú tárgyalások után 1655 decemberében sikerült a cártól fegyverszünetet kieszközölni a lengyelek számára, így a felhasználható krími erőket a következő évben már inkább a svédek és brandenburgi szövetségeseik ellen a varsói csatában — ahol a tatároknak kis híján majdnem sikerült elfogniuk magát a svéd királyt is —, valamint Kelet-Poroszország területén vetették be.⁸⁹

A tatár követelés így sokkal inkább hosszabb távon és stratégiai téren jelentett kihívást Erdély számára: hogyan lehetne kitérni a kán követelései elől úgy, hogy II. Rákóczi György végérvényesen mégse veszítse el IV. Mehmed Giráj majdani jóindulatát a lengyel trónért folyó versengésben. A fejedelem ezért még a fizetéstől sem zárkózott el teljes mértékben, csupán a „feltételeken” kívánt módosítani: „nem mint országtól való adózás szerint, hanem magunk személyében, mint ember, jó akarójának az hán is jó akaratot nyújtván hozzánk, tudunk mi kedveskedni, csak az jó akarta az hán részéről is legyen meg s becsületünk adassék meg.”⁹⁰

Istanbul: a káosz hónapjai (1656. március – 1656. szeptember)

Míg az erdélyi fejedelem a krími kán megbékítésével bajlódott, a birodalom fővárosában magasra csaptak az indulatok. Az értéktelen pénz és a vereségek egységbe kovácsolták az elégedetlenkedőket: janicsárok és udvari szpáhik, kereskedők és kézművesek együtt vonultak az utcákra. Március 4-én a helyzet

MHHD 23. 297., 365., Balogh Máté jelentései, 1656. jún. 19. júl. 29. MHHD 23. 382., 419.; Feth Giráj fiának és hodzsájának „pártolásáról”: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655. dec. 17. EÉKH I. 567., 1656. jan. 7. MHHD 23. 285.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. szept. 21. MHHD 23. 473.

⁸⁹ A Kárpátokon való átjutásról: *B. Szabó János*: A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Bp. 2007. 113–114.; a cár és a Rzecpospolita közötti fegyverszünetről: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 90–94., 108–115.; a krími tatárok részvételéről a svédek elleni háborúban: *Robert I. Frost*: The Northern Wars: War, State and Society in Northern Europe 1558–1721. Harlow 2000. 173–175.; *Georg Wittrock*: Marienburg och Labiau. Karolinska Förbundets årsbok (1922.) 69–70.; *Ślawomir Augusiewicz*: Prostki 1656. Warsó 2001.; a tatárok szerepének portai megítélése sem volt teljesen egyértelmű: „az hánnál nagyobb ellensége nincsen hatalmas császárnak — mondta állítólag a reiszülküttáb Zülfikár agának — mert ellenségeket csinál, a császár hitit háborgatja, hogy erős parancsolatja ellen az pénzért mind maga s mind hada kóborol.” Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. szept. 21. MHHD 23. 473.

⁹⁰ Kemény figyelmeztette a fejedelmet, hogy mivel IV. Mehmed Giráj névleg a birodalom érdekében járt el, és a Portán a krími kánnak amúgy is jóval nagyobb tekintélye, hiszen Dzsingiszidaként még az Oszmánokénál is ősbibb, tekintélyesebb dinasztiából származik, és jelentősebb a pártfogói is vannak, mint neki, nem érdemes nyílt konfliktussá változtatni az ügyet, „mert nagy dolgok vadnak Ngod előtt s nem jó vádlással ellenségévé tenni, mert büntetése nem léssen, Ngod csak az haragban marad”. Kemény János vótuma, 1655. december 27. EÉKH I. 520.; II. Rákóczi György levele Constantin Şerbannak, 1656. márc. 27. MHHD 23. 335.

kialakulásáért felelősnek tartott 30 személy listáját átadták a szultánnak, s azok kivégzését követelték.⁹¹ Az ifjú uralkodó kénytelen volt tárgyalni velük, s végül más lehetőséget nem látva a kívánt személyek kiadatása mellett döntött.

A szultán anyját, Turahán validét eltávolították a szerájából. A harem agáját, Behrámot, Bosznali Ahmed kapuagát és Radzsza Ibrahimot azonnal kivégezték. Többen elmenekültek, de elfogták őket. Megölték a szultán hodzsáját, Bilál agát és két korábbi defterdárt, Hadzsizáde Mehmedet és Karagöz Mehmedet is. Az áldozatokat az Atmejdán (a hajdani Hyppodrom) platánfáira akasztották, ezért az eseményt az utókor platános felkelésnek nevezte el.

A lázadók vezérkara az éppen hatalomra kerülő Zurnazen Musztafát nem fogadta el nagyvezírnek, Szijávus pasát viszont igen, akinek érkezéséig Öreg Júsuf pasa intézte az államügyeket. Leváltották Hüsizámzáde Abdurrahmán sejhülszlámot is, aki a lázadókat el akarta tántorítani terveiktől. Az ő helyére Memekzáde Musztafa került. Ez utóbbi alkalmatlanságáról azonban Hodzsazáde Meszúd meggyőzte a tömeget, s ő maga vette át a hivatalt.

A hírek hallatán Szijávus pasa ugyan gyorsan, de már betegen tért vissza Isztambulba, ahol április végi haláláig már csak annyi tellett tőle, hogy a nagyvezírségre szintén pályázó Defterdárzáde Mehmed pasát kivégeztette. Az új sejhülszlám, Hodzsazáde Meszúd — használhatóbb jelölt híján — ezúttal az öreg Bojnujarali Mehmed damaszkuszi pasát segítette hatalomra.⁹² Érkezéséig a már sokszor kipróbált Öreg Júsuf pasa vitte az ügyeket.

A sorozatos személycserék nem oldották meg az eredendő problémákat. 1654 ősze óta a nagyvezírek egymást váltogatták, a szultáni kincstár kongott, egymást érték a felkelések vidéken éppúgy, mint a fővárosban. A platános felkelés után ráadásul a kívánt kivégzések ellenére sem nyugodott meg a közhangulat. A felkelő csoportok vezetői — ahogy magukat nevezték: a tér agái — hordáikkal terrorizálták a város lakosságát, garázdálkodásaikkal lehetetlenné tették a normális hétköznapi életet. Amikor híre érkezett, hogy a még Ibsír Musztafa nagyvezír mellett felemelkedett Szejdi Ahmed pasa az anatóliai szpáhikkal is kegyetlenkedik, a felkelők szultáni hadjárat indítását követelték ellene.

Júsuf pasa kajmakám és a sejhülszlám 1656. május 9-én a kérdés megtárgyalására hívta a lázadók vezetőit, akiket azonban törbe csaltak és rövid úton kivégeztettek. Végzésre megérkezett Bojnujarali Mehmed pasa is Damaszkuszból, de vele együtt jött a velenceiektől elszenvedett újabb nagy vereség (június 27.) és Bozdzaada elvesztésének híre is (július 15.),⁹³ mire a fővárosban kitört a pánik. A tengernagy, Szári Kenán pasa tehetetlennek bizonyult, a város védelmére egyetlen személy tett komoly lépéseket: a rettegett Szejdi Ahmed, aki éppen új állomáshelye, Szilisztra felé vonult. Jó helyzetfelismerését július 18-án tengernagyi kinevezéssel jutalmazták. Ennek ellenére augusztus elején elesett Limnosz is: a

⁹¹ Behrámi kapuaga, Dzsadzsu Ibrahim aga (Turhán szultán kethüdája), Júsuf hazinedár aga, Hászodabasi Haszan aga, Saban halife és a felesége: Meleki hátún, Halidzsizáde defterdár, Haszan aga vámfelügyelő, Szálih aga, az arzenál vezetője, Musztafa aga főépítész, a janicsár-aga és helyettese stb.

⁹² *Abdülkadir Özcan*: Boynueğri Mehmed Paşa. In: TDVIA VI. İstanbul 1992. 316–317.

⁹³ A tengeri vereség egyik oka mindenképpen az volt, hogy a fizetetlen katonaság egyszerűen elhagyta a hajókat.

szorost immár a velenceiek ellenőrizték. Az üszküdari kertekben nyaraló szultánt sürgősen visszarendelték a palotába, a főváros védelmére pedig szárazföldi csapatösszevonásokat terveztek, ám Bojnujarali Mehmed nagyvezír pénzhányra hivatkozva kivitelezhetetlennek tartotta azt.

Közben a szerájban az albán építész, Mimár Kászim aga titokban Köprülü Mehmed nagyvezírré tételén dolgozott. Megnyerte a validét, szeptember 13-án leválttatta Gürdzsü Hüszejn janicsáragát, aki Bojnujarali Mehmed embere volt, s helyére a Köprülü-pártiak barátja, Szühráb Mehmed került. Szeptember 15-én azután tanácskozások kezdődtek a teendőkről: Hodzsaszáde Meszúdót — aki a lázadó agák révén lett sejhülszlám — letették, majd Dijárbekirbe száműzték, de még el sem ért kényszerlakhelyére, amikor kivégeztették. Köprülü Mehmed pedig még aznap, azaz szeptember 15-én megkapta a nagyvezíri pecsétet.⁹⁴ A kérdés csupán az volt, a sokadik nagyvezír kinevezésével a káosz hónapjai véget érnek-e.

Erdély: fogódzók nélkül (1656. március – 1656. szeptember)

II. Rákóczi György és tanácsadói 1655 végén már ismét a lengyelországi beavatkozás újabb verziójának terveit fontolgatták, s ehhez mindenképpen erős portai támogatást kívántak szerezni. A fejedelem uralkodása alatt talán soha korábban nem próbáltak még Isztambulban ilyen nagy tételben úgymond „jóakaratot” vásárolni. Alaposan feltérképezték például, hogy kik is lehetnek a nagyvezíri poszt potenciális várományosai, és ezeket a személyeket (Szijávust, Zurnazen Musztafát, Fazlí Ahmedet, Szári Kenánt) szinte egyszerre próbálták megkörményezni. Így került sor az 1656 elején az atyafiság „felelevenítésére” az ismételt budai beglerbéggé kinevezett Fazlí Ahmed pasával: „amaz régi két levélnek egyikét megadván 200 tallérral és egy öreg kupával, kiből serbetül igya meg az pénzt.” Rajta kívül a legbiztosabb „befutónak” számító Zurnazen Musztafával is szorosabbra vonták a kapcsolatot, jöllehet ő korábban egyértelműen a Vasile Lupuhoz húzó portai albán csoporthoz tartozott, s temesvári pasaként sem hagyott túl jó emlékeket az erdélyiekben. A román vajdák és a mellettük tartózkodó erdélyi „magyar” deákok tanácsai alapján a fejedelem újabb támogatók megszerzésére utasította isztambuli embereit a belső szeráj köreiből is.⁹⁵

Ekkoriban biztosan nem a fejedelem szándékain vagy az erdélyi diplomata felkészületlenségén, netalántán tájékozatlanságán múltott, hogy a birodalom vezetésének egyre mélyülő válsága keresztülhúzott minden előzetes tervet és számítást. Az aggasztó jelek pedig egyre szaporodtak: 1655 végén — Zülfikár aga nagy kétségbeesésére — teljesen váratlanul az ifjú örmény Szülejmán sze-

⁹⁴ Köprülü hatalomra kerülésére: *Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı Tarihi* i. m. III/1. 367–375.

⁹⁵ Gheorghe Ștefan levele II. Rákóczi Györgyhez, 1655. nov. 25. EÉKH I. 526.; Balogh Máté jelentése, 1655. szept. 8. EÉKH I. 554., 1655. dec. 30., 1656. aug. 19. MHHD 23. 280., 435.; Keresztesi Ferenc jelentése, 1655. dec. 9. EÉKH I. 563.; Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. nov. 18., nov. 30. [tévesen 1652-höz sorolva], 1656. jan. 7., jan. 22., MHHD 23. 271., 90., 285., 299., 1655. dec. 17. EÉKH I. 567.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. dec. 30. EÉKH I. 569–572., 1656. jan. 6. EÉKH II. 212–213., 1656. máj. 17. 373.; miközben Harsányi igyekezett gáncsolni ezeket a terveket, megpróbálva a megvesztegetésre szánt pénzeket régi kapcsolatai számára megtartani: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. márc. 23. MHHD 23. 344.

mélyében egy olyan jelentéktelennek számító vezír nyerte el a hárem kegyelméből a nagyvezíri pecsétet, akinek az előző évben még ajándék sem jutott az erélyektől. 1656 márciusában pedig a platános felkelés során megbukott az egész addigi szerájbeli hatalmi centrum, s a szultán befolyásos dajkájától, illetve annak férjétől kezdve a lázadók mindenkit meggyilkoltak, akit nemrégiben Rákóczi meg akart nyerni magának a szerájban.⁹⁶

A Harsányi Nagy Jakab köré szerveződő új isztambuli hálózatnak ennyi idő alatt komoly belső és külső problémákkal is szembe kellett néznie. Rákóczi „kéme” — a török közegben álruhában feltűnés nélkül is elvegyülni képes deák — nagyon sokak érdekeit sértette, s a „szakpolitikus” szerepkörökbe való rendszeres beavatkozása is visszatetszést keltett.⁹⁷ Ráadásul elvesztette a román vajdaságok kapitiháinak támogatását is, mivel 1655-ben Constantin Șerban vajda megrendült hatalmát látva Harsányi elkezdte támogatni portai kapcsolata, Mihnea aspirációit a havasalföldi trónra. Bár mindhárom államnak megvolt a maga külön — időnként részleges átfedésekkel — működő portai hálózata, Harsányi igyekezett minél több anyagi forrást megszerezni saját kapcsolatai számára, miközben kíméletlenül kritizált mindenki mást.⁹⁸

1656 nyarán azután az akkori isztambuli kapitihá, Balogh Máté összefogott Zülfikár agával és a moldvai vajda kapitiháival, és megpróbálták rábizonyítani Harsányira és Mihneára, hogy a bebörtönzött Lupu állandó visszatérési próbálkozásairól csupán maguk által kitalált hírekkel traktálták megbízóikat, így a deák pozíciói egy időre alaposan megrendültek. A változékony portai viszonyok között kapcsolati hálója is erodálódott: 1656 februárjának elején a válide kihajójának hi-

⁹⁶ Várady István jelentése, 1655. aug. 19. EÉKH I. 551.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1655 aug. 10. EÉKH I. 552.; „Cosztandin Julian” jelentése, 1655. aug. 21. EÉKH 554.; a nagyvezírről: Reniger, 93.; Harsányi azt írta haza, „hogy nagyságotat haszontalan költségbe ne ejtsük; ha nem tudtam volna az porta változott állapotját, az nagyságot parancsolatja szerint az kapudsi pasának, kizlár agának, bosztandzi pasának, kik oda vannak, adtunk volna héjában”. Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. márc. 23. MHHD 23. 343–344.

⁹⁷ Az 1656. évi kapitihá, Balogh Máté állítólag azt mondta: egy rossz deák után ő nem jár; nem vagyok én [azaz Harsányi] kapikihája, hogy az nagyságot dolgait én velem közölje”, „Zöldfikár agának az mondotta, engemet nagyságot csak kémnek tart az kapikihák mellett és az császár portáján”. Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. jún. 15. MHHD 23. 707.; Zülfikár „eleitől fogva mesterkedett, hogy itt benn az portai állapotot tudó szolgálja nagyságotnak senki ne legyen, mindennek ő általa menjenek végben”. Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. jún. 27., szept. 27. MHHD 23. 397–398., 475.; Márpedig – mint azt a Habsburgok isztambuli diplomáciájának berkeiben lezajlott egyes esetek is jelzik, az ilyesfajta egzisztenciális összefonódások rendkívül erős köteléket jelentettek a felek között: Hiller István: A tolmácsper. In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történetész 60. születésnapjára. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 147–186.; a császári követség tolmácsából az Oszmán Birodalom első keresztény főtölmácsává váló, Panajótisz Nikúsziosz karrierje pedig azt igazolja, hogy Zülfikár félelmei/vádjai sem lehettek teljesen megalapozatlanok: Balogh Máté jelentése, 1656. jún. 19. MHHD 23. 381.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. dec. 21. MHHD 23. 508.

⁹⁸ Az Erdélyi Házon belüli ellentétekről: Kármán G.: Egy közép-európai odüsszeia i. m. 80–95.; a hálózatok „összedolgozásáról”: Gheorghe Ștefan levele II. Rákóczi Györgyhöz, 1656. jan. 4. Veress E.: Documente i. m. 10. k. 303.; Gheorghe Ștefan levele II. Rákóczi Györgynek, 1656 eleje [márc.] EÉKH II. 79.; Constantin Serbán levele II. Rákóczi Györgynek, 1656. szept. 7. MHHD 23. 461.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. nov. 8. MHHD 23. 495.; a moldvai vajda bírálata: Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. febr. 3. márc. 23. MHHD 23. 308., 343.; a vajdafi szándékairól: Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1655. jún. 14. TT 1889. 668., 1655. okt. 2., 1656. ápr. 26. MHHD 23. 254., 362–363., Kármán G.: Mihnea támogatói i. m.

vatalát a hárem agájának régi barátja, a később majd fontos szerepet játszó Kösze Ali vásárolta meg, s a márciusban kirobbant isztambuli lázadásnak köszönhetően Rákóczi „atyja”, a nakib is elveszítette tisztét.⁹⁹

A közállapotok ekkorra katasztrofálissá váltak a birodalom fővárosában: „... valóban félelmetes állapot vagy az utcánkon — írta Harsányi a fejedelemnek —, az embereket is az latrok ölik, fosztják, az jancsárok némelyik kapuját az várasnak pusztán hagyták, az sok latrok miatt, ki is nem merünk délután járni”. Az erdélyiek régi ismerőse, az ismét kajmakámmá tett idősebb Júsuf pasa ugyan úrrá lett a legsúlyosabb gondokon, és márciusban a fejedelem egyik „atyjának”, Szijávus pasának a nagyvezíri kinevezése is javított valamelyest a helyzeten, de ő már betegen érkezett a fővárosba. Hiába remélték hát tőle az addigi jó viszony folytatását, és hiába biztatta az erdélyieket minden jóval a kethüdája, ura április végét sem érte már meg. A következő nagy öreg, Bojnugarali Mehmed pasa pedig a damaszkuszi beglerbégségből indult útnak hivatala elfoglalására, s csak jó sokára ért Isztambulba. Nem csoda hát, hogy az Erdélyi Házon a tanácstalanság lett úrrá.¹⁰⁰

A lázadás után néhány hónapra ugyan Harsányi egyik „barátja”, Hodzsazáde Meszúd efendi nyerte el a sejhülszlám posztját, de rajta és ifjabb Júsuf pasán kívül másra nem nagyon számíhattak az erdélyiek a régebbi pártfogók közül. Igaz a leváltott nakib és a leváltott sejhülszlám — az erdélyiek régi jóakarója — is remélte, hogy Bojnugarali Mehmed vezír révén visszanyerheti hivatalát, de az erdélyiek már magában a nagyvezírben sem voltak biztosak. A pozíciók olyan gyorsan változtak, hogy egyszerűen nem lehetett tudni, hogy kit is kellene valójában lefizetni Rákóczi lengyelországi terveinek támogatása végett. (Harsányinak viszont ekkoriban — egy kiadós botrány után — sikerült beszerveznie egy fontos új személyt, a Habsburg rezidens tolmácsát, Panajótisz Nikúszioszt.) Ismételen szóba került a két vajdaság és a krími kán ügyeinek portai „képviselője”, Uzun Ali aga is, ő azonban hű maradva a kán érdekeihez, s most sem állt kötélnek.¹⁰¹

Az 1657. évi lengyelországi hadjárat kapcsán Evlia Cselebi arról írt, hogy a fogságba esett erdélyiek azt állították neki, az előző évben 200000 erszénynyi akcséért engedélyt nyertek Bojnugarali Mehmed révén a lengyelországi akcióra, csak a későbbi nagyvezír, Körpülü Mehmed már nem akarta elismerni ennek „érvényességét”. Am mivel erről a nagy horderejű lépésről sem a fennmaradt

⁹⁹ Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. febr. 4., jún. 15., jún. 27. MHHD 23. 310–311., 705–708., 397–700., jún. 10. EÉKH II. 222.; Balogh Máté jelentése, 1656. jún. 19. MHHD 23. 381–382.

¹⁰⁰ Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. ápr. EÉKH II. 219–220.; 1656. ápr. 26. MHHD 23. 364.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. júl. 30. MHHD 23. 421.

¹⁰¹ Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. febr. 3., jún. 10. EÉKH II. 216–217., 222.; 1656. márc. 23., szept. 7. MHHD 23. 343–344., 458.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. jún. 10., jún. 27., júl. 30. MHHD 23. 375–376., 396., 422.; 1656. okt. EÉKH II. 224–225.; Balogh Máté jelentései, 1656. júl. 16., szept. 3., okt. 16. MHHD 23. 409., 443–444., 482.; a császári tolmács körüli botrányról: Gheorghe Ștefan levelei II. Rákóczi Györgyhez, 1655. nov. 21., 1656. jan. 2. MHHD 23. 274., 281.; Szelepcsényi György levele II. Rákóczi Györgyhez, 1656. febr. 22. TT 1982. 197.; Panajótisz Nikúsziosz beszervezése: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. ápr. 26. MHHD 23. 362.; Uzun Ali megkörményezése: Balogh Máté jelentése, 1656. jún. 19. MHHD 23. 383.

erdélyi, sem a Habsburg követjelentésekben nem találni utalást, és minthogy erre utólag II. Rákóczi György sem hivatkozott „mentségei” között, valószínűsíthető, hogy ha esetleg valóban tárgyaltak, sőt már meg is egyeztek, vagy esetleg meg is vesztegették ez ügyben a hivatalban lévő nagyvezírt, a fejedelem diplomatái 1656 nyarán formális engedély kiadását aligha tudták elérni. Az év szeptemberében pedig a soron következő jelentős velencei tengeri győzelem hírére alig két és félhónapnyi isztambuli tartózkodás után Bojnugarali Mehmedet is leváltották. Az erdélyi diplomaták pedig éppenséggel nagyon is nagy megnyugvással fogadta a szerintük túlon túl mohó és pénzsóvár öregúr bukásának hírét.¹⁰²

Iisztambul: Köprülü Mehmed első győzelmei (1656. szeptember–1657. november)

Az új nagyvezír helyzete cseppet sem volt szilárd – az igazi „Köprülü-korszak” csak később bontakozott ki. Mehmed öreg volt (elmúlt 70 éves), ráadásul műveletlen, nem bírt politikai táborral, s az egyetlen hozzá kapcsolódó nevezetes esemény sem vált dicsőségére: az anatóliai felkelők — akiknek leverésére kiküldték — elfogták. Megválasztásakor a vezírek állítólag így sopánkodtak: „Hová jutott a birodalom, hogy már egy Köprülü is nagyvezír lehet? Süllyedhetünk-e még lejjebb?” Az a tény, hogy hatalmon tudott maradni, két tényezőnek köszönhető: egyrészt szilárd akaratának, másrészt annak, hogy az udvar (illetve személyesen Turhán válíde) nem hátrált ki mögüle, mint annyi más elődje mögül.

Az első erőpróba alig egy héttel kinevezése után várt a birodalom új vezetőjére: a kádizádeliknek nevezett prédikátorok támadásba lendültek, s újabb pogromokat terveztek a dervisek ellen. Köprülü Mehmed megüzente nekik, hogy álljanak el terveiktől: Nem tették, a nagyvezír pedig lesújtott rájuk: vezetőiket elfogták és Ciprusra száműzték. Mehmed ezután gyors tisztogatásba kezdett. Eltávolította például a szultáni személyes lakosztály, a haszoda agáját, s a helyére egyik párthívét nevezte ki. Elődjét, Bojnugarali Mehmedet száműzte (előbb Kanizsára, majd Malkarába), a Bozdzaadát feladó Abaza Ahmed pasát pedig Turhán válíde szultánnal ápolt szoros kapcsolata ellenére kivégeztette.

A keménykezű kezdetek a szokásos reakciót váltották ki: a különböző, érdekeikben sértett csoportosulások új nagyvezír után néztek. A szeráj agáinak választása a velencei támadás idején egyedüliként erélyesen fellépő katonai vezetőre, a rettegett, de tehetséges Szejdi Ahmed pasa tengernagyra esett. Köprülü nem teketóriázott sokáig, 1656 decemberében Ahmedet leváltotta, és a meglehetősen rosszul álló boszniai végvidékre küldte. Hamarosan — szintén

¹⁰² *Ivanics Mária*: Melek Ahmed pasa 1657. évi lengyelországi hadjárata. In: Szerencsének elegyes forgása i. m. 288.; Bojnugarali Mehmed kapcsán más ügyekben is szállongtak ilyesféle hírek: „az anglus, gallus tolmácsait hivatván minap császár csak alig menekdtenek meg, hogy fel nem akasztatta, mert azzal vádolták volt be, hogy az vén mazul vezérnek az ő kezek általa ígírték volt százezer aranyat, csak tanácsolja az császárnak az szárazon hadat ne indítson az olaszok ellen, kiért az vén vezért Lupul mellé az Jedikulában vitték.” Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. szeptember 27. MHHD 23. 474.; Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. szept. 16. MHHD 23. 710.

Szejdi Ahmed nevét visszhangozva — az udvari szpáhik lázadtak fel ellene, de mozgalmukat leverte, támogatóit kivégeztette. Kisvártatva az agák újabb nagyvezír-jelölttel álltak elő, Szijávus Musztafa damaszkuszi pasával, akit azonban Köprülü Mehmed azonnal a krétai hadszíntérre vezényelt. Amikor az utóbbi — tartománya állapotára hivatkozva — nem akart hadba szállni, lázadás vádjával kívánta kivégeztetni. Az ítéletet az uralkodó helybenhagyta, de Köprülü ideiglenesen elhalasztotta annak végrehajtását. A zúgolódó háremagákkal viszont néhány hónap elmúltával leszámolt. Időközben előkerült egy levél, amelyben a konstantinápolyi pátriárka lázadásra bízta a havasalföldi vajdát. Állítólag úgy vélte, hogy az oszmán állam és az iszlám hit órái meg vannak számlálva, s eljött a keresztények visszatérésének ideje. Köprülü most sem tévovázott: a pátriárkát elfogatta, vagyonát elkobozta, őt magát pedig 1657 márciusában felakasztatta, s az ortodoxia jogait erősen megnyirbálta.

A nagyvezír kezessé tette az oszmán értelmiséget is. A zűrzavaros helyzetben kinevezett Hanefi efendit gyorsan leváltatta, helyére Bálízade Mehmed került 1656. november 21-én. Mivel azonban Köprülü Mehmed terveihez nem volt elég határozott, fél év múlva tőle is megszabadultak. A megfelelő jelölt azután Bolevi Musztafa efendi lett, aki két évig (1657 májusától 1659 márciusáig) zökkenőmentesen együttműködött a nagyvezírral, ha szükség volt rá, mindig előállította a kellő vallási határozatot — ezzel támogatva a rendteremtés nagy munkáját. 1659-ben azonban nála is betelt a pohár, a krétai hőst, Deli Hüszejn pasát nem volt hajlandó elítélni — már csak azért sem, mert Köprülü minden kendőzés nélkül valamiféle ürügy megtalálására szólította fel, amivel ellenlábát elteheti láb alól.

Ez az ámokfutásnak tűnő intézkedéssorozat korábban alighanem gyors bukáshoz vezetett volna, ám a közeledő velencei flotta ezúttal „megmentette” az erőskező nagyvezírt. Köprülü Mehmed ugyanis az előző évben elveszett helyére képes volt új hajóhadat felszerelni, s 1657 júliusában jókora vereséget mért a keresztényekre. Augusztus 31-én Bozdzsaadát, novemberben pedig Limnoszt is visszaszerezte, ezzel az Isztambult fenyegető közvetlen veszélyt sikerült elhárítania. A vitathatatlan politikai és katonai sikerekkel pedig egyúttal saját hatalmát is alaposan megerősítette.

Erdély: egy új korszak hajnalán? (1656. szeptember–1657. november)

Az újabb nagyvezír-változás után az európai diplomaták — az előzmények ismeretében — nem látták egyelőre semmi jelét, hogy a birodalom válságos állapota majd éppen ennek a sokak által alkalmatlannak tartott öregembernek a révén fog drámaian javulni. A francia rezidens, De la Haye még azt sem látta szükségesnek, hogy tiszteletét tegye az általa csupán „átmeneti megoldásnak” vélt új nagyvezírnél, aki ezt sohasem bocsátotta meg a francia diplomatának. De la Haye emiatt soha többé nem juthatott Köprülü színe elé, sőt 1658-ban még rövid időre le is tartóztatta a nagyvezírt. A Habsburg rezidens, Simon Reniger ugyan felkereste őt, de ő rá sem tett valami mély benyomást a vezír.¹⁰³

¹⁰³ Kármán G.: Egy közép-európai odüsszeia i. m.

Bár hozzájuk képest az erdélyi diplomaták elég kedvezően számoltak be első találkozásukról, a nagyvezír ingatag portai helyzetét jól ismerő informátoraik óvatosságra, kivárára biztatták őket. A birodalom kilátásai még mindig nagyon borúsak tűntek: „ezek elméje változó — írta Harsányi Nagy Jakab — az mit ma végez, holnap elrontja; az hadat kiáltatja ugyan s parancsolja, készen legyenek minden rendek, de az mi legszükségesebb az hadakozás[hoz] az jó s igaz causa után, úgy mint az pénz, ki nervus belli, az tanács, kivel igazgattatik, s az egymás között való egyezés, mely erősíti az hadat, igen ritka köztök; hanem ha egynéhány ezer embert az meghízottak közül megfosztat pénztől s úgy gyűjt pénzt készületre; de abból is sok veszedelem következhetik.”¹⁰⁴

Közben azonban Köprülü rövid idő alatt a sejhüliszlámtól kezdve a reiszlüküttáig a saját embereire cserélte le Erdély korábbi „jóakaróit” is. Így 1656 októberében a kapitliha már úgy látta, hogy „ebben az új állapotban egy jóakaronk sincsen udvarnál”. Mivel a velencei háborúban egyelőre a hadiszerezése is a nagyvezírnek kedvezett, s uralma ellen majd csak a következő év elején tört ki nagyszabású katonalázadás a fővárosban, így mégis vele kellett egyezkedni az erdélyi fejedelemlnek a lengyelországi beavatkozás ügyében – mivel Erdélyben már folytak a tárgyalások a kozák és svéd szövetségi szerződésekről. Minden jel arra mutatott azonban, hogy a továbbra is súlyos helyzetben lévő Oszmán Birodalom első számú vezetője nem fog engedélyt adni egy ilyen kockázatos vállalkozásra.¹⁰⁵

Az 1657. évi lengyelországi hadjárat diplomáciai előkészítése *Gebei Sándor*, *Kármán Gábor* és *Papp Sándor* újabb munkái nyomán napjainkra a korszak egyik legalaposabban feldolgozott témája lett, ezért ennek részleteire ezúttal szükséges kitérnünk. *Kármán* legújabb kutatási eredményei nyomán az is egyértelműen megállapítható, hogy bár a biztos tiltás elkerülése végett az erdélyi diplomaták végül nem kértek engedélyt a támadásra, sőt tagadták, hogy uruk Lengyelországba készülne, magában a hadjárat célkitűzéseiben — akár a katonai szempontok rovására is — messzemenően figyelembe vették a Porta meggyőzésének és jóváhagyása megszerzésének szükségességét. És nem is eredménytelenül!¹⁰⁶

¹⁰⁴ Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. szept. 21. MHHD 23. 470.; Mikes Kelemen jelentése, 1656. okt. 10. MHHD 23. 481.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. nov. 8. MHHD 23. 494.

¹⁰⁵ A kapitliha az új csauszbasi és reiszlüküttáb megnyerését javasolta: Balogh Máté jelentése, 1656. okt. 16. MHHD. 23. 482.; Zulfikár agával, Mihneaval, sőt még a francia és angol rezidenssel többször is megtárgyalták a lengyelországi beavatkozást, s az utóbbiak is az engedélykérés elhagyását javasolták: Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. okt. EEKH II. 223–224.; Balogh Máté jelentése, 1656. okt. 16. MHHD. 23. 481–482.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. október 16. MHHD 23. 483–484.; míg végül a nagyvezírnél is szóba került: „én az vezér szavát igen notálám akkor is; azt monda nagy gondolkodással, nagyságod imide amoda ne kapjon; ez ilyen, amaz meg ilyen, azt ne mondja, mert az nagyságod méltósága, urasága, java az portától van, kára is innét következhetik ...” Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. dec. 21. MHHD 23. 508.

¹⁰⁶ *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 133–181.; *Gebei Sándor*: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). Századok 144. (2000: 4. sz.) 803–848.; *Kármán Gábor*: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Rllamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. Sic Itur ad Astra 13. (2001: 1–2. sz.) 53–85.; *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m.

A jelentős tavaszi sikerek hírével Isztambulba érkező svéd és erdélyi követ jóval barátságosabb fogadtatásra találtak, mint amire a Porta korábbi szigorú reakciói alapján számítani lehetett volna. Bár a színpalak mögött forrtak az indulatok, a szultáni dívánban állítólag mégis többen Rákóczi pártját fogták, és a svéd szövetséget javallották, amit a lengyel követ is megerősített. Szerinte a szultánon, a nagyvezíren és a sejhülszlámon kívül alig akadt valaki a nagy emberek között, aki a lengyelek ügyét támogatta volna. A velenceiek feltartóztatásával elfoglalt Porta azonban kénytelen volt passzívan várni a végkifejletet: habár úgy tűnt, hogy már 1657 tavaszán mozgósítják a hódoltságos oszmán haderőt és a krími tatárokat is, a sorozatos fenyegetőzések és rémhírek dacára végül semmilyen komoly fegyveres akcióra nem került sor az engedetlen vazallusok ellen.¹⁰⁷

A svéd diplomaták utóbb kristálytisztán összefoglalták a Porta meghatározó motivációit ez ügyben. Mivel a Velence elleni szárazföldi hadjáratához való felvonuláshoz 1658 elején még komolyan igénybe szerették volna venni I. Lipót tartományait, így a Habsburg rezidensnek nagyon nagy tekintélye volt Isztambulban, ő pedig egyértelműen a svédek térnyerése ellenében munkálkodott. A politikai előrelátás is a kivárást javallotta, hiszen ha a Porta idejekorán elkötelezi magát Svédország mellett, és a hadiszerencse mégsem Erdélynek és szövetségeseinek kedvez, a birodalom két veszélyes ellenféllel, a Habsburg Monarchiával és a Rzecpospolitával találja magát szembe, ha viszont ezekkel tart, a távoli Svédország — egyelőre — nem árthat neki.¹⁰⁸

A Porta felől várható kockázatokat valóban nem becsülhette túl magasra sem a fejedelem, sem tanácsadói köre. Erdély politikai kultúrájában, a Portával fenntartott viszonyában — a történeti irodalomban is meggyökeresedett közhi-delemmel ellentétben — nem volt példátlan esemény, hogy az erdélyiek török

¹⁰⁷ „egyebet nem írhatunk, az vezér megesküdt, vagy az muzurmán nemzet vész el, vagy az három országot porrá teszi”. Tisza István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1657. ápr. 30. EÉH II. 359.; „Az muftinál is voltunk; tele méreggel s értetlen szókkal, de utoljára magát császár előtt törekedni minden jóval ajánlá.” Thordai Ferenc jelentése, 1657. jún. 4. EÉKH II. 363.; *Kármán G.*: Svéd diplomácia i. m. 68., 70., 73. (Az erdélyiek a maguk módján igyekeztek barátságossá tenni a divánt: a nagyvezír 2000 tallért kapott, a dívánülő pasák 500–500 tallért.); Thordai Ferenc jelentései, 1657. jún. 4. EÉKH II. 363–364., 1657. jún. 23. MHHD 23. 530.; Mariusz Jaskolski lengyel koronaórt hiába küldték 1657-ben a Portára, hogy elérje a szultán vazallusainak visszarendelését a svédek mellől, bár az általa kért parancsot ki is adták, sőt még a határvidéki oszmán erőket is mozgósították, ám tényleges eredményeket mégsem tudott még tavasszal elérni. A krími kán is március 12-ére ígérte hadba indulását a lengyeleknek, de Isztambulból őt is megállították: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 151–152., 158., 168.; a krími kán döntése mégis csak április végén születhetett meg: *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 156.; arról pedig május derekán jött hír, hogy a tatárok hadba indultak: Gheorghe Ștefan levele Basa Tamáshoz, 1657. máj. 16. *Veress E.*: Documente i. m. 10. k. 311.; Constantin Șerban egyik leveléből azonban az derül ki, hogy június elején még mindig csak az isztambuli „hivatalos” engedély megkérésénél tartottak a tatárok: *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 159.; az oszmánok párhuzamos dalmáciai hadművelati céljairól: uo. 152–153.

¹⁰⁸ *Kármán G.*: Svéd diplomácia i. m. 76.; az oszmánok szándékáról, hogy igénybe vegyék a császár és magyar király segítségét a velencei háborúban: *B. Szabó J.*: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. i. m. 232–233.; legutóbb *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 148–149.; a nakib azt is jelezte, hogy az ulémáknak vallási okokból is voltak fenntartásai az evangélikus svédekkel szemben: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. jan. 7. MHHD 23. 286.

engedély nélkül vágtak bele egy nagyobb külpolitikai vállalkozásba, s ideális esetben a sikerek nyomán csak utóbb szerezték meg vállalkozásuk „szentesítését”. (Kevéssé közismert tény, de valójában Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is éppen így kezdett bele 1619-ben és 1644-ben magyarországi hadjárataiba.) *Kármán Gábor* pedig meggyőzően igazolta, hogy teljesen helytállóak voltak az erdélyi diplomaták Isztambulból érkező helyzetértékelései: az „eredményt” úgymond mindig igazolta a szultán, hiszen bármi történ is, hivatalosan elképzelhetetlen lett volna más végeredmény, mint a padisah akaratának „beteljesülése”.¹⁰⁹

1657 januárjában Rákóczi György igen magabiztosan nyilatkozta a lengyelországi hadjárattól öt visszatartani igyekvő magyar követségnek, hogy „sok barátom van ott, és ismerem a Porta természetét, ha jól fogom követni a tervet, a törökök tisztelni fognak, és megsüvegelnek, ha rosszul, **ki fogom nyitni ládáimat, és akkora [pénz] mennyiséget öntök rájuk, hogy határtalan és igen nagy tetszést arasson.** [kiemelés tőlünk]”¹¹⁰ Az Oszmán Birodalom kincstárába nem tudtak annyi pénz tölteni, mint amennyit a Velencével vívott költséges — és egyelőre jobbára eredménytelen — tengeri háború el ne nyelt volna, így Rákóczi nem volt egyedül a véleményével. Erdélyben hagyott helytartója, Barcsay Ákos szerint is ez lett volna a megoldás a Porta haragjának csillapítására: „Úgy látom kegyelmes asszonyom, ha az követek beküldésével nem késnénk, s az **vezérek szemit adományokkal megvilágosítanánk,** ez állapotok szépen lecsendesednének” [kiemelés tőlünk].¹¹¹

¹⁰⁹ Figyelemre méltó Rákóczi Zsigmond véleménye, aki 1644 nyarán, az erdélyiek háborús kilátásainak romlásakor fogalmazta meg a következő sorokat: „az török híre nélkül való megindulásra volt volna előttünk szegény megholt fejedelem példája, s noha anélkül indult volt meg, de még mégis anélkül meg nem békéltett, most is az itt való török követ igen ajánlja magát az segítséggel, és bár ne legyen is mindenben úgy, mégis ajánlását megvetni nem látom bátorságosnak.” (1644. augusztus 6. MHHD 24. 223–224.); vö. *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, i. m. 931–932.; „magam csekély elmém szerint, az mint az portát ismerem, ha nagyságod aránzza, hogy az mire céloz véghez viheti, csak hozzá lásson, mert az török mindenkor az győzedelmes féllel tartja; ezek semmit nem tehetnek, csak az tatárban vagyon minden bizodalnok; ha annak meggátolódásában nagyságod módot talál, innet ne féljen. De azt mondja (kit isten ne adjon), ha az szerencse nem talál nagyságodnak szolgálni, nyelvek, karjok az törököknek minden bizonnal elhigye nagyságod ellen meghosszabbodik; egyébként ha isten nagyságodnak dolgát szerencsésíti nyelvek megnémul, karjok megrövidül”. Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. október 16. MHHD 23. 484.; 1637-ben a budai vezír nagyon képszerűen foglalta össze a „hivatalos” oszmán álláspontot: „ha mi állapot lett avagy történt is, mindazok feledékenységekben legyenek és elfelejtődjenek, mert lehetetlen, hogy azok hatalmas császáruk parancsolatja ellen cselekedjenek, az igaz tökéletességen kívül nem hágnak”. Músza pasa levele I. Rákóczi Györgyhez, 1637. márc. 5. Beke-Barabás, 347., s nem volt ez másként 1655-ben sem.

¹¹⁰ Semsey György jelentése, 1657. jan. 31. MNL OL, A 98. Magyar Kancelláriai Levéltár, Bizottsági és gyűjteményes fondok, Transylvanica 12. doboz. 16. fasc. (1650–1658) Nr. 58. (Az adatot Szabó Péter Andrásról kaptuk, a fordításban Spekner Enikő segédkezett, segítségüket ez úton is köszönjük.); arra is csupán nemrégiben derült fény, hogy a „biztonság kedvéért” győzelme esetére lengyel királyként még évi 40000 tallérnyi adó fizetését is megígérte a Portának, amiből három évi összeget előre egy összegben kívánt befizetni: *Kármán G.*: Svéd diplomácia i. m. 65.; *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 155. 195. j.

¹¹¹ Barcsay Ákos levele Lorántffy Zsuzsannának, 1657. márc. 8. EÉKH II. 381.; de a fejedelem felesége, Báthori Zsófia megakadályozta a pénzküldésben: vö. Báthori Zsófia levele II. Rákóczi Györgynek, 1657. júl. 13. MHHD 24. 521–522.; a helytartó utóbb, már fejedelemként arról írt, hogy

Nyitott kérdésnek sokkal inkább a krími kán reakciója tűnik. Az erdélyi diplomaták Isztambulban ugyanis úgy látták, hogy bár ezt a Portán tagadják, de a tatárok a nagyvezír „titkos fegyverei” a lengyelek oldalán, így ha IV. Mehmed Girajt sikerül semlegesíteni, nincs kitől tartson a fejedelem. (És ebben is igazuk lett.) Jól látható tehát, hogy Erdélyben az elmúlt években nagyon is valószínű fenyegetésként értékelték a tatárok esetleges beavatkozását az ország ügyébe, s így eléggé megmagyarázhatatlan lenne, miért alakult volna éppen most másként a helyzet értékelése.¹¹²

A Portára küldött közös erdélyi–svéd követség — valamint a kozákokhoz és a kánhoz küldött erdélyi diplomata, Sebesi Ferenc is — olyan tartalmú üzeneteket vitt magával, amelyek azt hangsúlyozták, hogy az erdélyi–svéd szövetség végső soron nem is a lengyelek, hanem a végzetesen meggyöngyült, ezért addigi geostratégiai „feladatát” ellátni nem tudó Rzezcpopolita és az Oszmán Birodalom balkáni területeit egyaránt, egymás után fenyegető ortodox keresztény birodalom, Moszkva ellenében köttetett. Függetlenül attól, hogy orosz részről az adott pillanatban ténylegesen mekkora valószínűsége volt az ilyen nagyságrendű terjeszkedési szándékoknak, a Portán és Erdélyben már számos jelét észlelhették, hogy a birodalom ortodox keresztény lakói — de még a moldvai vajda is — a cár sikerei hatására igen nagy várakozásokkal tekintenek Moszkva felé. Az oszmánok érzékenységet is figyelembe véve Barcsay Ákos még 1657 tavaszán úgy vélekedett, hogy ha a fejedelem „az muszkával frigyet köt, az törököt mindjárt offendálja; ha pedig frigyet nem köt, az kozák mindjárt elhagyja, mert valóban urgeálja és így kételenség alatt együtt az sveciai királlyal az muszka ellen kell menni.”¹¹³

Újabban *Kármán Gábor* — a cár valódi lehetőségeit figyelembe véve — a „politikai összeesküvés-elméletek” kategóriájába sorolta a svéd és erdélyi követek érvrendszerét a Moszkva felől fenyegető veszedelemről, úgy tűnik azonban, hogy az idő tájt ennek az „összeesküvés-elméletnek” igen sok híve akadt. Az 1654. évi moszkvai offenzíva hatalmas sikerei Lengyelországban kifejezetten nagy izgalmat keltettek Isztambulban, mivel azzal egy időben a kozákok sikeresen támadták az oszmán flotta egyik bázisát. Sokan biztosra vették, hogy a moszkvai–kozák–kalmük szövetség készen áll egy általános támadásra, s a cár a Rzezcpopolita legyűrése után — Velencével szövetkezve — rögvest az oszmánok ellen indul a következő esztendőben. A 1655. évre várt nagy támadás elma-

20000 tallért kívánt a Portára küldeni: Barcsay Ákos levele Wesselényi Ferenchez, 1659. jan. EÉKH II. 526.

¹¹² „tudjuk kérdés nélkül is elméjeket, hogy ők parancsolták az hánnak, hogy ne hagyja szintén elfogni az lelket az lengyelekben, mert félnek attúl, ha az veszedekés megszűnvén, megegyez az kereszténység, erejét reájok fordítja. Minden jó szántából segíti az török tatár az lengyelt.” Balogh Máté jelentése, 1656. okt. EÉH II. 223–224.

¹¹³ Moldva és Moszkva kapcsolatában rejő lehetőségekről: „a muszka császárral egy vallásban vagyunk, oda is küldhetünk, onnét is fizetésre való segítségünk lehet, az mint Mihály vajdát is megsegítette volt, határos is az muszka az hánal, onnét is használhat”. Ismeretlen moldvai bojár levele, 1652/1653 TMÁO III. Pest 1870. 426.; a cár és a kozákok állítólagos „teveiről”: Gheorghe Ștefan levele II. Rákóczi Györgynek, 1654. aug. 16. EOE XI. 187–188.; Barcsay Ákos elemzése, 1657. ápr. 27. EÉKH II. 385.

radt ugyan, de az ortodox keresztények reményei nem apadtak el, hiszen már Velence követei is feltűntek Moszkvában.¹¹⁴

1656-ban a moldvai vajda ismét a cár oltalmába ajánlotta magát, és kérése ezúttal kedvező fogadtatásra talált Moszkvában is. A Portán arról is tudtak, hogy 1655–1656-ban Moszkva ügynököket küldött az Oszmán Birodalom ortodox keresztény közösségeihez, s a konstantinápolyi görög pátriárka is szoros kapcsolatban állt a moszkvai egyházi körökkel. A török retorzió éppen 1657 márciusában érte el az ortodox keresztény egyházat: az Oszmán-dinasztia uralma elleni szervezkedéssel vádolt III. Parthéniosz pátriárkát a nagyvezír végül április 1-én felakasztatta. Így talán mégsem hangzott teljesen valószínűtlenül, amit májusban a svéd és erdélyi követek állítottak, hogy „a második a muszka császár, aki a török birodalomra ásít, ki is nemcsak száraz persvasióval, de erővel is naggyal bír, senki az ő birtokában nem praejudicál. Tárháza is széles, hatalmas császár birodalminak lakos szegénységei többnyire mind ennek vallásán lévén, ha jó alkalmatossággal vallásokon lévő magistratus alá eshetnék, kétség kívül keresztet nem vetnének reájok.”¹¹⁵

Noha az oszmánok számára valójában csupán távlati lehetőség volt az orosz fenyegetés, a Krími Kánság esetében viszont a külpolitika valódi „talpköve” volt az oroszokkal való szembenállás, és ezt az 1650-es években nem titkolták különösebben sem a svédek, sem az erdélyiek előtt. Erdélyből ezért 1656 szeptemberében — amikor már három hónapja folyt az orosz–svéd háború, és a lengyelek egy hónapja tárgyaltak Vilnóban a cárral kötendő fegyverszünetről — azzal küldték Száva Mihályt követségbe a kánhoz, hogy ha lehet „esküvel

¹¹⁴ Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 333. 127. j. A cár birodalmának súlyos gazdasági helyzetéről: Kotilaine, J. T.: *Opening a Window on Europe. Foreign Trade and Military Conquest on Russia's Western Border in the 17th Century.* Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 46. (1998) 495–515.; Thordai Ferenc jelentései, 1654. júl. 14. EOE XI. 186., 1654. júl. 23. EÉKH I. 354–355. Ismeretlen jelentése, 1654 nyara, TMÁO III. Pest 1870. 433.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1654. júl. 20. BUBFS VIII. 46–47.; Érdekes adalék Moszkva nagyhatalmi státuszának isztambuli megítéléséhez, hogy 1634-ben Zulfikár aga az erdélyi kapitihának el sem akarta hinni a lengyelek szmolenzki győzelméről szóló hírt, mivel a cár „ugymond nagy hatalmas császár, akármely könnyen vagy háromszázezer hadra való népe, lengyel király csak egy király, soha százezren sem ülhet fel”. Réthy István jelentése, 1634. máj. 12. Beke-Barabás, 101–102.; Velence érdeklődéséről: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, 1656. febr. 2. MHHD 24. 500–501.; Philip Longworth: *Russian–Venetian Relations in the Reign of Tsar Aleksey Mikhailovich. The Slavonic and East European Review* 44. (1986) 384–385.; az orosz „fenyegetés” a lengyelek 1656. évi érvelésében: Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. jún. 10. EÉKH II. 222.

¹¹⁵ Vasile Lupu orosz kapcsolatairól: Șerban, C.: Vasile Lupu i. m. 137–139.; Lupu és a cár összeköttetéseiről az erdélyiek bizonyítékokkal is rendelkeztek, s azokat igyekeztek fel is használni a bukott vajda visszatérésnek megakadályozására: Balogh Máté és Harsányi Jakab jelentése, 1655. december 30. EÉH I. 569.; Gheorghe Ștefan 1656. évi újabb közeledési kísérletéről: Gebei S.: II. Rákóczi György i. m. 123–125.; az orosz ügynökök tevékenységéről: Boros János jelentései, 1655. aug. 21., aug. 28.. EÉKH I. 435–436., 440–441.; Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. november 8. MHHD 23. 495.; III. Parthénioszról: *Michael Nomikos Vaporis: Witnesses for Christ: Orthodox Christian Neomartyrs of the Ottoman Period, 1437–1860.* Crestwood 2000. 114–116.; az ortodox keresztény közösség apokaliptikus várakozásai az oszmánok hatalmának bukásáról: Radu G. Păun: *Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában.* Korall 12. (2012: 2. sz.) 62–89.; a svéd követség érvei: MHHS 8. 217.; a moszkvai fenyegetés diplomáciai relevanciáját mutatja, hogy a lengyel követek is éppen ezzel győzködték a Portát — még 1657-ben is: Gebei S.: II. Rákóczi György i. m. 89., 152.

való barátságot és szövetséget” csináljon vele, s felmérje, mennyire hajlik egy svédekkel és Erdéllyel kötendő szövetségre. „Ha az muszkával az lengyel megye, mind kozák tatár akarátja ellen, kell-e tovább az lengyellel barátságot tartani, avagy nem? A svéd azon vagyon, hogy vagy fegyver, vagy békesség által az lengyellel véget érhet, muszkára menjen, az kán akar-e abban egyet éretni abban az svéddel?” – szoltak a kérdések. A háttérben pedig a kán vezírének — a fejedelem tatár „apjának” —, Szefer Gázinak a tanácsát kérték, hogyan is lehetne tető alá hozni a krími-svéd szövetséget.¹¹⁶

Még a svéd követ támogatására küldött Sebesi Ferenc 1657. áprilisi követi instrukciójában is megemlítette az erdélyi fejedelem, hogy **„ezelőtt való tatár követek nekünk mindenkor azt mondták, hogy valaki az muszkának ellensége leszen, ők is annak lesznek barátai”** [kiemelés tőlünk]. Véleményünk szerint tehát szövetségük harcos Moszkva-ellenességének hangoztatása nem pusztán a svéd, hanem az erdélyi küldöttek esetében is leginkább a Krími Kánság semlegesítését és/vagy megnyerését célozta Isztambulban. Mint ahogy a tatárok megnyerése szempontjából annak is lehetett jelentősége, hogy 1657-ben Rákóczi minél tovább igyekezett fenntartani a látszatot: mivel a Rzezcpospolita megosztott, „némelyek a királlyal egyetértvén s az papság muszkával akarnak egyesedni”, de velük szemben ő is bírja bizonyos lengyel érdekcsoportok támogatását, a Rzezcpospolita egysége pedig különben is megszűnt már, így a kán kezét sem köti már a megkötött szövetség.¹¹⁷

Ez a fontos stratégia cél azonban alapjaiban ütközött az Oszmán Birodalom közismerten igen gazdag és befolyásos ortodox közösségének — amelynek Vasile Lupu moldvai vajda is oszlopos tagja volt — szándékaival, így Isztambulban az erdélyi diplomaták 1657 nyarán már attól tartottak, hogy a „görögök” pénze esetleg a fejedelem ellen hangolhatja majd az amúgy is pénzszerzőben lévő Portát. Ezért ők a követek instrukcióival szemben éppen a cárral való békességet és egy svéd-orosz egyezség tető alá hozását javallották uruknak.¹¹⁸

¹¹⁶ III. Iszlám Giráj már a lengyel-kozák háború „szünetében”, 1650-ben követeket küldött Svédországba, hogy egy oroszellenes szövetségről tárgyaljon, amit utóda 1655-ben megismételt: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 162. 7. j., 250. 95. j.; Száva Mihály instrukciója, 1656. szeptember 30. MHHD 23. 477–488.; (1656 elején már apjának nevezete a fejedelem, de még nem tudjuk, hogy a kán vezíre pontosan mikor is jutott ebbe az állapotba); Figyelemre méltó, hogy még az 1657 januárjában a Krímbe küldött lengyel diplomata, Romaszkievics instrukcióiban — amellet, hogy hangsúlyoznia kellett, hogy Vilnóban csak fegyverszünet és nem béke kötött Moszkvával — szerepelt egy olyan forgatókönyv lehetősége is, amely a svéd-lengyel békekötés esetén számolt egy Moszkva-ellenes lengyel-tatár-moldvai-havasalföldi-kozák-svéd nagykoalíció létrejöttével is: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 152–153.

¹¹⁷ Sebesi Ferenc instrukciója, 1657. április 18. MHHD 23. 515.; igaz, míg a vazallus erdélyi fejedelemnek szüksége volt a Porta jóváhagyására is, a svéd király egyelőre nem kívánt közelebbi kapcsolatba kerülni az oszmánokkal. A svéd diplomácia isztambuli céljairól: *Kármán G.*: Svéd diplomácia i. m. 61., 66. (I. Száva és Sebesi instrukcióját); a krími kánhoz küldött svéd diplomatának, Gustav Lillicronának magát az uralkodót kellett volna meggyőznie arról, hogy az jól felfogott érdeke is, ha a cár fennhatósága a régi határok között marad, ráadásul Rzezcpospolita részekre bomlása esetén már a lengyelek irányból sem fenyegetné veszély a Krímet: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 170–171. Lillicrona végül el sem jutott el a krími kánhoz, mert Hmelnyickij meggyőzte, hogy kár tovább mennie.

¹¹⁸ „ő nsza az muszkával maga is kössön, s az svécziak királt békéltesse meg, mert különben bizony actum est de patria ... az mint fülhegygel halljuk, az görögség megértvén muszka ellen való

Utóbb Rákóczi fejedelem és tanácsadói végzetes tévedésének bizonyult, hogy alábecsülték IV. Mehmed Giráj kitartását lengyel szövetségesei mellett, vagy a krími uralkodónak sikerült megtévesztenie az erdélyi döntéshozókat. Az erdélyiek nagyon optimistán úgy vélték: majd a nagy katonai sikerek után, a Porta támogatásával és a lengyel „subsídium” átvállalása fejében a kán is könnyen megnyerhető lesz a fejedelem ügyének. 1657 tavaszán azonban az erdélyi követ végül nem juthatott el a kozákoktól a kánhoz, holott már a követ kései indulása is nem kis aggodalomra adott okot Isztambulban: „az tatárhoz való követek mentenek, jó, de régen ezelőtt kellett volna, mert még az télben megírtuk vala, az mit ő nsga egy újjal tapaszthat idejében post festum ne kellessék tenyérrel tapogatni.” Természetesen Rákóczi György és tanácsadói abban is bizakodhattak, hogy ha nem sikerül tető alá hozni a megállapodást, egyrészt mire a tatárok akcióképesek lehetnek, már úgy is dülőre viszik a dolgot a lengyelekkel, másrészt a szövetséges kozákok majd képesek lesznek távol tartani a tatárokat a lengyel hadszíntértől, ha azok mégis ellenük fordulnának. (Orosz források szerint a kozákoknak sikerült is bekeríteniük a Dnyeper torkolatánál a krími előhadat.)¹¹⁹

propositioját az svécus követnek, igen megbudultak csak az ne jöjjön ki belőle, hogy nagy summa pénzt adván, ezeket mostani szükségekhez képest, minden dolgunk falban romolván, jobban is ellenünk ne indítsák [...] de ha az muszkával megleszen az békesség, semmitől nem kell tartani.” Tisza István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1657. jún. 6. EÉH II. 364–365.

¹¹⁹ A téma 19. századi ismert kutatója, *Szilágyi Sándor* ugyan nem említi munkáiban, de *Georg Krauss* szerint 1656 végén azzal az üzenettel érkeztek krími követek a fejedelemhez, hogy IV. Mehmed Giráj „sok sikert kíván az útjához és jóindulatáról biztosítja; ha pedig ebből az alkalmából 30000 dukátot küld a kánnak rendkívüli szükségei [fedezésére], a kán az ő oldalára fog állni, és nemcsak a trón megszerzésében fogja segíteni, hanem jó szomszédja is lesz”. *Krauss, G.*: Erdélyi krónika i. m. 240.; a királyi kamarás, *Semsey György* 1657. januári jelentéséből hasonló kép bontakozik ki, csak ott a pénz mellett még ajándékba adott ruházatról is szó esik: MNL OL, A 98, Transylvania 12. doboz. 16. fasc. (1650–1658) Nr. 58.; a fejedelem 1657 tavaszán hajlandó is lett volna 20–30000 tallért rászánni a kán és a többi főméltóság megnyerésére, de úgy vélte „ha az dologhoz kedvek vagyon, ez summaadás nélkül is magok hasznokért azon cselekszik. Ha pedig nincsen, három s négy annyi summáért is nem cselekszik”. *Sebesi Ferenc* instrukciója, 1657. április 18. MHHD 23. 515.; jellemző módon az erdélyi vezérek még 1657 júliusában a trembowlai katlanban is hittek abban, hogy ha 20000 tallérral és 1000 arannyal lefizetik a krími vezéreket, szabad utat kapnak hazafelé: *Kemény János*: Ruina exercitus Transsylvanici. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 317.; természetesen a kán más irányokban is tájékozódott a lehetőségekről: 1655 februárjában és 1656 júliusában is járt tatár követség Bécsben: *Ivanics Mária* Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598–1682 (Vázlat a krími tatár diplomácia 16–17. századi történetéről). Aetas 14. (1999: 4. sz.) 41–50.; ill. 1654–1655-ben – majd 1658–59-ben is – Dániában: *Josef Matuz*: Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen, mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. (Islamkundliche Untersuchungen 37). Freiburg 1976. 24–34.; valamint Brandenburgban: *Hans Saring*: Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm während des ersten Nordischen Krieges. Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte 46. (1934) 374–380.; Panajótisz Nikúsziosz révén az Isztambulba küldött krími levelekhez is hozzáfértek: *Harsányi Nagy Jakab* jelentése, 1656. szept. 27. MHHD 23. 476.; a tennivalókról: *Tisza István és Harsányi Jakab* jelentése, EÉKH II. 364–365.; a tatárok felvételét késleltető akadályról, lovaik pusztulásáról: II. Rákóczi György levele *Gheorghe Ștefan*hoz, 1656. dec. 16. *Veress E.*: Documente i. m. 10. k. 309.; a kozákok szerepéről: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 127., 172–173., 178.; a svédek hasonló elvárásairól: uo. 143.; *Sebesi Ferenc* csihirini feljegyzései, 1657 jn. MHHD 23. 531.; *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 153.; a kozákok sikereiről: *Ivanics Mária*: Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16–17. században (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez) Századok 141. (2007: 6. sz.) 1492.

Izstambul: a terror hónapjai (1657. november–1658. április)

A tengeri győzelmek jelentősen megszilárdították Köprülü Mehmed nagyvezír helyzetét. Egyrészt hihetetlenül nagy presztízsnyerés volt, hogy a veszélyt elhárította, sőt, egyáltalán győzni tudott a velenceiek felett. Másrészt lehetőséget kapott az oszmán vezérkar tisztogatására is: a harcokban gyáván viselkedő vezetőket kíméletlenül kivégeztette. Bozdzaada bevétele után a gelibolui félszigeten vert táborn, Limnosz bevételére pedig a tengernagyot, Topal Mehmedet küldte.

Időközben a szultán áttette székhelyét Edirnébe, ahová október 28-án érkezett meg. A limnoszi győzelem (november 14.) után Köprülü is Edirnébe indult, mert a következő évi hadjáratot szárazföldön kívánta Velence ellen vezetni. Már 1656 végén az a hír járta, hogy „az portán úgy concludáltak tavasszal való indulások felől, hogy eddig, Dinek nevű városig az szárazon jöven, itt hajókra ülnek és egy darabig az Dunán menvén Kanizsánál menjenek osztán az szárazon az velencések ellen.”¹²⁰ A magyar és horvát területeken történő átvonulásról már idejekorán megkezdődtek a tárgyalások a legérintettebb Habsburgokkal is. A oszmán sereg azonban korántsem volt elégedett a balkáni telelés tervével. A zúgolódást Köprülü újabb tisztogatásra használta fel: aki a seregben ellene mert szólni, azt azonnal kivégeztette – a tábor közelében a Tundza folyó partja állítólag hullákkal volt tele. A nagyvezír hadjáratának hátországát biztosítandó a román vajdaságok és Erdély ügyét is rendezni kívánta. Rákóczi Györgyöt letétette az országgyűléssel, helyére új fejedelmet állított Rhédei Ferenc személyében (november 2.).

Köprülü a Rákóczival tartó román vajdákra is lesújtott. Először udvarába hívatta őket, majd amikor nem jelentek meg, ellenük küldte a Szilisztra élére kinevezett Fazlí Ahmed pasát (a szultán társalkodóját) és a tatárokat. Fazlí Ruszcsukba vonult, ott átkelt a Dunán, azután azonban váratlanul lassan nyomult előre: a Bukarestig vezető két napos utat 17 nap leforgása alatt tette meg. A rossz nyelvek szerint Constantin Şerban vajda kenyerezte le 20000 arannyal, de az sem lehetetlen, hogy elégtelennek érezte seregét. A késedelem mindenestre elegendő volt ahhoz, hogy a vajda családjával és vagyonával Erdélybe meneküljön. Az új vajdát — Harsányi Nagy Jakab barátját, a Rákócziak ismerősét —, Mihneát január 1658. február 23-án emelték trónra Tirgovistyében. Márciusban a tatárok leszámoltak a moldvai uralkodóval is, aki szintén Erdélyben keresett menedéket. Az új vajda egy albán, Gheorge Ghica lett. Fazlít közben a késedelmekért és a tatár rabok visszatartásáért a nagyvezírnél bevádolták, aki visszarendelte őt és 1658 júniusában rövid úton kivégeztette. Helyére egy *homo novus*, Kadrí pasa került, akivel a tatárok elégedettek voltak.

A tisztogatások mindeközben is tartottak. A nem eléggé rátermettnek tekintett kapudánt, Topal Mehmedet december 20-án letették, és időlegesen Szákiz szigetére küldték. Halálos ítélete készen volt, sorsát nem sokáig kerülhette el: 1659-ben kivégezték. Egy másik pasa, Abdí állásért jött Edirnébe, vesztére: mivel korábban sokat panaszkodtak rá, most kivégezték őt is. A nagyvezír, hogy a szerájbeli pozícióit is megerősítse, elcsapatta a harem korábbi agáját, Dilávert, és helyére

¹²⁰ Mikes Kelemen jelentése, 1656. okt. 10. MHHD 23. 480.

emberét, Szolak Mehmedet nevezte ki (1658. január 5.). Eltakarította az útból Kara Haszanoglu Hüszejn janicsáragát, s vele buktak támogatói is (január 13.). A korábbi nagyvezír egyik feltétlen híve, Szijávus Musztafa még Köprülü hatalomra kerülése előtt damaszkuszi beglerbég lett. Most Krétára rendelték tartományi katonaságával, ám a parancsnak szíriai feladatai miatt nem tudott eleget tenni. Némi bonyodalom után a fővárosba rendelték, és természetesen őt is kivégezték (július 8.).

Köprülü Mehmed véres hatalomátvétele lassan meghozni látszott gyümölcsét: a nagyvezír viszonylag nyugodtan készülődhetett Velence ellen. Az „állóvizet” azonban felkavarta Rákóczi György visszatérése: ez nyílt lázadás volt, sőt talán elszakadási kísérlet, a fejedelemnek ugyanis immár semmiféle portai felhatalmazása nem volt. Ráadásul a hozzá menekült bukott román vajdákat sem volt hajlandó kiadni, ezzel a térség helyzetét ugyancsak ingataggá tette. Köprülü ezt aligha engedhette meg magának akkor, amikor egy diplomáciailag és katonailag is bonyolult és kockázatos akcióra készült: mindenképpen rendet kellett tennie a Királyhágón túl is. Az április 13-án tartott dívánon azután megváltoztatta eredeti terveit: Velence helyett Erdélyt jelölte meg a szerveződő hadjárat céljaként.

Erdély: egy keresztény „dzseláli”? (1657. augusztus – 1658. április)

Az erdélyi diplomatáknak 1636-hoz vagy 1647-hez hasonlóan 1657 tavaszán és nyarán ismét át kellett élniük Isztambulban azt, hogy milyen is az, amikor az Erdélyi Ház körül „elfogy” a levegő, amikor a „jóakarók” inkább csöndben háttérbe húzódnak és senki sem mer nyíltan kiállni mellettük – sőt igyekeznek szóba sem állni a fejedelem embereivel. Intő példaként szolgálhatott mindenki számára Uzun Ali aga esete, aki a két román vajdaság „képviselőjeként” tagadta, hogy azok katonái részt vennének a lengyelországi hadjáraton, ám amikor kiderült, hogy egy összecsapásban bizonyíthatóan a vajdák katonái is rész vettek, az agát nyomban Ciprusra száműzték.¹²¹

1657 augusztusára azután tovább romlott a helyzet. II. Rákóczi Györgynek ugyan személy szerint sikerült elkerülnie a tatár fogságba esést, de július 31-én serege maradéka a vezérrel, Kemény Jánossal együtt Trembowlánál a krími tatárok prédája lett. A hír hallatán a nagyvezír előbb Harsányit, a török deákot, majd — addig példátlan módon — az erdélyi kapitihákat is a Jedikulába

¹²¹ A válide régi kihája például „még az jó akaratban meg nem szűnt, csakhogy igen megvonta magát”. Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. okt. 16. MHHD 23. 484.; Uzun Ali esete: *Evlüyâ Çelebi*: 5. kitap i. m. 66, 68.; 1637-ben azt mondta az erdélyiek legfőbb pártfogója, Ibrahim rúznamedzi az előző évi események kapcsán a „jóakarók” korlátairól: „míg lehetett, ellenzették az dolgot, de az Budáról jött sok hamis hírek, magok ajánlások s az ifjú elmék is elhitették hatalmas császárt és edictumot adott ki, s akkor ha ő nagysága mást írt volna, megholt volna érte”. Tholdalghi Mihály jelentése, 1637. febr. 3. Beke-Barabás, 343.; Ebből az időszakból csupán az Erdélyben már többször is megfordult Ali csausz az egyetlen nevesíthető török, aki kapcsolatban állt velük, bár valószínűsíthető, hogy Harsányi emberei Mihneán keresztül titkokban továbbra is informálták őket: Tisza István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1657. máj. 18. EÉKH II. 361.; Ali csauszról: Balogh Máté és Harsányi Nagy Jakab jelentései, 1656. febr. 4., jún. 27. MHHD 23. 312., 396., 1656. ápr. EÉKH II. 219. Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1656. jún. 15. MHHD 23. 709.

záratta, a főtölmáccsal, Zülfikár agával együtt. Habár még mindig nem voltak teljesen elvágyva a külvilágtól — a francia követ szerint érthetetlen módon például mindig volt pénzük —, az erdélyi diplomácia számára ezzel megszűnt az addig is egyre szűkülő mozgástér Isztambulban.¹²²

Abban a hadjáratról hazatért fejedelem és az erdélyi rendek is egyetértettek, hogy a Portát ki kell „engesztelni”, a tatár fogságba esett erdélyieket pedig mihamarabb ki kell váltani – a nagy kérdés az volt: vajon kinek a pénzén? Az események hatására megrendült Rákóczi ugyan kezdetben állítólag hajlott rá, hogy magára vállalja a váltságdíj kifizetését, de mivel a foglyokat szétszórták a győztesek között, egy tételben már nem lehetett rájuk „licitálni”, a fejedelem pedig egyre inkább dinasztíája erdélyi hatalmának megtartása érdekében kívánta felhasználni családjá vagyonát. (Az isztambuli francia követ maga is úgy vélte, hogy nehéz lesz Rákóczit eltávolítani a hatalomból, mert — az általa óriásinak hitt — vagyonából lefizeti akár még magát a szultánt is.)¹²³

Ahogy azt Barcsay Ákos kormányzó már a nyáron tanácsolta Rákóczi feleségének, hamarosan követek indultak Erdélyből az indulatok csillapítása végett: Isztambulba Sebesi Ferencet, a Krímbe pedig Balogh Mátét küldték tárgyalni. A helyzet azonban már sokkal nehezebben volt menthető, mint remélték. A Porta elrendelte a hódoltsági haderő és a krími tatárok mozgósítását, és a sorozatos fenyegetőzések hatására, a megrendült tekintélyű Rákóczinak már azelőtt le kellett lemondani, mielőtt a követek visszaérkeztek volna az elutasító válasszal.¹²⁴

Hiába üzenté azonban Köprülü nagyvezír embere, Sámízáde Mehmed „réz effendi” is, hogy „ha ezt az sátort megtöltenék is arannyal, mégsem menne végben” a fejedelem visszafogadása, nem most hallott először efféle fogadkozást a Rákóczi família. Annak idején, 1636-ban Bethlen Istvánnak is azt ígérték, hogy „ha lehetséges volna, hogy az földtől fogva az édig arannyal megtölthetnék is, még sem hadná Rákóczi uramat Erdélyben, azért csak az nevét is ezután ne említsék” – s lám, a győztes szalontai harc után az oszmánok mégiscsak megbékéltek az öreg Rákóczi Györggyel.¹²⁵

A fejedelem így csupán ideiglenes taktikai húzásnak szánta lemondását, és küldöttei rendületlenül tárgyaltak tovább Gürdzsi Kenán budai vezírral és a temesvári beglerbéggel is, majd hasonló célból keresték meg 1658 elején az újonnan kinevezett szilisztrai/özüi beglerbéget, Rákóczi egyik régebbi „atyját”, Fazlî Ahmed vezírt is. A budai vezír — habár tartott a nagyvezír kémjeitől —

¹²² Az erdélyi sereg maradékának fogságba eséséről: *Kemény J.*: Ruina exercitus i. m. 315–326.; *Ivanics M.*: Melek Ahmed i. m.; az erdélyi diplomaták isztambuli fogságáról: *Kármán G.*: Egy közép-európai odüsszeia i. m.

¹²³ A krími rabok kiváltásának kísérleteiről újabban: *Ivanics M.*: Rabszerzés és rabkiváltás i. m. 1493–1497.; *Katkó Gáspár*: A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története (1657–1675). In: Szerencsének elegyes forgása i. m. 213–216.; De la Haye jelentése, 1657. aug. 18. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. Ismerteti Óváry Lipót. 3. füzet. Bp. 1901. 141.

¹²⁴ Sebesi Ferenc jelentése, 1657. nov. 20. EÉKH II. 447.

¹²⁵ Sebesi Ferenc jelentése, 1657. nov. 20. EÉKH II. 447.; Bethlen István levele Boros Istvának, 1636. nov. 13. TT 1909. 403–404

titkos tárgyalásokon meg is ígérte Rákóczi követének közbenjárását – s a havasalföldi vajda magyar titkára információi szerint el is járt az ügyben. Temesvárról is érkeztek üzenetek arról, hogy a hódoltsági törökök valamiféle békés megoldás hívei, mert egy esetleges háború Erdéllyel – amint azt a tizenöt éves háború már bebizonyította – számukra is komoly vagyoni és pozícióvesztéseket hozhat. A temesvári pasa ugyanakkor a nagyvezírt tartotta volna fontosnak mihamarabb megnyerni a fejedelem ügyének.¹²⁶

A hódoltsági potentátok viselkedése – akik nemrég még maguk kényszerítették ki Rákóczi lemondását – ebben a kényes helyzetben legalábbis meglepőnek nevezhető. A helyzet mégsem teljesen érthetetlen: ekkorra még nem jött létre a hódoltságban egy Köprülü Mehmedhez hű új hatalmi elit, a régi vezető garnitúra tagjai még számos posztot birtokoltak, hiszen nem is volt kivel leváltani őket. Így például számos abaza működött még jó ideig, többek között a nagyvezír riválisaként emlegetett – s már jó ideje halálra szánt – Szejdi Ahmed is. A fent említett temesvári pasa kilétére egyelőre sajnos nem sikerült fényt deríteni, de nem kizárt, hogy már ekkor az 1658 nyaráról ismert Elcsi Haszan állt a vilájet élén, akit Zülfikár aga vejeként és az erdélyiek fizetett ágenseként a korábbi években igen szoros kapcsolat fűzött a fejedelemhez. A budai vezírről, Gürdzsi Kenánról viszont biztosan tudható, hogy még Dervis Mehmed pasa nagyvezírsége alatt jött ki a szerájából külső szolgálatra és rögtön el is nyerte a janicsárága igen fontos tisztét, míg 1655 szeptemberében Örmény Szülejmán nagyvezír a budai kinevezéssel el nem távolította Isztambulból. Bár rövid időre innen is távoznia kellett, Köprülü Mehmed ismét Budán érezte őt kellő távolságban. Úgy tűnik, hogy ezután budai vezírként neki – kivételesen – nem voltak súlyos összetűzései a Rákócziakkal. Ők tehát nem tartották kategorikusan kizárhatónak, hogy Rákóczi esetleg mégis vissza tudja majd „vásárolni” régi pozícióját. A nagyvezír azonban nem hajlott erre a megoldásra, így Rákóczi 1657 legvégén már nem remélhette, hogy elnyerheti kegyét.¹²⁷

A török „jóakarók” mellett Gheorghe Ștefan is felajánlkozott közvetítőnek. A moldvai vajda isztambuli diplomáciai kapcsolatai ekkor még sértetlenül működtek, s úgy tűnik legitimitása is jóval erősebb volt, mint Constantin Șerbané Havasalföldön. Időről időre megpróbálkozott azzal, hogy Rákóczival szemben a saját külön útjait járja: 1654-ban, 1656-ban és most is felajánlkozott a cárnak, miközben 1657 végén a krími tatárok és a kozákok közötti békeközvetítéssel is

¹²⁶ A temesvári Húbjár aga közvetítő szerepéről: Tisza István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1657. ápr. 30. EÉKH II. 380.; II. Rákóczi György levele Fazlí Ahmedhez, 1658. jan. 8. EÉKH II. 482–484.; „Keménységét az vezérnek nem látom, sőt ha merne, az datomért szolgálja; de úgy látom az félelem nagy benne, mivel sok szemek vigyáznak rá; ... hanem privatim csak magammal akar beszélni, az melyre magát hólnap 10 órára ígérte, azt sem akarja, hogy az több követek benne legyenek, hanem csak magam. Én kegyelmes uram, váltig ajánlom az nagyságod jó akaratját neki, úgy látom hajol is ha módját ejtheti ...” Bánffy Zsigmond jelentése, 1657. november 30. MHHD 23. 580–581.; Budai Péter levele II. Rákóczi Györgyhez, 1657. dec. 19. EÉKH II. 465.

¹²⁷ Gévay A.: Budai pasák i. m. 41–42.; Sudár B.: A hódoltsági pasák i. m. 892–893.; Az erdélyi követ jelezte is, hogy egy meg nem nevezett „basa” érdeklődött is a nagyvezírnél Rákóczi visszafogadásának áráról: Sebesi Ferenc jelentése, 1657. nov. 20. EÉKH II. 447.; „Próbáltuk mi ígérettel az portát, de hiában, az vén eb vezér megdühödött ellenünk, jó akaróink is nem mernek szólani, az pénz nem kell az ebnek”. II. Rákóczi György levele Balogh Máténak, 1657. dec. 23. MHHD 23. 590.

próbálkozott. Közben Rákóczitól függetlenül informálta a lengyelországi ügyekről a Portát is – a fejedelem lengyelországi hadjáratának kezdetéről és az erdélyiek 1657. évi vereségéről is tőle jutott el elsőként a hír Isztambulba. És mivel „hivatalosan” az ő katonái nem vettek részt a hadjáratban, megpróbált „kívülről” mutatkozni, állítólag Rákóczi és Constantin Șerban ellen még fegyveres segítséget is ígért – a veszélyes, de potens riválisának, Lupunak kínálva a havasalföldi vajdaságot.¹²⁸

1657 végén azonban hozzá és Erdélybe is eljutott a hír, hogy a krími kán új uralkodókat kíván állíttatni a két román vajdaság és Erdély élére. Moldvába Lupura, Erdélybe pedig alighanem Kemény Jánosra gondoltak Bahcsiszarájban, akit már 1653-ban, majd 1657-ben is sokan esélyes jelöltnek tartottak a fejedelmi posztra, és akinek kiadatását meg is tagadták a törököknek, bár azt már 1657 végén erősen szorgalmazták a Portáról.¹²⁹ Gheorghe Ștefan tehát ebben az irányban is ellenakcióra kényszerült, bizakodva a kán vezíréhez, Szefer Gázihoz fűződő régebbi jó kapcsolataiban. 1657 végén ezt a kapcsolati tőkét, meg saját felhalmozott nem csekély vagyonát kívánta – szó szerint – kamatoztatni az erdélyi rabok és Rákóczi visszahelyezésének ügyében közvetítve. Az erdélyi rabok kiszabadításának ügyében a Krímbe küldött követ, Balogh Máté a legfontosabb krími vezetőket ajándékokkal és a moldvai vajda pénzéből 50000 tallérnyi „sikerdíj” felajánlásával próbálta meg Rákóczi ügye mellé állítani. Emellett ugyanakkor a moldvai vajda is megkerülhetetlennek látta a Porta felkérését, ahol viszont most már csak a szultánt, a válidét és a nagyvezírt látta olyan személyeknek a kormányzatban, akinek érdemes a megnyerésére törekedni.¹³⁰

Hangzatos ígéretekben tehát nem volt hiány: „ne gondoljon nagyságod az vén eb vezérrel, ha Galgát mi elhozzuk, mit félték ti az törektül” – mondta állítólag az erdélyi követnek Szefer Gázi, s 1658 elején állítólag el is indultak a tártár futárok, hogy a Rákóczi és a két vajda mellett „törekedő” leveleket eljuttassák Isztambulba. De addigra már a krími kán helyettesét, a kalgát is elküldték Constantin Șerban elűzésére. (A Krím megosztott volt, korántsem pártolta

¹²⁸ Gheorghe Ștefan 1656. és 1658. évi moszkvai tárgyalásairól: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 123–125., 184–185.; a moldvai vajda hírei a lengyelországi hadjáratról: *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 157.; *Kármán G.*: Svéd diplomácia i. m. 73.; *Papp S.*: II. Rákóczi György i. m. 147–148.; II. Rákóczi György már 1656-ban meg is rótta a moldvai vajdát, mert az korai – ezért hamis – hírt továbbított a három napos varsói csatáról Isztambulba, amivel kellemetlen helyzetbe hozta a végső svéd győzelemről tudósító erdélyi diplomatákat: II. Rákóczi György levele Gheorghe Ștefánhoz, 1656. szept. 11. *Veress E.*: Documente i. m. 10. k. 305.; Barcsay Ákos 1658 elején úgy vélte, hogy Gheorghe Ștefan a Porta akarata ellenére a maga jól felfogott érdekében sem támogatja majd Rhédei ellenében Rákóczit, míg a teljes mértékben Rákóczitól függő havasalföldi vajdanak igazából nincs más választása: Barcsay Ákos levele Sebesi Ferenchez, 1658. jan. 18. *Veress E.*: Documente i. m. 10. k. 321.; Constantin Șerban levele II. Rákóczi Györgynek, 1657. okt. 31. *EÉKH* II. k. 463.

¹²⁹ Kemény esetleges fejedelemsége már rögvest fogságba esése után felmerült, még Sebesi Ferenc csigirini követsége alkalmával, 1657 augusztusában: Sebesi Ferenc naplója, MHHD 23. 543.; Fejedelemségének elismertetéséért a kán azután 1658-ban valóban sikeresen munkálkodott a Portán: *B. Szabó J.*: Erdély katasztrófa i. m. 209–210.

¹³⁰ Balogh Máté jelentései, 1657. okt. 20., nov. 30., 1658. jan. 12. *EÉKH* II. 467–472.

mindenki Rákóczit — akadtak, akik már ekkor Keményben látták a saját jelölt-jüket —, a kán pedig általában véve nem feltétlenül szeretett volna nyíltan újat húzni a Portával.)¹³¹

Rákóczi nagyon is komolyan vette a krími híreket. Bizakodó hangnemben tájékoztatta a fejleményekről anyját és a reményei felől kérdezősködő Wesselényi Ferenc nádort is: „Bízik-e a törökhöz? Bízik ugyan, mert vannak jóakarói most is, biztatják, de bízik leginkább tatárhoz, kivel már meg is egyezett, az dolgát végben viszi, megígérvén negyvenezer tallért.” Hasonlóan magabiztos hangnemben számolt be a kán pártfogásáról a szomszédos oszmán parancsnokoknak új trónfoglalása után: „ha az hán felsége elfordult orczája **atyjai szerezettel hozzánk nem fordult vala**, Erdély országtól végső búcsút venni akartunk; örvend szífvünk mert az felséges hán maga embere újobban magunk hánnál ő felségénél régtől fogva levő Balogh Máté követünk által, kinek Isten szerencséje nevelje, bizonyossá tett ki is elérkezék, háni s atyjai kedvében vett, hatalma császárunk kegyelmességét is fényesen reánk teríti, **atyám képen ígíri**” [kiemelés tőlünk].¹³²

A fejedelem érvrendszerében egyre fontosabb szerepet kapott az az állítás, hogy — más birodalmon belüli viszályokhoz hasonlóan — Köprülü Mehmed nagyvezír valójában nem a szultán és nem is a birodalom érdekében lép fel ilyen ellenségesen vele és Erdéllyel szemben, hanem valójában „maga bosszúját űzvén, egri passa lévén, atyámra haragutt volt, megesküdt ha oly ember lesz valaha nem csak atyámon, de maradékin is bosszúját tölti”. Már 1657 nyarán úgy vélekedtek az erdélyi diplomaták, hogy a nagyvezír változása együtt járhatna a portai klíma enyhülésével, és a svéd követ is érzékelte, hogy a nagyvezír személyesen is neheztel a fejedelemre. Ám csak Rákóczi 1658-ban íródott önigazoló leveleiben kapott hangsúlyt ez a tényező, ami — mint azt Báthori Zsigmond fejedelem és Szinán nagyvezír konfliktusa is mutatta a tizenöt éves háború kezdetén — az oszmánok felé is egyfajta legitim magyarázata lehetett a Porta és a fejedelem között fennálló konfliktusra, anélkül, hogy közben megkérdőjeleződött volna a Rákócziak hűsége a szultán iránt. Vagyis II. Rákóczi György formálisan tulajdonképpen nagyjából úgy viselkedett a Porta irányában, mint mondjuk egy hivatalától méltánytalanul megfosztott, igazságát kereső anatóliai beglerbég, aki csupán az aktuális kormányzat önkénye és zsarnoksága miatt kényszerült „dzselálivá” válni.¹³³

¹³¹ Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhez, 1658. febr. 8. TT 1882. 608.; Balogh Máté, 1658. február 9.; *Kathó G.*: A krími tatárok i. m. 216.; *Ivanics M.*: Rabszerzés és rabkiváltás i. m. 1500.

¹³² II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1657. dec. 23. MHHD 24. 532.; II. Rákóczi György követutasítása, 1658. jan. eleje, MHHD 23. 596.; II. Rákóczi György levele a lippei török tiszteknek, 1658. febr. 4. MHHD 23. 603.

¹³³ II. Rákóczi György levele IV. Mehmed szultánhoz, 1658. nov. TMAO III. Pest 1870. 639.; *Ivanics M.*: Melek Ahmed i. m. 189.; a hazai szakirodalomban sokáig még az is kétségesnek tűnt volt, hogy volt-e valójában Köprülü Mehmed egri beglerbég: *Ivanics M.*: Melek Ahmed i. m. 189.; újabban: *Hadnagy Szabolcs*: Köprülü Mehmed egri kormányzósága – egy oszmán államférfi életrajzának kérdőjelei. Keletkutatás (2010: tavasz) 107–114.; a nagyvezír tényleg rossz véleménnyel volt Rákócziról: *Kármán G.*: Svéd diplomácia i. m. 76.; igen korán világossá vált az erdélyi fejedelem helyzetének összefüggése Köprülü bukásával: Tisza István és Harsányi Nagy Jakab jelentése, 1657. jún. 23. EEKH 2. 367.

Időközben azonban egyre közelebb került Rhédei Ferenc portai megerősítésének időpontja, akitől az Oszmán Birodalom Jenő várának átadását kezdte követelni. Sokat romlott ugyanakkor a két korábbi szövetséges román vajda helyzete is: Constantin Șerbant és Gheorghe Ștefant 1657 végén Edirnébe idézték. Az oszmán krónikások szerint itt a Velence elleni háborúban való részvételükről kívántak tárgyalni velük — gyakorlatilag újabb élelmiszer adókat vetettek ki a vajdaságokra —, ám a két vajda érthető módon többszöri felszólításra sem „kívánt” a vérengző nagyvezír táborában megjelenni. Erre 1658 januárjában török és tatár csapatok rendkívül véres és kegyetlen módon kiűzték Constantin Șerbant az országából. Utóda — aki nem volt más, mint Harsányi Nagy Jakab régi isztambuli „barátja”, illetve Rákóczi régi fizetett portai ágense —, a már többször említett Mihnea február 23-án vonult be a feldúlt Tirgovistyebe. Márciusban pedig a sokáig reménykedő Gheorghe Ștefant is letették az oszmánok. Ő a hónap végén harc nélkül engedte át Moldvát utódjának, saját egykori kapitihájának, Gheorghe Ghica vajdának, maga pedig családjával és vagyonával Erdélybe menekült.¹³⁴

Rákóczi mindennek ellenére sem kívánta elvágni a megegyezés lehetőségét a Portával. 1658 tavaszán, miután elbocsátotta segélykérő követeit I. Lipóthoz, még mindig a békülékenység jeleit kereste, s komolyan mérlegelte az esetleges újabb török megerősítéséből fakadó politikai hátrányokat, mozgásterének esetleges csökkenését. 1658 márciusában még attól tartott, hogy a havasalföldi vajda mellett lévő erdélyi csapatok jelenléte esetleg árthat a tatárokkal épített jó viszonynak, amikor pedig 1658 áprilisában az elűzött moldvai vajda segítségért fordult a fejedelemhez, Rákóczi így írt anyjához: „Ha tudnók, az ebek csak ellenünk lesznek, meg nem csendesednek, ez volna útja, ellenséget szerzenék; de ha meg mi hajlandóságok lenne, gerjesztjük az haragot, tüzet olajjal öntözvén.”¹³⁵

A megbékélés „szellemében” tavasszal Erdély követei továbbra is a fejedelem érdekében próbáltak tárgyalni, miközben az oszmán tisztségviselők mind Rhédeit, mind az erdélyi rendeket próbálták rávenni, hogy végre pártoljanak már el Rákóczitól és állítsák helyre a választott fejedelem uralmát az országban. A Portáról is igen kategorikus elutasító válaszok érkeztek, amelyeket azonban Rákóczi nem nagyon akart „meghallani”, pedig a Krímből is azt tanácsolták neki: „vonja el magát”.¹³⁶

¹³⁴ Constantin Șerban, aki nagyon is tisztában volt saját súlyos helyzetével, inkább Erdéllyel igyekezett szorosabbra fűzni a viszonyát, és 1658 elején azt üzenté Rákóczinak, hogy „velünk élni, halni akar; csak azt kívánja, hogy az székbe menjünk”. II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. jan. 13. MHHD 23. 534.

¹³⁵ II. Rákóczi György levelei Lorántffy Zsuzsannához, 1658. márc. 16., ápr. 27. MHHD 24. 536., 541.; „ha az török hitlevelet kíván s Magyarország ellen indul, azt is megkezdni kívánni: felüljünk, vele rontsunk. Ha cselekszük, magunk személyét is félthetjük, kersztyénségünkkel ellenkező dolgot is cselekszünk; mi is rontjuk hazánkat magunk veszedelmére; ha penig arról kíván hitlevelet, ellenségei ne legyünk, ez is veszély; mert ha Magyarország romol, győzedelmeskedik, elszakaszt minket, jószágunk romol velünk; úgy bánhatik azután, mint akar.” II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. ápr. 27. MHHD 24. 540.

¹³⁶ Szalárdi J.: Siralmas magyar krónikája i. m. 407–409.; Rhédei Ferenc „kapacitálásáról”: Musztafa budai bég levele Rhédei Ferenchez, 1658. máj. 3. TT 17. (1871) 46–47.; Rákóczi „remé-

Köprülü Mehmed azonban nagyon elszánt volt: Velence konstantinápolyi képviselője az erdélyi hírek hallatán nyomban békeajánlatot tett a Portának, s bizakodva jelentette, hogy az erdélyi ügyek miatt aligha tudják teljes számban felvonultatni a tatárokat Dalmáciában. A velencei háborúnak Rákóczi miatt ugyan nem vetett véget a Porta, de a nagyvezír igyekezett meggátolni az új erdélyi konfliktus kiszélesedését.¹³⁷ 1658 tavaszán egyre több jel utalt arra, hogy a nagyvezír egyre inkább az erdélyi probléma megoldására koncentrált: márciusában együttműködést javasolt a fejedelem ellen a Habsburg-kormányzatnak, majd áprilisban felajánlotta, hogy ha nem segítik Erdélyt, ő sem fogja felvonulási területként felhasználni Lipót országait a velencei háborúban.¹³⁸ Április 13-án a szultáni díván is elhatározta, hogy hadjáratot kell indítani Erdély ellen, a török követek pedig ezután még Lengyelországot is felkeresték, hogy megbizonyosodjanak semleges magatartásáról egy esetleges Erdély elleni támadás esetén. A krími kán pedig még csapatokat is kért a lengyelektől e vállalkozáshoz.¹³⁹

Iisztambul: a nagy erőpróba, Abaza Haszan felkelése (1658. április – 1659. március)

Köprülü Mehmed tehát komoly hadjáratra készült Európában. Szokatlanul véres, rengeteg áldozatot követelő hatalomátvétele azonban máris vissza-

nyeiről”, Mihena vajda portai segítségéről, a nagyvezír engedelken gesztusairól: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. máj. 10. MHHD 24. 542.; Ugyanekkor magyarországi hívei sem fűztek túl sok reményt a „német” segítséghez: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. máj. 26. MHHD 24. 543–544.; Később azonban titokban III. Mihena havasalföldi vajda is a fegyveres ellenállást javasolta: „az [budai] vezéren rajta legyünk, mert ha ezt megverhetjük, békesség leszen, tudja bizonytal”: II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. jún. 16. MHHD 24. 545.

¹³⁷ A velencei követ békeajánlatát ezzel a válasszal utasította el török tárgyalópartnere: „a Nagyúrunk van két karja és keze, és alig okoz neki némi aggodalmat Erdély és Havasalföld, mert vajdáik időről időre hallatják ugyan hangjukat, mint bölcsőben a csecsemők, felfordulást keltenek, csak hogy örökös, szabad uralmát élvezhessék országuknak, de persze aztán vagy megnyugszanak, vagy egy bizonyos toronyban végzik mint a moldvai bej [Vasile Lupu], aki a lengyelek meg a kozák generális pártfogásával már ama terület korlátlan uralkodójának képzelte magát.[...] Ebben a velenceiek ellen vívott háborúban sok bosszúságot okozott nekünk jónéhány fejedelem különböző részekben, a moszkoviták a szárazföldön, a kozákok a Fekete-tengeren, feltékenykedést kaptunk a svédektől, akik sok bajt okoztak Lengyelországban is, de ami igazán számított, azok a rettenetes ázsiai lázadások voltak, amelyek nagyon sok fejtörést kívántak: ezek mára már elcsitultak, hát majd a többi is rendbe jön. Öfensége nek fontosabb Kandia városa, mint száz tatár, száz erdélyi mozgolódása. Bármiféle baj jöjjön, Öfensége sosem állhat el ettől a követelésétől, mert ha ezt tenné, akkor nem méltó az ottomán császár címére.” Giovanni Battista Ballarino, Velence konstantinápolyi követési titkárának jelentése, 1658. márc. 1. (*Erdősi Péter* fordítása.) Másolata az MTA Kézirattárában.

¹³⁸ Simon Reniger császári követ jelentése, 1658. ápr. 3. EOE XI. 380–382.; Kövér Gábor jelentése, 1658. ápr. 14. MHHD 23. 617–618.; Rákóczi már márciusban meglehetősen tisztában volt a törökök támadó szándékaival és a támadás várható irányairól: II. Rákóczi György levele Nádasdy Ferenchez, 1658. márc. 27. *Szabó András Péter*: Esterházy Pál néhány erdélyi vonatkozású iratmásolata. Ismeretlen források az 1658–1659. esztendő történetéhez. *Lyubus* 6. (2008) 76.

¹³⁹ De Lumbres lengyelországi francia követ levele Briennhez, 1658. jún. 10. *Ioan Hudiță*: Recueil de documents concernant l’histoire des pays roumains tirés des archives de France, XVIe et XVIIe siècles. Jassy 1929. 131.; *Tahsin Gemil*: Țările române în contextul politic internațional (1621–1672). București 1979. 170–173., 174.

ütött: a kortársak nem a birodalom megmentőjét, hanem a rettegett zsarnokot látták benne, aki ráadásul markában tartja az uralkodót is. Egyre többen feltették az életüket, és egyre többen gondoltak arra, hogy az államot meg kellene szabadítani kegyetlen vezetőjétől. A szerdengecstik — egy szpáhi alakulat — agája, Nakkás Haszan például állítólag így beszélt: „Ilyen véres kezű nagyvezír nekünk nem kell!”, és néhány társával a nagyvezír meggyilkolására szövetkezett. Lefülelték és kivégezték őket, de hamar kiderült, hogy nem néhány ember örült akciójáról volt szó csupán. Haszan mögött állt a szilahdáraga, Musztafa és Kör Hüszejn pasa is. (Egyiküket rögtön, másikukat nem sokkal később végezték ki.) A nagyvezír viszont még a szultánnal szemben is keresztülvitte akaratát. Egy kivégzési parancsot például az áldozat ismerősei megpróbáltak visszavonatni, az uralkodó hajlott is erre. Köprülü Mehmed erre dühödten a szultán elé tette a nagyvezíri pecsétet, s emlékeztette az uralkodót korábbi ígéretére, tudniillik hogy nem szól bele a rendteremtésbe. Az erőviszonyokat mutatja, hogy IV. Mehmednek eszébe sem jutott átvenni a hatalmi jelvényt, a kiszemelt áldozat pedig rövid úton a túlvilágra jutott. Minthogy sem a nagyvezír, sem a szultán nem mutatkozott elnézőnek (s még csak igazságosnak sem), a kétségbeesett alattvalók menekülési utat kerestek, s találtak maguknak egy pártfogót Anatóliában, Abaza Haszant.

Haszan a kor egyik legtekintélyesebb politikai családjának, az abazáknak a tagja volt. Az udvarban nevelkedett, az udvari szpáhik közül emelkedett a szilahdári posztra. Jelentős szerepe volt Hajdaroglu Mehmed anatóliai felkelésének leverésében, amelyért Jeni ili agaságával jutalmazták, amelyet azonban hamarosan elvettek tőle. Igazságát keresendő ment Isztambulba rokonához, Melek Ahmed pasa nagyvezírhez, aki azonban nem tudta megoldani a kérdést. Az ügy végül felkelésbe torkollott, melynek eredményeképpen Haszan 1651-ben visszakapta posztját. Rokona és jótevője, Ipsír Musztafa pasa kivégzése után viszont elhatározta, hogy bosszút áll, és újra sereggyűjtésbe kezdett. Szervezkedését leszerelendő hamarosan vezíri rangot nyert és Dijárbekir pasája lett, 1657-ben pedig Aleppó beglerbégiévé tették. A Köprülü-érával elégedetlenkedők tehát benne találták meg támaszukat. Nem is csoda, hiszen az abazák nem sok jóra számíthattak a keménykezű albán részéről. Haszan mellett gyülekeztek az anatóliai pasák is: 1658 elejére már jókora sereg formálódott körülötte. A nagyvezír először nem látta komolyabban veszélyesnek az ügyet, Haszant és a többi tartományi vezetőt szultáni paranccsal a dalmáciai hadjáratra rendelte.

A Konja mellett állomásozó sereg azonban csak nem mozdult, az újabb sürgetésekre állítólag egy talányos levél érkezett: „Uram, szolgálj jönnék már!” Köprülü Mehmed ekkor kezdte sejteni, hogy nincs minden rendben. A konjai táborban mindeközben nagy tanakodás folyt: a parancsnak ellenszegülni lázadást jelent, engedelmeskedni pedig életveszélyes – a nagyvezír bármilyen ürüggyel eltette láb alól azt, aki nem tetszett neki. Amikor már nem lehetett halogatni a választ, Haszan megüzente a szultánnak, hogy Köprülü-től való félelmükben nem jönnek, mire az uralkodó Bagdad védelmére rendelte őket, ami persze nem volt megoldás, csak az összezsepás elodázásának számított. Abaza Haszan és

köre ekkor szánta el magát a nyílt kenyértörésre. Levelet küldtek az udvarba, hogy csak abban az esetben hajlandók engedelmeskedni, ha a nagyvezírt kivégzik. A válaszra két hét türelmi időt adtak, a nyomaték kedvéért pedig elindultak a főváros felé. Addigra azonban Köprülü Mehmed már Erdély felé vonult – június 24-én kelt útra Edirnéből. A főváros védelmére helyettesként az egykori budai beglerbéget, Szári Kenánt hagyta. A felkelők ultimátuma cselekvésre készítette az udvart, Kenánt leváltották és Bursza városának védelmére küldték, helyére pedig a válide kethüdáját, Kösze Alit nevezték ki vezíri ranggal (július 16.).

A Burszába érkező felkelők újabb követséget küldtek a szultánhoz, aki azonban dühösen kihajította őket, s kiállt nagyvezírje mellett. Ekkor dőlt el végleg, hogy nem vezírváltás, hanem polgárháború fogja eldönteni a kérdést, s hogy Abaza Haszanból nem a birodalomért aggódó hazafi vagy államférfi, hanem lázadó lesz. Nem volt visszaút: a szultán Üszküdüart (Isztambul ázsiai elővárosát) erősítette, a felkelők pedig lassan hatalmuk alá vonták Anatóliát. Rendkívül népszerűnek számítottak, a nép már-már szabadítóként tekintett rájuk, amiben nem kis szerepe volt a Haszan mellett agitáló — Köprülü Mehmed által porig alázott — anatóliai kádizádai prédikátoroknak is. Abaza Haszan a birodalom és a hit megújítójának látszott. Nem csoda, hogy a Bursza védelmére küldött Kenán pasa is átállt hozzá, mégpedig teljes seregével és felszerelésével egyetemben.

Az udvar több lépést is tett az események kézben tartása érdekében. Egyrészt kiadattak egy fetvát a főmuftival, amelyben a lázadókat a hit ellenségeinél is rosszabbnak bélyegezték (akik melleleg összejátszanak az ellenféllel, II. Rákóczi Györggyel), megölésüket ezért megengedhetőnek nyilvánították. Másrészt Köprülü Mehmed embereket küldött Abaza Haszan táborába, hogy a bajtársi kötelekekre apellálva lázadást szítsanak. Harmadrészt a kelet-anatóliai tartományok élére új vezetőket neveztek ki, s a még mindig udvarhű díjrabekiri Mürtezá pasát a keleti hadsereg fővezérévé (szeraszkerré) tették: azaz új frontot nyitottak. Végezetül pedig a szultán hazarendelte a nagyvezírt az erdélyi hadjáratról.

Az anatóliai küzdelem váltakozó sikerrel folyt. Kütahját és Ankarát sikerült a szultáni csapatoknak váratlan rajtaütésekkel bevenniük, s kezükre került az egyik lázadó-központ, Aleppó is. A várak megszerzésével azonban ponthelyzet alakult ki, hiszen a tényleges területek felett nem tudtak ellenőrzést gyakorolni. A helyzetet mezei csatáknak kellett eldönteniük, ám ezekben rendre a szultán hívei maradtak alul. Utoljára, december 10-én Mürtezá pasa szerdár veszített csatát Konja közelében. A helyzeten az sem sokat segített, hogy a nagyvezír Jenő bevétele és az erdélyi ügyek elrendezése után erőltetett menetben tért vissza a fővárosba, s október 11-én már Edirnében volt. Itt nagy szultáni dívánt tartottak, amelyben elhatározták a lázadók elleni hadjárat megindítását, s a csapatok már november 12-én átkeltek Üszküdüárba. A tél beállta és Mürtezá veresége azonban megakasztotta a hadműveleteket. Abaza Haszan a délkelet-anatóliai Antepbe vonult téli szállásra, Mürtezá viszont követte, és Aleppóból szervezte a felkelők csapatait körülölelő blokádot. Sikerral: hamar-

san komoly éhínség alakult ki, az élelemszerző portyákat pedig a szultánhoz hű erők rendre megverték. A szerdár ekkor cselhez folyamodott: elhitette Abaza Haszannal, hogy a beállt patthelyzet kiválóan alkalmas a megegyezésre, és mindenki jól járna a béke helyreállításával. Szavainak mindenféle módon igyekezett nyomatékot adni, menleveleket állított ki, a vallási értelmiség fetvákat adott, s még élelmet is küldetett a lázadók táborába. Haszan hitt a szavaknak, nem is alaptalanul, hiszen korábban hasonló helyzetekből többször is kiverekedte már magát, és sohasem járt rosszul. 1659 februárjában a tárgyalások megpecsételése kíséretével Aleppóba vonult. Vesztére: Mürtezá minden ígéretét megszegve a lázadók közel teljes vezérkarát (több mint 30 embert) egy adott jelre meggyilkoltatta, fejüket Isztambulba küldte, ahol közszemlére tették őket. A vezetőit elvesztett lázadó sereg azonnal feloszlott, s bár néhány pasa továbbra is ellenállt, a végső győzelem már nem volt kérdéses. Az egyik legnagyobb anatóliai lázadás ezzel véget ért.

Köprülü Mehmed nemcsak hogy átvészelte, de pozitív mérleggel zárta nagyvezírségének talán legjelentősebb kihívását: győzedelmeskedett a keresztény ellenségen – diadalát hét napos örömmünneppel és díszkilavítással tette emlékezetessé a fővárosban. (Azt persze kevesen tudták Isztambulban, hogy az elfoglalt Jenő vára korántsem volt a végvidék legfontosabb erőssége, s azt sem verték nagydobra, hogy Rákóczi György nem került török kézre...) Mindeközben leverte az ellene indított legkomolyabb támadást, a szultánt biztosan tudhatta a háta mögött, ellenlábasainak nagyobb részét kivégeztette, ráadásul a harcok során formálódni kezdett saját politikai tábora is. Immár nem kellett attól félnie, hogy hatalmát bárki is komolyan veszélyeztethetné.

Erdély: végjáték (1658. május – 1659. március)

Az oszmán források szerint Köprülü Mehmed nagyvezír 1658. június 24-én hagyta el Edirnet, s nem túl nagy számú, kb. 30000 főt számláló seregével július 27-én érte el Belgrádot. Köprülü tehát inkább kész volt elhalasztani a velencei területek elleni támadást, csak hogy példát statuáljon az Oszmán Birodalom engedetlen egykori vazallusán. Noha a gyöngébb Erdély ellen elérhető siker is kecsegtetőbbnek tűnhetett a bizonytalan kimenetelű dalmáciai hadjáratnál, döntésében bizonyára fontos szerepet játszott a birodalom presztízsének megerősítését szolgáló elszánt igyekezete.¹⁴⁰

1658. június végén Rákóczi számára látszólag „a kocka már el volt vetve”: fegyverrel szállt szembe a szultán és a nagyvezír akaratával, sőt Pálulésnél se-

¹⁴⁰ Időközben nyilvánvalóvá válhatott, hogy a dalmáciai hadjárat feltételei — a gondos előkészületek ellenére — meglehetősen kedvezőtlenek. Kockázatos lett volna az élelem- és takarmányhiány sújtotta Dalmáciában hadműveleteket kezdeni, amíg Rákóczi hada elvileg akár az utánpótlási vonalakat is fenyegethette. A dalmáciai állapotokról: Giovanni Battista Ballarino jelentése, 1658. márc. 1. Másolata az MTA Kézirattárában.; II. Rákóczi György levele a bécsi nunciushoz, 1658. szept. 11. Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium. Red. August Theiner. Zagrabiae 1875. [a továbbiakban: VMSM] 146.; Rákóczi később valóban szeretne volna összehangolni hadműveleteit a velenceiekkel, s elvileg vállalkozott volna a törökök hátbatámadására, ha azok a velencei területek ellen fordulnak. II. Rákóczi György levele Nádasdy Ferenchez, 1658. szept. 11. VMSM 146–147.

regével nagy győzelmet is aratott Gürdzsi Kenán budai vezír és Elcsi Haszan temesvári pasa egyesült hadán, állítólag maga a temesvári pasa is meghalt menekülés közben. Ekkor azonban már hiába kínált többször is békét a budai vezírnek — ahogy apja is tette 1636-ban —, hiába ígért nagy összeget közbenjárásért, hiába kért bocsánatot magának, a nagyvezír közismert elszántsága miatt most már egyetlen török tisztségviselő sem akart érdemben tárgyalni vele.¹⁴¹

Miként azonban a fentiekben láthattuk, Köprülü Mehmed helyzete még ekkor is nagyon ingatag volt. Sikerei dacára sem érezhette magát biztonságban, ráadásul az anatóliai sereg állásfoglalása is erősen kétséges volt. A nagyvezír tehát nélkülük indult el, és mire Belgrádba ért, bizonyossá vált, hogy a birodalom ázsiai felében a veszét akarják — így rájuk már nem számíthatott sem Dalmáciában, sem Erdély ellenében.¹⁴² Köprülü Belgrádból már mindezek tudatában küldött levelet Rákóczinak, amelyben a leváltott fejedelem „vétkeinek” felsorolása mellett felvillantotta egy „kompromisszum” lehetőségét is: amennyiben Rákóczi hajlandó feltétel nélkül az oszmánokra bízni sorsát és személyesen kegyelmet kérni a szultántól, IV. Mehmed megbocsáthat neki. Évekkel később Rozsnyai Dávid török deák Zülfikár aga fiától, Mehmed cselebitől úgy értesült, hogy a politikailag igen szorult helyzetben lévő nagyvezír valóban komolyan gondolt egy ilyen, a presztízsét megmentő „alkura” — Rákóczi azonban egészen másképpen értékelte a helyzetet.¹⁴³

Mivel 1658 elején II. Rákóczi György számára a moldvai és havasalföldi hírforrások is elvesztek, nyilvánvaló módon egyre nehezebb volt „vakon” tájékozódnia a portai ügyekben. Márciusban azonban az újdonsült havasalföldi vajda, III. Mihnea ismét felvette vele a kapcsolatot. A velenceiekkel és Habsburg-kormányzattal is tárgyaló, egy közös törökellenes fellépést tervezgető vajda révén ettől kezdve Rákóczi ismét hozzájuthatott számos fontos, titkos információhoz, amelyek alapvetően befolyásolhatták későbbi döntéseit: Rákóczi például tőle értesült arról, hogy Köprülü Mehmedet már vissza is rendelték az európai hadjáratról. Az idő ettől kezdve — elvileg — „neki dolgozott”.¹⁴⁴

Köprülü Mehmed helyzetét nem csak a folyamatos „sikerkénszer” nehezítette meg — hiszen nem csupán Erdély második legerősebb várát, Jenőt kellett volna igen rövid idő alatt bevennie —, hanem megfelelő megoldást is kellett

¹⁴¹ Köprülü Mehmed levele II. Rákóczi Györgyhez: *Szalárdi J.* Siralmas magyar krónikája i. m. 424–425.; II. Rákóczi György levele anyjához, 1658. júl. 11. MHHD 24. 550–551.; *Bethlen János*: Erdély története 1629–1673. Fordította P. Vásárhelyi Judit. Bp. 1993. 36.

¹⁴² Giovanni Battista Ballarino jelentése, 1658. jún. 15. Másolata az MTA Kézirattárában.

¹⁴³ II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. aug. 25. MHHD 24. 556.; *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikája i. m. 424–427., Rozsnyai feljegyzése: MHHS 8. 171–173.

¹⁴⁴ II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. aug. 7. MHHD 24. 553.; III. Mihnea, az új havasalföldi vajda nemcsak Rákóczival vette fel igen korán a kapcsolatot (II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. máj. 2. MHHD 24. 542.), hanem a nyugati hatalmaknál is tájékozódott a törökellenes összefogás lehetőségéről: *Ștefan Andreescu*: The Relations between Venice and the Romanian Principalities during the War of Candia In: Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto. XIV–XVIII. Publ. Sante Graciotti. Firenze 1998. 159–169.; *Păun, R.*: Belső ellenségek i. m. 70.; a fejedelem egyik márciusi leveléből azonban úgy tűnik, hogy voltak más hírforrásai is a török táborban: II. Rákóczi György levele Nádasdy Ferenchez, 1658. márc. 27. *Szabó A. P.*: Esterházy Pál i. m. 78.

találnia a zűrzavaros erdélyi politikai helyzetre, miközben az egyetlen használható trónkövetelőt, Kemény Jánost éppen az ő akarta ellenére próbálta a krími kán trónra juttatni. Jenő elfoglalása ugyan alig háromnapos körülmények után már szeptember 2-án megtörtént, a megfelelő fejedelemsjelölt „becserkészése”, valamint az Erdély és az Oszmán Birodalom viszonyát újraszabályozó súlyos feltételek elfogadtatása ennél jóval hosszabb ideig tartott. Csak szeptember 14-én sikerült a függőben lévő ügyeket lezárni, amikor a nagyvezír maga adta át a fejedelmi jelvényeket Barcsay Ákos lugosi és karánsebesi bánnak, a Rákócziak bizalmi emberének. Szeptember 15-én pedig kinevezte Csengizáde Ali egri beglerbéget a temesvári vilájet élére, majd két nappal később a ruméliai hadat hátrahagyva a portai katonasággal visszaindult a birodalom központjába.¹⁴⁵

A nagyvezír távozása után korántsem vált azonnal egyértelművé a helyzet sem Erdélyben, sem a birodalomban. Az erdélyi urak — élükön a frissen kinevezett fejedelemmel, Barcsayval — a budai pasánál, Gürdzsi Kenánnál próbáltak közbenjárni a kán jelöltje, Kemény János érdekében. A birodalmat megosztó belháború pedig még javában zajlott, így Köprülü Mehmed sorsa továbbra is igen kétséges volt. II. Rákóczi György például október 16-án még úgy tudta a hozzá menekült török szökevényektől, hogy a nagyvezírt nyomban kivégezték, mielőtt átlépte a Dunát.¹⁴⁶

És a jelek szerint ekkor még mindig akadtak olyan zavarosban halászó oszmán méltóságok, akik a várható jutalom reményében hajlandóak voltak Rákóczi ügyét támogatni a Portán. A tanulmányunk legelején említett november eleji fegyverszünet után Gürdzsi Kenán — az új erdélyi fejedelem aggodalmára — hamar hazaküldte a Jenő alatt maradt had jó részét. Rákóczi pedig a pozitív fogadtatás hatására elküldte hű emberét, Kövér Gábort Jenőbe a „szokásos” ajándéklavakkal. A korábban oly készséges budai vezír azonban most már késlekedett vizsgonozni Rákóczi baráti gesztusát, a frissen kinevezett temesvári pasa, Csengizáde Ali ugyanakkor kimondottan jó partnernek bizonyult Rákóczi számára.¹⁴⁷

Az egykori hercegovinai szandzsákbég 1651-ben már megfordult a hódoltságban, amikor igen rövid időre kinevezték kanizsai beglerbégné. 1658 tavaszán helyezték át ismét a hódoltságba, ahol egri beglerbég lett, és részt vet a pátlási csatában is, ahol neki is és egyik fiának is halálhíre költ. A legújabb vizsgálatok szerint ez az Ali pasa — akit a magyar irodalomban rendre összekevertek az 1660-tól ezen a hadszíntéren tevékenykedő herélt főemberrel, Kösze

¹⁴⁵ II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. szept. 5. MHHD 24. 559.; B. Szabó J.: Erdély katasztrófája i. m. 208–210.

¹⁴⁶ A Barcsay által elfogadott kondíciók után Rákóczi kijelentette, „kihez képest az ígéretet mi sem kíméljük”: II. Rákóczi György levele Rhédei Ferencnek, 1658. nov. 29. TT 1892. 104.

¹⁴⁷ II. Rákóczi György levele Gürdzsi Kenánnak, 1658. dec. 1. MHHD 23. 643.; II. Rákóczi György levele Csengizáde Alinak, 1658. dec. 1. MHHD 23. 643–644.; Rákóczi és Csengizáde Ali „egymásra találásáról”: Szalárdi J.: Siralmas magyar krónikája i. m. 457–458.; Sebesi Ferenc jelentései, 1658. nov. 18. Veress E.: Documente i. m. 10. k. 332–333.; II. Rákóczi György levelei Rhédei Ferenchez, 1658. nov. 1., nov. 12., TT 1892. 100–102.; Deszni várának bevételét követően Sebesi Ferenc legalább a Belényes és Papmező irányában való újabb török támadásnak elejét tudta venni: Sebesi Ferenc jelentése, 1659. jan. EOE XII. 129.; Sebesi Ferenc levele a váradiakhoz, 1659. jan. 13. EOE XII. 131.; Horn I.: Sebesi Ferenc i. m. 277.

Alival — igencsak „késes” múltat mondhatott magáénak. A háború alatt a velencei titkosszolgálat fizetett „confidentéje” lett a török oldalon: Ali pasa már ott is szeretett volna a „békekövetítő” jól megfizetett pozíciójába kerülni, így Rákóczi segítve is igazán testhezálló szerepbe került.¹⁴⁸ 1658-ban a Partiumba szorult Rákóczi fejedelem a barátságtalanná vált Erdély megkerülésével Ali pasa segítségével tarthatta fenn a kapcsolatot III. Mihnea havasalföldi vajdával is, és az ő tanácsai alapján küldte el — a tanulmányunk kiinduló pontját jelentő — leveleket és az ezekkel járó ajándékokat a gyulai Mehmed bég segítségével. (Ez 1658 decemberére az új fejedelem, Barcsay előtt sem maradt titokban, követi révén fel is jelentett őket a Portán.)¹⁴⁹

Csengizáde Alinak minden bizonnyal igen jó isztambuli kapcsolatai lehetnek, ha újra és újra bele mert vágni ilyen késes „vállalkozásokba”, és még ezekben a vészterhes időkben is hihetetlen szerencsével sokáig megúsza ezeket. Bár még nem sikerült pontosan azonosítanunk udvari kapcsolatait, de úgy tűnik, hogy ebben az időszakban egy a Csengizáde-nemzetséghez tartozó rokon, Iszmail volt 1658 szeptemberétől Köprülü Mehmed isztambuli kajmakámja, akinek így komoly befolyása lehetett a Portán.¹⁵⁰

A tanulmányunk első részének elején említett levelek címzettjei között Köprülü Mehmed több, még életben lévő potenciális riválisát megtalálni: Deli Hüszejn leváltott krétai szerdárt, a velencei háború hőst, aki rátermett vezetőként az elmúlt tíz évben többször is a nagyvezíri poszt közelébe került (1656-ban pedig a távollétében egy rövid időre ki is nevezték), s aki az 1630–1640-es években kifejezetten jó viszonyt ápolt az erdélyiekkel, most pedig rövid időre kinevezték budai vezírnak is.¹⁵¹ Mellette szerepelt még Sejdí Ahmed boszniai pasa, aki 1656–1657-ben még Köprülü legesélyesebb ellenjelöltjének számított Isztambulban. Ő állítólag ifjúkorában a szerájból kikerülve 1644-ben simontornyai szandzsákbégként szintén megfordult már a hódoltságban. A levelekben nevesített vezetők között szerepel Tekeli Musztafa pasa is, akiről egyelőre nem tudjuk, milyen pozícióban is volt 1658 végén – 1660-ban viszont már dívánülő vezírként jelent meg Köprülü mellett. Őt régről ismerhették Erdélyben, hisz 1650–1651-ben temesvári beglerbég volt.¹⁵² Nem teljesen meglepő Boleví Musztafa sejhülszlám megke-

¹⁴⁸ Sudár B.: A hódoltsági pasák i. m. 896–897. (vö. Kösze Ali: uo. 899–901.); Domagoj Madunic: Csengizáde Ali pasa és az Oszmán Birodalom határmenti elitje a krétai háború alatt (1645–1669) Korall 12. (2012: 2. sz.) 90–120.

¹⁴⁹ Barcsay „fejedelem nyugodni nem tudó elméje további külföldi ellenségeket szerzett: a dolog e sűrű labirintusában bevádolta a Portán Csengi Zade Ali pasát, aki Jenő és Temesvár élén állt, továbbá Mihneát, a havasalföldi vajdát, hogy titkos szövetséget és titkos barátságot tartanak fenn Rákóczi fejedelemmel, és — amint a körülmények tanúsították — a megnevezett Ali pasát nem is méltatlanul”. Bethlen J.: Erdély története i. m. 40–41. (A jól értesült kancellár azonban nem fejt ki, hogy valójában mire is gondolt.); Barcsay követe, Sebesi Ferenc valóban kiderítette, hogy Rákóczi embere, Kövér Gábor Ali pasánál járt Lippán, és a budai vezír mellől levélben meg is „intette” a kétkulacsos beglerbéget: Sebesi Ferenc jelentése, 1659. jan. EOE XII. 129–130.

¹⁵⁰ Sudár B.: A hódoltsági pasák i. m. 897–899.

¹⁵¹ Deli Hüszejn többször is megfordult a térségben, s került kapcsolatba az erdélyiekkel: 1641-ben özüi/szilisztrai pasa, 1642-ben boszniai pasa, 1644–1645-ben budai pasa volt. 1658 novemberében újra kinevezték Budára – igaz két nappal később már Rumélia élére ették át. Gévay A.: i. m. 36.

¹⁵² Deli Hüszejn pályájáról: Gévay A.: Budai pasák i. m. 36.; budai vezírségének híreről: II. Rákóczi György levele Rhédei Ferencnek, 1658. dec. 20. TT 1892. 106.; Barcsay Ákos levele Sebesi Fe-

resése sem. Őt ugyan 1657-ben Köprülü Mehmed nevezte ki posztjára, de 1658-ban súlyos nézeteltérés alakult ki közöttük a krétai szerdár, Deli Hüszejn ügyében. A nagyvezír ugyanis a riválisának érzett pasát ki akarta végeztetni, s felszólította a sejhülszlámmot, hogy találjon ehhez valamiféle ürügyet. Musztafa erre nem volt hajlandó – ettől kezdve leváltása csak idő kérdése volt.¹⁵³

Hogy ezek a nevezetes levelek végül célba értek-e és elérték-e céljukat, egyelőre nem tudni. Szalárdi János szerint a temesvári pasa egyszerűen becsapta Rákóczit. Az biztos, hogy Rákóczi 1658. november 27-én már úgy tudta „végbement dolgunk, várjunk csak 10 napot”, s ezután a sejhülszlámnak szánt hat lóval elküldte Kövér Gábort Jenőbe a pasához. Még december elején is abban reménykedett, hogy karácsonyig megérkezhet számára a Portáról az „annuentia”, és folyamatosan érkeztek hozzá a hírek Abaza Haszan felkelésének eseményeiről is. „Optimizmusa” mégis kezdett megkopni, mivel a Köprülü Mehmed haláláról kerengő újabb és újabb hírek hamisnak bizonyultak, az eredményhez szükséges „jóakarók” pedig egyre csak szaporodtak: december végén a csausz pasának és „Rinek” janicsár agának is egy-egy iramló paripát kellett küldenie. Már maga is úgy látta, hogy a „törökkel való végzés bizonytalan, haladton halad; fogyton fogyunk, jövedelmünk nem jó”. A Portáról 1659 februárjában mindenesetre megtiltották Csengizáde Alinak a birodalom ellenségével folytatott levelezgetést, mire — Szalárdi leírása szerint legalábbis — a beglerbég Rákóczi hozzá küldött embereit, Lévai Istvánt és társait a hazafelé vezető úton levágatta, s fejüket Jenő kapujára rakatta. Lévaiék haláláról a krónikás szerint „úgy hirdették az emberek, hogy Rákóczi fejedelem Barcsay Ákosnak írásában kérkedett vele, hogy a jenei passa jóakarója, ő a portán beárulta azt, s azt megérvén a passa, úgy üttette el fejeket”.¹⁵⁴

Úgy tűnik, hogy II. Rákóczi György szinte kiapadhatatlan reményei, hogy számára végre kedvező fordulat következik be a Portán, és Köprülü Mehmed bukása után kiegyezhet a birodalom nagyaival, ekkorra már alábbhagytak.

renchez, 1658. dec. 23. EOE XII. 176–178.; az öreg Rákóczi Györgyhez fűződő kapcsolatairól: II. Rákóczi György levele Deli Hüszejnhez, 1658. dec. 1. MHHD 23. 642–643.; Deli Hüszejn kapudánpasával „úgy ajánlottuk magunkat egymásnak kglmes uram, ha bort ittunk volna, talám ugyan egyben eszkeszünk volna”. Serédi István jelentése, 1640. febr. 24. *Szilágyi S.*: Levelek és okiratok i. m. 608–609., Maurer Mihály jelentése, 1644. nov. 2. 721–723.; Szejdi Ahmed pályájáról: *Gévay A.*: Budai pasák i. m. 43–44.; *Sudár B.*: A hódoltsági pasák i. m. 893–895.; Tekeli Musztafa pasáról: *Atsýz, B.*: i. m. 7, 15.; *Evlíyá Çelebi*: 5. kitap i. m. 235., 248., 249., 252., EÉKH I. 152., 157.

¹⁵³ *Uzunçarşılı, İ. H.*: Osmanlı tarihi i. m. III/2. 476–477.; *Gökçek, M. E.*: i. m. 68–70., 105–106.

¹⁵⁴ II. Rákóczi György levelei Rhédei Ferenchez, 1658. nov. 29., dec. 6., dec. 11., dec. 20. TT 1892. 103–106.; II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannához, 1658. dec. 12. MHHD 24. 570.; a portai tiltásról I. Simon Reniger jelentését I. Lipót császárnak, 1659. febr. 21. ÖStA HHStA Turcica Kart. 131. Fasc. 64. Konv. E. fol. 35.; Szalárdi szerint Ali „az maga haszna-kereső gonosz ember, minek utána már alkalmas szép ajándékot, aranyát, tallérját elvőtte volna, vévén jól eszébe, hogy a fejedelem dolgának csak említése is őneki a fővezér és porta előtt romást s veszedelmet hozhat”, szó szerint „elvágta” a Rákóczihoz fűződő szállakat. *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikája i. m. 457–458.; ha nem is Barcsaynak, de másoknak Rákóczi biztosan írt Erdélybe megújult reményeiről: *Krauss G.*: Erdélyi krónika i. m. 329.; Barcsay azonban még 1659 tavaszán is arról panaszkodott, hogy Csengizáde Ali kapcsolatban maradt Rákóczival, s „hírekkel tartja” őt: Barcsay Ákos levele Köprülü Mehmedhez, 1659. ápr. 13. EOE XII. 236.

Mire 1659 februárjában végleg véget ért a nagy anatóliai dzseláli lázadás, Rákóczi már megbékélt Barcsayval, s szerződésüket márciusban az erdélyi országgyűlés is jóváhagyta.¹⁵⁵

Összegzés

A magyar történetírás számára II. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodásának „vizsgálata” sokáig szinte azonos volt az 1657. évi lengyelországi hadjárat kutatásával. Elszigetelt, kirívó eseményként tekintetek rá, amelynek kudarcában kitüntetett szerep jutott az oszmán kapcsolatoknak. A kortársak véleménye nyomán időről időre súlyos ítéletek fogalmazódtak meg arról, hogy Erdély diplomatái Konstantinápolyban nem álltak a helyzet magaslatán — sőt Rákóczit egyenesen félretájékoztatták —, a fejedelem pedig nem volt olyan előrelátó, mint édesapja. A későbbiekben gyakran az ifjabb Rákóczi Györgyöt kárhoztatták azért is, mert nem látta be idejekorán, hogy Köprülü Mehmed hatalomra kerülése mekkora változást hozott a Porta életében. Az pedig sokak számára már végkép „őrültséggel határos” magatartásnak tűnt, hogy 1658-ban ismét a kis Erdély élére állt, ezzel kihívta maga ellen a sorsot, és rászabadította országára egy világbirodalom haderejét.

II. Rákóczi Györgyöt nyilvánvalóan nem pusztán a „közjó akarása” vezérelte, amikor belevágott a lengyelországi kalandba, vagy amikor később minden követ megmozgatott, hogy megtartsa családja számára az erdélyi trónt. Világos dinasztikus politikát folytatott, amely azonban aligha nélkülözte a racionalitást. Márpedig, ha úgy tekintünk az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom kapcsolatára, mint két „modern” — ugyan eltérő erejű, de alapvetően egyenrangú — „szuverén” ország viszonyára, akkor valóban, már pusztán az erőviszonyok különbségéből adódóan is, Erdélynek reménytelen lett volna szembeszállni a Porta akaratával. Barcsay Ákos fejedelem egyik híve így foglalta ezt össze anyjának: „mert akárkinek is, az ki valakivel felteszen, játszani kell; hogy mi pedig az török birodalomnak csak tizedrészével is feltehessünk, bizony úgy látom, utolsó veszedelmünkre fordulna”.¹⁵⁶

Tanulmányunkban egy új nézőpontot javasoltunk a téma vizsgálatához. Bár erre eddig nem sok figyelem irányult, a forrásokból mégis az az egyértelmű kép rajzolódik ki, hogy Erdély már szinte a kezdetektől igen bonyolult kapcsolatban állt az Oszmán Birodalommal: akár akarta, akár nem, az oszmán „világ” részévé vált. S ez nem csupán valamiféle, a birodalmi ideológiában testet öltő fikció volt: Erdély vezetőinek a 16. század közepétől már ennek tudatában, bizonyos értelemben a birodalmon „belülről” (is), kellett politizálnia. (Ahogyan azt egyébként a Magyar Királyság irányába is oly gyakran tették.¹⁵⁷) Máskép-

¹⁵⁵ Kemény János ismét azt tanácsolta neki a fogságból, hogy „1. ha 100 [azaz a Porta] nem lehet reménysege 2. ha másokkal való nagy ligában nincsen 3 elégséges segítségben nincsen csálhatatlanul bizodalma, tanácslanám az jó móddal való békességet”. Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhez, 1659. febr. 6. TT 1882. 531–532.; EOE XII. 11–20.; Rákóczinak az anyjához december 12-én írt levele szerint a Barcsayval való megegyezésnek alighanem komoly anyagi okai is lehettek: l. az előző jegyzetben.

¹⁵⁶ Király János levele anyjához, 1659. EÉKH II. 544.

¹⁵⁷ Természetesen a Magyar Királyság potentátjai is ezt tették a Habsburg Monarchia különféle érdekcsoportjaihoz kapcsolódva, ámde ennek a magyar történelemre gyakorolt hatásai még csak kis mértékben keltették fel a hazai kutatók érdeklődését.

pen fogalmazva: a fejedelemség vezetőire, mint — nem is jelentéktelen — oszmán belpolitikai szereplőkre is tekinthetünk, sőt kell is tekintenünk. Hatványozott értelemben igaz volt ez a két szomszédos román vajdaság elitjére, amit a téma egyik kiváló fiatal kutatója, Radu Păun nemrég így foglalt össze: „Amióta a hatlni aréna áttevődött Konstantinápolyba, a havasalföldi és moldvai trónkövetelők kénytelenek voltak az oszmán hatalmi rendszer általános logikáját követni, amely legfontosabb elemeinek a rotációs elvet, illetve a hatalmi körök és befolyással bíró frakciók közötti rivalizálást tarthatjuk.”¹⁵⁸ Ezekről a tendenciáktól pedig Erdély sem maradhatott teljesen mentes.

Erdősen tartja magát a történetírásban az a vélekedés is, hogy a 17. század első felében az Oszmán Birodalom el volt foglalva belső bajaival és a távoli háborúkkal, így az európai peremvidékekre kevés figyelem esett, így az ottani vazallusok a réginél nagyobb mozgástérhez jutottak. A források alaposabb vizsgálata azonban arról tanúskodik, hogy a század közepső harmadában az erdélyi diplomácia soha le nem vette a szemét Konstantinápolyról, a Porta minden rezdülését figyelte, sőt lehetőség szerint reagált is arra. Meglepő módon úgy tűnik, hogy II. Rákóczi György időszakára ez még inkább jellemző volt, mint apjáéra. Sőt, az erdélyi követek jelentéseiből egyértelműen kitűnik, hogy Erdély maga is részese volt a birodalomban folyó frakcióharcoknak, és nagy vonalakban felrajzolható azoknak az oszmán támogatóknak a köre is, akik időről időre elkötelezték magukat az erdélyi ügyek mellett. Világosan látszik az is, hogy még a moldvai és havasalföldi ügyekbe történő erdélyi beavatkozás is portai sugallatra vagy kérésre zajlott 1653-ban és 1655-ben.

II. Rákóczi György fejedelemnek tehát nem az volt a valódi problémája, hogy nem ismerte kellő mértékben a Porta viszonyait — éppen ellenkezőleg. A birodalom központjában 1656 tavaszán úrrá lett a káosz, majd 1656 őszétől Köprülü Mehmed nagyvezírsége alatt olyan folyamat indult meg, amelyhez foghatót nemhogy az erdélyi diplomaták, de maga a birodalmi elit sem tapasztalt a megelőző évtizedekben. A velencei diplomácia is meghökkenve konstataálta, „hogy e vad barbár [ti. Köprülü Mehmed nagyvezír] mennyire meg akarja mutatni a világnak az oszmán erőik hatalmát, hiszen épp amikor a legmagasabbra csapott a Fenséges Köztársaság elleni harc lángja, és Jenő várának átadására irányuló újabb és újabb követelése miatt — az összes többi hivatalviselő akarata ellenére —, akkor akart az erdélyi vállalkozásba belefogni, rossz bánásmódban részesíteni a franciákat, súlyosan fenyegetni az angol követet, Moldvában és Havasalföldön mozgolódásokat okozni az ottani fejedelmeknek az eltávolításával.”¹⁵⁹

Köprülü Mehmed keménykezü rendcsinálásával majdhogynem az Oszmán Birodalom egész felső vezetését kihívta maga ellen, ennek pedig a korábbi évek gyakorlata szerint szinte törvényszerű módon a nagyvezír bukásával kellett volna végződnie. S ne felejtjük el: a Köprülü-korszakot csak jó néhány év, sőt évtized távlatából értékelték a birodalom újabb aranykorának. Mehmed pasa kezdetben csak egynek tűnt a hirtelen felemelkedő, majd ugyanolyan se-

¹⁵⁸ Păun, R.: Belső ellenségek i. m. 76.

¹⁵⁹ Giovanni Battista Ballarino jelentése, 1658. okt. 7. (Erdősi Péter fordítása.) Másolata az MTA Kézirattárában.

besen eltűnő nagyvezírek sorában. A keménykezű politizálás ugyan gyors és látványos eredményeket hozott, de jó ideig egyáltalán nem garantálta, hogy a nagyvezír hatalmon is marad. Volt már hasonlóan vehemens elődje — például Tarhondzsu Ahmed —, aki azután meglehetősen csúnyán végezte. Köprülü Mehmedet sorra érték a kihívások, amelyek bármelyikébe belebukhatott volna: szinte az egész birodalom ellene fordult, Anatólia kicsúszott a kezéből, 1658 nyarán, Jenő ostroma idején pedig hajszál híján elvesztette a posztját – és valószínűleg az életét is. Kemény akarattal, szívós kitartással és jókora adag szerencsével mégis hatalmon maradt, s helyzete 1659 tavaszára stabilizálódott: nem maradt senki, aki érdemben veszélyeztethette volna pozícióját.

A korábbi évtizedek tanulságai alapján Köprülü Mehmed nagyvezír története és sikere elképzelhetetlen és előre kiszámíthatatlan volt. Sem magában birodalomban, sem azon kívül semmiféle politikai racionalitás alapján nem lehetett látni a történetek efféle alakulását, pozíciójában való megmaradását és sikereit. II. Rákóczi György fejedelem tehát jól látta a portai állapotokat, pontosan érzékelte a nagyvezír helyzetének ingatag voltát, és — teljes joggal — az utolsó pillanatig reménykedett benne, hogy számára kedvező fordulat áll be. 1658 nyarán Abaza Haszannal együtt — valószínűleg nem tudatosan és tervezett módon — tulajdonképpen harapófogóba szorították Köprülü Mehmedet. Ő azonban úrrá lett a kétségbeejtő helyzeten, és mindkét fronton győzött. Ezzel a keménykezű nagyvezír olyan oszmán „belpolitikai anomáliának” bizonyult, aki végül halomra döntötte a jól értesült és elődei nyomdokán haladva politizáló II. Rákóczi György minden addigi számítását. A nagyvezír kevesek által várt sikerre így hozhatta az erdélyi fejedelem bukását...

OSZMÁN NAGYVEZÍREK (1648–1661)

Szüfi Mevlevi Mehmed pasa 1648. augusztus 7. – 1649. május 21.

Kara Murád 1649. május 21. – 1650. augusztus 5.

Melek Ahmed 1650. augusztus 5. – 1651. augusztus 21.

Szijávus, Abaza 1651. augusztus 21. – 1651. október 30.

Gürdzsi Mehmed 1651. október 30. – 1652. június 20.

Tarhoncu Ahmed 1652. június 20. – 1653. március 21.

Dervis Mehmed 1653. március 21. – 1654. október 28.

Ipsír Musztafa, Abaza 1654. október 28. – 1655. május 11.

Kara Murád 1655. május 11. – augusztus 19.

Örmény Szülejmán 1655. augusztus 19. – 1656. február 28.

Deli Hüszejn 1656. február 28. – március 5.

Zurnazen Musztafa 1656. március 5.

Szijávus, Abaza 1656. március 5. – április 25.

Bojnujarali Mehmed 1656. április 26. – szeptember 15.

Köprülü Mehmed 1656. szeptember 15. – 1661. október 31.

"AN INDEPENDENT PRINCE OUTSIDE THE PORTE?"

The Ottoman Relations of Prince György Rákóczi II (A Case Study for the History of the Relationship between the Principality of Transylvania and the Ottoman Empire)
(Part 2.)

by János B. Szabó – Balázs Sudár

Summary

One of the firmly entrenched opinions of Hungarian historiography is that in the first half of the 17th century the Ottoman Empire was so much tied down by its own internal problems that little of its attention was spared for the European peripheries, and, consequently, its vassals there managed to enlarge their room for manoeuvre. Yet a thorough examination of the sources has proved that in the middle third of the century the Transylvanian diplomacy had its eyes constantly fixed on Constantinople, and anxiously followed all the moves of the Porte. This seems to have been even more characteristic of the reign of György II Rákóczi than of that of his father. Indeed, it appears clearly from the reports of Transylvanian envoys that Transylvania itself was part of the power struggles which tore the Ottoman Empire, and it is even possible to outline a group of Ottoman supporters who, time and again, engaged themselves to embrace the affairs of Transylvania. It is also evident that even Transylvanian intervention in Moldavia and Wallachia was made upon Ottoman instigation or outright petition in 1653 and 1655.

The problem of prince György II Rákóczi was thus not that he had a limited intelligence of the affairs of the Porte. It was, rather, that in the spring of 1656 the Empire was plunged into a deep crisis, whereupon the tough-handed intervention of the new grand vizier, Köprülü Mehmed, turned against him almost the entire political elite of the Ottoman state. According to previous practice, this should as a matter of fact have been ended by the fall of the grand vizier. Although Köprülü Mehmed did face a series of challenges, any of which could have provoked his downfall, he, astonishingly enough, managed to retain power by a fruitful combination of tough will, obstinacy and a good amount of pure luck.

On the basis of experience gained in the past decades, the story and success of grand vizier Köprülü Mehmed was at once unimaginable and unpredictable. No political rationality either in the Empire itself or outside could suggest that such a turn will come about. Prince György II Rákóczi was thus perfectly aware of the situation at the Porte, correctly assessed the fragility of the grand vizier's position, and, consequently, rightly hoped until the very last moment that events might take a turn favourable to himself. On the last account, however, the strong-willed grand vizier proved an „anomaly” of Ottoman domestic policy, who undermined all the political calculations of Rákóczi, no matter how well informed he was and how closely he followed the example of his predecessors.

Komjáti Zoltán Igor

„...KESERVES ÓRÁI ÉS NAPJAI SOK EZER LÉLEKNEK...”

(Fülel 1682-es ostroma)

Fülel 17. századi történetének talán legjelentősebb eseményeként tartjuk számon az 1682-es ostromot, amikor a Bányavidéki Főkapitányság keleti részének legerősebb végvára került kapituláció útján Thököly Imre és Ibrahim budai pasa kezére. A későbbi korok történetírásában és a Koháry-életrajzokban sokszor egymástól eltérő, egymásnak ellentmondó adatokat használtak fel a szerzők, olykor romantikus, pátosszal teli irodalmi eszközöket alkalmaztak, és így kissé egysíkúvá tették az eseményeket, mintha csakis Fülel ostroma történt volna azon a nyáron. E munkák szerzői nem szántak szerepet annak, hogy beilleszték az ostromot és jelentőségét az 1682-es hadjárat eseményeinek menetébe, nem vizsgálták meg az ok-okozati összefüggéseket, de nem tekintették fontosnak a védők ostromra való felkészülésének vizsgálatát sem. A Fülekre vonatkozó korábbi irodalmakban az, ostromlók és ostromlottak létszáma eltérő, ugyanígy az ostrom kezdő- és befejezési dátuma is. Ezért számít nagyon fontos feladatnak, hogy a modern történettudomány módszereivel — elsősorban a források helyes felhasználásával — rekonstruáljuk az 1682-es füleki nyárutó eseményeit, továbbá választ adjunk a korábbi szakirodalom hiányaira, valamint összhangba hozzuk azokat az újonnan feldolgozott ismeretekkel. A tanulmány célja az is, hogy választ adjon arra, hogy miért kellett Füleket feladni, amikor kellően felkészült az ostromra, és védői még képesek lettek volna kitartani? Arra is keresi a választ, hogy miért nem indult meg a császári felmentő sereg a Garam mellől, holott már augusztus vége óta kellő létszámban ott gyülekezett?

1682-ben jelentős változások álltak be az addigi viszonylag békés oszmán–osztrák politikai kapcsolatban, aminek az oka Thököly Imre törökorientációjában rejlett. Nem mintha addig is nem a törökök jóindulatától függött volna a kuruc harcosok átteleltetése, de 1681-től kezdve a kuruc fővezér addig nem tapasztalt hűbéri csatlakozási hajlamot mutatott a Porta felé. Thökölyt ugyanis az addigi külpolitikai támogatói (Franciaország és Lengyelország) cserben hagyták, és a Habsburgokkal való egyezkedési kísérletek is megghiúsultak a bécsi diplomaták szűkkeblűsége miatt. Így Thököly Imrének csupán egyetlen szövetségese maradt, az Oszmán Birodalom, amelyiket görcsösen próbált meg tartani. Szerencsés körülmény volt a számára, hogy a török diplomácia a négy évig tartó, Oroszországgal való háborút lezáró radznyi békekötés után ismét

Nyugat felé kacsintgatott, egy Habsburgok elleni háború terveit fontolgatta, melyhez kiváló szövetségest talált a kuruc fővezérben.

Az 1682-es év három szempontból is sikeresen alakult Thököly Imre számára: feleségül vehette a birtokai nagysága után leggazdagabb magyar özvegyasszonyt, Zrínyi Ilonát, aztán augusztus közepén a kezébe került a kulcspozícióban levő Kassa, mely a 13 felső-magyarországi vármegye katonai és közigazgatási, valamint a Szepesi Kamara székhelye volt. Thököly harmadik sikere Fülek ostromához kötődik, itt kapta meg szeptember 16-án a szultáni fermánt, és lehetett általa az Orta Madzsar fejedelme kerek három esztendeig.¹

Jelen tanulmányban bemutatásra fog kerülni a Fülek ostromához vezető út, a közvetlen előzmények, valamint az a falak alatti küzdelem, amelynek befejezése Thököly Imrének a hatalom csúcsára való kerülést jelentette, a Füleket védő Koháry István főkapitánynak pedig háromévi fogságot. A források legnagyobb része az uralkodóhű oldal levelezéséből származik, főleg Esterházy Pál, Koháry István és a kurucok által zsákmányolt levelek anyagából.²

Koháry István, aki 1667 nyara óta volt Fülek főkapitánya, kémeitől, hírszerzőitől és a végvárak közötti szolgálati levelezésből származó információkból pontos képet kaphatott az országban történt eseményekről. A hozzá eljutott értesülések nagyon is érzékenyen érintették őt a török–thökölyánus hadak 1682. évi haditervével és felvonulásával kapcsolatban. A főkapitányt különösen aggasztotta a vár falainak és a benne tartózkodó csapatok ellátásának helyzete.

Ezért Koháry István nemcsak szolgálati kötelességből, az információlánc zökkenőmentes működtetése céljából értesítette előljáróit az ellenfél minden mozgásáról és minden egyéb hírről, ami Felső-Magyarországon vagy a Hódolt-ságban történt, hanem a saját és a rábízott végvári katonaság, valamint a füleki civil lakosság érdekét is szem előtt tartotta, és leveleivel folyton emlékeztette felletéseit, hogy gondoskodjanak Fülekről, mivel a veszély közel lehet. Koháry István saját családtagjainak szintén amiatt írt a hadi eseményekről, hogy a családi birtokok védelmére vagy javainak kimentésére kellő időben sor kerülhessen.³

Koháry István és a füleki erősség felkészítése az ostromra 1682 nyarán

Mivel már az év elején látszott, hogy veszély fenyegeti a Magyar Királyságot, Badeni Hermann — aki 1681-ben kapta meg Raimondo Montecuccoli halá-

¹ *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Bp. 1980. 110–115.; *Magyarország története* 3. (1526–1686) 1–2. kötet. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 2. 1985. 1247–1251.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) G 12. XII.1. 4. doboz. A Thököly-szabadságharc levéltára. Levelek (1672–1691), 1682. január–június havi levelek; MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. A Thököly-szabadságharc levéltára. Levelek (1672–1691), 1682. július, augusztus és szeptember havi levelek; MNL OL G 13. XIII.2. 1. doboz. A Thököly-szabadságharc levéltára. I. Lipót király kiadványai és más kiadványok (1672–1691); MNL OL G 13. XIII.3. 1. doboz. A Thököly-szabadságharc levéltára. Esterházy Pál nádor kiadványai (1675–1689); MNL OL G 13. XIII.5. 2. doboz. A Thököly-szabadságharc levéltára. Iratok és levelek (1671–1694).

³ Koháry István 1682-es, a felső-magyarországi hadjáratról szóló híradásáról: *Komjáti Zoltán Igor*: Koháry István híradása a kuruc–török hadak 1682-es felső-magyarországi hadjáratáról. *Kritische Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften*. 2. Jahrgang. 1. Heft. Januar 2011. Wien. 2–14.

la miatt az Udvari Haditanács elnöki posztját — tervbe vette a végvári állomány kiegészítését és feltöltését az 1681-es soproni országgyűlés paragrafusa alapján. Az Udvari Haditanács elnöke Esterházy Pálnak írt levelében kifejtette, hogy igyekszik a hadkiegészítést végre is hajtani, és javasolta neki, hogy a szükséges megbeszélésre utazzon fel Bécsbe húsvét után.⁴ Július 15-én Bercsényi Miklós bányavidéki főkapitány-helyettes kiadta az utasítást Kohárynak, hogy az uralkodó⁵ és Esterházy Pál engedélye után megkezdhesse a létszámfeltöltést, és tartsa fegyelemben a katonaságot, hogy az ostrom idejére hiányt ne szenvedjen a moráljuk.⁶ Augusztusban Esterházy Pál újabb toborzásra adott utasítást a Bányavidéki Főkapitányságban, és zsoldfizetést is ígért.⁷

Hiába volt azonban a jó szándék, ha a segítség későn érkezett. Koháry István még időben jelzett a várható török támadásról. Bercsényi Miklós igazat adott Kohárynak, elhitte a veszély közeledtét, komolyan is vette, és egyet is értett vele abban, hogy „...nem oszol el ezen török, míglen intenciójának derekas látottját nem mutatja...”. Bercsényi tudta azt is, hogy sok végház területén — hiába adta ki Esterházy Pál a felkészülésre a parancsot — fejtelenség és rendtelenség uralkodik, és ezt a szomorú konzekvenciát szűrte le: „...mi [magyarok] mindenkor a magunk nagy kárán szoktunk tanulni...”⁸

Az ígért segítség és támogatás valóban csak lassan csordogált Fülekre. Koháry István június 17-én megírta Carlo Strassoldo tábornoknak, hogy nagy a hiány még mindig, pedig nem egy alkalommal írt már ezekről az Udvari Haditanácsnak és az uralkodónak is. Például a védelemhez rendkívül fontos 200 német gyalogos sem érkezett még meg, pedig azok Fülekre rendeléséről már évek óta uralkodói rendelettel bírt. Koháry kérte a tábornokot, szíveskedjen a német muskétásokat ideirányítani, mert ha hiányuk miatt tragédia történne Füleken és utána a bányavárosoknál, ő abban felelősséget nem fog érezni, mivel időben szólt.⁹ Strassoldo tábornok Lőcsén írt, június 21-i levelében ígéretet tett a 200 lövész odairányítására, amit Koháry június 28-án meg is köszönt.¹⁰

A Füleken berendezkedett vármegyék (Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest–Pilis–Solt) akadozva, nehézkesen teljesítették az uralkodó által rájuk testált széna és az élelem beszolgáltatását, amit Koháry számtalan figyel-

⁴ „...Praesidiarios Confiniorum in antiquum reducere statum, dictant articuli diaetalis novissime conclusi, praestolabor, itaque adventum Excellentiae vestrae inter caetera quoque de hoc negotio cum Eadem consultaturus...” MNL OL P 125. 4704. tekercs. No. 2324. (Esterházy Pál nádor iratai) Bádeni Hermann levele Esterházy Pálnak (Bécs, 1682. április 6.)

⁵ I. Lipót július 9-én adta ki rendeletét a végvári katonák toborzására, és Esterházy Pálnak erre a célra 100 ezer forintot kiutalt. Varga J. János: Thököly Imre esztendeje: 1682. Történelmi Szemle 47. (2005) 357.; Uő: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. (História Könyvtár, Monográfiák 23.) Bp. 2007. 27.

⁶ MNL OL C 1118. tekercs. No. 6588. (Štátny Oblastný Archív v Banskej Bystrici = ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V) Bercsényi Miklós levele Koháry Istvánnak (Temetvény, 1682. július 15.)

⁷ MNL OL C 1286. tekercs. No. 14220. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V) Esterházy Pál levele Farkas György lévai alkaptánynak (Kismarton, 1682. augusztus 11.)

⁸ MNL OL C 1118. tekercs. No. 6584. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V) Bercsényi Miklós levele Koháry Istvánnak (Temetvény, 1682. július 11.)

⁹ MNL OL G 12. XII.1. 4. doboz. fol. 481–482. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691) Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füle, 1682. június 17.)

¹⁰ Uo. fol. 528–529. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füle, 1682. június 28.)

meztetése ellenére sem bírtak teljes egészében megadni, ezért a főkapitány javaslatot tett Strassoldónál arra, hogy asztalhoz kellene ülni, és a lehetséges feltetelekről tárgyalni a magisztrátusok tagjaival.¹¹ Egy másik, szintén július 21-én kelt levélben a főkapitány a Füleken uralkodó alacsony katonai morálról számolt be. Ő ugyan hajlandó az életét is feláldozni az uralkodóért a vár védelmében, de a fizetetlen magyar várőrséget és a militáris feladatokat mindig elodázní akaró helybeli nemességet nagyon nehéz fegyelmezni és buzdítani, és emiatt kérte Strassoldót, hogy írjon egy lelkesítő tartalmú levelet, aminek a felolvasásával némileg megerősítheti az általános harci kedvet.¹² A civil lakosság június végén nagyon megijedt. Koháry István írta az édesanyjának, Balassa Juditnak, hogy Ibrahim budai pasa Pest melletti csapatösszevonásának hírére rémület költözött a fülekiek szívébe. Több lakos éjszaka, alattomban kiköltözött a városból, és Pásztóra ment, sőt Hajnácskőből is lassan szivárogni kezdtek az emberek. Néhányan nyíltan kezdtek beszélni arról, hogy a végvár nem tudja feltartóztatni az ellenséget, menekülni kell. Koháry ezeket hallva, szilárdan úgy döntött, hogy beszél a nemességgel, hogy szedjék össze magukat, és vállalkoznak a védelmi felkészülésben: „...ha jó időben itt tudtanak rendet hajtani Uraimék, most, mint ezelőtt, háborúban pusztán ne hagyják Füleket...”. Koháry István azt is megírta édesanyjának, hogy Imre öccse nemrég megérkezett hozzá, és annyi tettvágy buzgott benne, hogy táborba akart szállni. Koháry István azonban ezt nem engedte meg neki, hanem befogta őt a várépítés körüli adminisztrációs munkák rendbetételére.¹³

Július-augusztus között elindult a várépítés és az élelem felhalmozása Füleken. Koháry Istvánnak a híradással, a munkálatokkal és a többi szervezési feladattal annyi dolga volt¹⁴, hogy például Farkas öccsének sem tudott írni miattuk.¹⁵

Emellett július 17-én utasítást kapott Esterházy Páltól, hogy csatlakozzon a császári táborhoz¹⁶, édesanyjától még ruhát és használati eszközöket is kért, hogy öltözködésével ne maradjon szégyenben a császári stáb tagjai előtt.¹⁷

Egy időben, körülbelül július 21. és július 28. között, nem volt egyértelmű, hogy Ibrahim budai pasa merre fog vonulni a fősereggel, Kassához tart-e vagy Füleke felé fordul a lassú menetoszlop.¹⁸ Koháry, már mint egy fellelkesített

¹¹ „...Interim Dominos hic Locj Vice Comites juxta Excellentiae Vestrae mandatum ut ratjone Virtualjum & avenae necessariam & possibilem provisionem facere non intermittant saepius admonavj, negotiumque adurgere haud Intermissurus, maneo...” MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 71–72. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. július havi levelek. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füleke, 1682. július 21.)

¹² Uo. fol. 79–80. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füleke, 1682. július 21.)

¹³ MNL OL C 211. tekercs. No. 1074. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars IV.) Koháry István levele Balassa Juditnak (Füleke, 1682. június 28.)

¹⁴ MNL OL C 771. tekercs. No. 1404. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars IV.) Koháry István levele Koháry Farkasnak (Füleke, 1682. július 23.)

¹⁵ Uo. No. 1405. Koháry István levele Koháry Farkasnak (Füleke, 1682. augusztus 9.)

¹⁶ MNL OL C 1135. tekercs. No. 559. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars I.) Koháry István levele Koháry Farkasnak (Füleke, 1682. július 17.)

¹⁷ MNL OL C 211. tekercs. No. 1075. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars IV.) Koháry István levele Balassa Juditnak (Füleke, 1682. július 17.)

¹⁸ Például Pyber László garamszentbenedeki apát arról informálta Carlo Strassoldo tábornokot, hogy bizonyos Pest alatt állomásozó törökök Vác felé indultak meg, ami egyértelmű jele annak,

helyőrség vezetője jelentette, hogy mindenáron védeni fogják Füleket, ha netán most jelentkezne is alatta az ellenség.¹⁹

Koháry István július 30-án elégedetten jelentette Strassoldónak, hogy a védelmi feladatok eddig jól alakultak, és a morál is javult. A vármegyék — tudomást szerezve Kassa ostromáról — abbahagyták a húzódozást, és végre teljesítették a gratuitus labort mind kétkezi munkások rendelkezésre bocsátásával, mind a megfelelő, kialudott összeg megfizetésével, és így a romos falak egykettőre felépültek. A magisztrátusok a szükséges élelmet is megadták, sőt minden nemes egyöntetűen felesküdt az uralkodó hűségére, hogy a vár védelmére (Koháryval és a katonasággal együtt) akár az életét is feláldozza. Koháry örömmel számolt be arról is, hogy sikerült elegendő lőport és ólmot szereznie, egy hónapra való búzáat elraktározni, melynek tetemes része már meg is van örölve, és így már lehetővé válik, hogy a seregírnok által összeírt és 300 főre feltöltött végvári gyalogság mellett a lovasság és a felfogadott szabad legények is élelemhez juthassanak.²⁰

Esterházy Pál is írt Strassoldo tábornoknak a füleki hadkiegészítés ügyében, mikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a törökök hadicélja a bányavárosok és Füle elfoglalása lett. Hogy a nagyon valószínű támadást Koháry István bizonyossággal el tudja hárítani, a nádor kérte a tábornokot, hogy azokat a császári katonákat, amelyekért a füleki főkapitány korábban instanciázott, irányíttassa lehetőség szerint a végvárhoz.²¹

Július végére már annyi lőszer és egyéb tűzérségi anyag gyűlt össze Füleken, hogy Makfalvy János tiszttartó — látva a készleteket — maga folyamodott Strassoldo tábornokhoz, hogy adja írásbeli hozzájárulását ahhoz, hogy Fülekről kérjen valamennyit belőlük Gács védelméhez.²²

Ugyanakkor látni kell, hogy a vármegyék nemcsak Thökölynek, de Esterházy Pálnak is megtagadták az insurrectiót. Nógrád vármegye arra hivatkozott, hogy területe megosztott, és egyik résztől sem várható el a fegyveres felkelés. A Füleken és más kisebb várakba szorult nemesek a katonasággal együtt „...éjjel-nappal fegyverben...” vannak, így teljesítik az uralkodó iránti hűségü-

hogy Füleket veszik célkeresztbe. – MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 138–139. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. július havi levelek. Pyber László apát levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Garamszentbenedek, 1682. július 27.): „...Exhis colligere possumus, Turcam probabiliter Praesidium Füleke velle obsidere...” Czingely János még július 31-én is úgy gondolta, hogy a törökök Füleke ostromára mennek. – Uo. fol. 153–154. Czingely János levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Bozók, 1682. július 31.): „...Castrum Turcica hodie septima djes est moverunt versus Hatvanium, utj mihi Rusticis retulerunt, ante triduum prope Filekinum considerunt, unde Filekienses in djes obsidionem locj praestolantur...”

¹⁹ Uo. fol. 99–100. és 101–102. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füleke, 1682. július 26.)

²⁰ Uo. fol. 134–135. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füleke, 1682. július 30.)

²¹ MNL OL G 13. XIII.3. 1. doboz. fol. 42. A Thököly-szabadságharc levéltára – Esterházy Pál nádor kiadványai (1675–1689) Esterházy Pál levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Kismarton, 1682. augusztus 1.)

²² MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 115–116. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. július havi levelek. Makfalvy János levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Gács, 1682. július 28.)

ket, és még „...az ellenségnek táborozó fegyvere...” is most nagyon fenyegeti őket. A vármegye másik része pedig azért alkalmatlan a felkelésre, mert „...a török rabságába ejtenők magukat...” bármiféle fegyveres akcióval.²³ Pest–Pilis–Solt vármegye augusztus elején szintén azzal az indokkal tagadta meg a maga részéről a fegyveres felkelést, hogy a lakosok nagy része a „...török torkában...” tartózkodott, míg a nemesség másik része már Füleken betársult a vár védelmébe.²⁴

A budai pasa közeledtének hírére az Ónodon szolgáló császári parancsnok, Hieronymus Strassoldo, miután levelezés útján értesült a környékbeli végvárak hozzáállásáról, összehívta a várbeli tiszteket, és egy akarattal azt a döntést hozták, hogy a magyar lovasságot Semsey András vezetésével elküldik a várból, nehogy a törökökkel jövő kurucok maguk mellé állítsák, vagy leöljék őket. Ezért a hajdúkat Török István vezetésével a várban hagyták, a katonák családtagjait pedig Miskolcra küldték. Ezután a 100 főt valamivel meghaladó ónodi lovasság minden értékét és jószágát a várban hagyva, július 23-án este Putnokhoz ment. Itt Gombos Imre kapitány csatlakozott Semsey Andrásához, és július 24-én vagy 25-én reggel Fülekhez érkeztek, ahogy már korábban Strassoldo tábornok parancsolta nekik. Koháry István egyelőre letelepítette őket a várfalon kívül, de tervei szerint be akarta olvasztani őket a füleki helyőrségbe. Semsey Andrásnak azonban arra nem volt felhatalmazása, hogy Koháry Istvánnál maradjon, ám látva a főkapitány erős tartóztatási szándékát, levelet írt Strassoldónak, melyben rákérdezett, álljon-e a fülekiek rendelkezésére, vagy menjen tovább a két végvár lovasságával?²⁵ Koháry István a tábornok július 28-i utasítása alapján mindkét lovasegységet Fülek környékén telepítette le, az ónodiakat például Rimaráhó és Gács környékén, de meghagyta Semsey Andrásnak, hogy a fegyelmezésükre nagyon ügyeljen, nehogy a visszaélések miatt a falusiak zúgolódni kezdenek ebben a vészterhes időszakban.²⁶

Makfalvy János gácsi tiszttartó is személyesen látta a két felső-magyarországi végvár kapitányát Füleken.²⁷ Czingely János Hont vármegyei tiszttviselő a hozzá eljutott hírek nyomán körülbelül 150 főre tette Semsey András katonáinak számát, a putnokiakéről nem írt, de azt tudta, hogy mindenáron harcolni akartak a törökök ellen Fülek közelgő ostromában. Czingely szerint az újonnan jöttek a foglyokat és családtagjaikat is magukkal hozták Fülekre.²⁸ Semsey András és Gombos Imre lovassága pár napon belül átkerült Hont vármegyébe, Bozók mellé. A katonák Sinográdnévi helységben a püspöki birtokról önkényesen elvittek 15 szarvasmarhát az élelmezésükre. Gerhart György vármegyei

²³ MNL OL P 125. 4713. tekercs. No. 4630. (Esterházy Pál nádor iratai) Nógrád vár–levele Esterházy Pál nádornak (Fülek, 1682. július 27.)

²⁴ Uo. No. 4729. Pest–Pilis–Solt vármegye levele Esterházy Pálnak (Fülek, 1682. augusztus 5.)

²⁵ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 106–107. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. július havi levelek. Semsey András levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Fülek, 1682. július 26.)

²⁶ Uo. fol. 155–156. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Fülek, 1682. július 31.)

²⁷ Uo. fol. 115–116. Makfalvy János levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Gács, 1682. július 28.)

²⁸ Uo. fol. 153–154. Czingely János levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Bozók, 1682. július 31.)

tisztviselő Strassoldo tábornokot levélben kérte, hogy ugyanannyi állatot vagy adjon vissza a püspökségnek, vagy térítse meg az árukat.²⁹

Augusztus 14. körül a Putnokról eljött császári gyalogosok is Füleknél állomásoztak. Koháry István elkülönítette őket a füleki muskétásoktól, de ugyanazt az élelemfejadagot adatta nekik, amit korábban kaptak. Mivel tisztjeiktől úgy értesült, hogy már egy hónapja nem kaptak zsoldot, Koháry István Strassoldo tábornok rendeletének értelmében az elmaradt hópénzüket kifizette.³⁰

Az élelmezés biztosításának érdekében Gömör vármegye területére füleki lovasok érkeztek, és a magisztrátus a velük való némi egyeztetés után önként felajánlott heti 20 kila szénát, napi 30 font húst a vár ellátmányának kiegészítésére, sőt a három déli járásból bizonyos mennyiségű búzát is a kenyérsütéshez.³¹ Pár nap múlva újabb 5 kila búza Fülekre beküldéséről is rendelkezett a gömöri magisztrátus.³²

A Füleken uralkodó morál nagyon változatos volt. Mint láttuk, június végén nagy rémület terjedt el a lakosság körében, aminek elosztatására Kohárynak külön energiát kellett befektetnie, ugyanakkor azt is megfigyelhettük, hogy július végén már bizakodóbbá váltak, és a katonaság morálja is helyreállt. Augusztus közepéig megmaradt ez a pozitív beállítódás, amiről Koháry levelei is vallottak, és amit csak néha zavart meg némi kétely. Például augusztus 10-én Koháry bizakodott ugyan a császári seregek győzelmében, és csupán azért fejezett ki némi türelmetlenséget, mert ez a császári sereg még meg sem moccant. Feltette Strassoldónak a kérdést: hogyha 1664-ben Louis de Souches tábornok Léva mellett lényegesen kisebb hadsereggel, mint a mostani, hatalmas győzelmet aratott, akkor most a császáriak miért nem mentik fel Kassát, és verik szét az ellenséget? Strassoldo tábornok miért a védekezésre rendezkedett be, holott elegendő ereje lenne offenzívára is?³³ (Koháry Imre ugyanis, amikor június 20. után Esterházy Pál mellől Fülekre érkezett, 25 ezer császári katona felvonulásáról hozott hírt, valamint további toborzásokról és a dunántúli és a bányavidéki főkapitányság végvidéke magyar csapatainak táborba szállásáról³⁴.)

Augusztus 14-én azonban Koháry már az alábbiakat írta, mikor arról értesült, hogy a török–thökolyánus had Kassa elfoglalása után Füle felé fog igyekezni: „...*életünket egyedülálló módon fogjuk feláldozni...*”³⁵ Két nappal ké-

²⁹ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 84–85. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Gerhart György levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Korpona, 1682. augusztus 10.)

³⁰ Uo. fol. 108–109. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füle, 1682. augusztus 14.)

³¹ MNL OL C 1373. tekercs. 108. egység. Gz.-kp. 9. fol. 317. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (Sajógyömör, 1682. augusztus 3.)

³² Uo. fol. 318/a. (Rozsnyóbánya, 1682. augusztus 7.)

³³ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 88–89. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füle, 1682. augusztus 10.)

³⁴ MNL OL C 211. tekercs. No. 1074. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars IV.) Koháry István levele Balassa Juditnak (Füle, 1682. június 28.)

³⁵ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 108–109. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füle, 1682. augusztus 14.)

tásáról sem tudunk bővebben, csak annyit, hogy sok kárt nem tettek, és csupán a katonalovak számára fenntartott takarmányhalmokat gyűjtötták fel a város falain kívül és a környékén, ami miatt a katonai vezetés kénytelen volt a polgári vezetéshez fordulni, mert veszélybe került a hátszállatok átteleltetése. Heves és Külső-Szolnok vármegye ebből a célból december 14-én⁴⁴, Pest–Pilis–Solt vármegye pedig december 15-én⁴⁵ jelölte ki annak a gazdasági tanácskozásnak időpontját, melyen eldöntésre kerül, mekkora mennyiségű lőeledel felajánlásával segítsék meg a helyőrséget.

I. Lipót értékelte Koháry István ostrom közbeni hősiességét, hűségét és kitartását, köszönetet is mondott neki, és egy arany nyakláncsal ajándékozta meg, melyen az ő királyi arcképét ábrázoló medál lógott.⁴⁶

De visszatérve az 1682-es eseményekhez, Kassa elfoglalása után Thököly Imre a kuruc sereggel és bizonyos számú török csapattal Szendrő és Fülek elfoglalására indult. Barkóczy Ferenc szerint a Thökölyvel tartó oszmán csapat létszáma 4000 fő volt.⁴⁷ Olyan hír is felröppent azonban, hogy csak a törökök igyekeznek Fülek felé, a kuruc fővezér pedig visszafordult Lőcse és Eperjes irányába.⁴⁸

Vass Sándor szendrői parancsnok pedig olyan hírt adott Esterházy Pálnak, hogy kisebb vita támadt abból, hogy melyik várat kezdjék előbb ostromolni, de közös nevezőre nem jutottak, így Ibrahim a török főszereget Fülek felé küldte, míg Thököly maga Szendrő felé vette az irányt.⁴⁹ Ugyanakkor a kuruc fővezér tett egy kísérletet arra, hogy békés úton megszerezze Füleket. Egy körülbelül 1000 lovasból álló különítményt küldött Rimaszombatra Géczy Zsigmond és Melczér János vezetésével. A kurucok ráparancsoltak Török Ferenc királyi harmincadosra, hogy a Kohárynak és Philipp Ernest ab Erdkerat német

kező sorokat: „...Azalatt Leszli a magyar hadaival s Barkoczi Istvánnal megérkezvén és Kohári István Uram is a Filekieket maga mellé vevén, Divént kérte, hogy adjuk meg neki s Kékkőt is...”

⁴⁴ MNL Heves Megyei Levéltár IV-1/a. 5. kötet. 364. Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (Fülek, 1678. december 14.)

⁴⁵ MNL OL, 3375. tekercs. 4. kötet. 317–318. Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (Fülek, 1678. december 15.)

⁴⁶ „...Informati sumus te hisce disturbys Rebellium insultibus, et machinationibus generose opposuisse, neque minis, neque violentiae illorum invasioni cedendo, praesidium tibi concreditum sedulo conservasse. Cum igitur praeclaris hisce actionibus rarae fidelitatis et constantiae palmam merueris, tuique olim genitoris pro Patria gloriose occumbentis vestigys insistendo singularem Laudem tibi comparaveris. Ideo hocce tuum fidele servitium gratum Nobis accidit, non dubitantes te ita continuaturum et gratiae Nostrae augmentum ulterius promeriturum, interea iussimus in signum Caesariae ac Regiae Nostrae Clementiae catena aurea cum effigie Nostra te remunerandum...” MNL OL C 1293. tekercs. No. 15314. (ÁABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) I. Lipót köszönő- és adományozólevele Koháry Istvánnak (Bécs, 1678. december 13.)

⁴⁷ „...Vezirius relictis ad latus Domini Thökölyi Quatuor Millibus Turcis, Sua Castra Szendroviam et Filekinum versus convertit...” MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz, fol. 129–130. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Barkóczy Ferenc levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Lubló, 1682. augusztus 19.)

⁴⁸ „...nonnulli scribunt Turcam Szendroviam & Filekinum versus movisse, Comitemque Tököly Eperiesinum & Leutschoviam tendere...” MNL OL P 125. 4720. tekercs. No. 6235. (Esterházy Pál nádor iratai) Michael Angelo Jacquemod levele Esterházy Pálnak (Murány, 1682. augusztus 18.)

⁴⁹ MNL OL P 125. 4711. tekercs. No. 4187. (Esterházy Pál nádor iratai) Vass Sándor levele Esterházy Pálnak (Szendrő, 1682. augusztus 16.)

kapitánynak szóló két levelet vigye be Fülekre, és szólítsa fel őket a tárgyalásra. A harmincadosnak a következőket kellett Füleken elmondania:

1. pont: adja át Kohárynak a levelet, és mondja meg neki, hogy ő is küldjön ki zálogokat a tárgyalás idejére, de „...*abban család ne legyen...*”
2. pont: a füleki német kapitány is küldjön ki zálogba egy német tisztet, mert Thököly Erdkeratnak is címezett egy levelet.
3. pont: a kurucok megígérik, hogy amint visszajöttek Fülekről, a labanc zálogokat azonnal elengedik „*hitükre*”.
4. pont: a kurucok azt is üzenték Kohárynak, hogy „...*hostilitást ne tetessen, mert sokféle képpen megadhatjuk a kölcsönt, s van mindjárt abban módunk...*”
5. pont: a labanc zálogok legyenek: Vay Ádám vagy Tassy Mihály, Gyürky Pál, Barátnaky Ferenc, Oláh János lovas főhadnagy és a füleki németek hadnagya.⁵⁰

Török Ferenc bement a kapun, és Koháry Istvánnak átadta a leveleket, és míg a főkapitány olvasta, igyekezett meggyőzni arról, hogy ha most átadják a várat, rengeteg életet megóvhatnak a haláltól, tartsák tehát nyitva a kapukat, hogy bejöhessen a kuruc egység. Koháry István rettenetesen dühbe jött a harmincados szavaira és a kurucoktól jött levél tartalmára, azonnal összehívatta az udvarra a tiszteket és a nemességet, felolvasta előttük a két levelet, majd megújította velük a fogadalmukat és esküjüket. Aztán szavakkal támadt Török Ferencre, hogy királyi tisztviselőként paktálni merészelt a lázadókkal, amit soha nem lett volna szabad megtennie. A főkapitánnyal levő katonai és polgári vezetőség ekkor egyöntetűen úgy döntött, hogy Törököt meg kell büntetni emiatt. Közös kilökdösték a vár főkapuja elé, útközben végig szidták, és miután meggyőződtek arról, hogy egy esetleges portyával a kurucok nem próbálkoznak, a két levelet Török Ferenc fejére tették, és rákényszerítették, hogy a saját kezével gyűjtsa meg azokat. Koháry István kicsit megbánta, hogy nem másoltatta le az Udvari Haditanács részére ezeket a leveleket, de még aznap szintén érkezett ugyanúgy két üzenet Thökölytől, neki és Erdkeratnak. Ezeket egy volt füleki katona adta át, akit a putnoki uralkodóhű katonák fogtak el. Koháry most már azonban nem semmisítette meg ezeket a leveleket, hanem azonnal felküldte Strassoldón keresztül a legfelsőbb katonai szervnek, hogy képet alkothassanak az ellenség szándékairól.⁵¹ Koháry István Esterházy Pálnak augusztus 21-én írt leveléből arra is fény derül, hogy a Török Ferenc által behozott és később elégetett (de a forrás szerint fel nem bontott levelet) Melczer János és Géczy Zsigmond írta alá, a Thökölytől érkezett két levelet pedig valóban Badeni Hermann-nak küldték fel Bécsbe.⁵² Minden jel arra vall, hogy a Thököly

⁵⁰ Uo. No. 4187-es irat melléklete. A kurucok utasítása a Fülekre induló Török Ferenc rimaszombati harmincados részére (1682. augusztus)

⁵¹ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 124–125. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Koháry István levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Füle, 1682. augusztus 18.)

⁵² *Merényi Lajos*: Koháry István levelei Eszterházy Pál nádornak. Magyar Történelmi Társulat. 1903. 252. XL. levél. Koháry István levele Esterházy Pálnak (Füle, 1682. augusztus 21.)

Imre által küldött két levél nem jutott el időben az Udvari Haditanácshoz. Azonban Koháry az elküldés előtt lemásoltatta mindkettőt, és elküldte mellékletben Esterházy Pálnak is. A nádor valóban szerencsésnek tartotta ezt, mint ahogy írta is 29-i levelében: „...Az *Kegyelmed 21. praesentis Fülekről írt levelét inclusákkal együtt vettem. Igen akartam volna ha in specie megküldötte volna Kegyelmed az Thököly Uram levelét, minthogy Kegyelmes Urunk Ófelsége sehonnan meg nem tudta, hogy Kegyelmednek írt volna Thököly Uram, ha nem éntőlem...*”⁵³

Visszatérve az ostrom előtti eseményekhez, a főkapitány még ugyanazon a 18-i, levélégetési napon, ugyanazzal a felháborodással a kurucok szemtelensége miatt, ezt írta Balassa Bálint korponai főkapitánynak: „...az *kurucság alább nyomódott...immár is az előljárója Rimaszombat táján nyargalóván, levél által mereszlették is kérni Füleket...*”⁵⁴ Koháry Farkas egyik hírközlő levele is azt erősítette meg, hogy a kuruc előőrsök Rimaszombatnál tartózkodnak, akikre a várórség egyik alakulata kicsapott, majd két kurucot és több lovat zsákmányolt.⁵⁵

Kassa megszerzése után Fülelkel előbbi ostromának kezdése Ibrahim pasa számára azért volt fontos, hogy még az őszi hideg beállta előtt teljesítse a hadjárat terveit, habár csak augusztus 22-én indult el személyesen oda. Ezen a napon sürgette meg Thököly Imrét, hogy ő is igyekezzen a vár ostromára, mert Koháry István már olyan propagandát csinált ellene, hogy az akár akadályozhatja a hadjárat sikerét is. A magyar vezető rabokat engedett ki, akik így beszélnek az utasítására mindenütt, hogy „...*Thököly Imre nem ember. Ha ember volna, az német császárnak a maga jószágát oda nem engedné...*”. Ibrahim tehát az azonnali ostrom megkezdését javasolta Thökölynek ezekkel a szavakkal: „...*ezen leveleket látván, mindjárt reá menjetek, mink is odamegyünk, és veletek beszélgetünk, és utána a németre megyünk...*”⁵⁶

Már Thököly Imre is gondolt arra, hogy a hadjárat minél nagyobb sikere érdekében megszerezze a szendrői és a füleki végvárat és a benne szolgáló, harci tapasztalatokban jártas végváriakat, és még az ősz beálltaig uralma alá vehesse a bányavárosokat is. Szendrő vára alá is azért utazott, hogy a benne szolgáló vitézeket maga mellé állítsa, akár tárgyalással, akár erőszakkal. A kuruc fővezér megpróbálta békés úton rávenni Koháry Istvánt és Fülelkel katonai vezetését is, hogy adják át neki a várat. Szendrő alól a következő levelet írta augusztus 20-án: „*Sok jókat adjon Isten Kegyelmeteknek! Ezen Cassa várát városostul kezünkbe juttatván, már most Szendrő alatt vagyunk, s ide várjuk az Hatalmas Budai Vezért is az török sok hadakkal. Minek okáért akartuk előre praemo-*

⁵³ MNL OL G 13. XIII.3. 1. doboz. fol. 52–53. A Thököly-szabadságharc levéltára – Esterházy Pál nádor kiadványai (1675–1689) Esterházy Pál levele Koháry Istvánnak (Bécs, 1682. augusztus 29.)

⁵⁴ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 128. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Koháry István levele Balassa Bálintnak (Fülelkel, 1682. augusztus 18.)

⁵⁵ MNL OL C 1057. tekercs. No. 331. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars I.) Koháry Farkas levele ismeretlen személynek (keltezetlen, de tartalma alapján 1682. augusztus 20. körül keletkezett)

⁵⁶ MNL OL P 2257. 667. egység. 7. tétel. B. fol. 276–277. (Koháry II. István levelezése) Ibrahim budai pasa levele Thököly Imrének (Kassa melletti tábor, 1682. augusztus 22.)

*neálnunk, adja fel számunkra az várat mindjárt, s tudósítsanak is bennünket felőle, aziránt micsoda szándékkal legyünk. Máskint ha contentumokkal nem exsolválják magokat, azonnal való veszedelem követi közönségesen Kegyelme-
teket, ostromra kelvén az dolog. Választ várván: az fegyverben levő Magyarság
Főgenerálisa: gróf Thököly Imre. Datum ex Castris nostris ad Szendrő positis,
1682. augusztus 20.”⁵⁷ Ugyanezen a napon a szádvári helyőrséget is felszólítot-
ta a megadásra.⁵⁸*

Koháry Farkas egyik üzenetéből is, amit felderítőjétől kapott, az derült ki, hogy a végvár megszerzése rendkívül fontos nekik: „...mind a török, mind a ku-
ruc föltették, ha mind elvesznek is, megpróbálják Füleket...”⁵⁹

Fülek sorsa rendkívül foglalkoztatta a császári oldalt is, mivel a bányavá-
rosok birtoklásában kulcsszereppel bírt. Strassoldo tábornok azt a félelmét is
kifejezte Esterházy Pálnak, hogy Fülek eleste nagymértékben rontana a Bá-
nyavidéki Főkapitányság váraiban szolgáló katonák morálján és harci kedvén.⁶⁰
Bercsényi Miklós is a sorozatos várfeladásokkal számolt: „...[a törökök és a ku-
rucok] derekasan reá keltek, szánjon az Úr Isten bennünket. Ha egy Fülek oda
leszen, nem sok idő kell Korponának, Lévának...”⁶¹

Koháry István azonban nem adta fel a várat, és készen várta az ostromot.
Az ellenség első egységei hamarosan meg is érkeztek. Az ostrommal foglalkozó
munkák általában nem adtak egységes képet sem az ostrom kezdetéről, sem a
végéről, de a védők és ostromlók létszámáról sem. Parti Zoltán nemrégén írt
munkájában felvetette ezt a problémát, és bemutatta az egyes nézeteket.

Borovszky Sámuel 1911-es, Nógrád vármegyéről szóló monográfiáját em-
lítette többek között, amely alapján Thököly Imre ért először Fülek alá augusztus
22-én, Ibrahim pasa pedig csak szeptember 2-án csatlakozott hozzá az erdélyiekkel együtt.
Borovszky szerint az ostrom augusztus 26-án kezdődött és szeptember 11-én ért véget.
A védők létszáma 2 ezer főre, az ostromlók létszáma pedig 60 ezerre tehető. Bél Mátyás munkája (Notitia Nova, IV. kötet) csak a szeptember 10-i bevételről ír. Nála az ostromlók létszáma 140 ezer fő (ebből 90 ezer török, 30 ezer kuruc és 20 ezer erdélyi), a füleki védőké 2000 fő. Az 1996-ban, a város 750. éves jubileumának emlékére kiadott emlékkönyv az ostromlók számát 10 ezerre, a védőket 4000-re tette. König Kelemen ferences szerze-

⁵⁷ MTA Mikrofilmtár. Dercsényi Mór gyűjtemény. A 489-es doboz. számozatlan irat. Thököly Imre levele Koháry Istvánnak és a füleki katonai vezetésnek (Szendrő alatti tábor, 1682. augusztus 20.)

⁵⁸ MNL OL P 125. 4711. telercs. No. 4065. (Esterházy Pál nádor iratai) Thököly Imre levele a szádvári császári helyőrség vezetésének (Szendrő alatti tábor, 1682. augusztus 20.)

⁵⁹ MNL OL C 1057. telercs. No. 331. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars I.) Koháry Farkas levele ismeretlen személynek (keltezetlen, de tartalma alapján 1682. augusztus 20. körül keletkezett)

⁶⁰ „...Comes Theökeöly una cum Turcis, post occupatam Cassoviam, contulerant se Szendroviam versus, ubi consilium commodius captans, nimirum, ut tam Fülekinum, quam et militiam ejusdem Confinii /: alias florentiorem reliquis /: subicere valeant, eo digredi velle perhibentur. Quare operae pretium foret, ut illi loco quantocumque provideretur. Si enim Militia Fülekiensis avelleretur, multum remitteretur de robore et fervore militiae Confiniariae in partibus Cis-Danubianis...” MNL OL P 125. 4710. telercs. No. 3850. (Esterházy Pál nádor iratai) Carlo Strassoldo tábornok levele Esterházy Pálnak (Bocsai átjárónál levő tábor, 1682. augusztus 23.)

⁶¹ MNL OL P 125. 4701. telercs. No. 1405. (Esterházy Pál nádor iratai) Bercsényi Miklós levele Esterházy Pálnak (Hainburg, 1682. augusztus 28.)

tes 1942-ben írta meg a füleki rendház történetét. Ő az ostromlók összlétszámát 60 ezerre tette, a várban levő fegyverforgatókét pedig 3-4 ezer főre becsülte. A Novohrad nevű szlovák nyelvű kiadvány szerint Thököly Imre és csapatai már augusztus 22. óta Fülek alatt állomásoztak, de az ostromot csak szeptember 2-án kezdték meg, mikor Ibrahim pasa és Apaffy is megérkezett. Ez a munka 60 ezer főre teszi az összes ostromló létszámát, és a vár elfoglalását szeptember 12-re datálja.⁶²

Bethlen Miklós önéletrajza szerint Ibrahim budai pasa 30 ezer törökkel kezdte meg a hadjáratot, továbbá azt írta, hogy Thököly Imre kurucai és Apafi Mihály erdélyi csapatai mind egy szálig a pasa „commendója” alatt voltak. Bethlen csak a török sereg számát adta meg, az ostrom folyamatáról és eseményeiről információkat nem közölt.⁶³

Mocsáry Antal 1826-os munkájában átvette Bél Mátyástól az ostromlók számára vonatkozó adatokat, olyanképpen, hogy a törököket 90 ezer főnek írta, a kurucokat és erdélyieket pedig összesen 50 ezer főnek.⁶⁴

Illésy János szerint Fülek ostroma szeptember 2-án kezdődött meg, amikor az erdélyi segédhadak megérkeztek, és a vár szeptember 16-án kapitulált. Az ostromlók létszámát ez az életrajzíró 60 ezer törökben és „feles számú magyarban” állapította meg.⁶⁵

Vékony István piarista szerzetes és történész 1915-ös munkája augusztus 22-re datálja az ostrom kezdetét, melyet a törökök és a kurucok egyszerre kezdtek meg, Apafi Mihály pedig szeptember 2-án csatlakozott hozzájuk. Ezen a napon kezdődött el az általános ágyúzás is. Vékony az ostromlók létszámát nem említi, ellenben a védők létszámát 4000 magyar és német fegyveresben állapította meg. Az ostrom vége az ő munkájában is szeptember 10-re esik.⁶⁶

Nagy László történész szintén szeptember 10-re teszi Fülek elfoglalását.⁶⁷ Ő az Ibrahim pasa rendelkezésére álló csapatokról azt írta (egy korabeli török udvari történetíró forrását figyelembe véve), hogy a saját seregén kívül még 18 ezred janicsár és egy hadosztály szpáhi felett parancsolt, sőt az erdélyi fejedelem teljes erejét is alá rendelték.⁶⁸

Varga J. János történész egy korábbi műve szerint az ostromot Ibrahim budai pasa csapatai kezdték meg, két hétig (azaz 14 napig) tartott, a vár pedig szeptember 10-én kapitulált.⁶⁹ Am nemrégien megjelent Thököly-monográfiája

⁶² Parti Z.: Fülek i. m. 221.

⁶³ Bethlen Miklós *élete leírása magától*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Bp. 1980. 729.

⁶⁴ Mocsáry L.: Nemes Nógrád i. m. 55.

⁶⁵ Illésy János: Gróf Koháry István élete és munkái. Karcag 1885. 20–21. A füleki kapituláció egyéb, vélt időpontjairól még: l. uo. 24. 2. lábjegyz.

⁶⁶ Vékony István: Koháry István gr. élete. Az 1915-ös kiadás reprint változata. Szerk. Kozicz János és Holczér József. Kecskemét 2008. 18.

⁶⁷ Nagy László: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Bp. 1983. 293.

⁶⁸ Uő: A török világ végnapjai Magyarországon. (Históriai mozaikok) Bp. 1986. 78.

⁶⁹ Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában. A török kiűzése Magyarországról. (Magyar História sorozat) Bp. 1986. 30.

⁷⁰ Uő: Thököly Imre i. m. 361.; Uő: Válaszúton i. m. 31.

már pontosabb adatokat közöl: az egész ostromló haderőt 30 ezer főre teszi, és az ostrom időpontjának kezdetét is a helyes módon augusztus 25-re datálta.⁷⁰

A kuruc csapatok előőrsei már augusztus 18-án megérkeztek Fülek környékére, számuk egyre nőtt, ám a főserég csak augusztus 25-én érkezett meg Thököly vezetésével. A kurucok tehát a török csapatok érkezése előtt már ott voltak Fülek alatt, erre utal az is, hogy augusztus 22-én Ajnácskő és Fülek között feltartóztatták Vay Ádám levelét, amit nem tudni milyen megfontolásból, de mégis beküldtek Koháry Istvánnak.⁷¹ A török csapatok is hamar megérkeztek, de az biztos, hogy Ibrahim nem lehetett ott az ostrom kezdeténél, mivel csak augusztus 22-én indult meg Kassáról. König Kelemen ferences szerzetes más képet festett az ostromlókról. Őszerinte a törökök értek először Fülekhez, mégpedig augusztus 27-én, és augusztus 30-ig csak a felvonulásuk zajlott. Augusztus 31-én kezdték meg az ágyúk és a gyalogság sáncainak és árkaiknak ásását. Fő táboruk Fülek és Fülekpuspöki között terült el, de voltak olyan egységek, melyek a Kakashegyen és az ún. „Durenda” közelében is letáboroztak. Szeptember 1-jén a törökök feladásra szólították fel a védőket, majd másnap, 2-án támadásba is lendültek. Könignél a kurucok (Thökölyvel az élükön) csak szeptember 3-án érkeztek meg.⁷²

Ami a védők létszámát illeti, nem tudható, mennyi ember védte Füleket. Az biztos, hogy Kohárynak sikerült feltöltenie a 700 fős keretszámot, és a fellegvár német százada is a rendelkezésére állt Erdkerat kapitánnyal az élen. Az is biztos, hogy a vármegyei nemesség is részt vállalt a katonai feladatokban és felesküdt a vár védelmére. Ez azonban semmiképpen nem tett ki még 3000 főt sem, márpedig a legtöbb forrás alsó, becsült létszáma ez volt. Nem zárható ki, hogy a végvár környékén csellengő szabadlegényekből toborzott Koháry István további katonákat. Adat van arról is, hogy Béltékny Pál korábbi alkapitány is gyűjtötte az embereket.⁷³ Más végvárakból elmenekült német és magyar katonaság is gyarapíthatta Fülek védőinek számát, de pontos adatokat nem tudhatunk. Illésy János szerint a környék minden nemesi származású férfia Fülekre ment a várat megvédeni, akiknek száma a 2000 főt is meghaladta. Koháry ővelük és a 200 német muskétással védte meg a várat. Illésy a magyar várórségről és a füleki nemességről nem tett említést.⁷⁴

A szakirodalomban fellelhető adatok után a források arról vallanak, hogy Fülek ostroma augusztus 25-én kezdődött meg. Balassa Judit augusztus 27-én ezt írta egy levelében: „...**Ma harmad napja** [kiemelés tőlem — K. Z. I.] *Fülek alá szállott Thököly törökkel együtt, már innét oda, onnét ide ember nem jö-*

⁷¹ MNL OL P 125. 4721. tekercs. No. 6658. (Eszterházy Pál nádor iratai) Vay Ádám levele Koháry Istvánnak (Ajnácskő, 1682. augusztus 22.)

⁷² *Parti Z.*: Fülek i. m. 229–240. Parti Zoltán a ferences szerzetes leírása alapján egy regeszerű, historikus történet keretében dolgozta fel az 1682-es füleki ostrom eseményeit.

⁷³ MNL OL P 125. 4710. tekercs. No. 3847. (Eszterházy Pál nádor iratai) Carlo Strassoldo tábornok levele Esterházy Pálnak (Rózsahegy melletti tábor, 1682. augusztus 17.)

⁷⁴ *Illésy J.*: Gróf Koháry István i. m. 21.

⁷⁵ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 195. (A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek), Balassa Judit levele ismeretlen személynek (Csábrág, 1682. augusztus 27.)

het...”⁷⁶ Ezt a dátumot szintén megerősíti Koháry Farkas Esterházy Pálhoz írt levele, mely szerint „...*Fileket mind kuruc, mind török tábor a 25. praesentis erőssen víjja, és ostromolja, álgúkkal löveti...*”⁷⁶

További források is alátámasztják a 25-i dátumot. A Korponán szolgáló Farkas Ádám például ezt írta az édesapjának, a lévai alkapitány Farkas Györgynek: „...*Füleket meg szállották [tudniillik a várost], s lövik, az mint hogy reggeltől fogvást az ágyú zengések meg nem szűnnek, ide is jól halljuk...*”⁷⁷ Szintén ugyanezt erősítette meg Balassa Bálint korponai főkapitány is a következő nap Strassoldo tábornoknak.⁷⁸ (Ez a forrás cáfolja azt a korábbi állítást is, miszerint az ostromló sereg szeptember 2-ig várt volna az ágyúzással.)

Thököly Imre kezdettől fogva a táborban tartózkodott, és személyesen vett részt a vár ostromában. Ezt bizonyítja, hogy augusztus 25-én Osgyán mellől írt a bányavárosok lakosságának, hogy hódoljanak be, és a követségüket Fülekhez küldjék, mert még azon a napon oda fog indulni.

Az ostrom augusztus végi eseményeiről, az ostromlók létszámáról a környező falvak és várak lakosai jelentéseket küldtek Strassoldónak. A Vadkerten élők arról számoltak be, hogy a török táborot senki nem hagyhatta el, akit a táboron kívül találtak, azt azonnal megölték. Ibrahim pasa seregének létszáma 30 ezer, a kurucok 15 ezer főt számlálnak, a náluk levő szekerek számát 15 ezerre becsülték. Váczy István losonci nemes az egyik Nógrád vármegyei szolgabíró levelét vitte a kuruc táborba augusztus 30-án, ahová Péchy István és Zsigmond kísérte el őt 700 talpással. Miután a nemes átadta az üzenetet, hazafelé indult, de közben betért a Végles mellett tartózkodó császári táborba is, és eskü alatt vallotta, hogy a Divény felé tartó Péchyéktől azt hallotta, hogy Apaffy Mihály erdélyi fejedelem a következő nap csatlakozni fog hozzájuk 15 ezer fős segélyhaddal. Váczy azt is említette, hogy Szatmárnál további 5000, Tokajnál pedig 2000 fő török gyülekezik. A kurucok létszáma a nemesember szerint 10-12 ezer fő között lehetett.⁷⁹ Balassa Judit arról írt, hogy Gács és Losonc megadta magát a török-thökölyánus hadaknak. Az erdélyi segélyhadak létszámát 12 ezerre tette, a vele együtt érkező váradi pasa seregét pedig 10 ezer főre. Tatárok érkezését is jelezte. Ezekkel az újabb erőkkal az ellenség Fülek mihamarabbi bevételét akarta meggyorsítani, majd még az ősz beállta előtt Lévat is megszerezni.⁸⁰ Koháry Farkas augusztus 29-i levelében a kemény harcokról írt. Bár kémje Gácsnál tovább nem mert menni a sűrűn álló ellenséges katonák miatt, annyit mégis meg tudott mondani, hogy Koháry István nagyon hősi-

⁷⁶ MNL OL P 125. 4706. tekercs. No. 2814. (Esterházy Pál nádor iratai) Koháry Farkas levele Esterházy Pálnak (Csábrág, 1682. augusztus 30.)

⁷⁷ MNL OL P 125. 4719. tekercs. No. 6158. (Esterházy Pál nádor iratai) Farkas Ádám levele Farkas Györgynek (Korpona, 1682. augusztus 25.)

⁷⁸ „...Explosiones circa Fülekinum factae ad hoc hisque audiebantur...” MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 172. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Balassa Bálint levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Korpona, 1682. augusztus 26.)

⁷⁹ MNL OL P 125. 4710. tekercs. No. 3851-es irat melléklete. (Esterházy Pál nádor iratai) Idézetek és levélkivonatok, melyeket Carlo Strassoldo tábornok küldött meg Esterházy Pálnak

⁸⁰ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 195. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. augusztus havi levelek. Balassa Judit levele ismeretlen személynek (Csábrág, 1682. augusztus 27.)

esen és bátran védi a várat, már három napja folyt a lövöldözés és előcsatározások is voltak, a kuruc sebesülteket Gácsba szállították a tábori kórházba. Füleken van elég muníció, mert szüntelenül lövik a tábornok. Az ostromlók ellenben nem adtak még le egy lövést se a fellelgyárra, mert nincs ehhez szükséges kaliberű ágyújuk, de a kém szerint már Osgyánnál vannak a nehézágyúk, hamarosan a vár alá érkeznek. A tatárok a lakosság terrorizálására minden környékbeli falut felégették, a lakosság pedig az Ipoly folyó felé menekül.⁸¹ Az augusztus végi körülményekről még többet tudunk meg Koháry Farkas augusztus 30-án, Esterházy Pálnak írt leveléből. Thököly és Ibrahim két külön táborban vívták a küzdelmet, és Fülek városát már megszerezték, de a bátyja a fellelgyárat erősen tartja az embereivel, pedig a támadók keményen ágyúzzák a falakat. A környéket a Vág vidékéig és a bányavárosokig végveszély fenyegeti, mert Gácson kívül Divény is Thökölyhez pártolt, és már Kékkőt is levélben kérték Balassa Ádám főkapitánytól, és a levél szerint Koháry Farkas és két öccse már „fél obsidióban” volt Csábrágban. A bajt tetézte, hogy Strassoldo tábornok nem volt hajlandó kimozdulni Zólyom mellől, és sáncoltatást rendelt el, a védelemre rendezkedett be. A tatárok általi felégetésről újra írt, létszámukat több százra tette, és a lakosság Hódoltság felé való menekülését is megerősítette. Koháry Farkas szerint a törökök Fülek bevétele utáni további célja a bányavárosok megszerzése mellett Léva és Nyitra hódoltatása is.⁸²

Balassa Bálint augusztus 31-én azt írta Strassoldo tábornoknak, hogy az erdélyi csapatok Pásztó környékén táboroznak, körülbelül 35 kilométerre Fülektől.⁸³

A Teleki Mihály által vezetett erdélyi hadak a Debrecen–Fegyvernek–Szolnok–Hatvan–Pásztó útvonalon jutottak el Fülek alá, és külön táborba szálltak. Bethlen Miklós az önéletrajzában említi, hogy csak segédcsapatoknak használták őket. Őrá az erdélyi vármegyei insurgents csapatot bízták, ami körülbelül 700–800 lovast tett ki, de heterogén jellegét jól mutatja, hogy ebből is 25–30 fő cigány származású volt. Az erdélyi csapatok semmilyen harctevékenységekben nem vettek részt, sem az útjuk, sem a táborozásuk folyamán.⁸⁴

Koháry István és a várvédők kitartása nem kis részben annak volt köszönhető, hogy reménykedtek a felmentő császári csapatok érkezésében, amire ál-

⁸¹ „...Rumores alios non habeo, quam defacto venit meus explorator, qui usque Gacz fuit, ulterius propter excurrentes hostium milites non est ausus ire. Is refert Filekinum per Dominum fratrem Laus Deo fortiter defendi, et milites nudius tertius in campo magnam cum hoste velitationem habuisse, sicut et frequentes explosiones tormentorum ex arce audivit, aliquot vulneratos rebelles ad Gacz deportari etiam vidit. Turcae et Rebelles hucusque tormentis arcem non oppugnarunt, ex eo quod hostium majora tormenta nec dum ad castra pervenissent, sed audivit pro certo jam ad Osgian uno miliari Filekino maxima tormenta advehi et appropinquasse. Hostis multos desertos pagos more Tartarorum pro terrore majori incutiendo combussit. Circa Ipol etiam incipiunt pagi fugere trans fluvium ad partes Turcicas...” Uo. fol. 208–209. Koháry Farkas levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Csábrág, 1682. augusztus 29.)

⁸² MNL OL P 125. 4706. tekercs. No. 2814. (Esterházy Pál nádor iratai) Koháry Farkas levele Esterházy Pálnak (Csábrág, 1682. augusztus 30.)

⁸³ Uo. fol. 216–217. Balassa Bálint levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Korpona, 1682. augusztus 31.)

⁸⁴ Bethlen M. élete i. m. 729–730.

landó ígéretet kaptak. Strassoldo tábornok a bányavárosok közvetlen közelében táborozott le, mert nem tartotta elegendőnek a csapatait egy koncentrált támadáshoz. Augusztus 24-én az Udvari Haditanács ismét a magyarországi hadak élére nevezte ki Aeneas Caprara tábornokot⁸⁵, aki újabb csapatokat igyekezett megszerezni a bányavárosok megmentésére. Esterházy Pál nagyon erőteljesen szorgalmazta az uralkodónál a mielőbbi segítség megküldését, lélektani hatást is gyakorolt, például a Fülekről szóló híreket az ostromgyűrű létrejötte előtt éppen kicsusszant Koháry Imrével mondatta el a Haditanács előtt. A tanácsosok és az uralkodó is azt ígérte, hogy a felmentésre szánt csapatok már készen állnak, és augusztus 26-án döntés született Caprara tábornok elindításáról.⁸⁶ Esterházy maga is írt Koháry Istvánnak — bár még nem tudott a körülményekről —, hogy felsőbb utasítás történt Caprara tábornok és a derékhad megindításáról, ő pedig állandóan sürgeti, hogy napokon belül valóban elkezdjék a keletre vonulást. A nádor arra utasította Koháryt, hogy a rabokat küldje át más várakba, és tartson ki pár napig, mert az új fővezérnek „...*meg van hagyva..., hogy valamint életét és fejét szereti, Füleket megsegítse...*”, tehát optimális körülmények között nem lesz megoldhatatlan a védekezés, mivel nagy valószínűséggel a felmentő sereg megérkezik.⁸⁷ Esterházy augusztus 29-én megerősítette információit: a nádor saját fülével hallotta a Caprarának adott súlyos parancsot, valamint értésére adta Kohárynak, hogy azon a napon kellene elvileg a két tábornok seregeinek egyesülnie, sőt már ő maga is nemsokára megindul utánuk a végváriakkal és a nemesi felkelők bandériumával, és további kitartásra buzdította a bekerített Füleket főkapitányát.⁸⁸ Bizonyos forrásból arra is lehet következtetni, hogy létezett egy harmadik, keleti irányba vonuló császári sereg is. Rudolf Rabatta tábornok augusztus 26-án Vágsellyéről írt levelében jelezte Csáky Pál lévai főkapitánynak, hogy hamarosan a végvár alá érkezik alakulataival. Erről a hírről Csáky azonnal értesítette Carló Strassoldót.⁸⁹

A császári csapatok azonban még szeptember 1-jén sem tettek offenzív hadműveleteket Füleket felé. Carlo Strassoldo tábornok elismerte Füleket rendkívüli szerepét a bányavárosok védelmében, és kiemelte ugyan Koháry István bátor és hősiességét, mellyel erőt és bátorságot csöpögtetett az ellenség nagyságától elbátortalanodott emberek szívébe, és aki különleges érdemeivel csupa példamutatás, de kifejtette, hogy ő nem mozdíthatja el a bányavárosoktól a csapatait. Egyrészt magának a kuruc-török seregnek jóval nagyobb a létszáma, mint az övé, másrészt pedig nemrég érkezett híre annak, hogy 15 ezer fős erdélyi segédcsatatok érkeznek déli irányból, márpedig Strassoldo ennek a

⁸⁵ MNL OL P 125. 4732. tekercs. No. 8888. (Esterházy Pál nádor iratai). Az Udvari Haditanács levele Esterházy Pálnak (Bécs, 1682. augusztus 24.)

⁸⁶ MNL OL C 1123. tekercs. No. 7049. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Koháry Imre levele Koháry Istvánnak (Bécs, 1682. augusztus 27.)

⁸⁷ MNL OL C 1286. tekercs. No. 14167. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Esterházy Pál levele Koháry Istvánnak (Bécs, 1682. augusztus 27.)

⁸⁸ MNL OL G 13. XIII.3. 1. doboz. fol. 52–53. A Thököly-szabadságharc levéltára – Esterházy Pál nádor kiadványai (1675–1689) Esterházy Pál levele Koháry Istvánnak (Bécs, 1682. augusztus 29.)

⁸⁹ Uo. fol. 49. Csáky Pál levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Léva, 1682. augusztus 28.)

⁹⁰ MNL OL P 125. 4710. tekercs. No. 3851. (Esterházy Pál nádor iratai) Carlo Strassoldo tábornok levele Esterházy Pálnak (Zólyom melletti tábor, 1682. szeptember 1.)

hírnek valós voltáról meg akart győződni.⁹⁰ A felmentést a két tábornok közösen akarta végrehajtani, erre utal Caprarának egy Esterházy Pálhoz írt levele, aki szeptember 4-én még csak Garamszentkeresztnél járt.⁹¹

A Fülek felmentésére rendelt vármegyei bandériumok és a magyar végvári csapatok is késedelmeskedtek, sőt el sem indultak, hogy egyesüljenek a Caprara vezette fősereggel! Az Udvari Haditanács Esterházy Pált nevezte ki a magyar segélyhadak vezetésére, a parancsot is megkapta, de ő még szeptember első napjaiban is Bécsben tartózkodott, és még a szervezési feladatokat próbálta megoldani. Szeptember 1-jén például a lévai helyőrséghez intézett levelet, melyben a parancsnokokat szólította fel a kitartásra, valamint katonák újabb toborzására adott parancsot, hogy ha a magyar hadak odaérnek, a helyőrség is hozzájuk csatlakozhasson. Zsoldpénzt bőven ígért nekik.⁹²

A vármegyéket is késve értesítették. I. Lipót csak szeptember 5-én utasította Hont vármegye nemességét az insurrectióra. Az uralkodó parancsba adta, hogy amint Esterházy Pál írásos utasítását a magisztrátus megkapja, a megye bandériuma minden késlekedés és akadékoskodás nélkül arra a helyre vonuljon, ahová a hadba hívó parancs szól.⁹³ Esterházy Pál azonban szeptember 6-án még csak Kismartonban tartózkodott, messze a felmentő csapatok gyülekezőhelyétől. A nádor innen írt Strassoldo tábornoknak. Beszámolt, hogy nemrég érkezett vissza Bécsből, ahol nem sokat időzött, hanem inkább minden lehetséges módon arra törekedett, hogy mielőbb átkelhesse a Dunán, és a magyar nemesi felkelők haditáborában található katonákat összeszedve, és azonnali indulást elrendelve, a császári hadakhoz csatlakozhasson. Mélyen sajnálta, hogy már korábban nem indult el a császárvárosba elintézni a hivatalos ügyeit, mert mostanra már régen Fülek és a többi veszélyben levő város alatt lehetne a nemesi felkelőkkel. Esterházy Pál megígérte, hogy a magyar insurrectionalis csapatokkal a lehető leghamarabb utoléri őket, és addig is reméli, hogy Caprara már egyesült Strassoldo hadaival, és a közeli viszontlátásig a legjobb hadi sikereket kívánta nekik.⁹⁴

Az ostrom közben kegyetlenül folytatódott. Szeptember elejére az ostromlók elfoglalták Fülek városát, mely ugyanúgy kőfallal volt körülvéve, mint a vár és a fellegrvár.⁹⁵ Az ágyúzás és a gyalogsági rohamok nem hoztak azonnali eredményt, a falak ugyanúgy szilárdan álltak, a támadásokat pedig visszaverték. Ám a törökök lassan-lassan mégis teret nyertek. Koháry Farkas szeptember 5-én azt írta Caprara tábornoknak, hogy az oszmánok már megszerezték a fa-

⁹¹ MNL OL P 125. 4703. tekercs. No. 1776. (Esterházy Pál nádor iratai) Aeneas Caprara tábornok levele Esterházy Pálnak (Garamszentbenedek melletti tábor, 1682. szeptember 4.)

⁹² MNL OL G 13. XIII.3. 1. doboz. fol. 54. A Thököly-szabadságharc levéltára – Esterházy Pál nádor kiadványai (1675–1689) Esterházy Pál levele Farkas Györgynek (Bécs, 1682. szeptember 1.)

⁹³ MNL OL G 13. XIII.2. 1. doboz. fol. 75–76. A Thököly-szabadságharc levéltára – I. Lipót király kiadványai és más kiadványok (1672–1691) I. Lipót utasítása Hont vármegye részére (Ebersdorf, 1682. szeptember 5.)

⁹⁴ MNL OL G 13. XIII.3. 1. doboz. fol. 56–57. A Thököly-szabadságharc levéltára – Esterházy Pál nádor kiadványai (1675–1689) Esterházy Pál levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Kismarton, 1682. szeptember 6.)

⁹⁵ *Parti Z.*: Fülek i. m. 224.

lakkal körülvett belsővárost, és azt a csermelyt is, amely onnan eredt, és a fellegvárat látta el vízzel. A lakosság részben a fellegvárba menekült, akik pedig nem bírtak felmenni, a várárokban gyűltek össze. Az ellenség azonnal a falak közvetlen közelébe vonatta fel az ágyúkat, és három különböző oldalról kezdte el lövetni azokat. A hatvani törökök látják el az ostromlókat élelemmel, amiket a falvakból szednek össze. Koháry Farkas beszámolt a török csapatok veszteségéről és a védők moráljáról is: szeptember 2-án egy lovas hírnöktől értesült arról, hogy Ibrahim nagyvezír már több mint 2000 embert vesztett a falak alatt, és akár jutalmat ígért a védőknek a feladásért, akár halálos fenyegetést juttatott be hozzájuk, mindahányszor az a válasz jött tőlük, hogy akkor hagyják el a várat, ha lábbal vonszolják ki őket onnan. Szigorú esküvést tettek, hogy a várat az életük utolsó lehelete árán is megőrzik. A várba bármiféle üzenet beküldése szinte megoldhatatlan, olyan sűrű az ostromgyűrű Fülekek körül, és Koháry Farkas üzenetei nem jutnak célba a bátyjához.⁹⁶ Balassa Judit szintén azon a napon így írt Strassoldo tábornoknak az erős füleki blokádról: „...*Hogy Fülekre emberemet küldhetném, nincs mód benne, mert senki nem mer oda menni, mivel az ellenség már az belső városát is megvevén, már igen közel körül vette...*”. Az idős nő, ugyanúgy, mint Farkas fia, megkönnyebbülését fejezte ki, hogy Caprara megérkezett a felmentő sereg zömével, és a remények szerint bármikor sor kerülhet a török–kuruc–erdélyi sereg megtámadására.⁹⁷ Pár nappal később Balassa Judit már azt írta Farkas György lévai alkapitánynak, hogy az egész város a török kezére került, sőt az alsó várost is birtokba vették. Ez a hír biztos, mert olyan jobbagyok mondták, akiket a hadjáratban levő török földesuruk odarendelt Fülekek alá. Az oszmán katonaság nagyon megharagudott Koháry Istvánra, mert a csökönyössége miatt már „...*sok szép nép veszett Fülekek alatt...*”, és azt is tervezték, hogy a parasztságot is bevonják az ostromba, amely szívesen is csatlakozna hozzájuk, hogy a rettegéstől és az ínségtől megszabaduljon. A törökök jelenleg az egyik bástya tövében ássák a fal alját, és „...[puska-]porral akarják felvetni...”. Olyan hírt is átadott Balassa Judit a lévai alkapitánynak, hogy a napokban az ostromlók fel fognak szedelőzködni, csak 2000-3000 törököt fognak Fülekek alatt hagyni, a főszereg pedig három részre szakad, és Zólyom, Léva és a bányavárosok felé fog nyomulni. Balassa Judit a leveleiben azt is kérte Farkas Györgytől, hogy azonnal informálja arról, vajon a felmentő sereg megérkezett-e Léva mellé? Az idős asszony tudta, hogy a szekerek és az ágyúk vontatása miatt Caprara és Strassoldo lassabban mozog a kelleténél, de a magyar bandériumoknak már be kellett volna futniuk Lévára. Koháry István édesanyja aggódott a fiáért, és kissé szemrehányóan vádolta meg a nádot: „...*ha az Ónagysága parancsolatja szerint táborba felvette volna a vármegegyeket, [és] írása szerint táborba szállott volna velek, most nem volna ilyen ke-*

⁹⁶ MNL OL C 771. tekercs. No. 1348. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars IV.) Koháry Farkas levele Aeneas Caprara tábornoknak (Csábrág, 1682. szeptember 5.)

⁹⁷ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 16–17. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. szeptember havi levelek. Balassa Judit levele Carlo Strassoldo tábornoknak (Csábrág, 1682. szeptember 5.)

⁹⁸ MNL OL P 125. 4719. tekercs. No. 6025. (Eszterházy Pál nádor iratai) Balassa Judit levele Farkas Györgynek (Csábrág, 1682. szeptember 8.)

serveres órái és napjai sok ezer léleknek...”⁹⁹ Farkas György ezt a levelet a következő nap felküldte Esterházy Pálnak, és ő is baljós gondolatokkal ecsetelte a hozzá más forrásokból is befutó, Fülelkel kapcsolatos híreket.⁹⁹

Az ostrom hevessege még a mindenre elszánt és elkötelezett Koháry Istvánt is arra ösztönözte, hogy némi kompromisszumra törekedjen a török–kuruc haddal. Így szeptember 4-én négynapos fegyverszüneti megállapodást kötöttek az ellenfelek. Parti Zoltán műve szerint a megállapodást benn a várban kötötték meg, ahová kétfős kuruc küldöttség érkezett.¹⁰⁰ Az egyezmény megkötéséről hiteles forrás nincs. Viszont bárhol is történt, az biztos, hogy előtte egyeztető tárgyalás ült össze az ostromlók táborában. Koháry István ugyanis nyilatkozatot írt arról — elkerülni szándékozva ezzel az ellenséggel való lepakálás vádjának látszatát —, hogy Thököly Imre javaslatának meghallgatására kiküldte Gyürky Pált, Fejérpataky Lászlót, Johann Rudolf Labermayer német hadnagyot és Becskerek Mihály lovas főhadnagyot. A küldöttek önálló döntést nem hozhatnak, végleges választ nem adhatnak, viszont kötelességük a hallottak legpontosabb tolmácsolása visszatérésük után. A nyilatkozat a végvár összes tisztjének egyetemes döntése után született meg, és Philip Ernest ab Erdkerat német kapitány hitelesítette azt.¹⁰¹

A fegyverszünet szeptember 8-án járt le. Hogy mennyire sikerült betartani a várbelieknek, arról nincs információnk. Ibrahim budai pasa azonban már szeptember 7-én segítséget követelt az erdélyiektől: 500 sáncmunkást, 2000 gyalogost, valamint tekintélyes mennyiségű lőport és ágyúgolyót, mert folytatni akarta az ostromot.¹⁰²

Az azonban biztos, hogy a várvédők harci kedve alaposan megcsappant az ostrom előrehaladtával, és az addigi halált megvető bátorságuk szinte teljesen odalett. Pontos okát nem tudjuk, mi okozhatta ezt, az azonban látszik, hogy több tényező közösen hatott. Parti Zoltán szerint szeptember 7-én egy protestáns pap szökött ki Fülekről, és Thököly Imrének beszámolt arról, hogy a lakosok és a katonák akár Koháry foglyul ejtése árán is átadnák neki a várat. Oda-bent mindenki tudja, hogy a vár erős, és még sokáig képes kitartani, de azzal is tisztában vannak, hogy ha a törökök kifulladásnak, akkor a kurucok fogják folytatni az ostromot, és ellenük a várbeliek nem akarnak harcolni. Más részről pedig csalódtak a császársban, aki nagy erővel a bányavárosok környékére küldte seregét, amely napok óta ott táborozik, de még egy kilométert sem tett meg Füle felé.¹⁰³ Vékony István állítása szerint a protestáns pap 8-án jött ki a várból, és először Apafi Mihállyal tárgyalt, majd úgy járult Thököly elé.¹⁰⁴ Mocsáry An-

⁹⁹ MNL OL P 125. 4704. tekercs. No. 2089. (Esterházy Pál nádor iratai) Farkas György levele Esterházy Pálnak (Léva, 1682. szeptember 9.)

¹⁰⁰ Parti Z.: Fülek i. m. 244–245.

¹⁰¹ MNL OL P 2257. 667. egység. 7. tétel. A. fol. 27–28. (Koháry II. István levelezése) Koháry István nyilatkozata a fegyverszüneti tárgyalások előkészítésére kiküldött személyekről és feladatuokról (Fülek, 1682. szeptember 4.)

¹⁰² Varga J.: Thököly i. m. 362.; Uő: Válaszúton i. m. 32.

¹⁰³ Parti Z.: Fülek i. m. 246.

¹⁰⁴ Vékony I.: Koháry István i. m. 20.

tal művében az szerepel, hogy a védelem harci moráljának csökkenését a katonák hozzátartozóinak halála, valamint a nagy veszteségek okozták.¹⁰⁵ Illésy János is hasonló okokra vezeti vissza a kapitulációra való hajlam kialakulását.¹⁰⁶ Szirmay István kuruc tiszt szeptember 8-i levelében a fülekiek gyenge morálját és tárgyalási hajlandóságát a várban található inség rovására írta.¹⁰⁷

Fülek vára szeptember 10-én, délelőtt 10 órakor¹⁰⁸ kapitulált, Koháry István beleegyezése nélkül.¹⁰⁹ A kapituláció eseményeiről többféle leírás található. Parti Zoltán szerint Koháry beleegyezésével történt meg az átadás. Szeptember 8-án a kurucok kezdtek ostromhoz gyülekezni, és a főkapitány a friss erőket látva, döntött úgy, hogy belemegy a kapitulációba. Szeptember 9-én egész nap a feladás, elvonulás és az átállási lehetőségekről tárgyaltak. Ennek értelmében másnap, 10-én 10 órakor megnyíltak a vár kapui. A katonák szabadon átállhattak Thököly Imre seregébe, amely lehetőséggel majdnem mind éltek is. Koháry István legutoljára maradt, teljes díszben vonult ki a kapun, ahol Thököly Imre és egy török főtiszt várta. A főkapitány Thökölyvel pár szót váltott, aztán engedelmesen alávetette magát az akaratának.¹¹⁰ Mocsáry Antal dátumokat nem említett, de nála 32(!) nap után jutottak oda a várbeliek, hogy az egyezséget szorgalmazzák. Ekkor született meg a fegyverszünet, aminek vége a megadás volt. Koháry szerint szintén utolsónak jött ki a várból, ám nem zajlott le békésen a találkozója Thökölyvel. A kuruc fővezér a kapu mellett ült, amikor Koháry melléje ért, és mivel Thököly nem kínálta meg székkal, a főkapitány maga nyúlt egy üres karosszék után, és arra leülve, kezdett el beszélgetni a kuruc előkelőkkel, megmutatva azt, hogy még ebben a helyzetben is egyenrangúnak tartja magát velük. Thököly állítólag annyira beidegesedett ezen, hogy karddal akarta levágni Koháry István fejét, ám ebben megakadályozta az, hogy Szirmay István kettejük között ült.¹¹¹ Illésy János műve nemcsak a székre ülést rögzíti,

¹⁰⁵ „...Két egész hétig tartott már az ágyúknak szünet nélkül való durrogása, s már ki is fáradtak a várbeliek. A várban elrejtett asszonyok, az efféle veszedelemhez szokatlanok lévén, elerőtlenedett állapotjukban végső eseteket már is jelen lenni érzették; midőn ártatlan kisdedeiknek gyenge testeket a golyóbis által széljel daraboltatni látták, akkor az ég felé emelvén kezeiket, az egész várt jaj szóval s kiáltással töltötték be, s azzal a bátor vitézeknek kedveket, bátorságokat, szándékjokat, s gyors szorgalmokat lankasztották. De – ezen feljül a vitéz katonaság száma is naponként kevesebbedett, mert az ostrom és oltalom terhe alatt már akkor sokan elhullottak!...”. *Mocsáry L.*: Nemes Nógrád i. m. 57.

¹⁰⁶ *Illésy J.*: Gróf Koháry István i. m. 23.

¹⁰⁷ „...Innét olyast más nem írhatok Nagyságodnak, mint Kegyelmes Uramnak, az egy Fülek Várában szorultak inségénél, kik már az Tractát insinuálták...” MNL OL P 125. 4710. t. kercs. No. 4011. (Esterházy Pál nádor iratai) Szirmay István levele Esterházy Pálnak (Fülek alatti kuruc tábor, 1682. szeptember 8.)

¹⁰⁸ „...Fülekinum nudius tertius 10 hora matutina traditum est. Turca occupavit, Dominum Kohari omnibus suis privatum huc expectamus...” MNL OL P 125. 4720. t. kercs. No. 6283. (Esterházy Pál nádor iratai) Aeneas Caprara tábornok jelentése Esterházy Pálnak (Besztercebánya melletti császári tábor, 1682. szeptember 12.)

¹⁰⁹ MNL OL C 1300. t. kercs. No. 16669. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Latin nyelvű irat: „...Die 10. Septembris Anno 1682. Turcae rebellibus Ungariae juncti occupant praestantissimum Ungariae Munimentum Filekinum. Deditione Loci Commandante invicto Heroe Kohario non consentiente, ideoque 38 Mensium atroci in Carcere postmodum ab hostibus emaciato...”

¹¹⁰ *Parti Z.*: Fülek i. m. 247–248.

¹¹¹ *Mocsáry L.*: Nemes Nógrád i. m. 62–63.

hanem azt is, hogy Koháry István szemére vetette Thököly Imrének a törökbarátságot és a magyar uralkodótól való elhajlást is.¹¹² Vékony István a szeptember 4-i fegyverszünet létrejöttét négy nappal későbbre helyezte, és ezzel egyidőben lázadás kitöréséről is beszélt, amely kiterjedt a német és a magyar katonaságra is. A zendülők állítólag azzal is megfenyegették Koháryt, hogy ledobják a bástya fokáról.

Maga az elhatározás és a végbevitel gyorsan megtörtént. Balassa Bálint szeptember 11-én írta meg csak levelét Caprara tábornoknak a fülekiek kapitulációs terveiről, friss információnak szánva, holott valójában már a vár el is esett.¹¹³

Fülek végnapjairól Koháry István is írt visszaemlékezést. A dokumentum szerint az augusztus 25-től kezdve 16 napon át tartó ostrom teljesen felőrölte a katonák idegzetét, követeket küldtek oda hozzá, és azt kívánták, hogy a főkapitány járuljon hozzá a kapitulációhoz, mivel sem a civil lakosság, sem a katonák további halála nem lesz Magyarország hasznára és az uralkodó szolgálatára. Koháry azt válaszolta, hogy a vár feladásáról szó sem lehet, majd felhívta a figyelmüket annak a személynek sorsára, aki megfeledkezett az esküjéről, a falon keresztül le akart kúszni a törökökhöz, de elkapták, és kivégezték. A katonaságot azonban ez sem félemlítette meg, sőt olyan feszült viszony teremődött közöttük, hogy a főkapitány addigi főhadiszállásáról kénytelen volt a fellegvár kapujához átköltözni. Ezután a zendülők halállal fenyegették meg azokat, akik még a vár további megtartása mellett voltak, a várnagytól erővel elvették a kulcsokat, és a vár főbb pontjain kitűzték a fehér zászlót (a fellegváron is, ami azt jelentette, hogy a német helyőrség is beleegyezett a feladásba!). A zendülők a török foglyokat elengedték, majd követséget küldtek az ellenség táborába, és megegyeztek a vár átadásának feltételeiről.

Másnap, szeptember 10-én reggel az alsó várba vezető kapunál a janicsárok és több kuruc csapat felsorakozott. Koháry István — aki mellett leghűségesebb német és magyar katonái megmaradtak — riadót fúvatott, és parancsot adott a támadás elhárítására. Ám senki nem engedelmeskedett neki, sőt kaput nyitottak a felvonuló ostromlóknak. Ekkor már a Koháry István körül levő leghűségesebbek is leeresztették fegyvert tartó karjukat, és maga a főkapitány is hirtelen belátta, hogy kár már minden ellenállás. Az elkeseredett főúr így írt erről: „...*Isten és ember előtt a fõnt említettek* [tudniillik az ellenség beeresztése és a védekezés felfüggesztése miatt — K. Z. I.] *miatt tiltakozásomat kijelentvén, szerződésszegésüket megdorgálván, jómagam, mivel beláttam, hogy az engem mindenünnen környékező ellenség megtámadásával, — tekintettel az annyi száz és száz lélekre, akik már akkor az ellenség hatalmában voltak, és az támadás következtében vagy megöletnek, vagy pedig a törökök borzasztó rabságában lesznek, — haláloamat siettetni meg gondolatlanúság lenne...*”. Koháry István ezért maga is a kapu felé tartott, ahol Thököly Imre állt Ibrahim basával, a janicsárok agájával és más kuruc vezetőkkel. Futólag üdvözölték egymást, kezét fogtak egymással (Koháry István még a török főurakkal is kezelt!), majd Koháry

¹¹² Illésy J.: Gróf Koháry István i. m. 24.

¹¹³ MNL OL G 12. XII.1. 5. doboz. fol. 33–35. A Thököly-szabadságharc levéltára – Levelek (1672–1691), 1682. szeptember havi levelek. Balassa Bálint levele Aeneas Caprara tábornoknak (Korpona, 1682. szeptember 11.)

egészsége felől érdeklődtek. A főkapitány vissza akart menni a várba, de már látta, hogy teljesen ellepték a törökök a vár belsejét, és egymagában félt volna a törökök haragjától¹¹⁴, ezért Thökölyék társaságában maradt.

A várórség megkapta a szabad elvonulás lehetőségét. Ez azt jelentette, hogy értékeiket, fegyvereiket magukkal vihatték arra a helyre, amit a kuruc táboron belül kijelöltek számukra. Tehát a tábort egy füleki sem hagyhatta el. A vonulás azonban a törökök zárt sorfalai között történt, és a zsákmányra éhes törökök a volt várvédők közül többet megöltek, vagy erőszakkal elvették némelek értékeit. Koháry Istvánra is többen rárohantak, és bár nem ölték meg, szinte teljes fegyverzetét elragadták tőle. A főkapitányt Thököly egyik személyes tulajdonában levő sátorba vitték be Philip Ernest ab Erdkerat német kapitánnyal.

A kuruc fővezér még aznap hívatta mindkettejüket, és Pető Ferenc, Szirmay István, Keczer András és Melczér János jelenlétében megkérdezte tőlük: ők személyesen beleegyeznek-e a kapitulációba? Koháry szilárdan kinyilatkoztatta: nem. Erdkeratnak hosszas tolmácsolás után „indirecte” választ adott, tehát sem igent, sem nemet nem mondott. Miután Thököly Imre elbocsátotta a kihallgatásról, Koháry néhány kuruc őrzővel a füleki végváriakhoz ment, és az I. Lipót iránti hűség megtartására szólította fel őket, buzdító beszédet mondott nekik, és zsoldot ígért mindkét nemzetbeli katonaságnak. A volt várvédők lelkesen hallgatták, és kijelentették, készek követni Koháryt bárhová. Ekkor negyven, Thökölynek felesküdtött német muskétás vette körbe Koháry Istvánt, és a török elleni védelem indokával, magukkal hurcolták Szirmay István és Jánoky Zsigmond elé. A két kuruc főtiszt Thököly szavait tolmácsolták a főkapitánynak: mivel Koháry nem szándékozik beleegyezni a kapitulációba, így azt is figyelembe kell vennie, hogy az átadási tárgyalás egyik pontja azt tartalmazza, hogy Thököly védelme csak azokra vonatkozik, akik aláírták az egyezményt, vagy beleegyeztek abba. A két kuruc azt javasolta Kohárynak, gondolkodjon még rajta egy éjszakát, mert súlyos következményei lesznek annak, ha kiesik a szerződés nyújtotta biztonság alól. Fel is akarták neki olvasni a kapituláció szövegét, de ő erőiesen leállította őket, a következőket kijelentve: *„...kész és szilárd elhatározásom Őfelsége iránti köteles hűségben egész életem utolsó lehelletéig megmaradni, és soha semmit sem akarok neki tartozó hűségem és kötelességem ellen akármit is — legyen az csekélység is — megengedni, s így inkább vagy a halált vagy a fogságot választanám, sem mint a vár átadásában való bármennemű beleegyezéssel becsületszavamat neki adva, megvédjem magamat...”*. A két küldött eltávozott. Hamarosan közkurucok érkeztek, akik hangosan kezdtek beszélni Koháry megöléséről. A negyven Thököly-muskétás azonban szigorúan vigyázott a testi épségére, így baj nélkül átvészelt az éjszakát.

Szeptember 11-én Petrőczy István és Jánoky Zsigmond tíz válogatott kuruc katonával kereste fel Koháryt. Hosszú beszédben vádolták meg őt a nemzet

¹¹⁴ Már Szirmay István is írta Esterházy Pálnak, hogy a janicsárok rettentő haragra gerjedtek Koháry István és a védők ellen, mivel kitartásuk és állhatatosságuk eredményeként már több ezer oszmán meghalt, és ezért meg akarták mindenképpen ölni a főkapitányt. MNL OL P 125. 4710. tekercs. No. 4011. (Esterházy Pál nádor iratai) Szirmay István levele Esterházy Pálnak (Fülek alatti kuruc tábor, 1682. szeptember 8.)

és Fülek romlásával, őneki tulajdonították a füleki civilek és katonák ostrom közbeni szenvedését és halálát. Azt is szemére vetették, hogy a kapituláció ellenzésével további életveszélynek tette ki őket, nyílt szembeszállásra biztatta előző nap reggel a békésen felvonuló janicsárokkal szemben, sőt Thököly becsületszavát is megcsúfolta, semmibe vette azzal, hogy sem felolvastatni, sem kézzel érinteni nem akarta a szöveget. Vádolták azzal is, hogy nyíltan bomlasztotta a kuruc tábor rendjét, mikor a Lipót iránti köteleességre emlékeztette a füleki katonákat. Mindezek miatt Thököly Imre úgy döntött, hogy a kapitulációs okmány ereje Koháry Istvánra nem érvényes, és ezért letartóztatását rendelte el, és azonnali börtönbüntetésre ítélte. Ezután egy kuruc lovassági tiszt 20 Thököly-muskétással együtt körbevette, majd német hivatalnokok léptek oda hozzá, ők is letartóztatottnak nyilvánították. Koháry letette a fegyvereit, és ezt mondta: „...*Ha Istennek úgy tetszik, hogy fogoly legyek, ugyanő segítségével még a szabadságot is elérhetem...*”. Még aznap a Fülek alatti táborban tartották, majd hamarosan átszállították Regécre, ahol a tömlöcben kilenc hónapot töltött.¹¹⁵ Valószínűleg szeptember 12-én indíthatták útnak, mert Thököly ezen a napon írta ezt a regéci várparancsnoknak, Szirmay Miklósnak, hogy „...*ez hazának nevezetes és mások felett való méltóságát...mennél keményebben tartsa...*”.¹¹⁶

Információk Fülek feladásáról és az utána kialakult helyzetről

Nagy megdöbbenést és ijedtséget váltott ki a vár feladása, mert az újonnan elfoglalt területeknek a tartós kizsákmányolást jelentette, a vártól nyugatra elterülő országrésznek pedig azt a biztos veszélyt, amit a kuruc-török had további előrenyomulása okozhatott. A Koháry-család tagjainak pedig a főkapitány további sorsa okozott aggodalmat.

A szeptember 10. utáni eseményekről különféle hírforrásokból tudunk, amiket kronológiai sorrendben közlök. Lendvay György arról számolt be Johann Caspar Ampringen volt kormányzónak, hogy Fülek után azonnal elesett Kékkő vára is. Caprara tábornok nem mentette fel ugyan Füleket, de olyan kiáltványt adott ki, melynek tartalma szerint, aki most újonnan áll át Thökölyhöz, soha nem fog kegyelmet kapni.¹¹⁷

Koháry Farkas szeptember 14-én Caprara tábornoknak írt, aki továbbította ezt latin nyelven Esterházy Pálnak. Koháry István öccse a füleki magyar katonákat tette felelőssé a vár átadásáért, akikhez a német helyőrség is csatlakozott, és közösen lázadtak fel a főkapitány ellen. Koháry István fogságba vetését is megerősítette. Koháry Farkas jelentése szerint Füleket aknákkal robbantották szét, de előtte az összes török foglyot kiszabadították. A katonatisztek közül többen eles-

¹¹⁵ MNL OL C 1056. tekercs. No. 111. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars I.) Koháry István leírása Fülek 1682-es ostromáról és azután következő fogságáról (keltezetlen latin, magyar és német nyelvű leírások).

¹¹⁶ Varga J. János: Thököly Imre 1657–1705. In: A magyar történelem vitatott személyiségei 3. Bp. 2004. 57.

¹¹⁷ MNL OL C 1296. tekercs. No. 15972. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Lendvay György levele Johann Caspar Ampringennek (Csábrág, 1682. szeptember 11.)

tek az ostrom folyamán,¹¹⁸ a nevesebbek közül Kakukk Gergely, Becskerekly Mihály és Sövényházy István főhadnagyk.¹¹⁹ A várbeliek vesztesége 300 halott volt, Ibrahim pasa halottainak száma pedig körülbelül 4000 főt tett ki. Az életben maradt magyar és német katonaság felesküdtött Thököly Imre hűségére. A törökök erősen sanyargatják a környéket, zsákmányt és női foglyokat szereznek. A kurucok is szívesen kiveszik a részüket a zsákmányolásból, de amúgy meg igyekeznek vigyázni a vár környékének épségére.¹²⁰

Fülek kapitulációjáról és más fejleményekről Koháry Farkasnak a következő napon Farkas György lévai alkapitányhoz írt leveléből tudunk meg további információkat. A fentebb említett három főhadnagy mellett még egy negyedik, Oláh János haláláról is beszámolt. Koháry István a kurucok fogságába van, de élete „...csak hajszálon áll, mert a török Thökölynek felest pénzt ígért érte...István bátyámat el akarja sikkasztani...”, és olyan információ is a birtokába jutott, hogy Erdélybe viszik majd rabságba. A főkapitány élete egyébként akkor is veszélyben forgott, mikor megtagadta a vár feladását a zendülőknek, akik ezért ki akarták dobni a bástya fokán. Koháry Farkas azt az információt is közölte a lévai alkapitánnyal, hogy a törökök elhagyják a kurucokat, és vissza fognak térni Eger felé. Thököly tábora elvileg Lévát akarta elfoglalni Fülek bevétel után, de megijedtek a császári sereg nagyságától. A kuruc fővezér és serege hamarosan el fogja hagyni a füleki romokat, és állítólag három lehetséges útiránya lehet: vagy a Szepesség felé, vagy Kassához megy vissza, de az is lehet, hogy Breznóbánya felé nyomul, a bányavárosok megszerzésére. Koháry Farkas szerint bár Füleket elfoglalták, bátyja és emberei kitartásának mégis megvolt az értelme: „...Ha Fülek csak úgy is nem sustineálta volna az ellenség impetussát, usque ad adventum armadae Suae Majestatis, ez a darab föld több veszedelmekbe fordult volna...”. Érdekességet is találunk a levélben, ugyanis írója bizonyos

¹¹⁸ Bellovics Sámuel alkapitány is túlélte az ostromot, hiszen Koháry István később a védelemben tanúsított hősiességét és kitartását honorálni kívánva, ajánlólevelet írt neki, melyben kiemelte az előbbi erőit, mellyel nagy szolgálatot tett az uralkodónak, és megjutalmazásra is érdemesnek tartotta. MNL OL C 1294. tekercs. No. 15437. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Koháry István levélpiszkozata, melyet Bellovics Sámuel érdekében írt (keltezetlen).

¹¹⁹ Koháry Farkas információja Becskerekly Mihály és Sövényházy István haláláról téves volt. Mindketten, mint a kurucokhoz kényszerből csatlakozó, de valójában mindvégig I. Lipóttal szimpatizáló tisztek, részt vettek abban a követségben, amely a Szécsény visszafoglalására érkezett lengyel csapatok parancsnokához indult, és a Gácson, 1683. november 9-én megírt tárgyalási utasítást is aláírták. *Pálmány B.*: Végváarak i. m. 14.

¹²⁰ „...Quod hactenus de Filekino nihil scripserim Dominationi Vestrae ratio est, me nihil certi potuisse scribere, iam habita certitudine taliter informo Dominationem Vestram. Praesidiarii Fülekienens Ungari, potissimum vero Germani rebellarunt contra Dominum Fratrem meum ex eo quod Arcem defendere voluerit, imo et eicere eundem intendebant, taliterque per fatalem Rebellionem dictus Dominus Frater meus incidit in Captivitatem Rebellium. Arce per minas disiecta Turcici Captivi liberati sunt. Ex Officialibus Capitaneis, et Ducibus, Gregorius Kakuk, Sövényházy et Michael Becskerekly cum alijs pluribus durante Obsidione occubuerunt, reliquis autem ad fidelitatem Tökölianam adiuratis. Ex Foemineo Sexu Turca plurimas rapuit, sicque ex tali Rebellionem misera rerum facies promanavit, alioquin diutius adhuc Arx conservari quivisset. Tempore Obsidionis ex Nostreis plusquam Trecenti occubuerunt, ex Turcis vero prope 4000...” MNL OL P 125. 4720. tekercs. No. 6283. (Eszterházy Pál nádor iratai) Koháry Farkas levele Aeneas Caprara tábornoknak (Csábrág, 1682. szeptember 14.).

szemtanúk beszámolójára alapozva állította azt, hogy a török sereg vesztesége 6000 fő volt.¹²¹

Jaklin Miklós nyitrai püspök arról írt Esterházy Pálnak, miért kellett Füleket lerombolni: „...Az Budai Vezér...öszvevesztek Tököli Urammal, mert mindenik kívánta megtartani [a várat], azonban se egyikének, se másikának hogy ne legyen, mind [puska-] porral elhányatták, mind várát, bástyáját...”¹²² A budai pasa semmiképpen nem akarta Thökölynek átadni a várat (ugyanúgy, mint Ónod esetében), ezért még 10-én parancsot adott a teljes lerombolására és felégetésére. A falak lerontását az erdélyi segédcsapatoknak kellett sürgősen elvégezni. A pasa még a főrendű erdélyiektől is megkövetelte a munkát. Apor Lázár ennek ellenszegült, mire a munkafelügyelők megverték. Apafi Mihály azonnal panaszra ment Ibrahimhoz, a pasa azonban rárivallt: „*Tessis csak ember vagy, tessis dolgozzál!*”¹²³

Bethlen Miklós önéletrajzából ismeretes, hogy Ibrahim budai pasa addig nem akarta elengedni az erdélyieket, amíg Füleke palánkjait le nem rombolják. Bethlen szerint tehát nem az egész várat, csakis a palisádokat rombolták le. Ám a parancs kihirdetésekor így is majdnem kétségbe esett Teleki Mihály és az erdélyi vezetés, mert semmilyen alkalmas várromboló szerszámokkal nem rendelkeztek. Bethlen javaslatára a falakat arányosan felosztották a vármegyék száma szerint, a várból pedig olyan gerendákat hoztak le, amelyeket némi átalakítás után 16-20 fő megragadott, és faltörő kosként alkalmazott. Az említett hatalmas gerendák, valamint balták, csákányok és feszítőbotok segítségével sikerült három nap alatt a földfelszíntől mért 1 méteres magasságig lerombolni a palánkrendszert. Az erdélyi csapatok ezután hazaindulhattak, de előbb 9000 tallért elvett tőlük Ibrahim pasa.¹²⁴

Egy 1682 őszén keletkezett helyzetjelentés viszont arra utal, hogy Füleket — miután a védők átadták — a törökök szétágyúzták az Ónodból elhozott és a várban zsákmányolt ágyúkkal. A lövegeket később visszavitték eredeti helyükre.¹²⁵

Szeptember 17-én Farkas György két lévai embertől nyert értesüléseit osztotta meg Esterházy Pállal: a törökök mennének tovább, de Thököly Imre és Apafi Mihály maradni akarnak. Füleket teljesen lerombolták, erődként nem ér már semmit, a két lévai ember látta a pusztítást, és ugyan Strassoldo a császári hadakkal Zólyom környékén táboroz, de Farkas szerint már teljesen mindegy, hiszen „...[Füleeknek] segítségére már haszontalan menni...”¹²⁶

¹²¹ MNL OL P 125. 4704. tekercs. No. 2090-es irat melléklete. (Esterházy Pál nádor iratai) Koháry Farkas levele Farkas Györgynek (Csábrág, 1682. szeptember 15.).

¹²² MNL OL P 125. 4720. tekercs. No. 6238. (Esterházy Pál nádor iratai) Jaklin Miklós püspök levele Esterházy Pálnak (Léva, 1682. szeptember 16.).

¹²³ Varga J.: Thököly i. m. 362–363.; Uő: Válaszúton i. m. 32.; Nagy L.: „Kuruc életünket” i. m. 145.; Parti Z.: Füleke i. m. 249.

¹²⁴ Bethlen M. élete i. m. 730–731.

¹²⁵ MNL OL G 13. XIII.5. 2. doboz. fol. 101–102. A Thököly-szabadságharc levéltára – Iratok és levelek (1671–1694)

¹²⁶ MNL OL P 125. 4704. tekercs. No. 2090. (Esterházy Pál nádor iratai) Farkas György levele Esterházy Pálnak (Léva, 1682. szeptember 17.).

1682 szeptemberének második felében a török főszereg ugyan elvonult, de Thököly Imre 20-a környékén megindult a bányavárosok irányába, és közben hódoltatta a Bányavidéki Főkapitányság keleti részének végvárait (Végles, Korpona, Kékkő, Divény, Bozók, Zólyom).¹²⁷ Koháry Farkas is írt ezekről az eseményekről a nádornak szeptember 27-én. Koháry István Csábrágon bezárkózott öccse ebben a levélben megadta a szeptember 12. körül Fülek mellett tartózkodó ellenséges tábor létszámát, amit a füleki várőrségben szolgáló, fogságba esett, de közben elengedett katonaviselt emberektől tudott meg. A törökök létszáma 24 ezer fő volt (a korábbi 30 ezerből sok elesett Kassa, Ónod és főleg Fülek alatt); Thököly Imre seregének létszáma 12 ezer fő lehetett; az erdélyi csapatok pedig 10 ezer főt számláltak, akik közül a legtöbb „...igen fegyvertelen volt...”.¹²⁸ Koháry Farkas pár nappal később ismét megerősítette 27-i levelének tartalmát, ám hozzátette, hogy már Csábrág alá is várják az ellenfelet. Ezért a főúr ismét feleskette az uralkodó hűségére embereit, öccseit és egész családját, a nádort is kérte, küldjön segítséget, oltalmazza őket, nehogy a családjuk kihaljon.¹²⁹ A veszély október legelején még mindig a Koháry-család feje fölött leselkedett. Koháry Farkas megírta, hogy szitnyai kastélyukat teljesen feldúlták a kurucok, és olyan információkat kapott, hogy Csábrágot is megpróbálják meghódítani. Léva elfoglalását is napirendre tűzték a lázadók. Azt viszont jó hírnek könyvelte el, hogy a kurucok mellé adott kisebb török segélycsapatok megkezdtek a hazamenetelüket, igaz, hogy óriási zsákmányt és 1000 magyar rabot hurcoltak magukkal.¹³⁰

Összegzés

Fülek 1682-es ostroma és elfoglalása egy jól megtervezett hadjárat eredménye volt, bár külső tényezők is segítették az ostromlókat. Ibrahim budai pasa ebben az évben szinte az egész Hódoltság török haderejét felhasználhatta. Thököly Imre is főparancsnoki tekintélyénél fogva jelentős létszámú katonát vihetett harcba, amihez még a hadjárat során tapasztalt rendkívüli szerencséje is hozzájárult. A magyar hadszíntéren alkalmazott Habsburg-katonapolitika is nagyban okozta egész Felső-Magyarország és Fülek vesztét: a császári seregek zöme Győr és Pozsony környékén állomásozott, melynek legfőbb feladata a császárváros védelme volt. Felső-Magyarország védelmére egyáltalán nem, Fülek felmentésére pedig csak augusztus végén indított el sereget az uralkodó, akkor is csak Esterházy Pál hosszas könyörgésére. Carlo Strassoldo és Aeneas Caprara tábornokok habozása — mely az ostromló sereg nagysága miatt alakult ki — végül Fülek vesztét okozta. (A kurucok még 1682 novemberében is álmélkodtak azon, hogy a császári felmentő sereg nem indult meg ellenük. Koháry Farkas és Kürtössy Pál, Thököly egyik főtisztje egy fegyverszünet alkalmával

¹²⁷ Varga J.: Thököly i. m. 364.; Uő: Válaszúton i. m. 34.

¹²⁸ MNL OL P 125. 4706. tekercs. No. 2815. (Esterházy Pál nádor iratai) Koháry Farkas levele Esterházy Pálnak (Csábrág, 1682. szeptember 27.).

¹²⁹ Uo. No. 2816. Koháry Farkas levele Esterházy Pálnak (Csábrág, 1682. szeptember 30.).

¹³⁰ Uo. No. 2817. Koháry Farkas levele Esterházy Pálnak (Csábrág, 1682. október 3.).

erről is beszélgetett, és Kürtössy szavai szerint, olyan gyengék és demoralizáltak voltak a kurucok Fülek alatt, de szeptember közepén is, hogy ha Caprara megindult volna ellenük, ijedtükben egészen a Tiszáig menekültek volna.¹³¹⁾

A Magyarországot fenyegető veszélyre, és Fülek nagyon is valószínű ostromára Koháry István már június közepétől felhívta felettesei figyelmét. Annak ellenére, hogy a szokottnál is nagyobb nehézségeket felvázolta, a Haditanácstól várt anyagi segítség csak július végére érkezett meg. Koháry István külön sikere volt, hogy a füleki három vármegye magisztrátusát meg tudta nyerni, hogy gazdasági hiányait leküzdve, élelemmel lássák el a katonaságot, sőt a nemesség egyetemesen csatlakozott a vár védelméhez, miután hűségesküt tett az uralkodóra.

Koháry István szinte napra pontosan tájékozódott a török-thökolyánus hadsereg mozgásáról, sikereiről, lehetséges terveiről, amiket továbbított is előjáróinak. A füleki főkapitány alaposan felkészülhetett az ostromra. Fülek védőinek létszáma nem ismeretes, pontosan meghatározni sem tudjuk, annyi azonban biztos, hogy Koháry a végvár számára előírt létszámra (300 gyalogos, 400 lovas, 200 német lövész) feltöltötte az állományt. Őhozzájuk csatlakoztak a nemesek, a városi polgárok, és nem kizárt, hogy jó pénzért szabad hajdúk is beálltak a védők közé. Ugyanígy az ostromló had létszámát sem tudjuk pontosan meghatározni: a török hivatásos haderőhöz minden hadjárat idején csatlakoztak irreguláris katonai elemek is, vagy kereskedők, markotányosok és egyéb kiszolgáló személyzet, melyek miatt nagyobbban látszott a tábor, de ezek morálja és harcértéke jóval alatta maradt a hivatásosakénak. Thökoly Imre seregéhez is nagy számban csatlakoztak kalandvágyó, zsákmányra éhes emberek, de olyanok is, akiket Nagy László „muszálykurucoknak” nevezett, vagyis akik kényszerből, a büntetéstől való félelem, és javaik pusztításának elkerülése miatt álltak be a kuruc vezér táborába. Az erdélyi fejedelem seregének létszámáról sem tudunk pontos információkat, de őhozzá is elég nagy létszámú töltelékhad csatlakozhatott.

Bár az eddigi leírásokban számtalan variáció született róla, Fülek katonai ostroma augusztus 25-én kezdődött meg. Ám az is igaz, hogy augusztus 20–22. között Thökoly Imre békés eszközökkel is megpróbálta Koháry Istvánt jobb belátásra téríteni, és levelekkel a vár átadására szólította fel. A főkapitány figyelemre sem méltatta az üzeneteket, vagy elégette őket, vagy felküldte az Udvari Haditanácsnak tanulmányozásra. A három ostromló kontingens külön-külön táborozott le. A blokádnál szinte csak a falak ellen vezetett törökök szenvedtek veszteséget (összesen 4000 főt), mivel Thökoly emberei csak az ágyúzásban vettek részt. A menetből történő támadás így nem lett sikeres, de a napról napra történő nyomás hatására a védők lassan kénytelenek voltak visszahúzódní a fellelővárba.

¹³¹ MNL OL C 1058. tekercs. No. 986. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars I.) Koháry Farkas levele Koháry Imrének (Csábrág, 1682. november 18.) – Érdekes viszont, hogy egy helyzetjelentés szerint a kurucok 1682 őszén alkalmasnak tartották magukat Fülek romjainak tartós birtoklására – MNL OL G 13. XIII.5. 2. doboz. fol. 101–102. A Thökoly-szabadságharc levéltára – Iratok és levelek (1671–1694)

Fülek szeptember 10-én adta meg magát. A vár védői megelégtették az ostrom borzalmait, a belőtt ágyúgolyók által megölt asszonyok és gyerekek látványát, az éhséget, ráadásul a felmentő sereg késedelme miatt is szeptember 9-én Koháry István tudta nélkül tárgyalásokat kezdtek Thököly Imrével, és másnap át is adták a várat. A kapitulációt teljesen elvető, és a Thökölynek behódolni nem hajlandó Koháry Istvánt letartóztatták, és a kuruc fővezér parancsára hamarosan Regécre szállították. A volt főkapitány így megmenekült a haláltól, mert a török vezetés ki akarta végeztetni a hatalmas veszteségek miatt. Füleket a budai pasa parancsára teljesen lerombolták és felégették, hogy ne kelljen átadni a korábbi megállapodás értelmében Thököly Imrének.

Fülek 16 napon át tartó védelme megakadályozta, hogy Thököly Imre a Garamon túlra is kiterjessze a hatalmát, és óriási veszélybe sodorja Pozsonyt és Bécset, ugyanakkor megakadályozta, hogy Lévát is elfoglalja még a hideg idő beállta előtt. Fülek elestének azonban egyenes következménye lett, hogy a Bányavidéki Főkapitányság keleti részének kisebb erődtítményei sorra behódoltak Thököly előtt, és a bányavárosokat is sikerült meghódítania. A kuruc fővezér szeptember 16-tól megkapta a fejedelmi címet a szultántól, amit többek között Fülek bevételének is köszönhetett.

Fülek lerombolásának helyi következményei is lettek. A füleki három vármegye (Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest–Pilis–Solt) megyegyűlési okirattára és levéltára megsemmisült. Nógrád vármegye több alkalommal kérte Koháry Istvánt, hogy engedélyezze a jegyzőkönyveknek és iratoknak egy biztosabb helyre való szállítását, de a főkapitány egyenesen megtiltotta, hogy kivigyék őket az ostrom előtt.¹³² Emiatt van az, hogy Nógrád vármegye jegyzőkönyveit 1672 ősze és 1683 ősze között nem kutathatjuk. Eltűntek a nemesség- és birtokigazoló iratok is, a tulajdonosok nem tudták igazolni a Neoacquistica Commissio hivatalai előtt tulajdonjogukat, és így az 1690-es években a környék nemességének zöme részben emiatt elvesztette birtokait. Mindazonáltal Pálmány Béla azt is kimutatta, hogy Fülek 1682-es ostromának következménye lett a Nógrád vármegyei nemesség kurucellenessége is.¹³³

Fülek elvesztése kihatással volt a környék lakosságának alapos pusztulására és gazdasági életének romlására is 1682 nyarán és őszén. Koháry Farkas közvetlenül Fülek elfoglalása után így panaszkodott Farkas György lévai alkapitánynak birtokaik pusztulásáról: „...*Nékünk, Koháryaknak jó darab portiónk oda, a falunkat is ott körül-belül mind összeégették: Szécsény után Fülektől is elestünk...*”¹³⁴

¹³² ...Primum quidem quod praeviso ingruente eidem Praesidio Fülekiensi obsidionis periculo, idem Dominus Paulus Gyürki tam ipse in persona sua, quam Comitatus quoque iteratas apud Spectabilem & Magnificum Dominum Stephanum Kohari de Csabrág veluti Supremum Capitaneum praefati Praesidii Fülekiensis, ratione praeattactorum Prothocoli & Actorum Comitatus ad locum securiorem transferendum fecissent requisitiones. Idem tamen Dominus Stephanus Kohari, memorata Acta & alia Literalia Instrumenta Comitatus post etiam eorundem reiteratas instantias Filekino efferre, inque locum tutiorem transportare minime permississet id quod Comitatus quoque noster recognoscere... – MNL Nógrád Megyei Levéltár IV-1/b. 3. doboz. 1684/40. irat. Nógrád vármegye megyegyűlési iratai (Gács, 1684. április 10.)

¹³³ Pálmány B.: Végvárak i. m. 47. A megyeiek kurucellenességére még: uo. 14.

¹³⁴ MNL OL P 125. 4704. tekercs. No. 2090-es irat melléklete. (Eszterházy Pál nádor iratai) Koháry Farkas levele Farkas Györgynek (Csabrág, 1682. szeptember 15.)

Aztán 1682. november közepén a 100 német és magyar védővel Csábrágon bezárkóztott főúr azt írta Imre öccsének, hogy az őket ostromlók csak nemrég mentek el a falak alól, és a bányavárosokból származó nagy mennyiségű aranyat és ezüstöt vittek magukkal. A törökök által összesen fogságba elhurcolt emberek számát Koháry Farkas 5000 főre tette.¹³⁵

Nógrád vármegye még 1684 őszén sem látta lehetségesnek a füleki megyerész megadóztatását annak lepusztult volta miatt, hiszen az ostrom alatt és után is a hódítók alaposan felprédálták. Emiatt a contributio megfizetése alól felmentették a környék lakosságát.¹³⁶

„...KESERVES ÓRÁI ÉS NAPJAI SOK EZER LÉLEKNEK...” (BITTER HOURS AND DAYS FOR THOUSANDS OF SOULS)

(The Siege of Fülek in 1682)

*by Igor Zoltán Komjáti
Summary*

The study examines, on the basis of fresh archival research, the preliminaries of the siege of Fülek in 1682, the course of the siege itself, and the crucial consequences of the castle's fall. It also establishes a synthesis of the information offered by the previous Koháry autobiographies and the relevant historiographical works.

In the late summer of 1682, spirited by the success of the campaign in Northern Hungary, Imre Thököly and Ibrahim, pasha of Buda, decided to lay siege to the castle of Fülek. Through the acquisition of Fülek they aimed, on the one hand, at neutralising the most important among the castles which defended the mining towns, and, on the other hand, by winning over the defenders of Fülek, at offering an example of capitulation for the other garrisons which belonged to the military district of the mining towns. István Koháry, imperial captain of Fülek since his appointment in 1667, realised the danger menacing the castle early in the summer, and accordingly used all means and the full weight of his social influence in order to improve the defensive capacity of the walls and to make up for the deficiencies in the provision of the garrison. After several futile calls for capitulation, the Hungaro-Ottoman troops started to invest and bombard the castle on 25 August. Thanks to intensive canon fire and the repeated assaults undertaken by the Ottoman infantry, the number of the defenders diminished constantly, and they were gradually forced to take refuge in the upper castle. Because the imperial force of relief, led by imperial generals Carlo Strassoldo and Aeneas Caprara successively, failed to turn up, those shut up in the castle began to contemplate, at the back of István Koháry and against his will, surrender. On 10 September the garrison, opposing their captain and his immediate circle, capitulated before Imre Thököly. The sixteen-day defence of Fülek successfully prevented Thököly from expanding his authority beyond the river Garam, thereby posing an imminent threat to Pressburg and Vienna, and also from occupying Léva before the onset of the winter. On the other hand, it was a direct consequence of the fall of Fülek that the smaller fortifications in the district of the mining towns successively subjected themselves to Thököly, who also managed to occupy the mining towns themselves.

¹³⁵ MNL OL C 1058. tekercs. No. 986. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars I.) Koháry Farkas levele Koháry Imrének (Csábrág, 1682. november 18.)

¹³⁶ MNL NML IV-1/a. 4. kötet. 63. Nógrád vármegye megyegyűlési jegyzőkönyvei (Gács, 1684. ősz). A pusztításról: „...vix aliquid, praeter corpus & animam superesset tempore enim subsidionis & dirutionis Praesidii Fülekiensis, pagorum maxime pars hujus Comitatus per Turcas & Rebelles aliosque hostes combusta, in cineres conversa & totaliter devastata est...”

GÖTTINGENTŐL KESZTHELYIG: ASBÓTH JÁNOS (1768–1823) TANÁRI ÉS URADALMI TISZTI TEVÉKENYSÉGE, 1801–1818

A 18–19. század fordulójának magyarországi szellemi életében számos olyan egyéniséget találunk, akik hosszabb vagy rövidebb ideig nyugat-európai egyetemeken folytattak felsőfokú tanulmányokat, s hazatérésük után mindenképpen figyelemre méltó életművet hagytak maguk után. Társadalmi háttérüket tekintve többnyire nem nemes családokból származtak, illetve sokan a nemesi cím ellenére sem rendelkeztek olyan anyagi háttérrel, vagyis jelentős birtokállománnyal, vagyonnal, ami lehetővé tette volna számukra, hogy tanulmányait pusztán műveltségük gyarapítása, s ne pedig jövőbeni megélhetésük megteremtésének szándéka vezérelte volna. Ez a jelenség azért is figyelemre méltó, mivel a protestáns fiatalok generációk óta létező hagyományos külföldi egyetemjárása pontosan a 18. század második felétől egyre kevésbé köthető kizárólag a teológiai fakultások látogatásához, hiszen ez időtől fogva sokan közülük egyidejűleg természettudományos, orvosi, jogi, vagy éppen kameralisztikai stúdiumokat is folytattak.¹

A Festetics György (1755–1819) által 1797-ben Keszthelyen alapított felsőfokú mezőgazdasági tanintézet,² a Georgikon fennállásának első két évtizedében feltűnő módon három olyan tanár játszott kiemelkedő szerepet, akik maguk is évekig tanultak nyugat-európai protestáns egyetemeken. S bár eredetileg teológiai tanulmányokat folytattak, hazatérésüket követően elsősorban mezőgazdasági szakíróként, gyakorlati szakemberként, a keszthelyi tanintézet, illetve a keszthelyi mecénás gróf, Festetics György alkalmazottaiként váltak ismertté. A Georgikon kezdeti időszakában, mindenekelőtt a tangazdasági gya-

¹ A hazai protestáns értelmiség szellemi indítatásának általános politikai, társadalmi, művelődéstörténeti áttekintéséhez: *Mályusz Elemér*: Magyarország története a felvilágosodás korában. Bp. 2002. A fentiek megerősítéseként közismert példaként említhetjük Hatvani Istvánt (1718–1786), a képzett teológust, a Debreceni Református Kollégium tanárát, aki Bázelen orvostudományi diplomát is szerzett, majd Utrechtben, Leydenben tanult. Az erdélyi protestáns fiatalok külföldi tanulmányainak orientációjához l. *Szabó Miklós*: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Bukarest 1980. 152–168.

² A keszthelyi M. Kir. Gazdasági Tanintézet (1865–1885) Évkönyve az itt fennálló Georgikon (1797–1848) rövid történeti vázlatával. Szerk. Deininger Imre. Keszthely 1885.; *Süle Sándor*: A keszthelyi Georgikon, 1797–1848. Bp. 1967.; *Kurucz György*: A Georgikon története. In: *Georgikon* 200. Szerk. Fülöp Éva Mária. Keszthely 1997. 84–113.; Átfogó bibliográfiával *Uő*: Keszthely grófja. Festetics György. Bp. 2013.

korlatra épülő oktatás megalapozásában, elsőként Pethe Ferenc (1763–1833), a Debreceni Református Kollégium egykori diákja játszott fontos szerepet. Pethe előbb Utrechtben tanult teológiát, majd hosszabb tanulmányutat tett Angliában, Franciaországban, s 1795 és 1797 között Bécsben az első magyar nyelvű mezőgazdasági folyóirat szerkesztőjeként vált ismertté.³ Ezt követően négy éven át Pethe a Georgikon professzora volt. Távozása után 1801-től Asbóth János, a soproni evangélikus líceum egykori diákja, utóbb a göttingeni Georgia Augusta teológus hallgatója, későbbi késmárki evangélikus líceumi tanár vette át az „ökonómia” oktatásával járó feladatokat.⁴ Asbóth keszthelyi működése idején, az 1810-es évek közepén lett Festetics György alkalmazottja Rummy Károly György (1780–1847), Asbóth korábbi késmárki diákja, aki maga is a göttingeni egyetemen tanult teológiát, s három éven át szintén gyakorlati gazdálkodási ismereteket oktatott a Georgikonban.⁵ E három tanár közül Asbóth János töltötte a leg-hosszabb időt a Balaton parti városban, összesen tizenhét évet, de keszthelyi munkássága a hosszabb időtartamon is túlmutatva, sok tekintetben eltért Pethe és Rummy tevékenységétől. Asbóth ugyanis nemcsak mint gazdasági és gyakorlati tárgyú tantervek kidolgozója, illetve különböző tantárgyak előadója volt, hanem a Georgikon tangazdaságának egyik irányítójaként, a tanintézet hazai és külföldi ismertségének elősegítőjeként, egyúttal pedig a Directio, vagyis a Festetics birtokok központi igazgatási szervének egyik vezetőjeként is tevékenykedett.

A Georgikon történetéről megjelent eddigi írások Asbóth keszthelyi működésének csupán egy-egy részletét világították meg, így mindenképpen indokoltnak tűnik az egykori göttingeni diák szellemiségének, nemzetközi kapcsolatrendszerének, s adott esetben napi tisztí tevékenységének behatóbb vizsgálata, melynek eredményeképpen választ kaphatunk arra a kérdésre is, vajon miért tekintette őt a keszthelyi gróf szinte valamennyi nagyjelentőségű vállalkozásában nélkülözhetetlen munkatársnak.

Műveltség és karrierlehetőség

Asbóth János a Vas vármegyei Nemescső evangélikus gyülekezetének anyakönyvi bejegyzése szerint 1768. december 13-án született, a helyi evangélikus

³ A lap részletes elemzéséhez l. *Kurucz György*: Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élen. *Agrártörténeti Szemle* 28. (1986: 1–2. sz.) 34–55.

⁴ A göttingeni egyetem kitüntetett szerepének vizsgálatához: *Futaky István*: Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. Bp. 2007.; *Balogh Pirokska*: Heyne és Schedius Lajos. A tudományos interakció modellje a göttingeni paradigmában. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Szerk. Gurka Dezső. Bp. 2010. 127–140.; *Krász Lilla*: „Bibliothekmedizin” kontra „Göttinger Medizin”. Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Szerk. Gurka Dezső. Bp. 2010. 161–173.

⁵ Rummy gazdasági szakírói és tanári tevékenysége ez idáig elkerülte a korszak kutatóinak figyelmét. *Fried István* kutatásai szerint azonban éppen Rumynak köszönhetően jutott el Göttingenbe Berzeviczy Gergelynek a parasztság állapotáról írt latin nyelvű munkája, a *De conditione et indole rusticorum*nak a szerző feltüntetésével kiadott egyik példánya. *Fried István*: Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 95 (1979: 3. sz.) 288–297. A cenzúra miatt komoly nehézségekbe ütköző megjelentetés részleteihez l. *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely a reformpolitikusként, 1763–1795. Bp. 1967. 233.

lelkész, Asbóth János Gottfried (1735–1784) valamint a soproni polgárcsaládból származó Krug Judit gyermekeként.⁶ A protestáns vallásgyakorlat szempontjából Asbóth szülőfaluja különleges státusszal bírt, hiszen az 1681. évi 26. tc. értelmében Nemesdömölk (ma: Celldömölk) mellett a vármegye egyik artikuláris helységének számított. Érdemes megemlíteni, hogy *Nagy Iván* 19. századi családtörténeti adattárának pótkötete szerint a család felmenői eredetileg Angliából vándoroltak Magyarországra,⁷ de ennek az állításnak a megerősítése egyelőre semmilyen forrással sem igazolható. Magyar nemességet viszont a 18. század elején kapott a család, Asbóth Gergely személyére és fiainak leszármazására vonatkozó érvénnyel. Nemességüket 1715. június 28-án hirdették ki Sopron vármegye közgyűlésén.⁸ A leírás szerint a „czímer paizsában zöld mezőben egy vörösbe öltözött, zöld öves magyar vitéz kivont karddal áll, kardja hegyén egy repülő sasfiók látszik. A vitéz mellett egy kéve buza, és fölötte hold és két csillag fénylik. A sisak fölött ugyan olyan vitéz.”⁹ A Festetics család keszthei ágának birtokigazgatási iratanyagában több olyan irat is fennmaradt, melyeken Asbóth János Zala vármegye táblabírájaként a leírásnak megfelelő pecsétnyomóval erősítette meg aláírását.

A nemescsoi evangélikus elemi iskolában kezdte meg tanulmányait, majd ezt követően 1782-től a soproni evangélikus líceumban tanult, mivel családjá rövidesen Sopronba költözött. Apja, 1784-ben bekövetkezett haláláig, a város evangélikus lelkésze volt. Anyja harminckét évesen maradt özvegyen, s jómódú városi polgári háttérének köszönhetően apja, Gottlieb Krug segítségével nevelte, iskoláztatta többi gyermekét, Andrást, Gottfriedot, Zsuzsát, Erzsébetet, Dorist és Terézt.¹⁰ A soproni városi környezet mindenképpen hatással volt Asbóth műveltségének megalapozására, ráadásul a város Eperjeshez, Lőcséhez és Pozsonyhoz hasonló rangú evangélikus líceummal is rendelkezett, melyben filozófiát, természetjogot, s teológiát egyaránt oktattak. Az iskolát fenntartó egyház elsődleges célja az volt, hogy az innen kikerülő fiatalok tanítói, lelkészi, vagy akár megfelelő további tanulmányok elvégzését és a szükséges gyakorlat megszerzését követően jogi pályán érvényesülhessenek. Asbóth későbbi személyiségének alakulása, külföldi egyetemjárása illetve magyarországi tanári és tiszti tevékenysége elválaszthatatlannak tűnik a soproni iskola különleges szellemi igényességre, a *pietas* mindennapi életben való gyakorlására készítő közegétől.

A soproni líceumban oktatott tananyag, illetve az oktatás szerkezetének vonatkozásában a 18. század közepétől előbb Hajnóczy Dániel, majd pedig Ri-

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL), Vas Megyei Levéltár, Szombathely. Film-tár. Nemescsoi evangélikus keresztelei anyakönyvek. Ezúton szeretném megköszönni Tilcsik György szíves adatszolgáltatását.

⁷ *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pótlék-kötet. Pest 1868. 36.

⁸ MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, IV. A. 1. h./cc/ Nemességvizsgálatok, No. 5. Asboth. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dominkovits Péternek az adatszolgáltatásért.

⁹ *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. A-B. Pest 1857. 69.

¹⁰ Kis János superintendens' Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Sopron 1845. 58–63.

bini János rektorsága idején igen komoly reformok születtek.¹¹ Ezek a reformok az oktatás tartalmi és módszertani jegyeit egyaránt érintették. Hajnóczy 1741-ben kidolgozott tanulmányi rendje szerint ugyanis a legfelső osztály tananyagában kapott hangsúlyos szerepet a teológia oktatása, de természetesen a megfelelő filozófiai, retorikai előkészítő tanulmányokat követően.¹² Hajnóczy ugyanakkor a pietista szellemi hatásnak tulajdoníthatóan az elvont dogmatikai ismereteknél messze előbbre valónak tartotta „az élő hitet”, ráadásul a latin nyelv dominanciáját megtörve Francke nyomán mindenképpen azt tartotta fontosnak, hogy az alsóbb osztályokban a *kátét*, anyanyelven (!) oktassák.¹³ Hajnóczy reformjának köszönhetően komoly szerepet kapott a történelem, ráadásul tantervében elkülönült az egyetemes és a magyar történelmi ismeretek oktatása.¹⁴ A természettudományos tárgyak között aritmetikát a legfelső osztály kivételével minden osztályban tanítottak, vagyis az alkalmazott matematikai ismereteket kellőképpen elsajátíthatták a soproni evangélikus diákok.¹⁵ Hajnóczy újításának köszönhetően mindemellett földrajzot, természetrajzot és fizikát is tanítottak Sopronban, bár érdekes módon a földrajz csak a felsőbb osztályokban jelent meg.

A Nyitra megyei születésű, szlovák származású Ribini János 1747 és 1758 között állt az intézmény élén, s tevékenysége a tudományok anyanyelven történő elsajátításának deklarált programja miatt is figyelemre méltó. Bár latin nyelven mondta el *Oratio de cultura linguae Hungaricae* című nyilvános beszédét, azonban Ribini, Bél Mátyás egykori tanítványa, s a jenai egyetem korábbi hallgatója a magyar nyelv mellett kötelezte el magát, midőn kijelentette: „Aki a magyar nyelvben jártas, kételkedhetik-e ennek a nyelvnek kelleme, előkelő képessége felől?... Őseink a folytonos háborúk miatt nem fordíthattak elég gondot a nyelvre. Ez most a mi feladatunk... Az őseiktől nyert nyelvet mellőzni nemcsak lelket lealacsonyító tudatlanság, a külföldieket csodálván a hazait megvetni illetlenség, és saját nyelvek természeti szépségeit át nem látni tudatlanság.”¹⁶ Ribinit 1758-tól Farkas Ádám (1730–1786) követte a rektori székben 1785-ig. Az ő időszakában került sor 1766-ban a Helytartótanács rendelete nyomán az iskola működésének, tananyagának, szervezeti felépítésének átfogó felmérésére. A líceumban ekkor tizennégy tantárgyat tanítottak, többek között a *jus naturae et gentium* német klasszikusait. Jellemző módon Samuel Pufendorf *De officio hominis et civis iuxta legem naturalem* c. műve is szerepelt a tan-

¹¹ Hajnóczy Dániel (1690–1747) wittenbergi teológiai tanulmányokat követően tért haza, s szoros kapcsolatban állt Bél Mátyással. A Hajnóczy család eredetéhez l. *Eva Kowalská: Uhorská rapšódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho*. Bratislava 2008. Ribini János (1722–1788) jenai egyetemi tanulmányokat követően lett a soproni líceum rektora, s azután előbb Lőcsén, majd Pozsonyban volt lelkész.

¹² *Németh Sámuel: A soproni evangélikus líceum egy százada, 1681–1781*. Sopron 2007. 79–80.

¹³ Francke, August Hermann (1663–1727), nagyhatású hallei egyetemi tanár, pedagógus, munkássága elsősorban Bél Mátyás pozsonyi tanári tevékenységének nyomán hatott Magyarországon.

¹⁴ *Németh S.: A soproni evangélikus líceum* i. m. 81.

¹⁵ *Németh S.: A soproni evangélikus líceum* i. m. 80.

¹⁶ Idézi: *Fabinyi Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1557–1908)*. In: *A soproni líceum*. Szerk. Györffy Sándor – Hunyadi Zoltán. Bp. 1986. 47–48.

könyvek sorában.¹⁷ Farkas 1775-ben kidolgozott új tantervében azonban a reál-tárgyak oktatása is komoly hangsúlyt kapott, mivel leszögezte, hogy bár „... a latin nyelvre is kell valamelyes gondot fordítani, de még sokkal nagyobbát a reáltudományokra.”¹⁸ Mindenképpen figyelemre méltó tehát, hogy az aritmetika mellett az 1780-as évektől már geometriát, s trigonometriai alapismereteket is tanultak a líceum diákjai.¹⁹

A tantárgyak sorában említést érdemel az irodalomtörténet is, hiszen Asbóth egykori diáktársa, Kis János későbbi szuperintendens visszaemlékezéseiben is részletesen szól soproni olvasmányélményeiről. Az 1780-as években egyébként klasszikus irodalmat az egykori göttingeni diák, a huszonhat éves Schwartner Márton tanított, mégpedig úgy, hogy „... kiket addig a tanulók helytelen magyarázás miatt igen kevésre becsültek, részszerint helyes és célszerű magyarázás, részszerint szívre ható magasztalás által minden jobb érzésűekben tiszteletet gerjeszte”.²⁰ A líceum azonban nemcsak a hagyományos irodalmi ismeretanyag tanulmányozásához, illetve elsajátításához nyújtott lehetőséget, hanem az innen kikerülő diákok a német és a latin nyelv mellett a többi magyarországi evangélikus líceum oktatási rendszeréhez, tananyagához hasonlóan francia nyelvismerettel is rendelkeztek. Ráadásul Kis megjegyzése szerint tanulmányaik végeztével számos soproni diák olvasott angol nyelven szépirodalmat, de figyelemre méltó módon Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Locke, Helvetius, vagyis a felvilágosodás nagyhatású íróinak műveit is forgatták.²¹

Az iskola országos elismerése szempontjából, valamint a tanítványok számára is igen komoly jelentőséggel bírt az a tény, hogy II. József rendelkezése nyomán Schwartner Márton 1788-ban meghívást kapott a pesti egyetemre. A diákok március 7-én tisztelgő elégiával búcsúztak tanáruktól, s a német nyelvű alkalmi vers szerzője maga Asbóth János volt. A szerény kiadvány megjelenését egyébként a magyar művelődéstörténetben utóbb komoly hírnevet szerző diáktársak támogatták, többek között Schedius Lajos.²² Líceumi tanulmányait befejezve Asbóth még ugyanebben az évben Schediusszal együtt a német fejedelemségek felé vette útját, s a göttingeni egyetemen iskolatársával együtt 1788. november 1-jén beiratkozott a teológiai fakultásra.²³

¹⁷ Samuel Pufendorf (1632–1694) több kiadást megért említett műve, mely először Lundban jelent meg 1673-ban, úgy tűnik, különleges szerepet játszott a protestáns hazai értelmiség gondolkodásának alakításában.

¹⁸ *Fabinyi T.*: A soproni evangélikus líceum i. m. 52.

¹⁹ A matematika oktatásához használt művek: *Christian Wolff*: *Elementa matheseos universae*. *Elementa matheseos purae in usum academiarum per regnum Hungariae et provincias eidem annexas*. Budae 1782., *Heinrich Wilcke*: *Anweisung zu der Rechenkunst*. Halle 1756.

²⁰ Schwartner Márton (1759–1823) késmárki születésű tanár, statisztikus, a göttingeni egyetem egykori hallgatója, 1788-tól a pesti egyetem tanára. *Kis J.*: i. m. 44–45.

²¹ Kis János szuperintendens i. m. 47., 50. A fentiek megerősítéseként értelmezhető, hogy a 19. század elejéről fennmaradt georgikoni matrikulák adatai szerint az evangélikus líceumokban tanult főpraktikánsok mindegyike tudott franciául. *Kurucz Gy.*: *A Georgikon története*. i. m. 101.

²² *Elegie am Tage des Abschieds unsers verehrungswürdigsten Lehrers, des Herrn, Herrn Martin Schwartner...* von Joh. Ásbóth. Oedenburg 1788.

²³ *Götz von Selle*: *Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen 1734–1837*. Hildesheim–Leipzig 1937. 312.

A soproni diákok külföldi tanulmányainak anyagi háttérét egyébként számos helyi ösztöndíj, végrendeleti alapítvány is lehetővé tette. A század elejétől fogva ugyanis a Kastenholz András soproni evangélikus lelkész által 1717-ben kezdeményezett patrónusi ösztöndíjak révén igen sokan eljuthattak külföldi egyetemekre. Löffelholz Krisztina bárónő alapítványa 1726-tól egy tanulót segélyezett, Gensel János Ádám orvos (1677–1720) végrendeletileg jog- vagy orvostanhallgatót segélyezett, Radl Sámuel pedig 1729-től hét egyetemi hallgatót támogatott. Telekesi Török Istvánné Komáromy Katalin két soproni református fiatalnak nyújtott támogatást.²⁴ Asbóth tanulmányait anyai nagyapja támogatása tette lehetővé, de feltétlenül érdemes megjegyezni, hogy az említett Kis János, Asbóth fiatalabb líceumi iskolatársa kimondottan Asbóth anyjának, Krug Juditnak köszönhetően kezdhette meg göttingeni egyetemi tanulmányait.²⁵

Úgy tűnik, Asbóth és Schedius felsőfokú tanulmányainak helyszíne, az intézmény megválasztása nem véletlenszerű döntés eredményeképpen született meg, s a két fiatal számos magyar és erdélyi kortársától eltérően nem vándorolt Lipcse, Jena vagy Halle közt. Nem kétséges azonban, hogy olyan felsőoktatási intézmény előadásait látogatták, mely a német egyetemalapítások tekintetében alig néhány évtizedes múltra tekinthetett vissza. A hannoveri választófejedelem, vagyis II. György (1727–1760) angol király által 1734-ben létrehozott Georgia Augusta azonban mindenképpen a kor különleges tudománypolitikai elképzelésének intézménye volt.²⁶ Az egyetem hírnevét ugyanis a természettudományi fakultások alapozták meg, aminek következtében Göttingent egyre inkább az empirikus, analitikus természettudományi kutatások európai központjaként tartották számon. Az oktatott tantárgyak, illetve a stúdiumok rendszerének sajátos szintézise révén az elmélet és gyakorlat egységének megteremtésére törekedtek; a történettudomány esetében például a filozófiai megalapozottságú történeti-filológiai képzést matematikai és természettudományi tárgyak oktatásával egészítették ki. Az oktatás és a kutatás egységének megvalósítása érdekében az egyetemi képzést laboratóriumok, gyűjtemények, önálló botanikus kert, az orvosi képzés esetében klinikák, *Theatrum Anatomicum*, továbbá minden tudományterületet felölelő, páratlanul gazdag könyvtár segítette. A professzorok és a hallgatók ráadásul nem elkülönülve, hanem közösségekben éltek. Az egyetem működésének, külföldi elismertségének egyértelmű biztosítékát jelentette, hogy az intézmény életére komoly hatást gyakorló hannoveri választófejedelemségi tanácsos, Gerlach Adolph von Münchhausen (1688–1770) elve, vagyis a *libertas conscientiae und die Toleranz* tényleges tartalmat nyert az oktatói, kutatói munka során.

Nem elhanyagolható tény, hogy a professzorok teljes anyagi függetlenséget élveztek, ugyanakkor nem különültek el az egyetemi hallgatóságtól. Igen

²⁴ Fabinyi T.: A soproni evangélikus líceum i. m. 44.

²⁵ Kis János superintendens i. m. 61–62.

²⁶ Az egyetem alapításának és 18. századi működésének legfontosabb vonásaihoz l. Anne Saada: Die Universität Göttingen. Traditionen und Innovationen gelehrter Praktiken. In: Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Philippe Büttgen – Michel Espagne. Göttingen 2008. 23–46.

gyakran egy-egy professzor házában számos hallgató lakott, magánórákat vehettek, tanulmányaik során gazdag kurzuskínálatból válogathattak, ráadásul a szaktárgyakon kívül különböző nyelvoktatásban is részesülhettek.²⁷ A közvetlenül Asbóth után Göttingenben tanult, s hozzá hasonlóan ugyanabban a házban szállást bérlő Kis János visszaemlékezéseiben igen szemléletesen érzékelteti az egyetem különleges voltát: „Minden egyéb tudományos intézetek és kézsületek mellett, melyek jól rendelt egyetemhez megkívántatnak, Göttingát egy jeles könyvtár is ékesíti, mely mintegy háromszázezer kötet könyvet, és ötezer kéziratot foglalván magában, a tudósok vélekedése szerint, kivált az új literatúrára nézve, egész Németországban s talán egész Európában is leggazdagabb volt... A sok jeles tanító az ifjúságban nagyon szembetűnő tanulási vetélkedést támasztta. Ez az által sem kevésbé mozdított elő, hogy esztendőnkint mind a négy tudományos kar az angol király költségén a tanulók számára egy-egy pályakérdést szokott feltenni, melyeknél a jutalom mindenik karban huszonhat arany nehézségű arany emlékpénzből állott.”²⁸ Asbóth János, amint arról Kis szintén megemlékezett, teológiai-filológiai tárgyú értekezésével Schediuszhoz hasonlóan elnyerte az említett kitüntetést, értekezését 1791-ben Göttingenben ki is adták, s annak egy példányát utóbb 1804-ben, mint a Georgikon igazgatója, Festetics Györgynek dedikálta.²⁹ Fontos megjegyeznünk, hogy Asbóth értekezéséről még ugyanabban az évben recenzió jelent meg a Göttingeni Tudományos Társaság folyóiratában.³⁰

Minthogy jelenlegi ismereteink szerint Asbóth önéletírást, naplót nem hagyott maga után, göttingeni tanulmányairól közvetlen információkkal nem rendelkezünk. Közvetett módon azonban kapcsolatainak egy része mindenképpen rekonstruálható, hiszen egyes professzorok hallgatói listáin szerepel a neve. Példaként említhetjük mindenekelőtt Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) fizikust, matematikust, akit a „magyarok barátjaként” tartottak számon.³¹ Fennmaradt viszont az egykori késmárki evangélikus líceum könyvtárának kéziratos gyűjteményében Asbóth Göttingenben töltött időszakának végén keletkezett *Liber Amicorum*, melyben szinte valamennyi neves professzortól bejegyzést találunk.³² Asbóth későbbi georgikoni tanári tevékenységének külföldi elismerésére, illetve a

²⁷ A göttingeni egyetemi oktatás mindennapi gyakorlatához további részletekkel: H. Balázs É.: Berzeviczy Gergely i. m. 90–92.

²⁸ Kis János superintendens i. m. 101–102.

²⁹ *Joannis Ásbóth, Nobilis Sopronio Hungari: Commentatio de interpretatione codicis sacri ad communia omnes libros interpretandi principia revocata. In certamine literario civium Academiae Georgiae Augustae Die IV. Junii MDCCXCI premio a Rege M. Britanniae Aug. constituto ab ordine theologorum ornata. Göttingae 1791.* Az említett példányt hazatérését követően Asbóth eredetileg anyai nagyapjának, Gottlieb Krugnak dedikálta, de feltehetően már nem rendelkezett több saját példánnyal.

³⁰ *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, (a továbbiakban: GGA) (1791) I. 1001. A recensens Christian Gottlieb Heyne professzor volt.

³¹ *Futaky I.*: Göttinga i. m. 38.

³² A Késmárki Evangélikus Líceum Könyvtára, MS 724. Az emlékkönyv különböző ornamentikájú, előnyomott lapokat tartalmaz, pl. virágfüzérrel keretbe foglalt klasszikus oszlopdarab, szarkofág, stb. Egyedi megrendelésre vall, hogy az első lapon a következő nyomtatott szöveg olvasható: „Dem gütigen Wohlwollen und Andenken emphielt sich bei seiner Entfernung von ergebenst Johann Ásbóth.”

Göttingeni Tudós Társaság tagjává választására aligha kerülhetett volna sor, ha felkészültségéről, tanulmányairól a személyes ismeretség, a tényleges tanár és hallgató viszony hiányában nincsenek meggyőződve. A *Liber Amicorum*ban szereplő illusztris személyek sorában ott található többek között a korábban említett Lichtenberg, Johann Friedrich Gmelin (1748–1804) a kísérleti kémia professzora, August Ludwig Schlözer (1735–1809) a statisztikai, matematikai módszertanával számos magyar hallgatójára nagy hatást gyakorló történész, de bejegyzést olvashatunk Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) orvosprofesszor és természettudós, Christian Gottlieb Heyne (1729–1812) klasszika filológus, Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) a héber és a keleti nyelvek tanára, valamint Johann Georg Feder (1740–1821) filozófus tollából is.³³

Asbóth három évig tartó göttingeni tanulmányait követően 1791. október végén tért vissza Magyarországra. Kis János idézett önéletrrásában megjegyzi, hogy Asbóth rövid ideig egy nemes családnál nevelősködött, mielőtt tanári állást kapott volna Késmárkon, ugyanakkor Lipták János késmárki líceumi monográfiája szerint Sárospatakon is tanított.³⁴ A Késmárkon működött tanárok között az 1796. évtől szerepel Asbóth neve, s egyik tanítványának, Rummy Györgynek az irathagyatéka szerint természetrajzot, dogmatikát, illetve Rummy 1808-ban megjelent mezőgazdasági szakkönyvének az előszava szerint általános gazdálkodási ismereteket adott elő.³⁵ Mindenképpen elmondható, hogy a késmárki líceumban igen komoly hangsúlyt fektettek a természettudományok oktatására, illetve ennek megfelelően gazdag természetrajzi, fizikai szemléltetőeszköz (magdeburgi féltéke, teleszkópok, lencsék, stb.) és ásványtani gyűjtemény állt rendelkezésre. Az iskola gyűjteményeinek büszkeségei közé számított még egy 364 darabból álló, arany pénzérméket is tartalmazó érme gyűjtemény, melyet az iskola egyik patrónusa, Horváth-Stansith Márk adományozott a líceumnak. Az iskola gazdag könyvtára, mely természetesen nemcsak jogi, teológiai, filozófiai, hanem klasszikus állambölcséleti, továbbá természetrajzi, kameralisztikai műveket is magában foglalt, a 18. század végén még viszonylag szerény volt, s csupán az 1820-as évektől, Schwartner 12 000 kötetet számláló hagyatéka révén vált igazán jelentőssé.³⁶

Ami Asbóth tanári pályájának, hazai elismertségének megalapozását jelentő késmárki éveit illeti, csupán közvetett források állnak rendelkezésünkre, s életkörülményeiről, mindennapjairól csupán következtetésekre hagyatkozhatunk. Az 1805. évből származó adatok szerint a magasabb osztályokat tanító

³³ A göttingeni tanárok életrajzi gyűjteményét l. Göttinger Gelehrte. Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001. Hrsg. Karl Arndt – Gerhard Gottschalk – Rudolf Smend. Bd. 1–2. Göttingen 2001.

³⁴ *Johann Lipták*: Geschichte des evangelischen Lyzeums A. B. in Kesmark. Kežmarok 1933. 109. Sajnálatos módon a késmárki líceum kéziratos gyűjteménye súlyos veszteségeket szenvedett a II. világháború végén, ezért csupán Lipták egyes kérdéseket illetően felületes munkájára támaszkodhat a kutató.

³⁵ *Lipták, J.*: Geschichte i. m. 210., Az Asbóth líceumi előadásai nyomán készült jegyzeteket l. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Quart. Lat. 88, Quart. Lat. 600, Quart. Lat. 1240., *Karl Georg Rumi*: Populäres Lehrbuch der Oekonomie. Bd. 1–2. Wien 1808., Bd. 1. IV.

³⁶ *Lipták, J.*: i. m. 100., 119–120.

professzorok készpénzben évi 254 Ft fizetést, továbbá 100 Ft lakástámogatást kaptak. Mindemellett az énekes temetésekért szintén járt nekik kisebb összeg, továbbá névnapjukon a diákoktól önkéntes pénzadományt (onomasticon) is kaphattak. Természetbeni juttatásként még 20 öl felvágott tűzifa is megillette őket.³⁷ Összehasonlításként viszont megemlíthetjük, hogy későbbi alkalmazója, Festetics György keszthelyi udvari személyzetének fizetési listája szerint 1800-ban csupán az inas évi fizetése 258 Ft volt, míg a szakácsé 280 Ft.³⁸ A késmárki tanári fizetés tehát igen szerény megélhetést biztosított, hiszen feltehetően Asbóth már nem kapott semmilyen támogatást hazulról. Anyagi helyzetén az egyébként jómódú késmárki polgárcsaládból származó, tizenhét éves Tátray (Kohlmayer) Máriával 1797. november 28-án kötött házassága sem sokat javíthatott.³⁹ Jellemző módon 1797. október 21-én anyjához intézett levelében kénytelen az esküvővel kapcsolatos anyagi nehézségeiről is szót ejteni, kérve anyját, hogy nagyapjától szerezzen számára 200 Ft kölcsönt a felmerülő kiadásai fedezése érdekében.⁴⁰ Érthető módon tehát felkelthette érdeklődését a magyar és német nyelvű hazai lapokban megjelent híradás, miszerint Festetics György a távozó Pethe Ferenc utódaként pályázatot hirdetett keszthelyi felsőfokú mezőgazdasági tanintézete, a Georgikon ökonómia professzori állásának betöltésére.⁴¹ Sajnálatos módon a keszthelyi Directio iratanyagában nem lelhető fel Asbóth levele, melyben maga is jelentkezett a meghirdetett állásra, bár nem zárható ki annak lehetősége, hogy a késmárki tanár levele megtalálható az egykori Festetics családi levéltár más fondjában.

Szakismeret, oktatás és tangazdasági gyakorlat

A Directio ügyiratai közt fellelhető levelek tanúsága szerint a meghirdetett professzori állásra jelentkezők közt korábbi tanulmányaik révén igen sokan kötődtek a göttingeni egyetemhez, illetve a soproni liceumhoz. A pályázók minden esetben fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy Göttingenben tanulnak, továbbá melyik jelentősebb professzor óráit látogatták. Az sem elhanyagolható tény, hogy a Georgikon tanári állása iránt érdeklődők zöme evangélikus vallású, s ez mindenképpen arra vall, hogy a hazai evangélikus peregrináció tisztában volt műveltsége értékével, a göttingeni évek jelentőségével. Nem éreztelen, hogy Németh László győri evangélikus gimnáziumi tanár, aki egyéb-

³⁷ *Lipták, J.*: i. m. 108.

³⁸ MNL Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MNL OL); P 279, Festetics család keszthelyi levéltára, Directoratus (a továbbiakban: P 279), 19. d. fol. 509–510.

³⁹ A Kohlmayer család 1801. márc. 27-én kapott magyar nemességet. Ezúton szeretném megköszönni Asbóth János Ausztriában élő leszármazottjának, Tilesné Asbóth Ágnes saját családi iratgyűjteményéből vett adatközlését.

⁴⁰ „... so bin ich gezwungen mich auch in diesem Fall an Sie zu wenden, und Sie untherthänigst zu bitten...” Tilesné Asbóth Ágnes gyűjteményéből, Asbóth János levele anyjához.

⁴¹ Pethe Ferenc 1800. máj. 20-án kelt levelében 1801. nov. 1-jei hatállyal mondott le tanári állásáról. MNL OL P 279 20. d. fol. 374–376. Az 1800. év végén jelentkező, hosszabb katonai szolgálat után földmérőként dolgozó Lengyel János pl. a Pressburger Intelligenzblatt hirdetésére hivatkozik, azaz a Windisch Károly Gottlieb által 1764-ben indított Pressburger Zeitungra. MNL OL P 279 22. d. fol. 386–387v.

ként Asbóth János egyik hűgát vette el,⁴² 1800. október 12-én kelt levelében szintén jelentkezett az álláshirdetésre. Mint Németh írja, gazdálkodási gyakorlatot édesapja rábaközi birtokán szerzett, „... theoretice pedig a Göttingai Universitásban Beckmann Professor urtól, kitől mindaz által mivel akkor szükségesnek nem tartottam bizonyágtevő levelet nem hoztam...”⁴³ Mindez azért is figyelemre méltó, mert Johann Beckmann (1739–1811) egyrészt egyetemi előadásai révén, másrészt műveivel, illetve mezőgazdasági, élelmiszer technológiai, közgazdasági tárgyú kiadványok szerkesztésével jelentős szerepet vállalt a racionális gazdálkodási elveknek a német fejedelemségek, illetve a Habsburg Birodalom országai felé történő közvetítésében.⁴⁴ Némethnek ez a megjegyzése bizonyára felkeltette Festetics érdeklődését, hiszen a Georgikon alapítója pontosan Beckmann *Grundsätze der deutschen Landwirtschaft* című, 1769-től Göttingenben megjelent többkötetes tankönyvének Pethe Ferenc által történő lefordításával és átdolgozásával kívánt egységes tankönyvet biztosítani keszthelyi tanintézetében.⁴⁵ Nem volt véletlen, s egyértelműen Festetics átgondolt könyvtárgyarapító elképzelésének tulajdonítható, hogy bécsi, pesti és lipcsei könyvkereskedők révén Beckmann számos művét beszerezett a keszthelyi szakkönyvtári gyűjteménye számára.⁴⁶ Ugyanígy Festetics céltudatos könyvtárfejlesztésére enged következtetni Pruzsinszky József exactor és georgikoni tanár 1800. december 16-án kelt feljegyzése is: „Mivel az Urbariornak magyarázata végett a Magyar Törvényre, magamnak pedig a Thaer Continuatiójára, emellett pedig még egy-két jó — Nagyságod bölts ítélete szerint — oeconomicus könyvekre vagyon szükségem, alázatosan kérem Nagyságodat, ha méltóztatna kiadatni parantsolni.”⁴⁷ A göttingeni tanulmányok presztízsértékét jelzi, hogy Némethhez hasonlóan Mathias Rombauer, aki Körmöcbányáról írt a meghirdetett állás ügyében, szintén azt hozta fel érvként a professzori állásra való alkalmassága mellett, hogy 1781 és 1784 között Johann Beckmann órát látogatta. A pályázó ráadásul igen komoly ajánlással rendelkezett, hiszen Bossányi bárónő, vagyis anyai ágon Festetics György nagynénje, Kisselmecről a grófhöz intézett 1800. november 13-i levelében határozottan támogatta.⁴⁸

A pályázók számbavétele alapján mindenképpen feltűnik, hogy valamennyien német felsőoktatási intézményben folytattak tanulmányokat, s valamennyien

⁴² Az Evangélikus Országos Levéltárban található Asbóth ismerőse, Sikos István dörgicsei evangélikus lelkész emlékkönyve Asbóth János hűgáinak bejegyzéseivel. Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: EOL), V. 183. fol. 83v, 87v.

⁴³ MNL OL P 279 22. d. fol. 384–385. Németh László 1791. okt. 14-én joghallgatóként iratkozott be, míg Kis János ugyanezen a napon lett a teológiai fakultás hallgatója. *Selle G.: Die Matrikel* i. m. 332.

⁴⁴ Göttinger Gelehrte. Bd. 1. i. m. 54–55.

⁴⁵ MNL OL P 279 20. d. fol. 80.

⁴⁶ Az egyik figyelemre méltó sorozat: *Johann Beckmann: Beyträge zur Oekonomie, Technologie, Polizey- und Cameralwissenschaft*. Theil 1–12. Göttingen 1779–1791. Beckmann Physikalische ökonomische Bibliothek c. 1799-ben Göttingenben megjelent sorozatának huszadik kötetét 1800. jún. 24-én vette állományba a könyvtáros. MNL OL P 279 21. d. fol. 346.

⁴⁷ MNL OL P 279 23. d. fol. 182. Nem megállapítható, hogy Pruzsinszky Albrecht Thaerne, az angliai mezőgazdasági gyakorlat német szakirodalmi közvetítőjének melyik művére céloz.

⁴⁸ MNL OL P 279 22. d. fol. 163–165, 168.

protestánsok. Bár nem Göttingenben járt egyetemre, de külföldi tanulmányainak hangsúlyozása révén bizott az állás elnyerésében egy másik jelentkező, a harmincnégy éves, soproni származású Johann Rudolf Waltersdorfer. 1800. október 8-án kelt német nyelvű levele szerint ügyvédi képesítéssel rendelkezett, s 1781–1783 között a Kőszegi Királyi Táblánál szolgált. További tapasztalatokat gróf Batthyány Fülöp uradalmi fiskálisa mellett gyűjtött, s 1786-ban Jenába ment, majd az egyetemen filozófiai doktorátust és *Magister Artium* fokozatot szerzett. A fakultás privátdocensként alkalmazta, de testvére hívására visszament Sopronba, s az evangélikus líceum tanára lett.⁴⁹ Bár a Directio iratanyagában nem található semmilyen utasítás Festetics György tényleges döntéséről, 1800. november 15-én Késmárkról keltezett levelében Asbóth János már úgy írt a Directio vezetőjének, vagyis Piestyánszky Ignácnak, mint aki Keszthelyről határozott ígéretet kapott: „Könnyen képzelheti magának a Tekintetes Úr, minémű külömbféle érzésekkel fogadtam a Tekintetes Úr 31. Oct. indultt, s 12 Nov. itt meg érkezett kegyes levelét, de ezen érzések között még-is fő-helyet foglalt magának az az egyenes és háláadó szívből származott öröm, melyet a Tekintetes Úr és a többi Directióbéli előtem még esmeretlen érdemes Urak hozzám mutatott bizodalomok bennem gerjesztett, a-mellyre is, akar mi vége legyen a Georgikoni üres Hivatal utánn való iparkodásomnak, magamat érdemessé tenni valamint mindenkor igyekezni fogok, szintugy amazert a Tekintetes Directionak szüntelen kötelesse maradok.”⁵⁰ Asbóth egyúttal azt is kérte, hogy húsvétkor küldjék a meghívó levelet, mert a késmárki líceumban be akarja fejezni a kurzusát, továbbá felesége születendő gyermeke miatt húsvét előtt nem indulhat. Ráadásul egy bizonyos Dr. Pfeiffertől el akarja tanulni „a valóságos indigóhoz minden tökéletességiben igazán hasonló kék festéknek az úgy nevezett sárgán festő fűből (Tinctoria, Waid)” való készítését.⁵¹

Asbóth számára a Directio a következő év januárjában küldött újabb levelet. A késmárki tanár 1801. február 7-én kelt válaszában köszönte meg, hogy Festetics 200 Ft útiköltséget utaltatott ki számára, illetve jelezte, hogy április 24. és május 1. között érkezik majd Keszthelyre.⁵² Ez valóban így történhetett, mivel a Georgikon oktatási rendjével és a tangazdaság működésével kapcsolatos április 30-án kelt aktuális havi jelentésen már szerepel Asbóth aláírása, jöllehet a jelentést még Pethe jegyzi.⁵³ Feltételezhetően ez az időszak mindenképpen nehéz volt Asbóth számára, hiszen nem ismerte a Georgikont, a környék munkaerőviszonyait. A tangazdaság működésének áttekintése, az aktuális munkák szervezése, az előkészületek nagy figyelmet kívántak, s főként amiatt, hogy a Georgikon nem vett igénybe ingyenes jobbágyi robotmunkát. Pethe Ferenc Festeticshez intézett május 22-i jelentésében arról számolt be, hogy nyolc faluban is járt, mire sikerült a megfelelő aratókkal szerződnie az elkövetkező nyári munkákhoz.⁵⁴ Érdemes megemlíteni viszont, hogy Asbóth érkezése gyakorlatilag egybeesett az alsó fokú kertésziskola megnyitásával.

⁴⁹ MNL OL P 279 22. d. fol. 388–389.

⁵⁰ MNL OL P 279 22. d. fol. 226.

⁵¹ Uo.

⁵² MNL OL P 279 24. d. (nincs fol.). Piestyánszky Ignáchoz intézett 1801. ápr. 11-i levelében megemlítette, hogy Pesten Festetics Lászlót is felkeresi. Uo.

⁵³ MNL OL P 279 25. d. fol. 448v.

⁵⁴ MNL OL P 279 25. d. fol. 538.

nak előkészítésével, melyet a megfelelő publicitás érdekében német és magyar nyelvű lapokban Festetics közzé is tett. Az újsághíradás azonban arról is beszámolt, hogy „... tavai közönségessé tétetett híradásoknak következtetésében a Georgikoni Tisztartóságra és Gazdaságbeli Professori hivatalra, a magokat számosabban jelentő jeles Férjfiak között, az hajdan Göttingában tanult, és legutóbb Késmárkon öt Esztendeig Természet Tudományát, Philosophiát, Oeconomiat, és Technológiát közönséges meglelégedéssel híresen tanító Professor Ásbóth János Úr kinevezett”.⁵⁵

Természetesen a keszthelyi tanintézet hosszú távú elismertsége nemcsak az oktatás minőségétől, hanem a tangazdaság eredményességétől is függött. A Georgikon tangazdasága, mely a szántóföldi növénytermesztéstől a konyhakertészet, gyümölcsstermesztésen keresztül az állattenyésztésig valamennyi ágazatot magában foglalt, Festetics szándékai szerint az intézményben oktatott rationális gazdálkodási elvek és gyakorlat eredményességének demonstratív eszköze is volt. A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy az új ökonómia professzor, aki egyúttal a georgikoni tangazdaság tisztartója volt, megfelelhetett az előzetes várakozásoknak. Ezt támasztja alá a júniusi „georgikoni relatio”, illetve Festetics 1801. június 22-i határozata, melynek értelmében „eddig szorgalmatossága miatt 50 ft kiutaltatik”.⁵⁶ A Directio és a georgikoni tangazdaságot irányító tanárok viszonya azonban távolról sem volt ideális, ezért mindenképpen érdemes megvizsgálni a „georgikoni tisztség”, így Ásbóth mint vezető tanár, valamint a Directio egymáshoz való viszonyát. Ez azért is lényeges, mivel adott esetben a Directio vezetőjének alárendeltje volt a Georgikon ökonómia professzora, továbbá a Georgikon tangazdaságát, az ott tevékenykedő tanárokat a többi Festetics uradalomhoz hasonlóan, egy nagyobb gazdálkodási szervezet részének tekintették. Az előbbieket figyelembe vételén túl nem fedkezhetünk meg arról sem, hogy Pethéhez, Ásbóthhoz képest a Director, vagyis Piestyánszky Ignác nem rendelkezett olyan széles körű műveltséggel, előképzettséggel, külföldi tapasztalattal, mint ők. Márpedig ez a lélektani szempontból sem elhanyagolható tény kellő okot szolgáltatott az emberi kapcsolatok megromlásához, ami magától értetődően az adott intézmény működését is negatívan befolyásolhatta.⁵⁷ Nem kerülhető meg tehát ez esetben a tisztek és a georgikoni tanárok fizetésének összevetése sem, hiszen a különbségek jellemző módon szintén konfliktusok forrását képezhették. Mint korábban láthattuk, Ásbóth 250 forint körüli éves késmárki tanári fizetése nagyjából egy falusi evangélikus lelkész évi jövedelmi szintjének felelt meg.⁵⁸ A Georgikon ökonó-

⁵⁵ MNL OL P 279 25. d. fol. 564.

⁵⁶ MNL OL P 279 25. d. fol. 172–175.

⁵⁷ Pethe Ferenc és a Directio viszonya sok tekintetben terhelte volt. A tanintézet és a Georgikon tangazdasága éppen a kialakulás nehézségeivel küzdött, melynek részét képezte az eszközállomány beszerzése, vagy a tangazdaság számára a megfelelő, nem robotos (!) munkaerő biztosítása. Természetesen Pethe ezekben az ügyekben folyamatosan a Directio döntéseire volt utalva, s emiatt okvetetlenkedő, állandó problémaforrást jelentő embernek tartották. Az 1800. júniusi „georgikoni relatio” ezért is írhatta keserűen: „Szándékomban vagyon a Gazdaságtól egy lépést sem kívánni...” MNL OL P 279 21. d. fol. 274v.

⁵⁸ EOL L. IX. Protocolla visitationis... fol. 14–14v. Kurucz György: Religion und ethnische Vielfalt. Das evangelische Seniorat im Banat 1836. In: Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten

mia tanára, aki egyúttal a tangazdaság tisztartója volt, az 1800-as évek elején 400 Ft készpénzt, továbbá 200 Ft értékű deputátumot (16 akó bort, 24 köből búzát, 20 köből rozst, és 12 öl tűzifát) kapott. Mindehhez hozzászámíthatjuk még a tiszteket megillető marhatartás (földesúri legelőn) jogát, ami Asbóth esetében az 1800-as évek elején 3 db állat volt. Piestyánszky Ignác fizetése azonban messze meghaladta Pethe vagy Asbóth fizetését. Piestyánszky director 1200 Ft, míg a Directio tagjai közül Nyitray Pál inspektor 1000 Ft, Horváth Ferenc plenipotentiárius 900 Ft éves fizetést kapott.⁵⁹ Mindemellett Asbóthot uradalmi tiszti lakás is megillette, ahol családjával társadalmi állásának megfelelő körülmények között élhetett.⁶⁰ Gyermekeit természetesen a keszthelyi iskolákba járatta, s egy 1812-ből fennmaradt jelentés szerint a később Festetics ösztöndíjával bécsi katonai iskolába járó Lajos fia eredményes zeneiskolai előmenetelt mutatott.⁶¹

A rendelkezésre álló források alapján azonban leszögezhetjük, hogy Asbóth a hierarchizált birtokigazgatásban alkalmazott személyek autoritását kezdettől elfogadta. A Directióhoz intézett egyik első felterjesztésében ezt olvashatjuk: „A minapi rendelése szerint a T[ekinte]tes Directionnak bé küldöm az ide zárt válogatott kertek mívelését egy általában és a Gyümöls-fák termesztését különösen tárgyzó könyveknek lajstromát... méltóztasson [Festetics] vagy ezen lajstrombéli, vagy más ne talán még jobb könyvek közzül nékem — szoros időmhez képest — egynehányot ki válogatni, s azoknak olvasása, használása végett kegyessen kezeimhez szolgáltatni.”⁶² Ettől függetlenül azonban, ahogyan elődje, Pethe Ferenc, úgy Asbóth János is a korábbi hagyományos módszereket kiiktató racionális gazdálkodási elvek (vetésforgó, bér munkások alkalmazása, új borászati, egyéb technológiai módszerek alkalmazása, stb.) képviselőjeként azt a benyomást kelthette a Directio tagjaiban, hogy a többi uradalom termelését felügyelő testület — élen Piestyánszky direktorral — nem rendelkezik kellő szakismerettel. Hogy ez a jelenség valóban feszültségeket eredményezett, egyértelműen kiolvasható az Asbóth és Kozina György, a Georgikon másik tanárának rendkívül visszafogott soraiból: „Egyáltalában alázatosan esedezünk a T[ekinte]tes directionnak ne légyen olly mostoha feltétellel a Georgikonbeli Tisztség eránt, mintha az akár mikor arra az oktan szemtelenségre és háladatlanságra tudna vetemedni, hogy másoknak bölts tanátsait, s előljáróik parantsolatjait megvetné, s hogy ne vetetessen, a T[ekintet]es közönséges Gazdaságbéli Director Urnak nagy esmeretét és tapasztalását meg nem tudná voltaképpen betsülni, vagy nem akarna hasznára fordítani, ha azok akár keményebb parantsoló, akár kegyesebb útmutató hangon a Tisztséggel közöltetnek...”⁶³

im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Hrsg. Rainer Bendel – Spannenberger Norbert. Berlin 2010. 206–207.

⁵⁹ MNL OL P 279 15. d. (nincs fol.), MNL OL P 279 29. d. fol. 129.

⁶⁰ „A tisztartóság és a fiskálatus lakásának réformálata tetemes” költségekbe került Festetics birtokigazgatásának. MNL OL P 279 39. d. fol. 551.

⁶¹ MNL OL P 279 76. d. fol. 428–430.

⁶² A kérdéses irat 1801. szept. 2-án kelt. MNL OL P 279 26. d. (nincs fol.).

⁶³ MNL OL P 279 30. d. fol. 417–417v.

Az Asbóth és Kozina György által jegyzett 1802. augusztus 6-i jelentés tárgyszerűségével, illetve a tangazdaság működésével szemben azonban sem Festetics, sem pedig a Directio nem emelhetett kifogást. „A Georgikon gazdaságát jó renddel folytatni és az időnek némely kivált a tavasziakban való fogyasztásait iparkodásink és szorgalmatosságunk által helyre hozni igyekezünk. Most nevezetesen az őszi magnak való cséplésben, a szántásban és boronálásban, a magvas lóher és lucerna kaszálásban, a sarju gyűjtésben, a kis szakaszok második és rész szerint harmadik kapálásában, a tavalyi és idején len és kender kitörésében főképpen foglaltoskodunk. A szőlőnk a harmadik kapálás után bő és jó termést ígér... A selyembogár tojásokra a szükséges gondot fordítjuk. Mindféle marháink a három hónapos csikóval együtt kívánt állapotban vagynak, a birkáink három kis külön seregben legelnek.”⁶⁴ A fenti néhány sor mindemellett Festetics koncepciózus elgondolásával kapcsolatban is adalékokkal szolgál, hiszen a szakképzési gyakorlat háttérét biztosító georgikoni tangazdaság a különféle ágazatok hatékony működésén alapult.

Amint arra korábban már utaltunk, a Georgikon az első években folyamatos eszközállomány-fejlesztést igényelt. Asbóth az 1802. augusztus 3-án kelt levelében többek között a georgikoni borászat érdekében a következő kérelmet terjesztette a Directióhoz: „A szüret is nem igen messze lévén alázatosan esedez a tisztség a T[ekinte]ltes Directiónak méltóztasson a Georgikont, mint egy új Borgazdát eleintén valami két száz akónak való hordókkal segíteni.”⁶⁵ Alig három héttel később Asbóth újabb kérelemmel fordult a Directióhoz, mondván, hogy mivel a Georgikon nem rendelkezik kellő igaerővel, s a szárazság miatt nehezen megy a szántás, engedélyezzék számára, hogy a sümegi vásárban megfelelő ökröket vásárolhasson, s a pénzt bocsássák rendelkezésére.⁶⁶ Nem mellékesen Asbóth megbecsülését, szakértelmét ekkoriban aligha kérdőjelezhetette meg bárki, hiszen éppen egykori egyetemének professzora, Wrisberg 1801. november 8-án kelt előterjesztése nyomán a Göttingeni Tudós Társaság levelező tagjává választották.⁶⁷ Az egykori göttingeni hallgató rangos elismerése Festetics számára is kellő megerősítéssel szolgálhatott alkalmazottja képességeit illetően, s a keszthelyi gróf a Georgikon publicitása érdekében tudatosan épített a göttingeni kapcsolatrendszerre. Asbóth *Beschreibung des Georgikons, oder der Gräflich-Georg-Festetitschischen Schule der Oeconomie zu Keszthely am Balaton im Szalader Comitate in Ungarn* címmel részletes leírást küldött a keszthelyi tanintézetéről.⁶⁸

Asbóth tanári tevékenységéről, eredményességéről Festetics a trimeszterek végén tartott georgikoni vizsgák során győződhetett meg leginkább. Keszthelyi

⁶⁴ MNL OL P 279 30. d. fol. 499.

⁶⁵ MNL OL P 279 30. d. fol. 274v.

⁶⁶ MNL OL P 279 30. d. fol. 415v. Egy pár ökör ára ekkoriban 120 Ft körül mozgott.

⁶⁷ Göttingen, Archiv der Academie der Wissenschaften Pers. 12 Nr. 38.

⁶⁸ Asbóth írását Heyne recenzálta. GGA (1803) I. 745–749. Festetics utasítására a Directio számára is sokszorosították Asbóth Göttingenbe megküldött ismertetőjét. MNL OL P 279 35. d. fol. 38v. Festetics Györgyöt a Társaság 1802. aug. 1-i ülésén tiszteletbeli taggá választották. Göttingen, Archiv der Academie der Wissenschaften Pers. 12 Nr. 41. Festeticset erről Heyne professzor 1802. aug. 19-én kelt levelében tájékoztatta. MNL OL P 279 30. d. fol. 514–514v.

helyen töltött első trimeszterének végén a Georgikon főpraktikánsaival végzett tanári munkáját így értékelte Festetics: „Asbóth János Tisztartó és Oeconomia Professor Úr is eléggé megmutatta Examenjében azon szép tudományát, és helyes, s okos tanítása módját, mellyel az oktatására bízott Ifiakat vezérelte, mellyért ugyanezennel meg is ditsértetik és 50 forinttal megajándékosztatik (sic), de ellenben ha fel veszem azt, hogy ezen első fertályra ki rendelve lévő Praelectióbul tsak a kerti Veteményekig menvén a kereskedésre s feldolgozásra való Plánták, Gyümölcstsa- Szőlő, és Erdőművelést tárgyazó Oktatását el-nem végezhetette, valójában mindezeknek el-maradását némű némű (sic) megütközéssel kéntelenítetttem tekénteni... Már ha fölveszem azt, hogy Mitterpacher Pesti Universitasbeli Professor Úr minden héten tsak háromszor prelegál, ha meg gondolom, hogy ama Bétsi híres Jordán Professor Úr egy hétben tsak két órákon ad az oeconomiából letzkéket, még is ezek matériáikat a ki szabott időre nem tsak el végzik, hanem még a Repetitióra is elég időt tudnak nyerni, valójában által nem láthatom, hogy a Georgikon Institutumban is, hol hetenkint hat órák vagynek ebbéli Prelectiókra rendelve, miért nem végeztethetnének el egészen a ki jegyzett Studiumok.”⁶⁹ Nem elhanyagolható adalék a Festetics által megfogalmazott kritikában említett két szakember kapcsán, hogy a keszthelyi gróf a bécsi Theresianumban folytatott tanulmányai idején Mitterpacher Lajos óráit is látogatta.⁷⁰ A Georgikon alapítását követően pedig több levelet is váltott Peter Jordan professzorral a tanintézet működésével, az oktatandó szaktárgyak rendszerével kapcsolatban.⁷¹ Az 1802. szeptemberi vizsgát követően viszont Festetics fenntartás nélkül hangot adott elégedettségének: „Asbóth tisztartó és Professor úr a gazdaságbeli tudománynak tanítását oly szép móddal tudja előadni, hogy az ellen kifogásokat tenni nem lehet... Asbóth uramnak tanítási módját, ditsérettel szemlélem...”⁷²

A fentiek alapján nem meglepő, hogy Festetics utasítására 1806-ban Asbóth új tantervet készített a Georgikon felsőfokú „gazdasági iskolája” számára. A korábbi rendszer szerinti hármas felosztás, vagyis „Gazdaságbeli tárgyak”, „A Mathezishez tartozó tárgyak”, valamint a „Historia Naturalis és veterináriabeli tárgyak” továbbra is megmaradt, de a második tantárgycsoportban megjelent a hidraulika és a hidrotechnika, illetve a harmadik csoportban a kémia és a gyógyászati ismeretek oktatása is. Az egyes tantárgyakra napi egy,

⁶⁹ MNL OL P 279 28. d. fol. 9. Mitterpacher Lajos eredetileg a bécsi Theresianum tanára volt, melynek Festetics nyolc éven át diákja volt. Peter Jordan professzorral Festetics folyamatosan kapcsolatban állt. 1799-ben Jordan Festeticsnek több kérdésben is tanáccsal szolgált. MNL OL P 279 15. d. fol. 1-1v, 11-11v.

⁷⁰ A Mitterpacher által összeállított tanterv Festetics magánkönyvtárában is fellelhető volt: Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen Jugend beygebracht werden. Wien 1773.

⁷¹ MNL OL P 279 15. d. fol. 1-1v., 11-11v. Peter Jordan keszthelyi hatásához további részletekkel: Csoma Zsigmond: Kertészet és polgárosodás. Az európai szőlészeti, borászati, kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a keszthelyi uradalomban a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig. Bp. 1997. 72.

⁷² MNL OL P 279 30. cs. fol. 492.

⁷³ OSZK Kézirattár, Quart. Germ. 1240 fol. 6-6v, Fol. Germ. 1460 fol. 1-2.

azaz heti hat óra jutott, s összesen tizenhét elméleti órát tartottak hetente.⁷³ Ez a tantárgyi felosztás 1823-ig volt érvényben, amit a kiadott végbizonyítványok is tükröznek.⁷⁴ A növénytermesztési és állattenyésztési ismeretek gyakorlati elsajátítása során a Georgikonban a legkorszerűbb mintákat igyekeztek követni. Az intenzív talajművelés, a meszezéssel, márgázással, alagsóvezéssel való talajminőség javítása, a magyar éghajlati viszonyokhoz szabott vetésforgók kialakítása, a tangazdaság juhászata, tejtermelő tehenészet, stb., mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Georgikonból kikerülő hallgatók a magasabb színvonalú nyugat-európai agrotechnika ismerőivé, magyarországi terjesztőivé válhattak. Előbb Pethe Ferenc, majd Asbóth János foglalkozott behatóbban az ugar hasznosításának problémájával, illetve kiiktatásának szükségességével, s ez a törekvés a tananyagként kiadott instrukciókban, a vetésforgókkal kapcsolatos kísérletekben is fellelhető.⁷⁵ Az intenzív szántóföldi növénytermesztés példaként mindenképpen figyelemre méltó egy Asbóth kézírásával készült, s természetesen Festetics aláírásával hitelesített utasítás 1810 júniusából. „Ámbár igaz az, hogy az egy esztendőbeli lóher föld, ha föltörettetik, és búza alá jól elkészítetik, tisztaságára és legjobb erőben való létére nézve, különösen jó és bőv búza termést szokott adni, mindazonáltal mivel az uradalmaimban gazdálkodó tisztek közül többen azt óhajtották, hogy a lóherkaszálónak, minthogy az oly nagy munkával készül, és a gazdaságnak elősegítésére kedvező esztendőben oly sok jó takarmányt lehetne abból reményleni, két esztendeig vehessék hasznát...”⁷⁶ Ha a korszakból fennmaradt tangazdasági összesítéseket vizsgáljuk, egyértelműen azt látjuk, hogy a szántóföldi növénytermesztésből származó bevételek jóval felülmúlták az állattartásból származó bevételeket. Természetesen az is megfigyelhető, hogy a konjunkturális viszonyoknak megfelelően a juhászatból származó tiszta jövedelmek is számottevően gyarapodtak, különösen az 1810-es évek közepére. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy 1806-ban a szántóföldi növénytermesztés esetében a Georgikon tangazdasága 2 266 Ft költség mellett egyáltalán nem csekély összegű, egészen pontosan 8 521 Ft tiszta bevételt könyvelhetett el. 1814-ben a szántóföldi növénytermesztésből származó tiszta bevétel az 1806. évihez hasonló arányú ráfordítás mellett 10 903 Ft volt, míg az állattartásból ugyanebben az évben 19 341 Ft összegű ráfordítás mellett 6 955 Ft tiszta bevétel származott.⁷⁷

Mindemellett feltétlenül meg kell említenünk, hogy a Directio, illetve a georgikoni professzorok az iskolaalapító keszthelyi gróf közvetlen ellenőrzése mellett végezték munkájukat. Ezt bizonyítja az is, hogy a jegyzetként használt tananyag eredeti változatát maga a gróf is végigolvasta, s aláírásával hitelesítette.⁷⁸ Az Asbóth előadásából készített jegyzetek közül pillanatnyilag egyet is-

⁷⁴ MNL OL P 283 Festetics család keszthelyi levéltára, Georgicon (a továbbiakban: P 283), 4. d. (nincs fol.).

⁷⁵ MNL OL P 283 3. d. fol. 137v, 196.

⁷⁶ MNL OL P 279 68. d. fol. 198v.

⁷⁷ MNL OL P 276 Festetics család keszthelyi levéltára, Számadások, 160. d. fol. 19–27. 236–237., 327v., 257–262.

⁷⁸ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3714, 8708.

⁷⁹ Institutiones Technologiae Oeconomicae ... per Joannem Asboth Georgici Kesztheliensis Direct. et Oeconomiae Professor ... conscriptum per Carolum Zimányi ... Georgicon Practicantem 1805. OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 3916/1, 2.

merünk, méghozzá egy latin nyelvű 1805-ben lejegyzett technológiai előadás-sorozatát.⁷⁹ A jegyzet tematikája a különböző növényi olajok tulajdonságainak ismertetésétől kezdve az élelmiszer feldolgozáson, továbbá az ipari növények felhasználásán keresztül, az élelmiszertartósítás, valamint a különböző ásványok tárgyköreire terjed ki. Johann Beckmann hatása Asbóth előadásának rendszerét, illetve tematikáját tekintve egyértelműen kimutatható.⁸⁰ Festetics György támogatta, sőt hallgatólagosan elvárta, hogy a Georgikon tanárai valóban építsenek a legkorszerűbb szakirodalommal rendelkező könyvtárára. Erre utal Asbóthnak egy 1801. november 29-én Festeticshez intézett levele is, melyben így ír: „Gazdaságbéli tanításaimnak tökéletesebb ki-dolgozására alázatosan kérem Méltóságodat, méltóztasson könyvestárjából újabban következő tudós munkákat számomra ki adatni.”⁸¹ A Directióhoz intézett 1803. január 2-i feljegyzésében szintén hasonló kérést fogalmazott meg: „... gazdaságbéli tanításaimnak kipallérozására, s kivált az ezen esztendőben meghatározott öt tárgyaknak tökéletesebb kidolgozására netalántán még szükséges könyveket a M[éltóságos]. Uraságbéli gazdag könyvtárából magamnak kikérhessem.”⁸²

A modern kertészeti ismeretek oktatására, a szőlőművelés legeredményesebb módszereinek megalapozására szintén nagy figyelmet fordítottak a Georgikonban. Asbóth egyébként már 1803-ban elkészítette az iskola gyümölcsösében található gyümölcsfák jegyzékét részletes pomológiai leírásukkal, de sokat tett a tanintézet botanikus kertjének létrehozásáért is.⁸³ Egy későbbi, 1812-es kimutatás szerint 60 szekcióban 213 fafajta volt található a Georgikon botanikus kertjében. Mintaként a Theresianum és a Schönbrunn kertészete szolgált, s a csemetéket, virágmagvakat Bécsből, illetve szepességi kereskedőktől szerezték be. A gyümölcsnemesítést és gyümölcstermesztést egyébként is fontosnak tartotta Festetics, amit a könyvtárban fellelhető pomológiai munkák változatos-sága is bizonyít. Asbóth elsősorban Johann Ludwig Christ *Handbuch über die Obstbaumzucht und Obsterlebre* című, 1804-ben kiadott munkáját használta tanítása során.⁸⁴ Mindemelllett a Georgikon szőlészete a régió első jelentősebb fajtagyűjteményével rendelkezett. Asbóthnak „A Georgikonnak Tszerszegiszőlőjében levő szőlő Fajták s azokból leendő Borok Tulajdonságai” című kimutatása, ami az egyes fajták tulajdonságait (érés idejét, termékenységet, a belőlük

⁷⁹ Asbóth egyértelműen támaszkodott Johann Beckmann *Anleitung zur Technologie...* Göttingen 1802. c. munkájára, mely természetesen fellelhető volt Festetics György keszthelyi könyvtárában.

⁸¹ MNL OL P 279 27. d. fol. 662.

⁸² MNL OL P 279 32. d. fol. 9. Csapó Imre titkár jelentése szerint 1803 végén Asbóth két angol szerző, Francis Home és Humphrey Marshall munkáit kölcsönözte ki a könyvtárából. MNL OL P 279 36. d. fol. 596–597. Az egykori Festetics családi könyvtárban fellelhető korabeli angol mezőgazdasági szakkönyvek áttekintéséhez l. *Kurucz György*: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. *Magyar Könyvszemle* 106. (1990: 1–2. sz.) 32–44.; *Uő*: Keszthely grófja i. m. 198–211.

⁸³ *Csoma Zsigmond*: Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében. Debrecen–Budapest, 1994–1995. 73.

⁸⁴ MNL OL P 283 2. d. fol. 88v–89v, MNL OL P 283 13. cs. fol. 35; MNL OL P 279 36. d. fol. 596–597.

⁸⁵ MNL OL P 274 Festetics család keszthelyi levéltára, Birtokigazgatással kapcsolatos iratok (a továbbiakban: P 274), 10. k. 905–972.

nyerhető bor ízét, stb.) ismertette, egyúttal bortárolási, borkezelési útmutatással is szolgált.⁸⁵

A Georgikon keretein belül működő iskolák közül a „Parasztiskolában”, mely kimondottan alsó fokú képzést volt hivatott biztosítani tehetségesnek tartott jobbágy- és szellérfiúk számára, 1798-tól tanultak az alpraktikánsok (növényedékek). A gróf utasítása nyomán Asbóth 1804. szeptember 28-án kelt újabb rendtartásban szabályozta ennek a képzési típusnak a működését. A tananyag elméleti része írás-olvasásra, katekizmusra, alapfokú „számvető könyvre”, valamint „mezei kalendáriumra” épült. Az itt tanuló fiatalok, akik egyúttal a tan gazdaság kisegítő munkaerőigényét is biztosították, télre és nyárra külön egyenruhát is kaptak. Előmenetelükről pontos kimutatások készültek.⁸⁶ Jó két évtizeddel később, vagyis az alapító halálának időszakában összeállított vizsgatételek pedig arról tanúskodnak, hogy a béres tanulók alapvető számviteli és technológiai ismeretekről is bizonyosságot adtak. A szántóföldi növénytermesztés általános agrotechnikai gyakorlata, a különböző talajművelő eszközök, a vetőgép használata mellett a burgonya sokoldalú hasznosítását is tárgyalták az órákon. Az állatgyógyászati ismeretek oktatása során pedig külön hangsúlyt kapott a himlőoltás alkalmazásának gyakorlata.⁸⁷ Feltétlenül meg kell említeni, hogy Festetics tudatosan törekedett képzett állatorvosok alkalmazására, s ennek tulajdoníthatóan a kor két jeles hazai állatorvosa, Liebbald Gyula és Brunkala Román is hosszabb időt töltött Keszthelyen.⁸⁸ Ugyanakkor az Asbóth által jegyzett 1809. augusztus 9-i utasítás szintén megfelelő szakértelemre enged következtetni: „Ha pedig az Institutum Marhái hasonlóképpen már száj és köröm Fájásban volnának, vagy azt utóbb elkapnák, a beteg marhák tüstént az egészségesektől különválasztatván, és az egészséges marháktól távol, s ha lehet más udvarban lévő istállóban tartassanak, azokra külön cselédek ügyeljenek...”⁸⁹

A Georgikon további iskolatípusokkal való bővítése Asbóth János georgikoni igazgatósága idején történt. Ekkor jött létre az uradalmi jogászképző, az ún. Pristaldeum, melynek tanrendjét Asbóth dolgozta ki. Az iskola szervezése 1803-ban kezdődött, s az uradalmi jogügyek intézésére alkalmas szakemberek képzése 1804-től igazolható, amikor két hallgatót vettek fel. A hallgatóknak általános gazdálkodási és birtokigazgatási ismereteket, magyar köz- és magánjogot, továbbá eljárás- és büntetőjogot, urbáriális törvénycikkeket kellett tanulniuk a hároméves tanulmányi idő alatt.⁹⁰

Az alsó és felsőfokú képzést biztosító erdésziskola 1806-tól nyílt meg a Georgikonban. Az erdész főpraktikánsok tanulmányi ideje három év elméleti oktatásból állt, melynek során természetrajzot, matematikát, geometriát, fizikát, kémiát, földrajzot, számvitelt, német nyelvet, s természetesen növényismeretet, illetve gyakorlati tárgyként fakitermelést, lövészetet tanultak. Az erdész

⁸⁶ MNL OL P 283 2. d. fol. 243; MNL OL P 283 3. d. fol. 130–131.

⁸⁷ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 477.

⁸⁸ Liebbald, rövid magyaróvári tartózkodást leszámítva, 1806-tól tizennyolc éven át dolgozott Keszthelyen, míg Brunkala 1807-től három éven át volt a Festetics család alkalmazottja.

⁸⁹ MNL OL P 283 3. d. fol. 92.

⁹⁰ OSZK Kézirattár, Quart. Germ. 1240 fol. 15–15v. Lásd még a pristaldusok 1810. évi vizsgáinak Asbóth által összeállított tételsorát: MNL OL P 283 13. d. 10. fol. 29.

alpraktikánsok tananyaga részben igazodott a főpraktikánsokéhoz, bár természetesen nem volt annyira részletes, és sokkal inkább a gyakorlati képzés, például vadászati alapismeretek, vetésápolás, naptárhasználat kapott hangsúlyt. A kétéves tanulmányi időre tervezett alsó fokú képzést nyújtó kertésziskola szintén 1806-ban létesült. Bár Asbóth 1807-től nem a Georgikon tanáraként, hanem Festetics valamennyi birtokának prefektusaként tevékenykedett tovább Keszthelyen, 1810-ben a gróf utasítására mind a kertésziskola, mind pedig a szakácsiskola tanrendjét átalakította, illetve újból kidolgozta. A kertészek német és magyar nyelven írást, olvasást, alapfokú matematikai ismereteket, kertészeti naptárt (növényteni alapismereteket) tanultak az első évben. A második évben ezt kiegészítve konyhakerti és dísznövényismereteket, általános botanikát, melegeházi nevelést, alapfokú könyvviteli ismereteket sajátítottak el. A szakácsiskola tervezetében három évig tartó képzési időt számított Asbóth. Az első év tananyagában magyar és német nyelvű olvasás, írás, matematikai alapismeretek szerepeltek. A második évtől mindezek mellett már anyagismeretet, főzést, élelmiszertartósítást tanultak a szakácsiskola növendékei. A harmadik évtől számvitelt, etikettet, a főúri családok szolgálatához szükséges egyéb ismereteket, sőt lovaglást tanítottak számukra.⁹¹

Az oktatás, a tangazdaság irányítása, illetve uradalmi tiszti, prefektusi tevékenységén túlmenően Festetics György több alkalommal is megbízást adott Asbóth számára, hogy konkrét piackutatási, értékesítési feladatok ellátása mellett tapasztalatszerző körutakat is tegyen. Az 1802. szeptember 7-én kelt instrukció értelmében „a Georgikonbeli tisztartó és professzor Asbóth János úr 10dik szeptemberben elindul és egy oeconomica tapasztalásbeli peregrinációt vagys utazást végben viszen.”⁹² A Balaton északi partján haladva Asbóth először Lepsényben egy racionális gazdálkodási elvek alkalmazásával komoly eredményeket elért cseh bérlőt, egy bizonyos Jan Nowotnyt keresett fel. Ezt követően Pápa felé vette útját, ahol az Eszterházy birtok prefektusával kellett találkoznia. Ezután Győr, Pozsony, Köpcsény érintésével Bécsben Peter Jordan professzorral kellett megismerkednie. Festetics mindemellett azt is meghagyta számára, hogy a schönbrunni kertészetet is keresse fel, majd visszafelé jövet Harrach gróf juhászatáról gyűjtsön tapasztalatokat. Ruszton, Rohoncon a helyi borkezelési gyakorlatot tanulmányozta, illetve gróf Batthyány Tódor tisztartójától vetőmag tisztítási eljárásokat tanult. Két évvel később, a Directióhoz intézett 1804. szeptember 1-jei levelében Asbóth arról számolt be, hogy „... a Méltóságos Gróf Úr Ónagyságától Kegyelmes engedelem szerint holnapután reggel a Táttra felé útnak indulni fogok...” s ezért a Georgikon pecsétjét és ügyeit Kozina György számtartó részére hagyja.⁹³

1806-ban Festetics újabb tanulmányútra küldte Asbóthot. A Komárom vármegyei Ácsön Festetics sógorának, gróf Eszterházy Károlynak az angolkert-

⁹¹ MNL OL P 283 3. d. fol. 114–114v, MNL OL P 274 10. k. 595–644., OSZK Kézirattár, Quart. Germ. 1240 fol. 25–25v, MNL OL P 279 27. d. fol. 279–280v.

⁹² MNL OL P 279 30. d. fol. 567–568.

⁹³ MNL OL P 279 39. d. fol. 121. Asbóth többek között lenmagot és szepesi borsót vásárolt a Georgikon számára.

jét mérte fel, majd Győr, Óvár, Féltorony, Pozsony, Ürmény és Nagyszombat voltak következő állomásai. A nagyobb magyarországi birtokközpontokkal való ismerkedést követően Brünnek vette útját, ahol helyi posztó gyárosokkal tárgyalt a Festetics birtokok gyapjának értékesítése céljából. Visszatérőben Bécsre kereste fel, ahol a theresianumi kertben dolgozó Varga László kertésszel tárgyalt vetőmagok beszerzése ügyében, de találkozott az augarteni főkertésszel, Fleischacker úrral is. Ezt követően Sopront és Ságot érintve tért vissza Keszthelyre.⁹⁴ Néhány évvel később, 1810. július 20-án viszont a Festetics Györggyel folytatott konzultációkat követően már ő fogalmazta meg a „Fleckel Károly Oeconomiae Practicánsnak” szóló utazási instrukciókat. Fleckel Csehországon, Felső-Szászországon át Berlinbe utazott, majd Göttingent felkeresve és a Rajna vidék érintésével Svájcban kellett hosszabb tanulmányutat tennie. Svájci látogatása során a Georgikon hallgatója Emanuel Fellenberg hofwyli tanintézetét is felkereste.⁹⁵

Asbóth szerepe a Georgikon működését tekintve az 1810-es évek közepén közvetett módon is érvényesült, jóllehet ekkor már a Directio tagjaként tevékenykedett különböző beosztásokban. Rummy Károly György Keszthelyre kerülését követően a fiatal „ökonómia professzor” előadásainak jegyzetként is alkalmazott írásos változatát Festetics utasítása nyomán Asbóth ellenőrizte, illetve korrigálta, számos esetben kiegészítette. Nem kétséges, hogy ezekben az előadásokban Adam Smith szellemisége, Arthur Young több évtizedes szakírói hatása, s természetesen Albrecht Thaer közvetítő szerepe egyértelműen kimutatható. Rummy 1815. november 6-i dátumot viselő előadásának a munka értéktelemtől, profitnövelő szerepét vizsgáló része, mely Asbóth kézírásával számos bejegyzést tartalmaz, a következő bevezetéssel indul: „A föld ára felmegy a reá fordított munkának mennyiségével. Azért minden pallérozott statusokban valamely bizonyos erányosság vagyon a földnek, a munkának és a természet productumainak ára között, mely ha történetből egy kevés időre megbomlik is, nemsokára ismét helyre állítatják. A telekek és földek (fundi, Gründe) rendszerint olcsók azon tartományokban, ahol a munkában és mesterségekben foglalkozás vagyon (p[é]ldának] o[k]áért] Spanyolországban), de azoknak ára felmegy éppen azzal az erányossággal, mellyel a munkák és mesterségek elterjednek.”⁹⁶ Rummy előadásai azonban azért is figyelemre méltóak, mivel a nyugat-európai agrotechnikai eredmények adaptációján túlmenően komoly figyelmet fordítottak a racionális munkaerő felhasználás problematikájára. Ezen a ponton pedig megkerülhetetlen volt a hazai feudális jogrendszerhez igazodó munkaerő alkalmazási (robot) gyakorlat hatékonyságának kérdése, illetve a racionális gazdálkodás döntő elemét képező, motivációjában magasabb minőségi szintet képviselő bér munka jelentősége. A georgikoni főpraktikánsokat, vagyis a leendő tiszteket Rummy a következőkre figyelmeztette, illetve javasolta számukra: „Ama princí-

⁹⁴ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2681.

⁹⁵ MNL OL P 279 66. d. fol. 362–363. Festetics-Album néhai tolnai Gróf Festetics György szobrának 1902. június hó 8-án Keszthelyen végbemenő leleplezési ünnepélyének emlékére kiadta a Festetics szobor-bizottság. H.n. 1902. 22.

⁹⁶ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 15 fol. 3.

piumnak, mely a fabrikáknál oly igen fontos, hogy tudniillik az előforduló munkák, amennyire csak lehet, felosztassanak és külön választassanak, a mezei foglalatosságoknál ugyan szorosabb határjai vagynak: mindazonáltal itt is többféle munkák úgy osztattathatnak fel, hogy mindegyik munkához külön munkások is állíttathatnak... A napszámosokkal való dolgoztatásnak ellenben az a körülállás kedvez, hogy azokat olyan helyeken, ahol az emberekben nincsen fogyatkozás, fel lehet fogadni, és ismét eleresztetni, és amint a szükség az ő munkájuk és szorgalmatosságuk azt magával hozza, ha valamely egész munkára fogadtattak fel és meghatározott bért általjában kapnak, csekélyebb vigyázat szükséges rájuk. Gyorsaságok és iparkodások nagyobb, mivel maguk és házi népek fenntartásáért dolgoznak, és ha rosszul teszik munkájukat, attól tarthatnak, hogy eleresztetnek... Tagadhatatlan, hogy a robotok a pallérozottabb és tökéletesebb gazdaságot sok tekintetben akadályozhatják is. Mert lehetetlen, hogy a robotos munkások, mivel sokszor gyengék a marháik, és szerszámaik is hibásak és nem egyenlők, oly tökéletesen mívelhessék a földet, és oly jól dolgozzanak, mint a helyesen elintézett majorerő, és a mi időnkben használtatni szokott némely hasznosabb földművelő eszközökre nézve példának o[káért] mélyebben szántó ekékre, a kapáló és többi ekékre (cultivator) egyéb szerszámokra nézve nem is lehet kívánni, hogy a jobbágyok azokat megszerezzék, s azokkal dolgozzanak, mivel költséggel járnak, melyet a paraszt nem győz. Ezen és több más okokból mind a földesurakra, mind a jobbágyokra nézve hasznos lehet, ha a robotok bizonyos alku mellett ilendő, jó igazságos áron megváltanak.”⁹⁷ Mindemellett Rummy Keszthelyre kerülésével a Georgikon külföldi kapcsolattrendszere, ismertsége tovább erősödött. A fiatal ökonómia professzor német nyelvű leírását a Georgikonról a Göttingische Gelehrte Anzeigenben is recenzálták, illetve az Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitungban is több híradást tettek közzé az iskola működéséről, így Rummy professzori kinevezéséről is.⁹⁸

Asbóth keszthelyi tanári és tiszti tevékenységének vizsgálata során azonban említést kell tennünk a tangazdaság, illetve magának az uradalom teljes vagyonának védelmében kifejtett tevékenységről is. A Keszthelyen, illetve a környékbeli falvakban beszállásolt katonaság ugyanis nemcsak a kényszerű beszállásolással sújtott városi és falusi lakosság, hanem a Georgikon tisztjei számára is állandó problémaforrást jelentett. Már Pethe Ferenc is szóvá tette egyik jelentésében, hogy az alkalmazott béresek közül nem egy esetben erőszakkal, leitatással szedtek újoncokat. 1800. június 19-én például arról számolt be a Direkciónak, hogy a verbunkos hadnagy a „két nyári legényeink közül az egyiket, Beretzi nevezetűt elfogatta”, s ezután hiába vitatkozott a tiszttel, nem tudta kiszabadítani.⁹⁹ Asbóth alig néhány hónappal azt követően, hogy Keszthelyre került, maga is szembesült a fegyvelmezetlen katonaság jelenlétéből fakadó konfliktusokkal, nehézségekkel. 1801. szeptember 24-i levelében tisztársá-

⁹⁷ Uo. fol. 10v., 14.

⁹⁸ GGA (1815) II. 1319–1320., Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung (1815) 22. 171.

⁹⁹ MNL OL P 279 20. d. fol. 596.

val, Pruzsinszky Józseffel közösen jegyzett levelében a következőket olvashatjuk: „Még azt is alázatossággal jelentjük a Te[kin]t[e]tes Directiónak, hogy gyakortább vétetnek a Georgikon földjein észre sétáló, sőt némelykor vadászó közkatonák is, kik kétség kívül nappal azt nézik ki, éjszaka mit lopjanak.”¹⁰⁰ 1802. augusztus 31-i levelében a Directiónak javasolta, hogy a Georgikon szőlő és kukorica csőszeit puskával lássák el, mivel „... kivált ebben a drága időben a Georgikon vagyonnya után való ólalkodókat fegyver mutatásával is talán hasznos leszen szándékoktól elijeszteni.”¹⁰¹

Természetesen, mint minden iskolában, így Keszthelyen is, a béres tanulók, illetve a főpraktikánsok között is előfordultak fegyelmezési problémák, s ezeket sok esetben Asbóthnak kellett rendeznie. 1803. június 8-i, Directióhoz intézett feljegyzésében egy Tóth Gyuri nevű alpraktikáns kapcsán komoly gyanúnak adott hangot, mivel a gyerek a tisztek előtt azt állította, hogy maga Festetics adott neki engedélyt az elutazásra, márpedig „az említett gyermek már egyszer Burgundiai répa lopásért a tisztségtől megbüntettetvén, kétség kívül újabb fenytéktől fél, minthogy a gyermeknek tudára tegnap kitudódott a tisztség által, hogy a Méltóságos Uraságtól tartására kegyesen határozottatott pénzének némely részét hijábalóságokra fordítja, t.i. keszkenőt, pántlikákat veszen, s azokat leánynak ajándékozza, azonkívül a tiszttartónak commissiója nélkül mesterembereknél szűrt csináltatott. – Jó és hív cselédet belőle alig várhatni.”¹⁰² Asbóth és Kozina György számtartó következő napon kelt leveléből pedig Tóth Gyuri újabb „csínytevése” is kiderül, mivel mellékelték a Gergely vezetéknévű keszthelyi szabó részére Asbóth „aláírásával” megerősített, vagyis egyértelműen hamisított „engedélyt”, miszerint „Gergő szabó varhat (sic) Tóth Gyurinak egy nadrágot... Assbót (sic) mp”. A Vas vármegyei illetőségű gyereket utóbb a hamisítás és az engedély nélküli távozás miatt a vármegyei szolgabíróval kerestette a Directio.¹⁰³

Komoly dilemmát jelentett egy másik eset, amikor a georgikoni ökonómia professzor teljes mértékig kénytelen volt a Directio „bölcs belátására” hagyatkozni. 1804. július 21-i levelében ugyanis azt írja, hogy az egyik alpraktikáns, „a 21 esztendő Kőműves Gyuri, egy 18 esztendő Pintér Panni nevű leányt”, akinek egyébként 150 Ft készpénze is van, el akarja venni. A georgikoni tisztek ugyan intették, hogy halassza el egy évvel a házasságkötést, „minthogy illetlennek ítéltük, hogy egy alpraktikáns feleséges legyen, s egyszersmind az ifjú a meghatározott időre feltett szándékát jobban meggondolhatta volna”, de ígérete ellenére már kétszer ki is hirdették a templomban.¹⁰⁴ Hogy miképpen alakult Kőműves Gyuri és Pintér Panni közös élete, a rendelkezésre álló iratanyagból nem derül ki. Megemlíthetjük azonban azt is, hogy 1803 elején sokkal komolyabb ügy miatt kellett Asbóthnak intézkednie, amikor is egy elszámolási vita miatt két georgikoni főpraktikáns verekedett össze, s az egyikük olyan súlyos

¹⁰⁰ MNL OL P 279 26. d. (nincs fol.).

¹⁰¹ MNL OL P 279 30. d. fol. 443v.

¹⁰² MNL OL P 279 33. d. fol. 657–657v.

¹⁰³ MNL OL P 279 34. d. fol. 32–32v.

¹⁰⁴ MNL OL P 279 39. d. fol. 593.

¹⁰⁵ MNL OL P 279 32. d. fol. 241.

sérüléseket szenvedett, hogy kérdéses volt, vajon nem vakul-e meg a fél szemére. Az eset miatt Gutten József orvost is kihívták.¹⁰⁵

Az alkalmazottak, sőt a hallgatók által elkövetett lopások felderítése, az egyéb kártételek megakadályozása, illetve a büntetés megállapítása néha szintén Asbóthra hárult. Az esetek közt éppúgy találunk ma már megmosolyogtató kis tolvajlást, mint valóban súlyos, a Georgikont, s az alapítót komolyan megkárosító bűncselekményt. Asbóth János Festeticshez intézett 1803. március 4-i jelentésében arról számolt be, hogy Binion Ferenc georgikoni főpraktikáns a szerszámos kamra kulcsait több esetben Smid Jakab és Rácz György alpraktikánsra bízta. Mivel az üres szerszámos kamrában tartották, a két fiú jócskán megdézsmálta a csuprokat, sőt orgazda módjára „... másnak, nevezetesen Farkas Antal feleségének vittek. Minekutána a Gazda ezen lopást észre vévén azt nálam bejelentette, a két gyermeket a többi alpraktikánsoknak valamint a főpraktikánsoknak jelenlétében előbb erősen megdorgálván megcsapattam.” A szegyenbe hozott Farkas családot a Directio az ellopott méz megfizetésére kötelezte.¹⁰⁶ Sokkal súlyosabb, valódi büntett esetében kellett eljárnia és nyomoznia Asbóthnak 1812 júliusában. Zách Antal georgikoni perceptor és Barics Mihály számtartó július 2-án a sümegi vásárban járt éppen, amikor a déli órákban az egyik tisztársuk a tanintézet pénztárának ládáját feltörve találta, és „... az abban volt papiros pénz a rézpénznek otthagyasával elidegenített”. A georgikoni béresnek vallomása szerint „Hecskó György földosztó praktikáns” járt tizenkét óra után a „Georgiconban és forgott a nagy épület körül”. Ezt a tisztartó azonnal jelentette Asbóth prefektusnak, aki a tanúkat maga is azonnal kihallgatta. Ezt követően Szajdensvarz József főmérnök és a Georgikon igazgatójának hozzájárulásával a nevezett főpraktikáns szállásán a ládait „megvizitálták”, s abban különféle rézeszközöket találtak, melyek egyébként korábban eltűntek a Georgikon eszközei közül. Mindez tovább fokozta a gyanút, s a földokról hazatérő praktikánst Asbóth elfogatta. Hecskó mindent tagadott, de amikor a többi holmiját is átvizsgálták a szállásán, a hiányzó összeg egy részét megtalálták. A jelentés szerint „ezen felfedezés után ismét hozzá ment a prae-fectus, és akkor megvallotta hogy ő tselekedte, és mindgyárt 970 ftokat váltó levélben elő adott... a butorainak visitatiója után még több lopások szembetűnő gyanújába esett ... a keszthelyi uradalombéli jurisdictionának resignáltatott, s mostan az uradalmi felső tömlöczben fogva tartatik.”¹⁰⁷

Mint az eddigiekből is kitűnik, Asbóthnak a hosszú évek alatt a Georgikon és a birtokigazgatás különböző szintjein számtalan konfliktust, emberi súrlódást kellett kezelnie. Magánlevelezése, illetve a Directio ügyiratai közt fennmaradt folyamodványai alapján — ha nem is a teljesség igényével —, de részben személyiségjelei is rekonstruálhatók, s az előbbiektől elválaszthatatlanul családi életének bizonyos elemei, tanári és tiszti tevékenységének személyes vonatkozásai többé-kevésbé szintén felvázolhatók. Nem kétséges, hogy 1801-ben nagy várakozással tekintettek Keszthelyen Asbóth érkezése elé, s néhány hónap alatt lelkiismeretes és következetes munkájával, illetve jelentéseiben tárgyszerűsége törekvő stílusával,

¹⁰⁶ MNL OL P 279 33. d. (nincs fol.).

¹⁰⁷ MNL OL 279 75. d. fol. 808–809.

igen hamar kivívta az alapító elismerését. Mindezek alapján bizalommal fordulhattott a keszthelyi grófhhoz, s 1801. augusztus 1-én kelt levelében közvetlenül Festetics-től kért engedélyt arra, hogy elutazhasson legkisebb húga esküvőjére Sopronba. Kérelmében megemlítette, hogy egyik testvérhúgát éppen Festetics Artner nevű soproni fiskálisa vette el, majd a gróf együttérzésére számítva így folytatja: „... most ismét véletlenül veszek az édes anyámtól hasonló hívó levelet, ki tudniillik a leg-ifjabb leányát és Testvér-Hugomat a legközelebb jövő Héten egy Fabricius nevezetű sopronyi Prókátorhoz akarja férjhez adni, s ezen öröm-alkalmatosságra több Részeire az Országnak el-széljedett Gyermekait még egyszer kívánja öszve gyűjteni.”¹⁰⁸ Nincs okunk kételkedni abban, hogy Festetics György ne járult volna hozzá alkalmazottja elutazásához, annál is inkább, mivel az Asbóth által először jegyzett „georgikoni relatio” szerint a tangazdaságban nem volt elmaradás.¹⁰⁹ Ezt követően Asbóth a Directionnak szóló augusztus 31-i jelentésében pedig arról számolt be, hogy a távozó Pethe Ferenc-től teljes egészében átvette a Georgikon iratait.¹¹⁰

Fennmaradt csekély számú magánleveleiben, melyek kizárólag németül íródtak anyjához, feleségéhez, s gyermekeihez, a családi kötelékek iránt elkötelezett, tiszteletteljes, ám nem rideg formális megnyilatkozások találhatók. Anyjához íródott 1797 októberében kelt leveléből egyértelműen kitűnik ragaszkodása húgaihoz, ráadásul igazán sajnálja, hogy tervezett esküvőjének előkészületei kapcsán nem támaszkodhat értő tanácsaikra.¹¹¹ 1802. október 29-én Keszthelyről anyjához írott levelében, feltűnő módon nem az isteni akaratban való megnyugvásra inti betegséggel küszködő anyját, hanem azzal vigasztalja, s egyúttal fejezi ki tiszteletét iránta, hogy anyja több gyermeket is felnevelt, s „ajándékozott az emberi társadalomnak.”¹¹² Mindenféle túlzásoktól mentes hangnemben és stílusban levelezett feleségével munkájáról, a hétköznapi családi ügyekről. 1804 májusában írott levelében felesége iránti aggódo szeretete is kiérződik, mivel Tátray Mária ekkor már ismét állapotos volt, s így vállalkozott hosszú késmárki útjára. 1804. augusztus 31-én feleségéhez írt újabb levelét a következő egyszerű, de mégis kifejező sorral kezdte: „Még három és fél nap, s magam is szabad leszek, hogy szeretett feleségemet és drága gyermekeimet átölhessem.” Ugyanebben a levelében némi megkönnyebbüléssel beszámol arról is, hogy a tanév szerencsésen véget ért, s a georgikoni vizsgákon maga Feste-

¹⁰⁸ MNL OL P 279 26. d. (nincs fol.). 1803. jan. 1-jén kelt levelében édesanyja halálára tekintettel kér engedélyt arra, hogy Sopronba utazhasson. „Ezen alkalmatossággal egyszersmind alázatosan kérem Nagyméltóságodat, méltóztasson kegyesen megengedni, hogy édesanyámnak halála után mint legidősebb testvér vagyonomnak eligazítására, a jövő március hónap elején egynehány napokat Sopronban tölthessek.” MNL OL P 279 32. d. fol. 6

¹⁰⁹ A jelentés 1801. aug. 11-én kelt. MNL OL P 279 26. d. (nincs fol.).

¹¹⁰ MNL OL P 279 26. d. (nincs fol.).

¹¹¹ „Wie viel hundertmal wünsche ich jetzt daß Doris Schwester Doris bey mir wäre!” Asbóth János levele anyjához, 1797. okt. 21. Tilesné Asbóth Ágnes magángyűjteménye.

¹¹² „Möchte Sie darinn auch die stille Betrachtung und das Bewusstsein erhalten und auf-richten, daß Sie durch die Umstände nicht immer begünstigt, doch durch die zärtliche edle Mutterliebe geleitet und gestärkt, drey von Kindern wohl erzogen und der menschlichen Gesellschaft geschenkt hatte.” Asbóth János levele anyjához, 1802. okt. 29. Tilesné Asbóth Ágnes magángyűjteménye.

tics vizsgáztatta a hallgatókat. Feltétlenül figyelemre méltó módon egyúttal azt is megírta feleségének, hogy mielőtt elindul hozzá Késmárkra, igyekszik a házat a legjobb rendben hátra hagyni.¹¹³ Fiaival folytatott levelei szintén egyszerű, szeretetteli hangnemben íródtak, s jellemző módon gyakran küldött nekik ajándékba könyvet. 1814. november végén legidősebb fia, János Gergelynek Sopronba küldött levelében megemlíti, hogy egy magyar nyelvű „Új-Testámentomot”, valamint egy latin nyelvű dogmatikai értekezést („Doctrina Christiana), valamint egy matematikai szakkönyvet küld számára.¹¹⁴

Mint az eddigiekből is látható, Asbóth georgikoni tanárként, tisztartóként és utóbb prefektusként, Festetics iskoláinak és birtokigazgatásának mindennapjaiban komoly szerepet játszó személyiség volt. Tevékenységi körénél fogva közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett az uradalmi alkalmazottak, s természetesen a keszthelyi lakosok gondjairól, vagy éppen a hallgatók konfliktusairól. Jelentéseiből, előterjesztéseiből azonban a racionalitás mellett a humanum is kiérezhető, jóllehet Festetics György birtokigazgatási hierarchiájában elhelyezkedő személyként mások hiányosságai, illetve a béresek, tisztársak nem megfelelő munkavégzése miatt maga is kellemetlen helyzetbe kerülhetett. 1803 szeptemberében Festetics azért róta meg, mert „... a béresek későn menvén a munkára sokáig fölöstökömlővén, uzsonnálván, s egyébképpen időt mulasztván napjában alig fél holdat szántanak, holott a robotos parasztemberek is az hosszú napokban 1200 négyszögöles holdnál többet is, a rövid napokban pedig legalább 1 holdat meg tudnak szántani.”¹¹⁵ Pedig korábbi jelentésében Kozina Györggyel együtt éppen az alkalmazottak érdekében ilyen sorokat intézett a Directióhoz: „... a múlt hónapra nézve alázatos engedelmet kérünk a Te[kin]t[e]ltes Directiótól, hogy semmit sem incassálhattunk... némely cselédeknek kik legnagyobb ínségben voltak, fél köblönként rész szerint csutás kukoricát, rész szerint kolompért adattunk azon feltétel alatt, hogy azt a szorgosabb mezei munkák idején olcsóbb napszám áron lefizessék.”¹¹⁶ A béresek érdekében, illetve a megfelelő munkaerő biztosítására tekintettel ezt követően közvetlenül Festeticshez fordult: „Azért is alázatosan esedezek Nagyméltóságod előtt, ... már most is nagy szükségét szenvedő cselédeinkre nézve kegyes tetszése szerint való oly írásbéli rendelést tenni méltóztasson, melynél fogva a gazdaságbeli szükséges erőnket megtartván vagy kipótolván, egyszersmind olyan újabb restantiáktól mentek lehessünk, melyeknek lefizetése a mostani és jövőendő környülállásokra nézve felette bajos vagy éppen lehetetlen volna.”¹¹⁷

Figyelemre méltónak tűnik ugyanakkor egy másik eset, amikor Balatonkeresztúron tűzvész pusztított. Laky István számtartó tudósítása szerint „48 Jobbágy-Házbul földig hamuvá lett 43”. A georgikoni tanárok és praktikánsok

¹¹³ „Am 28 und 29ten dieses Monaths haben wir unsere Prüfungen und das Schuljahr glücklich beendigt. Gestern hat der Graf unseren Praktikanten des Georgikons in Gesellschaft unsers ganzen Collegii tractiert... Das Haus werde ich suchen in bester Ordnung zurückzulassen.” Asbóth János levele feleségéhez, 1804. aug. 31. Tilesné Asbóth Ágnes magángyűjteménye.

¹¹⁴ A levél 1814. nov. 29-én kelt. Tilesné Asbóth Ágnes magángyűjteménye.

¹¹⁵ MNL OL P 279 35. d. fol. 695.

¹¹⁶ MNL OL P 279 33. d. fol. 101.

¹¹⁷ MNL OL P 279 33. d. fol. 434.

felajánlási íve szerint 43 Ft 54xr (krajcár) összeget gyűjtöttek össze a károsultak részére, s ebből Asbóth 8 Ft-ot jegyzett, s a Directióhoz küldött levelében külön köszönetet mondott felettesei hasonló jellegű adakozásáért.¹¹⁸ Festetics maga téglával, fával segítette a károsultakat. Ugyanilyen szomorú esemény kapcsán tett jelentést Asbóth János Festetics Györgynek 1817. április 15-én. 1817. április 12-én ugyanis Keszthelyen hatalmas szélvihar támadt, s a Lehenye utcában keletkezett tűz szempillantás alatt áterjedt a Papi és Szalajtó utcára, minek következtében több ház kiégett. Összesen 126 ház szenvedett károsodást, de a károsult házaknál Asbóth jelentése szerint sajnálatos módon fosztogatások is történtek.¹¹⁹

A források alapján úgy tűnik, hogy prefektusként, vagyis a Directio tagjaként ellenőrzési és javaslattevő jogkörében jóval nagyobb jogosultsággal és feladatkörrel rendelkezett Asbóth, mint georgikoni tanárként, illetve tisztként. Ezt példázza az 1810. február 14-i jelentése, melyben a Georgikon tangazdaságának állapotáról éppúgy beszámolt, mint az „udvari gazdaságban” tapasztalatról, vagyis a Festetics család és a személyzet közvetlen igényeit kielégíteni hivatott egységek működéséről. Mint írja, a Georgikonban nagyobb „abusust”, lemaradást sem az állattartásban, sem a kertben, a különböző szántóföldi szakaszokban, vagy a borok kezelésében nem talált. Mindamellett általában „középszerűnek” ítélte a gazdaság „elémenetelét”, ezért a nagyobb *remuneratióra* (pénzjutalomra) nem tartotta érdemesnek a tiszteket. Kisebb összeg, vagyis 20 Ft kifizetését indokoltnak látta, de a gróf szándékai szerint fizetendő, ennél nagyobb összeget a penzionális kasszába szánta. Az „udvari gazdasággal” kapcsolatos megjegyzései viszont igazán figyelemre méltóak, mivel a kastély fogyasztási szokásaira is rávilágítanak. Asbóth jelentése szerint a borokat jó állapotban találta, valamennyi hordó tartalmát megkostolta. Jelentése szerint a főzélelkféleket, a tartósított élelmiszereket szintén megfelelően tárolták a kastélyban. Ugyanígy, a család közvetlen tejtermékszükségletét szolgáló „tehenes és bivalos svejtzeria tűrhető karban vagyon”. Kifogásolta viszont a kávéfogyasztás mértékét, ezért javaslata szerint az udvari gazdaságban, „minthogy a kávéban és cukorban most is nagy a consumtio... egy font kávéból 40 finta főzesen”.¹²⁰ Szintén Asbóth eljárását, illetve Festetics rendszerező gyakorlatát tükrözi a fenéki istálló alkalmazottjairól készített táblázat, mely Hans Kegel ménesmesztértől a csikósokig valamennyi alkalmazott fizetésén felüli jutalmát magában foglalta.¹²¹ Külön megbízásként értelmezhető az a jelenség, hogy a Directio ügyiratai szerint a beköszöntő gyapjúkonjunktúrára tekintettel az 1810-es évek közepétől Festetics egyre több alkalommal küldte Asbóthot Bécsbe, hogy értékesítési, szállítási feltételekről tárgyaljon. Mindemellett formálisan, vagyis a teljes felelősségvállalás jeleként a Directio részéről minden ekkoriban kelt szerződést elsőként Asbóth János prefektus jegyzett.¹²²

¹¹⁸ MNL OL P 279 29. d. fol. 669–670v, 696.

¹¹⁹ MNL OL P 246 Festetics család keszthelyi levéltára, Festetics I. György, 1. d. 2. fol. 59.

¹²⁰ MNL OL P 279 68. d. T. 2. fol. 11–16.

¹²¹ MNL OL P 279 104. d. (nincs fol.).

¹²² MNL OL P 279 105. d. (nincs fol.).

Irodalom és nyilvánosság

Festetics György utolsó nagyszabású, a nyelvújítás időszakához köthető kezdeményezése részleteinek kidolgozása szintén Asbóth nevéhez fűződik. A latin nyelvű tervezet *Projectum de Heliconis Keszthelyensis institutione* címmel 1816. december 30-án kelt Keszthelyen, s a rendezvény lebonyolításának technikai részleteire is kitért, többek között a georgikoni hallgatók pályaműveinek előadására, a jutalmazásokra.¹²³ A keszthelyi iskolák által 1804-től elindított nyári ünnepélyeket, amelyeken a diákság pályaműveket, verseket adott elő, illetve a Festetics által alapított keszthelyi zeneiskola növendékei koncerteket adtak, e későbbi ünnepségsorozat előzményének tekinthetjük. Az iskolaalapító keszthelyi gróf pedig kezdettől fogva igyekezett kellő publicitást adni e rendezvényeknek. Ennek egyik példáját adja Berzsenyi Dániel Festetics Györgyhez intézett 1816. november 15-én kelt levele, amelyben felrója a grófnak, hogy a georgikoni kiadványok német nyelvűek: „Rumi [Rumy Károly György – K. Gy.] megajándékoza engem a Georgikonnak legujabb nyomtatványival. Elhültem — elhaltam látván, hogy azok mind németek! — Én Keszthelyen egy magyar Veimárt ohajtok látni.”¹²⁴ Bár közvetlenül más forrásokkal nem megerősíthető,

¹²³ MNL OL P 237 Festetics család keszthelyi levéltára, Vegyes iratok (a továbbiakban: P 237), 16. d. VIII. 2. fol. 226–227. „...die 12 Febr. festo nativitatis scmae suae Mattis Caes. Regiae et occasione concursus majalis productiones quoque declamatoriae Heliconis celebrentur et solemni hoc utroque tempore illis studiosis cujuscumque classis, quorum elaborationes pro productione dignae reputabuntur pro singulis laboribus quumque florenorum remunerationem separatim accipiant, illi vero qui occasionibus talibus elaborationes tales productione dignas in pluribus linguis exhibuerint praeter 5 florenorum, premium adhuc dimidium illius ut pote 2 f. 30 xr proinde insimul 7 f. 30xr obtineant.” fol. 226v.

¹²⁴ Berzsenyi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei. Kiad. és bev. Merényi Oszkár. Bp. 1938. 60. Ennek előzményéhez l. a feltehetően Rumy Károly Györgytől származó rövid tudósítást egy jénai lapban: „Am 20 und 21 May 1815 hatte der mit den öffentlichen Prüfungen verknüpfte landwirtschaftliche Besuch des Georgikons statt. Der Besuch war sehr zahlreich. Die Zusammenkunft eröffnete der Prof. der Ökonomie Hr Dr. Rumy, mit einer lateinischen Rede, in welcher er die vorzüglichsten Vorfälle, Bezeichnungen und Fortschritte dieser Wirtschafts-Lehranstalt erzählte, und dann die Frage beantwortete, „wie die Besoldungen der ökonomischen Beamten und die Löhne des Landwirtschaftlichen Gesindes, wie auch der Hirten, so einzurichten seyen, dass dieselben mit dem Vortheile des Eigenthümers im interesse und Verhältnisse stehen“? Diese Rede wird im Druck erscheinen. Der gräfliche festetitschische Güterpräfect, Hr Johann von Asbóth, las eine interessante deutsche Abhandlung über den oedenburger und ruster Weinbau, der gräfliche Ober-Ingenieur, Hr Johann Seidenschwarz, eine deutsche Abhandlung über das zu erbauende neue Kornmagazin des Georgikons mit fagottischen Röhren, und der Prof. der Physik und Veterinärwissenschaften im Georgikon, Hr. Julius Liebbald, eine deutsche Abhandlung über eine permanente Schafpocken-Impfungsanstalt. Hr. Wirtschaftsdirector Joseph von Bartosságh, der ein Diplom zum Assessor des Georgikons ernannt wurde, beantwortete in ungarischer Sprache mehrere der bey dem vorjährigen Maibesuch aufgestellten ökonomischen Fragen. Sämmtliche Abhandlungen werden in der Ährenlese des Georgikons im Druck erscheinen. Drey Zöglinge des Georgikons wurden einer rigorosen Prüfung aus der Ökonomie und deren Hülfswissenschaften unterzogen, und erhielten ökonomische Diplome. Einer derselben. Johann Petrovics, las eine Dissertation über den wichtigen Einfluss der Chemie auf die Vervollkomung der Landwirtschaft.” Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung 12. (1815) 50. sz. 393–394.

de feltételezhetően ez a levél indította a keszthelyi grófot arra, hogy utasítsa Asbóthot a helikoni ünnepségek tervezetének kidolgozására.

Az Asbóth által kidolgozott tervezet a korábbi georgikoni vizsgákat meghaladva, illetve az egyéb keszthelyi iskolai rendezvényekhez képest, kimondottan a hazai irodalmi élet vezető személyiségeinek részvételével számolt.¹²⁵ Mindamellet az ünnepségsorozat elnevezése is figyelemre méltó. Az ókori mitológiai hivatkozás mellett, közvetlen utalásként is értelmezhető Keszthely új Helikonként való bevezetése a korabeli hazai irodalmi köztudatba. A névválasztás szintén nem lehet véletlen, hiszen Festetics — az egykori szabadkőműves — *Bruder Heliconus*-ként volt ismert.¹²⁶ Asbóth egyébként a korábbi keszthelyi rendezvények előkészítésében is komoly szerepet játszott, így többek között János főherceg 1809. évi látogatása idején, illetve a georgikoni vizsgák publicitásának biztosításában.¹²⁷

Az utolsó helikoni ünnepségen azonban Asbóth már nem vett részt. Berzsenyi Kazinczy Ferenchez írt levelében nemcsak Festetics betegségének, hanem a halk szavú, de nagy műveltségű és kellemes modorú, egykori göttingeni diák távozásának is tulajdonította a rendezvény komor hangulatát. Rumy Károly Györgynek Kazinczy Ferencsel folytatott levelezése szerint a nehéz természetű Festeticcsel csak egyedül Asbóth tudott kijönni.¹²⁸ Festetics azonban megfelelő módon fogadta Asbóth távozási szándékát. A *Directio* 1818. május 30-i utasítása szerint ugyanis „rendeltetik, hogy az eddig volt Praefectus Ásbóth úrnak minnekutána előbb immár ígértetett, hogy 2000 ft jutalomul elmenetele alkalmazatosságával fog adattatni, már most ezen summa a crediti cassára assignáltatik, hogy azt ottan felvehesse, a többi fizetései és emolumentumai addig járnak néki, még itten Keszthelyen fog tartózkodni, egyebberánt pediglen Ásbóth úr fiának a fél stipendium úgy mint 600 ft mindaddig, migha a többi stipendiátusok között üresedés léssen esztendő számra megígérve lévén, Bécsben az agenciális Cassaba kifizetés végett assignaltatik, ha még eddig nem volna.”¹²⁹

Asbóth 1818 végén lépett ki Festetics alkalmazásából, s Zomborban vállalt kamarai szolgálatot.¹³⁰ Nem sokkal ezután életkorára, felkészültségére, s ter-

¹²⁵ „Pro solemnibus diebus quibus productiones habentur invitandi erunt etiam alii viri litterati...” MNL OL P 237 16. d. VIII. 2. fol. 226v.

¹²⁶ Festetics György a *Zur wahren Eintracht bécsi szabadkőműves páholyban 1778-ban elmondott Versammlungsrede der R.C. des alten Systems* című beszédének egyik példányát Br[uder] Heliconusként szignálta. Ez a példány fellelhető az egykori Festetics családi könyvtár, a mai Helikon Könyvtár állományában.

¹²⁷ MNL OL P 237 15. d. fol. 42–43. Festetics megbízásából Seiner Kaiserl. Königl. Hoheit dem Erzherzog Johann, von Georgikon zu Keszthely, den 30 Aug. 1809. címmel tíz versszakos köszöntő verset írt. A Festetics költségén megjelentetett, Asbóth tollából származó alkalmi értekezések, ismertető: *Oratio qua novum cursum oeconomicum ... in Georgico Keszthelyensi...* Sopronii 1802., *Oratio de fide rucularum felicitatis et privatae ... Pestini 1807.*, *Oratio de nobilitate ex agricultura...* die 20ma Maji Keszthelyini 1816., *Oratio de nobilitate ex agricultura...* die 20ma Maji Keszthelyini 1817.

¹²⁸ Kazinczy Ferencz levelezése. Szerk. Váczy János. XVI. kötet Bp. 1905. 349. „Ausser Ásbóth kam noch vielleicht nicht ein einziger Mann gut mit ihm heraus.” Kazinczy Ferenc levelezése. i. m. VI. köt. 1895. 468.

¹²⁹ MNL OL P 279 107. d. fol. 780.

¹³⁰ A Georgikonban tanult fiatal Festetics Ernővel gróffal azután is levelezett, hogy Zomborba költözött. Tilesné Ásbóth Ágnes magánygyűjteménye.

mésztesen teológiai képzettségére és megbecsültségére tekintettel a következő év nyarán, 1819. augusztus 24-én a Bács-szerémi Evangélikus Egyházmegye felügyelőjévé választották. Ezt a tisztséget 1823. június 20-án bekövetkezett haláláig viselte.¹³¹ Természetes módon élete utolsó néhány évének hivatali tevékenysége jóval kisebb jelentőségű, mint keszthelyi tanári, birtokigazgatási, illetve Festetics nemzetközi és hazai kapcsolatainak bővítését szolgáló munkássága, amelynek alapján a hazai szakoktatás történet egyik legjelentősebb alakjának tekinthető.

Összegzés

Úgy tűnik, hogy a nyugat-európai tudáscentrumok hatása a Magyar Királyságban a 18. század végétől egyrészt a képzési kínálat szintjén is bővülő oktatási intézmények, másrészt a komplex tudásanyaggal rendelkező egyének tevékenységének köszönhetően nyerhetett teret. Nem lehet kétséges azonban, hogy a tudásáramlás hazai hálózati rendszerének kialakulása nem köthető kizárólagosan a kiemelkedő nyugat-európai tudáscentrumokhoz. Az agrárszakképzés tekintetében Festetics koncepciózus, ám egyéni kezdeményezése az állami indíttatású, s a *salus publica* szolgálatát célzó korábbi kezdeményezésekhez képest sok tekintetben egyedinek, s az öröklött társadalmi, rendi keretek miatt hatásfokában korlátozottnak is tekinthető.

Megkockáztathatjuk azonban azt a feltevésünket is, hogy olyan kiemelkedő műveltségű, egyébként protestáns szellemi központokban képzett szakemberek, mint Pethe, Rummy és Asbóth, az adott időszakban csakis a Georgikon révén fejthették ki munkásságukat igazán hatékonyan. S ez a feltevés abban az esetben is igaznak tűnik, hogy Pethe és Rummy Asbóthhoz képest mindössze három vagy négy évig működött Keszthelyen. Alátámasztja ezt Pethe későbbi lapszerkesztői tevékenysége, az 1810-es években megjelentetett *Nemzeti Gazda* tematikája, problémaérzékenysége. Egyértelműnek tűnik az is, hogy Asbóth keszthelyi tevékenysége, a Festetics koncepciójának megfelelő kapcsolattartás a nyugat-európai tudáscsúcsokkal, így elsősorban Göttingennel, a szakképzett agrárértelmiség jövőbeni eredményessége szempontjából meghatározó jelentőségű.

FROM GÖTTINGEN TO KESZTHELY: THE ACTIVITIES OF JÁNOS ASBÓTH (1768–1823)
AS TEACHER AND MANORIAL OFFICIAL, 1801–1818

by György Kurucz
Summary

János Asbóth (1768–1823) came from a family of Lutheran ministers of noble descent. He was educated in the Lutheran Grammar School of Sopron, Western Hungary, then he went on to read theology in the University of Göttingen founded by Georg August, Elector of Hanover, King of England, in 1734.

On returning to Hungary, he had a stint at the Lutheran Grammar School of Késmárk, Northern Hungary, but he subsequently accepted the invitation of Count György Festetics

¹³¹ Bierbrunner Gusztáv: A Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye monográfiája. Újvidék 1902. 42.

(1755–1819) in 1801 to take the post of Professor of Economics in the first Hungarian agricultural college, Georgikon, founded by Festetics in 1797. It was Asbóth who worked out a new curriculum for the College as well as implementing the principal ideas of rational husbandry devised by his predecessor Ferenc Pethe (1763–1832) on the basis of the practice of contemporary English farming. Asbóth soon became instrumental in working out several other projects of extending the different fields of practical training in Keszthely and substantially contributed to the promotion of the College abroad by nurturing relations with foreign learned societies, primarily in Germany. He had a crucial influence on contemporary educational and cultural life in Keszthely, and it was him who finalized a project of attempting to transform the centre of the Festetics estates into a hub of literary life in Western Hungary as provided by Count Festetics in the late 1810s.

HUNGARY THROUGH THE CENTURIES

Studies in Honor of Professor Steven Béla Várdy and Ágnes Huszár Várdy
(Eds. Richard Mulcahy, János Angi, and Tibor Glant)

East European Monographs DCCXCII. East European Monographs
Columbia University Press, 2012. 623 o.

MAGYARORSZÁG AZ ÉVSZÁZADOK SODRÁBAN

Tisztelgő kötet Várdy Béla professzor és Várdyné Huszár Ágnes előtt

Vaskos kötet látott napvilágot 2012-ben a New York-i Columbia Egyetem kiadójának terjesztésében megjelenő *East European Monographs* (Kelet-Európai Monográfiák) sorozatban. A mellékletekkel együtt 623 oldalas kiadvány Steven Béla Várdy és felesége Ágnes Huszár Várdy — „magyarul” Várdy Béla és Várdyné Huszár Ágnes — Egyesült Államokban élő tudósházaspár munkássága előtt tiszteleg. Várdy Béla az egyesült államokbeli magyar történettudomány egyik legismertebb képviselője, felesége pedig neves irodalomtörténész. A kötet szerzői és szerkesztői az előtt a pár előtt igyekeztek leróni tiszteletüket, amely nagyon sokat tett az egyesült államokbeli magyar közélet, tudomány és művelődés érdekében. A házaspár tudományos munkássága mennyiségi és minőségi értelemben is rendkívül tekintélyes. A kötethez csatolt válogatott bibliográfia tanúsága szerint Várdy Béla eddig 19 írt és szerkesztett könyvet publikált angol, hármat pedig magyar nyelven, s ehhez jön még a 93 angolul publikált tanulmány, könyvfejezet vagy esszé, amit 82 hasonló jellegű magyarul megjelent írás egészít ki. De Várdyné Huszár Ágnes bibliográfiája is 14 írt és szerkesztett könyvet, illetve 63 tanulmányt tartalmaz. És akkor még nem beszélünk a recenziókról és a különféle szócikkekről és kisebb publicisztikákról. Ezek a számok még akkor is nagyon sokat mondanak, ha tudjuk, hogy egyes írások tartalmilag óhatatlanul átfedik egymást, hogy a szerzőpáros bizonyos könyvei és tanulmányai angolul és magyarul is megjelentek, s hogy olyanok is vannak, amelyeket közösen jegyeznek. Ezek a számok persze nem tudják kifejezni mindazt a széleskörű egyéb tevékenységet, amit a Várdy házaspár a magyarországi és az egyesült államokbeli magyar tudományosság érdekében kifejtett.

A kötet szerkesztői — Richard P. Mulcahy, illetve Angi János és Glant Tibor — nem egyszerű feladatra vállalkoztak. Mennyiségileg, hosszúságra nézve és tartalmilag is nagyon sokféle írást kellett valamilyen keretbe rendezniük. Dolgukat az is nehezítette, hogy a Várdy házaspár személyében két eltérő — bár össze is kapcsolódó — szakterület művelője előtt tisztelgő írásokat kellett összerendezniük. A szerkesztők végül részben a kronologikus, részben a tematikus rendezéssel érvénytétel mellett döntöttek. A kötet első két fejezete történelmi tanulmányokat tartalmaz és az időrendet követi, míg a harmadik és a negyedik tematikus bontásban tartalmazza az amerikai magyar tapasztalatokra vonatkozó, illetve az irodalomtudományi és művelődéstörténeti írásokat.

A „Középkortól a 19. századig” címet viselő első részbe hat írás került, részben magyarországi, részben pedig külhoni szerzők tollából. Az első — posztumusz megjelent — tanulmányt az a Kosztolnyik Zoltán jegyezte, aki a New York University-n 1968-ban szerzett PhD fokozatot, s aki a Texas A&M University-n tanított középkori történelmet. Rövid tanulmányának témája a papság és a vallásos nők nevelése Magyarországon az Árpád-ház uralkodása idején, amit a két Árpád-házi női szent Szt. Margit és Szt. Erzsébet alakjának középpontba állításával mutat be.

Időben előre lépve, a következő írás az irodalomtörténész Gyékényesi Gatto Katalintól származik, aki a clevelandi John Carroll Egyetemen tanít főként spanyol irodalomtörténetet. A Várdy házaspár előtt tisztelgő kötetbe olyan tanulmányt adott, amelyben két 16. századi katona költő — a spanyol Garcilaso de la Vega (1501–1536) és a magyar Balassi Bálint (1551–1594) — pályafutását vetette össze egymással. A két alkotót összekapcsoló jelként azt állapította meg, hogy „a 16. századi katona írókat Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt befolyásolta a humanista közmopolitizmus, különösen akkor, ha a szív dolgai is érintve voltak” (50.).

Már ebben az írásban is megragadható volt az a törekvés, hogy a Várdy házaspár kettős identitásának megfelelően olyan témát választott a szerző, amely összekapcsolta egymással az At-

lanti-óceán két oldalát. Szintén ebben a szellemben született, igazi „atlanti történeti” munka William R. Weisberger, a pennsylvániai Butler County Community College professzorának tanulmánya, amelyben egy bécsi és egy philadelphiai szabadkőműves páholy tevékenységét vetette össze a 18. század végén. Pontosabban arról van szó, hogy a bécsi „Igazi Harmónia”, illetve a philadelphiai „Tökéletesedés” páholy miként igyekezett elősegíteni a zsidók polgárjogainak biztosítását. A bécsi páholy úgy ünnepelte II. Józsefet, mint az első olyan modern uralkodót, aki felvevte a zsidók polgári jogainak kérdését. Ennek az is oka lehetett, hogy József rendelkezései gazdasági privilégiumokat biztosítottak a felső középosztálybeli bécsi zsidóságnak. A philadelphiai páholy pedig befolyást igyekezett gyakorolni az 1787 nyarán a városban létező alkotmányozó konvenció munkájára. Ezen erőfeszítések sikerének is köszönhető, hogy „a szövetségi alkotmány teljes állampolgári jogokkal ruházta fel a zsidókat”, ami „az amerikai forradalom egyik legnagyobb vívmánya és a 18. századi atlanti történelem egyik legradikálisabb pillanata volt” (72.).

Az atlanti történelem széles távlatától a magyarországi helytörténet szűkebb világába vezet az olvasót Molnár Zoltán tanulmánya, aki helytörténész és családfakutató a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Balkányban, Várdyné Huszár Ágnes szülőfalujában. A leíró jellegű írásban olyan források alapján nyerhetünk részletes képet a település 18. századi társadalmáról, mint az első katonai összeírás. Nemi hiányérzetet kelt az olvasóban, hogy a tényadatok narratív felsorolását nem követi a tanulmány végén egy olyan összegzés, amely rávilágított volna arra, hogy mind ebből milyen következtetések adódnak, vagy, hogy a balkányi adatok hogyan viszonyulnak a regionális vagy országos vizsgálatok eredményeihez.

Az első rész ötödik írása Barta János, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete professor emeritusának tollából származik és Zemplén vármegye nemzetiségi viszonyaival foglalkozik a 18. század végén. Barta professzor egy sajátos forrás, az Udvari Kancellária megbízásából 1773-ban készült felmérés (*Lexicon Universorum Regni Hungariae Locorum Populosorum* – A lakott települések általános felmérése a Magyar Királyságban) alapján igyekezett rekonstruálni a vármegye nemzetiségi viszonyait. A II. József-féle összeírás szerint a megyének 209 396 lakosa volt, s Barta János számításai szerint ennek 36,1 százaléka élt magyar, 37,1 százaléka szlovák és 26 százaléka ruszin többségű településeken, míg a németek (0,6 százalék) és a csehek (0,2 százalék) részesedése elhanyagolhatónak volt mondható. A debreceni történész az egyes nemzetiségek gazdasági tevékenységét és életszínvonalát is összehasonlította, s ez alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a ruszinok vitathatatlanul szörnyű gazdasági-társadalmi helyzete valójában nem valamiféle magyar kizsákmányolás, hanem a kedvezőtlen földrajzi körülmények következménye volt”, s hogy ebben a korban békésen éltek egymás mellett azok a nemzetiségek, amelyeket, egymást kiegészítő gazdasági tevékenységük kapcsolt össze (116.).

További lépést jelentett a 20. század irányába Sarnyai Csaba Máté a Károli Gáspár Református Egyetem egyháztörténészének tanulmánya, aki azt vizsgálta, hogy miként látta a Katolikus Egyház korabeli helyzetét a magyar liberalizmus három nagy képviselője Kossuth Lajos, Eötvös József és Deák Ferenc. Sarnyai Csaba úgy találta, hogy a Katolikus Egyház autonómiája vonatkozásában három világos álláspont kristályosodott ki a korban. Az elsőt magának az egyháznak az a konzervatív felfogása képviselte, amelynek szellemében az egyház vezetői a lehető legnagyobb mértékben igyekeztek átvenni az állam korábban gyakorolt jogköreit. A másodikat a liberális-katolicizmus nézetei jelentették, amelyekhez Sarnyai véleménye szerint Eötvös és Deák is közel állt. Ők a vallás és a liberális haladásélv összeegyeztetésével úgy akartak befolyást biztosítani a laikus hívők számára az egyház ügyeibe, hogy közben érintetlenül hagyják az egyház belső szerkezetét és dogmatikáját. Végül Kossuth azt az álláspontot osztotta, amely az egyház radikális átalakítását szorgalmazta a nacionalizmus és a demokrácia jegyében.

A kötet második része „A huszadik század: két világháború, a hidegháború, és ami utána jön” címet viseli és időrendbe rendezett tizenkét tanulmányt tartalmaz. Az első szerzője Jeszenszky Géza egykori külügyminiszter, Magyarország washingtoni majd oslói nagykövete, a Corvinus egyetem tanára. Írásában Jeszenszky az utóbbi évtizedben Magyarországon és külföldön megjelent „Trianon irodalom” néhány darabját tekinti át. Az első Romsics Ignác könyve (*The Dismantling of Historic Hungary: the Peace Treaty of Trianon, 1920*, New York, 2002.), akivel — a mű érényeinek hosszas méltatása mellett — egynémely ponton vitatkozik is a szerző. Romsics véleményével szemben Jeszenszky úgy véli például, hogy az első világháború kitörése nem volt szükségszerű, és olyan józan politikások kormányzása mellett, mint Tisza István „a dualista struktúra föderalizmusnak adhatta volna át a helyét a birodalom mindkét felében, ami lehetővé tette volna a nemzetiségek sok legitim igényének kielégítését”. (148.) Zeidler Miklós (*A revíziós*

gondolat, Budapest, 2001.) könyve, illetve az általa szerkesztett monumentális „Trianon” szöveggyűjtemény méltatása után Archimédész Szidropulosz három kötetes munkáját (*Trianon utóélete I–III*, Budapest, 2002.) ismerteti Jeszenszky Géza. E sorozat második kötetének bemutatásakor Raffay Ernővel száll vitába, mivel egyértelműen elveti az utóbbi említett történész véleményét arra vonatkozóan, hogy az 1990-es évek elején Magyarországnak lehetősége nyílt volna a trianoni határok békés megváltoztatására. Végezetül Beretzky Ágnes könyvét (*Scorus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel*, Budapest, 2005.) ismerteti Jeszenszky, amelyben a két neves brit Kelet-Európa szakértő Magyarországgal kapcsolatos nézeteinek változása követhető nyomon.

A második rész második tanulmányát Deák István, a New York-i Columbia Egyetem professor emeritusa, az egyik legismertebb egyesült államokbeli magyar történész jegyzi. Arról ír, hogy a modern európai történelemben milyen megtorlásokat alkalmaztak államfőkkel és miniszterelnökökkel szemben. Különösen érdekes azon eszmefuttatása, amelyben a második világháború, illetve a szocialista rendszerek összeomlása utáni megtorlásokat hasonlítja össze. Feltűnő ugyanis, hogy — a második világháború utáni gyakorlattól élesen eltérően — a szocialista rendszerek megszűnése után alig indultak elszámoltató bírósági eljárások a bukott rendszerek vezetőivel szemben, s azokban is meglehetősen enyhe ítéletek születtek. Ennek okát részben abban látja Deák, hogy a diktatúra legkeményebb, sztálinista jellegű elnyomása a legtöbb országban már évtizedekkel korábban véget ért az 1980-as évek végére, s a szocialista rendszerek — a nácizmustól eltérően — kísérletezhettek egy „posztradikális, lazább, liberálisabb fázissal”. (175.) Másrészt, a második világháború után a hatalomra került antifasiszta politikai erők meg akartak szabadulni a kollaboránsoktól és meg akarták tagadni a háború előtti politikai rendszereket. A szocialista rezsimiek összeomlásakor azonban nem volt ilyen politikai motiváció a megtorlásra és a kollektív büntetés elve sem volt már elfogadható.

A következő tanulmányt Pók Attila a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa írta. Horthy Miklós és Adolf Hitler hat találkozáját tekinti át, amelyekre 1936 és 1944 márciusa között került sor. Ezek, illetve Horthy pályájának általános értékelése alapján arra a következtetésre jut, hogy a szakemberek Horthyt „nem tekintették nagy formátumú politikusnak”. (197.) Mégpedig azért nem, mivel nem tudta megvalósítani alapvető politikai céljait, vagyis tartósan visszaszerezni az első világháború után elveszített területeket, illetve távol tartani Magyarországtól a bolsevizmust. Úgy véli továbbá, hogy az admirálist „nagy felelősség terheli az ország társadalmi struktúrájának megmerevedésért”, (197.) ami sok esetben meggátolta, hogy tehetséges, kreatív emberek kerüljenek fontos döntéshozó pozíciókba, s akik közül éppen ezért sokan az „establishmenttel” szembefordulva a szélsőséges politikai irányzatok felé tájékozódtak.

Szintén a második világháború történetével kapcsolatos Lynn Kádár Katalin írása, aki Eckhardt Tibor magyarországi éveinek történetét dolgozta fel. Nem kétséges, hogy a szerző Eckhardt pályafutásának egyik legjobb szakértője, aki már monográfiájában mutatta be hőse egyesült államokbeli évtizedeit (*Tibor Eckhardt: His American Years, 1941–1972*, Boulder, East European Monographs, 2007.) Mint ismeretes, Eckhardt Tibor magyarországi pályafutása a szegedi ellenforradalmi kormánytól az Ébredő Magyarok Egyesületén, a Fajvédő Párton és a Revíziós Ligán keresztül vezetett a kisgazdapárt vezetőségéig. Erről, az ellentmondásoktól sem mentes karrieréről Lynn Kádár Katalin összegzőként azt állapítja meg, hogy „a kutatások azt mutatják, hogy eljött az ideje annak, hogy tisztázzuk azokat a történeteket, amelyek fasisztának és/vagy antiszemitának nevezik őt, valamint azokat, amelyek szerint hűtlenül kezelt kormányzati pénzeket. Mindezek a vádak elvethetők. Eckhardt Tibor az utolsó pillanatig államférfi volt, egész életén át követett célja pedig a »nemzetvédelem« volt, vagyis Magyarország szuverenitásának védelmezése” (214.).

Még mindig a második világháborúval, illetve Magyarország világháborús vereségének következményeivel foglalkozik a helytörténész Zsiros Sándor „*Felszabadulásunk*” és *következményei: egy magyar falu szenvedései* című írásában. A szerző, térképekkel gazdagon illusztrálva és egyéni életutak bemutatásával ábrázolja a Miskolc melletti Felsőzsolca „felszabadulásának” körülményeit, illetve azt, hogy miként hurcolták el a falu lakóinak egy részét „malenkij robotra”. Adatai összegzéseként Zsiros arra a következtetésre jutott, hogy a Vörös Hadsereg körülbelül 200 embert vitt el Felsőzsolcáról, ám ezek mintegy harmada már a foksányi grújtotáborig vezet úton megszökött. A fennmaradt kétharmad fele aztán vagy útközben, vagy a munkatáborokban pusztult el.

Nagyon érdekes és aktuális témát dolgoz fel a huszadik századi történeti blokk hatodik tanulmányában Barta Róbert a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének docense. Azt vizsgálja,

hogy miként alakultak Sir Winston Churchill európai egységre vonatkozó nézetei a második világháború végétől a brit politikus 1965-ben bekövetkezett haláláig. Barta Churchill felfogásának ellentmondásosságára is felhívja a figyelmet, hiszen a zürichi egyetemen 1946. szeptember 19-én elmondott híres beszédében megfogalmazott Európai Egyesült Államok gondolata „részben naiv volt, mivel nem igazán számolt a kontinens megosztottságával. Mégis megalapozott egy egységre irányuló nyugat-európai mozgalmat és segített a Marshall-terv biztosításában. A Nagy-Britanniában általa szervezett Egyesült Európa Mozgalom egy London központú egységet képzelt el, amit lehet, hogy egyedül csak ő maga támogatott” (246.).

Szintén a második világháború utáni évekkel foglalkozik *A magyar-amerikai kulturális és tudományos kapcsolatok a második világháború után, 1945–1948* című tanulmányában N. Szabó József a Nyíregyházi Főiskola Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Intézetének egyetemi tanára. Amint a szerző megállapítja, a háború utáni években úgy látszott, hogy tág tere nyílik a két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatok fejlesztésének, hiszen „1946–47-ben a magyar tudósok lenyűgözve és tisztelettel tekintettek az amerikai tudományos eredményekre”. Ez a kedvező helyzet azonban hamarosan megváltozott, mivel „a magyarországi politikai valóságban az 1947 második felében bekövetkezett változásoknak és a Szovjetunió növekvő nyomásának köszönhetően a magyar tudományosságot azon illúzió elfogadására kényszerítették, hogy a kultúra és az oktatás sokkal magasabb színvonalon áll a Szovjetunióban, mint Nyugaton” (269.).

Sajátos hely illeti meg a Várdy házaspár előtt tisztelgő szakemberek sorában a következő írás szerzőjét. Egyrészt azért, mert Király Béla történészként, illetve az események alakítójaként is jelentős szerepet töltött be a magyar történelemben, s a kötetbe adott munkája is ezt a kettőséget tükrözi. Az ugyanis önéletrajzában egy részlete, amelyben arról van szó, hogy 1956 után a hidegháború légkörében milyen jelentőséggel bírt az a körútja, amelyet több ázsiai országban (Japán, Tajvan, Fülöp-szigetek, Thaiföld, Malajzia, Dél-Vietnam) tett 1961 folyamán. Másrészt pedig azért illeti meg sajátos hely Király Béla írását, mivel annak, a tisztelgő kötetben való megjelenését 2009-ben bekövetkezett halála miatt a szerző már nem élhette meg. Király Béla a Magyar Szabadságharcosok Szövetsége képviselőjében azzal a szándékkal keresett fel hat ázsiai országot, hogy az 1956-os magyar forradalom emlékének ápolásával ellensúlyozza a térségben kifejtett szovjet propagandát. Saját értékelése szerint azonban az út legfontosabb következménye mégsem ez volt, hanem az, hogy ez is szerepet játszott abban, hogy „a szovjet vezetést belássa, hogy a hagyományos módszerekkel nem tudja levetetni a magyar kérdést az ENSZ napirendjéről”. Ezért aztán utasították Kádár Jánost, hogy „enyhítsen a terroron és hirdessen amnesztiát” (281.). Szerinte tehát az ő ázsiai körútja is szerepet játszott az 1963-as amnesztia meghirdetésében, aminek több ezer politikai fogoly kiszabadulása lett a következménye.

A második világháború utáni magyar történelem egy sajátos aspektusáról formál határozott véleményt Klimó Árpád, a The Catholic University of America munkatársa. A *Hungarian Studies* 2010/2-es számában már korábban megjelent tanulmányában azt vizsgálja, hogy a Mindszenty ügy tükrében milyen volt a katolikus identitás Magyarországon a szocialista rendszer időszakában. Írásának középpontjában Mindszenty József hercegprímás katolikus identitásának elemzése áll, amelyről azt állapítja meg, hogy „konzervatív, antiliberális, legitimista, a II. vatikáni zsinat előtti eszméket valló, reakciós, tradicionalista és nacionalista volt”. Az e pontokra rámutató írásával pedig azt kívánta bemutatni, hogy „a közfelfogással ellentétben, a Mindszentyre és a magyar katolicizmusra vonatkozó legtöbb kérdés még mindig nyitott és további kutatást igényel” (306.).

A katolikus identitás kérdése természetesen ma is napirenden van, s szintén egy jelenkori problémával, a fiatalok munkába állásának kérdésével foglalkozik Susan Glanz tanulmánya, aki a New York-i St. John's Egyetem gazdaságtörténész professzora. Kiváló táblázatokkal gazdagon illusztrált írásában az egyesült államokbeli és a magyarországi fiatalok munkavállalási attitűdjét hasonlítja össze, mégpedig az 1990-es évek vége és a 2000-es évek eleje vonatkozásában, s arra a következtetésre jut, hogy abban jelentős különbségek figyelhetők meg. Arra a kérdésre például, hogy milyen munkaköröket preferálnának, 2004-ben a magyar megkérdezettek 45 százaléka úgy válaszolt, hogy legszívesebben alkalmazottak lennének, míg ez az arány az egyesült államokbeli fiatalok körében csak 34 százalék volt. Ezek után nem meglepő, hogy az önfoglalkoztató vállalkozói munkakört a magyarok 42 százaléka, az amerikaiaknak viszont 61 százaléka részesítette előnyben (325.).

Szintén összehasonlító perspektívát alkalmazva, a kollektivizált mezőgazdaság viszonyait vetette össze egymással a szocialista Magyarországon és Kelet Németországban Ö. Kovács József a Károli Gáspár Református Egyetem docense. Tanulmányában a kollektivizálás korlátaira is fel-

A harmadik fejezet második tanulmányát az a Dreisziger Nándor jegyzi, aki európai és észak-amerikai történelmet tanított a *Kanadai Királyi Katonai Akadémián* (Royal Military College of Canada) és aki a *Hungarian Studies Review* egyzetemes szerkesztőjeként óriási szolgálatot tesz az észak-amerikai és az egyetemes magyarságnak. Tanulmányában azt vizsgálja, hogy a magyar bevándorlók által létrehozott gyülekezetek miként viszonyultak a kanadai egyházakhoz. Az 1880-as évektől az 1920-as évekig Kanadába érkezett magyar bevándorlók többsége olyan paraszti környezetből származott az Újvilágba, amelyben a templom volt a legfontosabb közösségszervező intézmény, s az idegen környezetben a templomnak ez a jelentősége csak tovább növekedett. Ennek aztán az lett a következménye, hogy a Kanadába bevándorló magyarok etnikai alapon kiépülő egyházakat hoztak létre, amelyek működésébe a kanadai „nagy” egyházak nemigen szóltak bele. A két világháború közötti korszakban azonban mindez megváltozott, s a kanadai egyházak a magyar egyházak integrálására kezdtek törekedni. Az etnikai alapon szervezett magyar egyházak „beolvadásának” folyamatát az is felerősítette, hogy a második világháború után Kanadába érkező magyar bevándorlók már jórészt nem az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki, hanem az olyan műveltebb és iskolázottabb társadalmi csoportokból, akik e készségeiknek köszönhetően könnyebben megtanulták az angol vagy a francia nyelvet és könnyebben integrálódtak a kanadai társadalomba. Mindez abban is kifejeződött, hogy az etnikai alapon szerveződő magyar egyházak helyett a kanadai „nagy” egyházakat választották. Sok etnikai értelemben vett magyar egyház azonban ennek ellenére is fenn tudott maradni, ami annak is köszönhető volt, hogy az 1940-es évek második felétől nagyon sok egyházi személy hagyta el a sztalinizálódó Magyarországot, akik közül sokan az amerikai magyar egyházakban vállaltak szolgálatot. A 21. század elejére azonban már az 1956-os bevándorlók is megöregedtek, s gyermekeik és unokáik jórészt az „nagy” kanadai egyházak templomait választják vagy magától a hagyományos értelemben vett vallásosságtól is eltávolodnak. Ezen a tendencián pedig alapvetően a Magyarországgal szem-

szédes országokból érkező kisebbségi magyarság utóbbi évtizedekben megélenkülő bevándorlása sem változtatott lényegesen. Az etnikai alapon szervezett magyar egyházak „némelyike el fog tűnni, némelyikük pedig már el is tűnt. Mások közülük fokozatosan olyan vallási intézményekbe fognak beolvadni, amelyekben az angol a használt nyelv” (410.).

Részben egyesült államokbeli, részben pedig magyarországi témával foglalkozik Gabriel S. Pellathy a Saint Vincent College (Latrobe, Pennsylvania) politológus professzora. Egy amerikai és egy magyarországi választási kampányt hasonlított össze. Egyrészt annak a Howard Deannek a kampányát vizsgálja a 2003–2004-es demokrata párti elnökjelölti előválasztásokon, aki úttörő szerepet játszott az interneten történő pénzgűjtés technikáinak elterjesztésében, másrészt pedig az 1989–90-es magyarországi parlamenti választásokat veszi górcső alá. Pellathy elsősorban a választási plakátokat vizsgálta és arra a következtetésre jutott, hogy a magyar pártok plakátjai egy olyan közös kulturális örökségre támaszkodhattak, amelyek szimbólumai egyesíteni tudták a demokratikus politikai eljárásokkal ismerkedő magyar választókat. A kommunizmus elleni tiltakozás olyan közös szókészletet és egyesített hangot adott a választóknak, hogy az sikeres rendszerváltáshoz vezetett. Ugyanakkor, a demokrata előválasztási kampány nem tudta egyesíteni a demokrata szavazókat, akik így sem ahhoz nem voltak elég erősek, hogy Howard Dean elnyerje a Demokrata Párt elnökjelöltséget, sem pedig ahhoz, hogy a végül elnökjelöltté választott demokrata jelent John Kerry elnyerje az elnökséget.

Egy magyarsággal évszázadok óta együtt élő nép a szlovákság egyesült államokbeli életét mutatja be Michael J. Kopanic a University of Maryland munkatársa. Amint azt Puskás Julianna kutatásaiból is jól tudjuk, a szlovákság kitüntetett szerepet játszott a magyarországi kivándorlásban a 19–20. század fordulóján. Az 1899 és 1913 közötti időszakban Magyarországról az Egyesült Államokba érkezett bevándorlók 26,8 százaléka volt szlovák és „csak” 26,3 százaléka magyar. Ez pedig azt jelenti, hogy az összességében kisebb lélekszámú szlovákság arányosan nagyobb „veszteséget” szenvedett így el, mint a magyarok (Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Akadémiai, Bp. 1982. 71.). Az 1990-es egyesült államokbeli népszámlálás idején 1 882 897 amerikai vallotta magát szlovák származásúnak, míg ugyanezen adat a magyarok esetében jelentősen kisebb 1 582 302 fő volt. Kopanic adatai szerint 1920 előtt 619 866 szlovák bevándorló érkezett az Egyesült Államokba, akiknek életkörülményei nagyban megegyeztek magyar sorstársaikkal. Ők is zömmel az északi nagy iparvárosokban és bányákban találtak megélhetést, csakúgy, mint a magyarok.

Hasonló témával az egyesült államokbeli magyarság lélekszámának alakulásával foglalkozik Nagy Károly poszthumusz és másodközlésben megjelent rövidke írása. Sajnos a 2011-ben elhunyt szerző sem élhette meg a Várdy házaspár előtt tisztelgő kötet megjelenését, pedig a szociológusként több egyesült államokbeli és magyarországi egyetemen is tanító Nagy Károly a két Várdyéval méltán összemérhető munkát végzett az amerikai magyarság magyarságtudatának vizsgálatában és megőrzésében. Nagy Károly arra az érdekes ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy bár az utóbbi évtizedekben megerősödő multikulturális felfogás elvileg tágabb lehetőségeket nyújt az etnikai azonosság megőrzésére, a magukat magyar származásúnak valló amerikaiak száma mégis folyamatosan csökken. Ez a szám ugyanis 1980-ban még 1 776 902, 2000-ben pedig már csak 1 398 724 volt. Nagy Károly azt is figyelemre méltónak tartja, hogy a magyar származású amerikaiakon belül folyamatosan csökken az otthon magyar nyelvet használók aránya, ami 2000-re 8,43 százalékra zsugorodott. Mindennek okát egyrészt a magyarországi rendszerváltásban látja, hiszen ezzel megszűnt az a politikai ok, amely folyamatosan kivándorlók sokaságát lökte a nagyvilágba. Ezzel párhuzamosan, a „szabad”, nyugati világban létező magyar intézmények elvesztették azt a funkciójukat, hogy a politikai elnyomástól mentes magyar kultúra hordozói legyenek. S persze a csökkenésben az is szerepet játszott, hogy az egyesült államokbeli magyarok jelentős része „szórványban” él, ahol nem kedveznek a feltételek a kulturális és etnikai azonosságtudat megőrzésére. Erre leginkább csak azokban a tagállamokban (Ohio, New York, Kalifornia, Pennsylvania, New Jersey) van lehetőség, ahol a magyar származásúak aránya meghaladja a százezer főt. Kár, hogy a magyar származásúak államonkénti megoszlását bemutató táblázatban kétszer szerepel New York, viszont hiányzik Pennsylvania.

A kötet szerkesztőinek köszönhetően az az interjú is ebbe a harmadik blokkba került, amelyet Balázs Ildikó 2003-ban Debrecenben készített a Várdy házaspárral. Az interjú egyik központi eleme Wass Albert pályafutásának áttekintése volt, akit Várdy Béla és felesége személyesen is ismert. Ennek kapcsán aztán a Magyarországgal szomszédos országokban kisebbségi sorban élő magyarság helyzete is terítékre került. E kérdéssel összefüggésben Várdy Béla a következőket ál-

lapította meg: „Abban hiszünk, hogy a megoldást nem a határok felülvizsgálata jelenti, hanem az alapvető emberi jogok megadása és a politikai autonómia megteremtése minden európai nemzeti kisebbség számára... Az ideális helyzet az Európai Egyesült Államok létrehozása lenne, amelyben az egyes államok autonómiája körülbelül akkora lenne, mint az Amerikai Egyesült Államok tagállamaié” (459–460.).

Végezetül, a tisztelegő kötet utolsó fejezetébe a tágabban értelmezett bölcsészeti és irodalomtörténeti tanulmányok kerültek. Itt jegyezzem meg, hogy nem teljesen értek egyet azzal, ahogyan a szerkesztők az egyes írásokat a nagyobb szerkezeti egységekbe besorolták. Ez a probléma ennél az utolsó fejezetnél a legszembetűnőbb, amelybe világos módon olyan darabok kerültek, amelyek a szerkesztők megítélése szerint nem fértek be az első két kronologikus-történeti, illetve a harmadik tematikus fejezetbe. Megítésem szerint azonban az utolsó egység néhány darabja nyugodtan beilleszthető lett volna a kronologikus-történeti fejezetekbe. Ilyen például Anthony X. Sutherland *Patrónus szentek és kultuszuk a felső-magyarországi német cipszer régióban* című írása, vagy Vermes Gábor *Klasszicizmus, törvényesség és a barokk a 18. századi Magyarországon* című tanulmánya. A két hangsúlyozottan történész szerző ugyanis olyan problémákat vizsgál, amelyek világosan a történettudomány hatáskörébe tartoznak, különösen, ha ezt a hatáskört tágabban értelmezzük. Sutherland ugyanis azt a történeti kérdést igyekszik megválaszolni, hogy mely németországi régiókból vándoroltak a Magas-Tátra alá a német telepesek. Erre a kérdésre annak vizsgálatával keresi a választ, hogy a cipszerek által tisztelt patrónus szentek kultusza mely németországi régiók hasonló kultuszaival mutat hasonlóságot. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy „a szepességi patrónus szentek és kultuszuk tanulmányozása azt az elméletet látszik alátámasztani, hogy a német telepesek nem egyetlen régióból származtak. Lehetséges, hogy a legrégebbi telepesek a Rajna-vidékről jöttek, míg a 13. századiak vagy a tatárjárás utániak Frankóniából, Türingiából és Szászországból érkeztek, közülük néhányan pedig Szilézián keresztül” (490.).

Szintén egyértelműen történettudományi jellegű írást tett közzé Vermes Gábor a Rutgers Egyetem professor emeritusa, aki a szellemtörténeti értelemben vett barokk szellemiség hatását vizsgálta a 18. századi Magyarországon. Várdy Béla *Modern Hungarian Historiography* (Modern magyar történetírás) című könyvét idézve arra a következtetésre jutott, hogy a barokk szellemiség ebben az időben „Nyugat-Európában már átadta a helyét a felvilágosodásnak, a korszak Habsburg birodalmában azonban még mindig fontos volt” (508.).

A bölcsészeti és irodalomtudományi fejezethez visszatérve, ennek első darabját Amadeo Di Francesco a Nápolyi Egyetem magyar nyelv és irodalom professzora jegyzi. Tanulmányában három olyan irodalmi alkotást hasonlít össze, amelyekben fontos szerepet játszik a kriptá, mint irodalmi és tényleges történelmi helyszín. Ezek Reményik Sándor *Történelem* című verse, Passuth László *Négy szél Erdélyben* című munkája, illetve Joseph Roth *A kapucinus kriptá* című regénye. Az első két írásban közvetlen utalás található az erdélyi fejedelem és lengyel király Báthory Istvánra, míg a harmadik „volt az első mű, amelyik azon kriptá szimbolikáját megjelenítette, amely féltékenyen őrzi azt a történelmi-kulturális örökséget, amelyik Kelet-Európához kapcsolódik.” (467.). Di Francesco véleménye szerint a három mű világosan arra utal, hogy „Magyarország (Erdély), Lengyelország és Ausztria egy sajátos aspektussal jellemezhető történelmi-kulturális keret részét képezik. Ezek az írások a nacionalizmus súlyos kritikáját adják s újból azt a multikulturális együttélést javasolják, amely Corvin Mátyás magyarországi uralkodásának alapvető jellemvonása volt, s mindez a közös történelmi sors tudomásának a jele” (474.).

Szintén irodalomtudományi dolgozat Müller Péter a Pécsi Tudományegyetem Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszéke egyetemi tanárjának tanulmánya Márai Sándor és a színház viszonyáról. A szerző Márai öt elkészült színpadi művének elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy e művek mindegyike „egyetlen férfi főszereplő köré épül és az ő nézőpontjából ábrázoltatik. Ez az ember a többiek árulásának és szerelmi intrikájának vagy a saját megközelíthetlenségének áldozata. Valójában, Márai mindegyik darabjában az egyetlen domináns férfi főszereplő végétét láthatjuk, mivel — vele összevetve — minden más szereplő (feleség, szerető, áruló) csak kisegítő figura” (520.).

A magyar nyelvészet területére kalauzol Décsy Gyula az Indiana Egyetem volt professzorának írása a Béla keresztnév etimológiájáról. A témaválasztás természetesen Várdy Béla előtti tisztelgésnek is felfogható, s annál tragikusabb, hogy a tisztelegő kötet megjelenését már ő sem élhette meg, mivel 2008-ban elhalálozott. A nyelvészeti kutatások addigi eredményeit áttekintve, Décsy professzor arra a következtetésre jutott, hogy a „Béla név bibliai eredetű... minthogy a zsi-

dó írásokból, vagyis az Ótestamentumból származik, vagyis azon sok név listájához tartozik, amelyek kazár-zsidó eredetűek lehetnek a magyar nyelvben” (530.).

PhD értekezése alapján közöl alapos művelődéstörténeti elemzést Brassai Sámuel pedagógiai nézeteiről és munkásságáról Molnár Erzsébet a Miskolci Egyetem Angol Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszékének tanára. Ebben Brassai pedagógiai tevékenységének minden aspektusát feldolgozza „az utolsó erdélyi polihisztor” általános nevelési elveitől, az iskolarendszerről alkotott véleményén keresztül az idegen nyelvek oktatásáról vallott felfogásáig.

Végezetül, a negyedik fejezetet és az egész kötetet is Fenyő Mario, a Bowie Állami Egyetem (Maryland) professzorának tanulmánya zárja a magyar mozi aranykoráról, amit ő az 1965 és 1985 közötti időszakra tesz. S bár Fenyő professzor fiatalemberként 1976 és 1978 között egy ösztöndíj segítségével Budapesten tartózkodott, mégis világossá teszi, hogy az aranykor emlegetésében semmiképpen sem a szocialista rendszer, hanem azon körülmények iránti nosztalgia vezeti, „amelyek nagy filmek létrejöttét tették lehetővé”. Ugyanis, az akkor készült filmek „nem azért voltak jók, mert felforgatók voltak, nem azért, mert kijátszották a szabályokat, nem azért, mert titkon szocialista vagy kommunista ellenesek voltak, hanem azért, mert kompetens és innovatív személyek csinálták és adták elő őket, akik nagymértékű művészi szabadságot élvezhettek” (558.).

Mit lehet mondani összegzésképpen a Várdy házaspár tiszteletére született könyvről? Az ilyen *Festschrift* jellegű köteteknek mindig kétfajta funkciónak kell megfelelniük: egyrészt ki kell fejezniük a megszólított személy(ek) iránti tiszteletet és szeretet, másrészt pedig tudományosan is színvonalasaknak kell lenniük. Az első kritériumnak a Várdy házaspár előtt tisztelegő kötet maximálisan eleget tesz, hiszen olyan részeket is tartalmaz, mint a házaspár gyermekeinek szubjektív visszaemlékezései, de a felkért szerzők legtöbbje is világosan utal a Várdykhöz fűződő bensőséges viszonyára. Úgy vélem, hogy a kötet a második kritériumnak is megfelel, mivel szép számmal tartalmaz igényes, tudományosan is újat tartalmazó tanulmányokat. Ugyanakkor, azt is meg kell jegyezni, hogy a kötetben szereplő írások színvonala nagyon egyenetlen. Nyúlfarknyi, pár oldalas írásoktól húszegynéhány oldalas komoly tanulmányokig terjed a paletta, s bizony a tudományos mélység színvonala sem egyforma. A kötet mégis hűen és tudományos érvényességgel fejezi ki azt a szándékot, hogy tisztelegjen az egyesült államokbeli és az egyetemes magyar tudományosság két jelentős személyisége előtt.

Lévai Csaba

SCHICKSALSJAHRE ÖSTERREICHS

Die Erinnerungen und Tagebücher Josef Redlichs 1869–1936

Bd. 1: Erinnerungen und Tagebücher 1869–1914; Bd. 2: Erinnerungen und Tagebücher 1915–1936; Bd. 3: Biographische Daten und Register

Herausgegeben von Fritz Fellner und Doris A. Corradini

(Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs Band 105/I. II. III.)

Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar 2011. 695 o., 684 o., 232 o.

AUSZTRIA SORSDÖNTŐ ÉVEI

Josef Redlich neve a magyar szakmai közönség számára a dualista Habsburg Monarchia történetének két alapművét jelenti, „Das österreichische Staats- und Reichsproblem” című könyvet (Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches, 2 Bde. Leipzig 1920 és 1926) és az 1928-ban megjelent Ferenc József életrajzot. (Kaiser Franz Joseph von Österreich, Leipzig). Mára az „Österreichische Staats und Reichsproblem” nem pusztán egy könyv címe; önálló fogalommá lett, egy problémakomplexumot jelent, annak elemzését, hogy a dualista Habsburg Monarchia alkotmányos berendezkedése mennyiben volt megfelelő keret a németiség mellett nemzetté vált népek együttélésére Ciszlajtániában és az egész Monarchiában.

Egykorúan a német nyelvű osztrák tartományokban Ausztria történetét általában a Németországhoz való viszonyban vizsgálták: még azok a történészek is, akik vallási meggyőződésből és/vagy a Habsburg-dinasztiához való kötődésük miatt szemben álltak a Hohenzollern Poroszországgal és Ausztria különállását, saját, önálló küldetését hangsúlyozták. Közvetlenül a felbomlás után, ha (főként a publicisztikában) fel-felbukkant is, hogy a századfordulás Bécs a sok nemzet együttes produktuma (ami mára közhellyé vált), a hivatalos történetírás Ausztria történetét to-

vábra is a német múlt részeként elemezte, a német történelembé való reintegrációt tekintette feladatának, nem pedig annak vizsgálatát, milyen volt a dualista Monarchia belülről, hogyan működött az 1867-ben kialakított rendszer Ciszlajtániában és a kétközpontú Monarchiában. Redlich viszont az osztrák történelmet akarta feldolgozni és ezen korántsem csak az osztrák-németiség történelmét értette; munkája hosszú időn keresztül a par excellence „osztrák” történelem volt és maradt.

Talán azért is játszhatott Redlich ilyen sajátos szerepet az osztrák historiográfiában, mert nem volt akadémiai pályát befutó céhbeli, mint Alfons Dopsch, Heinrich Kretschmayr, vagy Heinrich Srbik. Gyermekkori történeti érdeklődése ellenére nem történelmi stúdiumokat folytatott. Jómódú morvaországi polgári környezetből jött, a család a 19 század második felében folyamatosan emelkedett; a gödingi cukorgyáros apa 1892-ben Bécsbe költözik, oda helyezi vállalkozása központját, abba a városba, ahol testvérbátyja az 1870-es 80-as évek nagy karintiai és más vasúti építkezéseiben meggazdagodva a bécsi nagypolgárság soraiba emelkedett. Nincs nyoma annak, hogy Redlichet a család az üzleti életbe erőltette volna, de a jogi stúdiumok nyilván a család számára is praktikusabbnak tűnhettek, mint az élet és valóságidegen humán tudományok. Redlich Bécsben, Lipcsében meg Tübingenben államtudományokat és közigazgatási jogot tanult, politikusi és/vagy hivatalnokpályát képzelt magának. A brünni helytartóságon kezdte, tudományos munkáját pedig az angol közigazgatásról és parlamentarizmusról írt jogi munkáival. Rendszeresen járt Angliában, tanulmányozta a jogi irodalmat és a napi közigazgatási és parlamenti gyakorlatot. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a széleskörű autonómia, ami az angol helyi közigazgatást jellemzi, az újabkori politikai kultúra lényeges eleme, alapját képezi a britek politikai érettségének és előfeltétele az angol parlamentarizmusnak. (Vö. *Englische Lokalverwaltung*, 1901, *Recht und Technik des englischen Parlamentarismus* 1905). A könyveknek nagy sikerük lesz, angolul is megjelennek A brit alsóházban képviselők rendre hivatkoznak mondataira. Előbb ismerik el tehát külföldön, mint saját hazájában.

Az autonómia gondolat visszavezeti az osztrák valóságba. Nagyon korán megfogalmazódik benne, hogy a helyi autonómia megteremtésének meghatározó jelentősége lehet a monarchiai problémák megoldásában.

1906-ban lesz a bécsi egyetemen az alkotmány és közigazgatási jog professzora. 1908-ban meghívást kap a Harvard Egyetemre, 1910-től — ez akkor még korántsem volt szokásos — egész szemesztereket tanít különböző amerikai egyetemeken, s közben Bécsben is. A korban nagyon is sajátos életformát alakít ki, hogy azután a háború után székhelyét Amerikába helyezze: 1926-tól 1935-ig a Harvard jogi fakultásának professzora.

Hogy mit jelentett számára a tudományos munka? — Még 1903-ban írja naplójába: „Néha azt gondolom magamban — (133.) —, hogy többet és nagyobbát is tudnék Ausztriáért tenni, mint hogy közigazgatásról, meg államjogáról írjak, azonban az állami ügyekben való részvételhez számomra az egyetem és az irodalmi tevékenység az egyedüli út.”

1906-tól aktív politikai szereplő, a morvaországi Landtag, majd 1907-től a Reichsrat képviselője, a német haladó párthoz (deutsche Fortschrittspartei) csatlakozik. Ez a liberálisok egy nem túl jelentős csoportja, amely a század elején megpróbál lavírozni a tradicionális alkotmányos szabadelvűség és az Ausztriában megerősödőben lévő német nacionalizmus között.

Redlich maga a kiegyezéssel teremtett német alkotmányosság (a dualizmus) híve. Mint képviselő is leginkább az alkotmányosság problémáival foglalkozik. Az annexióról folytatott vitában az öliberálisokkal ellentétben az aktív külpolitika híve. Aehrenthal külügyminiszter felfigyel delegációs felszólalásaira és közvetlen tanácsadói körébe vonja.

Mint hogy meggyőződése, hogy a Monarchia nagyhatalmi helyzete megőrzéséhez kezdeményező külpolitikát kell folytatnia, üdvözlí a Szerbia elleni háborút 1914 nyarán és aztán a háború kiterjesztését. Lelkes patriotizmusa 1915-ben megváltozik, a békepolitika híve lesz. Ferenc József halála után részt vesz a kiugrási akció előkészítésében. 1917 nyarán felmerül, hogy tagja lehetne egy alakuló új kormánynak, amit azonban az ausztriai német nacionalisták és a német szövetségesek megakadályoznak. Amikor 1918 őszén a Lammasch kormányban átveszi a pénzügyi tárcát, már nem a régi birodalom újjáalakításában, csak annak likvidálásában lehet szerepe.

Már a háború alatt, éppen legaktívabb politikai tevékenysége idején kezd foglalkozni a gondolattal, hogy egy nagy történelmi műben tárgyalja az osztrák „Nationalitätenstaat” problematikáját. Amikor a terv megszületik még gyakorlati politikai implikációja lehet: egy történetileg megalapozott bázist teremteni a soknemzetiségű állam újjáalakításához. Ezt a gyakorlati célt 1918 szétrombolta, viszont lehetővé tette a vállalkozás történelmi-tudományos jellegének érvényesülé-

sét. 1918 és 1920 között megszületik az alapmű, (*Das österreichische Staats- und Reichsproblem*) kézírata, vagy legalábbis annak egy része, mert mint ismeretes a vállalkozás végül is torzóban maradt, – talán azért is, mert a Redlich számára minden bizonnyal legfontosabbat, politikai aktualitását elveszítette.

A Monarchia felbomlásával a körülötte lévő világ teljesen átalakul. Nemcsak az aktív politikából szorul ki — néhány ad hoc politikai megbízatástól eltekintve —, hanem eltűnik az a társadalmi közeg is, amelyben otthonos volt. Kivülálló lesz, politikailag és társadalmilag egyaránt. Nagyrészt Amerikában él, nyaranta hazalátogat; ezt tudományos tevékenysége is megkívánja, ugyanis egy new-yorki kiadó felkérésére Ferenc József életrajzot ír. 1933 a végső kétségbeesésbe taszítja.

Redlich történész volt, amellet ír ember; ismerte a személyes hagyatékok forrásértékét. A kor szokásainak megfelelően és rendkívül élénk társadalmi kapcsolatait következtében sokirányú levelezést folytatott. Amellett újra és újra hozzáfogott a naplórészhez; jellegzetesen és legkövetkezetesebben politikai aktivitása idején 1908 és 1919 között készített napi feljegyzéseket.

Az 1930-as évek elején titkárnőjével kivonatot készítettett naplói 1908–1919 közötti részéből. Ez a kivonat a politikailag releváns feljegyzéseket tartalmazta. A gépirásos kézirat 1932-ben készült el, s azt nyilván publikálásra szánta. Hogy mi történjék a terjedelmes írásos hagyatéknál többi részével, az eredeti, szerkesztetlen naplókkal, a levelezéssel és egyéb kéziratokkal, végrendeletében a családra bízta. Az özvegy — Gertrude Redlich — tervezte a gépirásos napló kiadását, de — amint Fritz Fellnernek (1922–2012) a kötethez írt bevezetőjéből megtudhatjuk —, Gertrude Redlich „a háború kitörése után leányaival az USA-ba települt”, s a „tekintélyes kiadónak” már átadott kéziratnak „az 1938 és 1946 közötti zűrzavarban” nyoma veszett. Gertrude Redlich azonban magával menekítette a gépiratos szöveg egy példányát, s az emigrációból hazatérve megpróbálta közreadni. 1950-ben a Kommission für Neuere Geschichte Österreichs elhatározza kiadását és az akkor fiatal kutatót, Fellnert bízta meg a szöveg gondozásával, tehát azzal, hogy a gépirásos kéziratot a végül is előkerült hagyatéknak eredeti naplójegyzeteivel összevetve és a szokásos apparátussal ellátva közzétegye. Fellnerben már akkor felmerült, hogy a Redlich által szerkesztett naplókivonatot a megmaradt kézirat alapján — főként a szerző társadalmi kapcsolatait vonatkozásában — kiegészítse, de minthogy még sokan éltek a napló szereplői közül, s ezért azt a bizottság és az özvegy is elutasította.

Amíg Fellner az ötvenes évek elején a kiadáson dolgozott, az özvegy betekintést engedett a hagyatékból: Redlich visszaemlékezéseibe, amit a 20-as évek végén kezdett el írni, kiterjedt levelezésébe, amit hazai barátaival, kollégáival, hölgyekkel, angol és amerikai szakmai-politikai partnereivel folytatott, és más irataiba. Ennek alapján teljesen nyilvánvaló lett, hogy a gépirásos napló csak egy töredéke a Redlich hagyatéknak, amely a 20. század első harmada osztrák történelmének fontos forrása. Gertrude Redlich maga is tisztában volt az anyag jelentőségével, ám jellegzetes módon sohasem beszélt arról, hogy azt ki és hogyan őrizte meg a háború éveiben. Így azután Fellner számára is bizonyos meglepetésként hatott, hogy az özvegy végül is őreá, — aki 1953-ban „*Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919*” címmel publikálta a politikai naplót — testálta az egész anyagot. Amit aztán Fellner rendezett és 2011-ben átadott az Österreichische Nationalbibliothek-nek, ahol most egy önálló Redlich Nachlass található (ebben többek között 1000 Redlichhez címzett levél; 300 Hermann Bahrtól és mintegy 60 Hugo von Hofmannstahlól).

Az 1953-ban megjelent kötet régen elfogyott és nyilvánvaló volt, hogy az új kiadásnak csak úgy van értelme, ha az a napló egészét tartalmazza, tehát a privát, esetleg intim bejegyzéseket is és az esetleges hiányokat a hagyatéknál más forrásaival, főként levelezésekkel egészítik ki. Erre a rendkívül idő és munkaigényes feladatra félszázad után Fellner nyilván csak egy fiatalabb munkatársa, Doris A. Corradini közreműködésével vállalkozhatott.

A Böhlau Verlag által 2011-ben közzétett új kiadás tartalmazza Redlich 1928-ban kezdett visszaemlékezéseit, aminek „*Aus dem Alten Österreich. Erinnerungen und Einsichten*” címet adta; azután a tulajdonképpeni naplót, mégpedig teljes terjedelmében, (nem az 1930–32-ben legépelte, szerkesztett, megszürt, lényegében csak politikatörténeti változatot), kiegészítve főként az 1908 előtti és az 1919 utáni évekre vonatkozóan Redlich fiatalkori barátjához Flora Singerhez (Darkowné) aszonyhoz írt leveleivel. A kiadvány III. kötete életrajzi adatokat és regisztereket tartalmaz.

A könyv talán legérdekesebb része a gyermekkori emlékeket felidéző *Erinnerungen*. Lenyűgöző olvasmány arról, hogyan formálódik a Morvaországban, Gödingben az 1870-es-1880-as években egy jómódú zsidó polgárcsaládban felnövő fiatalember világfelfogása, vallási-nemzeti-társ-

dalmi identitása, és persze arról, hogyan látja-láttatja mindezt visszatekintve az amerikai jogász-professzor, akkor, amikor az ő egykor volt világa véglegesen összeomlott.

Társadalomtörténeti megközelítés és rajongó családszeretet hatja át írását. A zsidó szokásokat a holcsi rabbi nagypapa házában tanulta. A történeti tradíció érdekelte, érzelmi szálak azonban nem kötötték az ortodox vallásossághoz. Gödingben is tanulták a Tórát meg az Ótestamentumot, de az nem annyira vallásosságot jelentett, inkább általános erkölcsi parancsokat. Ugyanezt tanultam volna — írja félszázad múltán —, ha anyám történetesen protestáns hitben nevel.

Gyermekkori élménye a vallási és nyelvi sokszínűség (anyja és dajkái is délmorva-szlovák nyelvjárásban beszélnek, ez az első anyanyelve), és a társadalom rendkívül éles megosztottsága. Bécsben két világgal találkozik. A taborstrassei gimnáziumban az osztály fele alsó középosztálybeli zsidó fiú; éleseszű, vele rokon szellemi érdeklődésű iskolai pajtása egy praterstrassei kicsi udvari lakásba invitálja, olyanba, amilyenben korábban sohasem fordult meg. Az Akadémiai Gimnáziumban a Ringstrasse burzsoá környezetéből jött diáktársai környezetében találkozik először a bécsi nagypolgári életformával, amelynek szellemi és anyagi gazdagsága egyszerre vonzza és taszítja. Nagyon erősen élt bennem a szülői ház puritanizmusa — írja (52.) —, komoly felfogása az életéről, kötelességről és ez szemben állt azzal a bécsi zsidó életformával, amit én hamarosan, mint leghát és felületeset, mélyen elítéltem (— keresi a később kikeresztelkedett német haladóparti politikai zsidó öngyűlöletének gyökereit).

A gimnazista fiú császári érzelmű, és osztrák patrióta, ami akkor azt jelentette, hogy nem hagyta bántani a morvákat és a szlovákokat, s hogy ellenszenvet érzett az osztrák-németek nemzeti radikalizmusa, Schönerer, meg hívei brutális antiszemita hangoskodása iránt, ami bizonyos fokokig az iskolába is behatolt.

Egyetemi éveiről csak néhány tényyszerű közlést olvashatunk, s aztán sajnos megszakad a visszaemlékezés.

A kiadvány terjedelmileg legnagyobb része a napló, amit politikai aktivitása éveiben rendszeresen vezetett. Egyébként esetlegesek a bejegyzései. Tudós és politikus tűnik elő, rendkívül széleskörű személyes kapcsolattal; amit politikusokkal, vezető hivatalnokokkal szellemi emberekkel tartott fenn. Fellner figyelmeztet rá: ebben rejlik a kiadvány jelentősége, érdekessége és veszélye is; sokan úgy és azért mondtak el neki valamit, mert tudták, hogy másnap kinek fogja továbbadni. Fellner fenntartásainak jogosságát korántsem vitatnám, de nem hiszem, hogy a tárgyszerű politikai információkban állna a mű értéke. Azt gondolom, hogy ma a naplót is azzal a fajta érdeklődéssel olvashatjuk, amivel az emlékiratot. Relevanciáját nem pusztán a politikai eseményekről szóló közlések adják, párt és parlamenti vitákról szóló beszámolók, annak dokumentálása, hogy Redlich milyen kapcsolatban állt Aehrenthal külügyminiszterrel és rajta keresztül a Ballhausplatz vezető hivatalnokával, hogyan alakultak nézetei; mint a Fortschrittspartei képviselője, hogyan foglalt állást konkrét politikai kérdésekben a parlamentben, vagy a delegációban; mint tudós és politikus hogyan törekedett az osztrák nemzettudat építésére; s még csak abban sem, hogyan lesz az európai és angolszász műveltségű, jog- és történettudós, a kiegyezés korszaka magyar liberalizmusát, Deákot, Eötvöst méltató, zsidó gyökerű nagypolgár a 20. század első éveiben Lueger tisztelője. Ezt írja a keresztényszocialista polgármester halála napján: „Vele a 19. századi osztrák politika legnépszerűbb alakja szállt sírba.... Mindig tisztelettel fogok rá gondolni és örülni, hogy tevékeny életének utolsó három esztendejében sokkal közelebb kerültem hozzá, mint bármikor is gondoltam volna ... Lueger lehetővé tette, hogy egy egészséges osztrák államtudat (Staatsgefühl) alakuljon ki. És ebben a vonatkozásban sok éve hálás tanítványának érzem magam. ...Hogy milyen kicsinyes, ostoba és mélységesen kultúraellenes volt a piszkos zsidó újságíróknak, spekulánsoknak és képmutató liberális politikusoknak az a koalíciója, amely Lueger előtt uralta Bécsset, azt majd a jövő történészei fogják kimutatni. (300.l.)

A konkrét ismereteken túl, a napló annak forrása lehet, hogyan csinálták a politikát, a kor szereplői egymással milyen kapcsolatban álltak

Fantasztikusan plasztikus képet kaphatunk a századfordulós Bécs értelmiségi-művész világáról, és műalkotások recepciójáról; mit jelent Redlich számára *Buddenbrook ház*, (Redlich fia Hans is majdan muzsikusi és zenetudós lesz.), vagy Adalbert Stifter *Nyárutó* c. regénye, Mahler 7. szimfóniája. És mit jelent a politikus, tudós polgári öntudata? — Már professzor és Reichsrat-képviselő, amikor szülővárosa, Göding díszpolgárává választja. Az esemény maradéktalan büszkeséggel tölti el. Áthatja annak jelentősége, hogy a család négy generációja gazdagította a morva várost.(274.) Talán ez a fajta polgári öntudat érezhető az uralkodói audienciáról szóló beszámoló-

ban; nem a császári bürokratáknál megszokott áhitat jellemzi. A frissen kinevezett egyetemi tanár — legalábbis a napló szerint — érzékelteti: tevékenységéért járt neki a formálisan az uralkodótól eredő professzori rang, nemzetközi hírű tudományos tevékenységéért, s azért is, mert sokat tett az osztrák politikai kultúra fejlesztéséért. (A két audienciáról 1906-ban és 1909-ben 187., ill. 260.)

A naplóból megismerhetjük a politikus és tudós életének keretét, egy olyan embernek, aki sohasem kényszerült arra, hogy hivatali, vagy professzori fizetéséből, művei honoráriumából tengezzé mindennapjait. Testvérbátyja hozzáértéssel gyarapította az öröklött családi vagyont, amiből őt is jelentős rész illette meg. Nyomon követhetjük, mint költözik mind előkelőbb lakásba, majd építi fel Döblingben 1906-ban azt a házat, amely napjainkig megőrizte történeti jelentőségét. (A villa 1970–1987 között Bruno Kreisky osztrák kancellár otthona volt.)

Csak dicsérhetjük Fritz Fellner professzor és Doris A. Corradini vállalkozását, hogy közzétették Redlich hagyatékát, (vagy annak számottevő részét). Az azóta elhunyt Fellner professor 2011-ben még maga mutatta be a monumentális kiadványt, amellyel történészeknek, irodalomtudósoknak és a „művelt nagyközönségnek” nyújtottak érdekes és roppant tanulságos olvasmányt, mindazoknak, akiket érdekelnek a Monarchia és benne a Habsburg székváros történetének utolsó évtizedei. A szakember csak tisztelettel böngészheti a könyv körültekintően szerkesztett mellékleteit, Redlich műveinek bibliográfiáját, a majd kétszáz oldalas névmutatót a szereplők rövid életrajzával, valamint a kiadott szöveg szakszerű körültekintő és pontos jegyzetanyagát.

Somogyi Éva

Gerhard Seewann

GESCHICHTE DER DEUTSCHEN IN UNGARN

Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860; Band 2: 1860 bis 2006.

Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24/I–II.

Verlag Herder-Institut, Marburg, 2012. 540 és 654 o.

Gerhard Seewann több célt tűzött ki maga elé a magyarországi németek történetének feldolgozása kapcsán. Olyan korszakokon átvélő szintézist kívánt letenni az asztalra, amely az etnicitás- és identitáskutatás legújabb eredményeit felhasználva egyaránt szól a témával foglalkozó kutatóknak és a magyarországi német kisebbségnek, amelynek a megközelítési módja és részletessége lehetővé teszi, hogy a magyarországi németek története más európai kisebbségek sorsával végre ténylegesen is összehasonlíthatóvá váljék, végül pedig a társadalmi hasznosulás közvetlen eredményeként a felhalmozott és több helyütt újragondolt ismeretek révén megteremtí annak előfeltételét, hogy a jövőben valóban korszerű tankönyvek készülhessenek a magyarországi németek történetéről. Ehhez a hagyományos, nemzetközpontú történetírás helyett igyekezett egy transznacionális, összeurópai — esetenként regionális — történelmi folyamatokra nyitott megközelítést alkalmazni. Ezt a törekvést többnyire sikerült is megvalósítania. Mindvégig nagy hangsúlyt helyezett arra is, hogy a releváns magyarországi politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok megrajzolásával felvázolja (többnyire a fejezetek elején) azokat a kereteket, amelyekben belül értelmezhető a Magyarország területén élő németek története. A vizsgálat területi lehatárolása szempontjából 1918 cezúrárt jelent, mivel az elemzés attól kezdve — érthető módon — már csak a trianoni Magyarország németiségére korlátozódik. A szerző döntése, amellyel az első kötetet az 1860-as dátummal zárta, a másodikat pedig ekkortól, pontosabban a neoabszolutizmus végétől, a kiegyezéshez vezető osztrák–magyar tárgyalásoktól indította, vállalható és képviselhető. (A valódi határvonal, ha már mindenképpen konkrét évszámot választunk persze 1867, az előzmények bekapcsolása miatt azonban 1860 mégis racionális döntés.)

Mivel a kétkötetes monográfia az eddig felhalmozott tudományos eredmények szintézisének készült, a rendelkezésre álló tudás mennyisége, a kutatások pillanatnyi állása szükségképpen befolyásolta a feldolgozás mélységét, de esetenként a témák módszertani megközelítését is. Főleg ennek az adottságnak köszönhető, hogy a munkán belül néhol aránytalanságok fedezhetők fel a résztémák tárgyalásának mélysége között. Vannak ugyanis olyan kérdések, amelyek már többé-kevésbé feltártnak tekinthetők, de szép számmal akadnak olyanok is, amelyek lényegében a mai napig fehér foltnak számítanak. Ezzel a ténnyel természetesen maga a szerző is tisztában volt, s a mozgástér behatárolt voltára a bevezetőben fel is hívta olvasói figyelmét.

Egy ezer évet átfogó, összegző munka szerkezete az esetek túlnyomó többségében a kronologikus felépítésen alapul. Seewannál sincs ez másként. Az egyes fejezeteken belül azonban, melyek címükben egyébként általában az adott korszakra jellemző fő trendekre, s ezzel az elemzés fő vonatkoztatási pontjaira utalnak, kivétel nélkül tematikusnak rendezett alfejezetek bontják ki a szerző mondanivalóját. Ez alól a rövid bevezető képez kivételt, amely egyfajta felütésként a középkori és kora újkori Magyarországra irányuló német betelepülés fő jellemzőit veti össze, tisztázva ezzel többek között, hogy az elemzés tárgyát képező csoport(ok) mikor és miként kerültek az országy területére.

Ezt követően a szerző a középkori migrációs hullámokat vizsgálja, mind a betelepítők, mind a betelepülők motivációinak árnyalt bemutatásával, majd pedig a már megtelepült, német nyelvterületekről származó közösségek jogállását, történeti fejlődését mutatja be vázlatosan. (A 12. század végén négy területen regisztrálható tömeges „német” jelenlét: az erdélyi és szepességi „szászok”, a nyugat-magyarországi, valamint a szétszórtnak elhelyezkedő ún. „német jogú városok” és vonzáskörzeteik.) A városok társadalmi és gazdasági hierarchiájának talán túlságosan is vázlatos ismertetése mellett meglehetősen nagy teret szentel a „német-magyar” gazdasági kapcsolatok, a bányászat és a technológiai transzfer tárgyalásának, konkrét példákkal is megvilágítva a folyamatokat. (Pl. a Hallerek, Fuggerek szerepe.) Seewann elfogadja és megismétli azt a tétele, amely szerint a nyugatról érkező telepesek összességükben rendkívül fontos szerepet játszottak az európai államok közösségébe való betagozódáshoz szükséges intézményi, gazdasági és kulturális reformok előmozdításában és megvalósításában.

Az 1526–1699 közötti időszakot átfogó fejezetben Seewann lényegében három kérdésre koncentrálna: a „német városok” reformáció terjedésében és vallásszabadságért folytatott harcban betöltött „vezető szerepére”, a török uralom és a felszabadító harcok időszakára, végül pedig az újabb nyugat-kelet irányú migrációs hullám előzményeire és kiváltó okaira. Az első témában főleg az erdélyi szászok, a nyugat-dunántúli német városok (mindenekelőtt Sopron) és a Szepesség reformációhoz fűződő kapcsolatát vizsgálja (a hódoltság területének német vonatkozásai feltehetően a feldolgozások korlátozottsága miatt kimaradtak). Ennek a megközelítésnek a történelmi események rekonstruálásán túl az ad kiemelt hangsúlyt, hogy az erdélyi szászok esetében az evangélikus vallás a közös történelmi múlt, a jogállás és a nyelv mellett meghatározó identitásképző és erősítő faktorrá vált a következő évszázadokban. A törökellenes harc ismertetése valójában csupán a telepítési hullám bemutatásának felvezetéseként értékelhető, s inkább tekintendő köztörténeti résznek, mint a specifikusan magyarországi németekre fókuszáló összefoglalásnak. A fejezet következő, igazán fajsúlyos része a török kor demográfiai örökségének, valamint a betelepülés politikai és gazdasági keretfeltételeinek tárgyalása. Seewann egyrészt cáfolja, hogy a törökök által megszállt területeken lezajlott demográfiai folyamatok egyszerűen leírhatók lennének a kihasználással, mivel a túlélés érdekében követett stratégia sok esetben az elköltözés, és a nagyobb méretű településeken való koncentrálódás révén sikeres volt, másrészt a több százézes dél-észak irányú délszláv migráció elemzésével cáfolja azt a későbbi német telepesekkel kapcsolatos, főleg a múlt század harmincas éveiben erősen propagált és instrumentalizált „romantikus” német elképzelést is, mely szerint a telepesek többségükben a semmi közepére érkeztek volna Magyarországon, s vérrel és verítékkal a semmiből teremtetek virágzó falvakat, tájegységeket (creatio ex nihilo). 1688 és 1711 között valójában a későbbi óriási telepítési hullám főpróbája zajlott, amelynek fő célkitűzése a földbirtokok munkaerejének biztosítása, s ezzel a katonaság és a városok élelmiszerral és nyersanyaggal való ellátásának megteremtése volt.

Az első kötet legerjedelmesebb része az 1711–1790 közötti, Seewann által a betelepülés évszázadaként aposztrofált időszakkal foglalkozik. A rendkívül összetett folyamatot az aktorok felől közelíti meg: számba veszi a telepesek, a földesurak és az állam motivációit, lépéseit, elért eredményeit és a telepítés következményeit, minden esetben konkrét példákat is felhasználva az így kirajzolódó képlet plasztikusabbá tételéhez. A szerző hangsúlyozza, hogy a magyarországi telepítéspolitika nem értelmezhető az európai összefüggések ismerete nélkül: a telepítő szereplők ugyanis folyamatos versenyben álltak Poroszországgal és Oroszországgal a nyugati német területeken felhalmozódott szabad munkaerő megszerzéséért, s ez motiválta őket a telepeseknek felkínálni, sok esetben új törvényekben is realizálódó kedvezmények terén is. A hatvanas évek elejéig a hangsúly a földesúri telepítéseken volt, amikor is az állam szerepe többnyire abban merült ki, hogy a folyamatot a maga eszközeivel elősegítette és támogatta, ezután azonban a hangsúly átkerült az állami telepítésekre (Bánát, Bácska). A fejezet vége felé Seewann egy rövid összegzésben vonja meg a bevándorlás mérlegét. A recenziens számára nem világos azonban, hogy ez a rész mi-

ért az állam, mint szereplő alfejezetbe került? (Az *egyház és felekezetek* című, valóban centrális kérdéseket tárgyaló alfejezet bővebb és részletesebb tárgyalása feltehetően akkor lesz majd csak lehetséges, ha a kérdés részleteit a jövőben további kutatások tisztázzák.)

A magyar nemzeti mozgalom 1790 és 1848 közötti fejlődését és a német anyanyelvű polgárság ezzel kapcsolatban kialakított álláspontját külön fejezet tárgyalja. A magyar nyelvi nacionalizmus kialakulása és megerősödése ugyanis már rövidtávon is megkérdőjelezte a nyolc évszázados „interetnikus együttélés” korábbi társadalmi előfeltételeit. Egyrészt a többségi társadalom véleményformáló elitjének radikálisan megváltozott attitűdje miatt, másrészt azért, mert a liberális követelések összekapcsolódtak a nyelvkérdéssel, s ez megosztotta a német anyanyelvű polgárság kérdés iránt érzékeny rétegeit is. A haladó, liberális társadalmi követelések ugyanis így módon konfliktusba kerültek sok polgár „német” identitásával. Seewann érzékletesen mutatja be mind a nyelvi nacionalizmus mozgatórugóit, mind pedig a német polgárság dilemmáit, s a számára kínálózkodó alternatívákat: 1. A magyar szupremácia és a magyar nemzeti mozgalom fenntartás nélküli támogatása; 2. A német nyelv és kultúra megőrzésének célja összhangba hozva a magyar nemzeti mozgalommal; 3. Kritikus — részben elutasító — hozzáállás a magyar nemzeti mozgalommal szemben.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharcra Seewann amellett, hogy a röviden elemzi a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját, felvázolja az érintett kisebbségi közösségek ezzel kapcsolatosan kialakított álláspontját és aktivitását. A fejezet hiányossága, hogy — vélhetően a rendelkezésre álló feldolgozások szűkössége miatt — semmit sem tudunk meg a német falvak lakosságának attitűdjéről, csupán a német polgárságról. Vázlatosan megismerjük a harcokban való német részvételt (pro vagy kontra), majd pedig a szembefordulás és elkülönülés példaként a bánáti svábok császárnak címzett petícióját, amely a fegyverletétel után — valójában részben szerb ellenes élel — önkormányzatot kért az ott élő németeknek.

Az első kötet lezárásaként két rövid fejezet tárgyalja a neoabszolutizmus nemzetiségpolitikáját, külön kitérve az oktatás kérdéseire, majd a szerző a Vajdaság és Bánát példáján mutatja be, hogy a szabadságharc leverése után a császári csapatokkal együttműködő nemzetiségek lényegében ugyanazt kapták Bécsből jutalmul, amit a magyar felkelők büntetésül. Emellett összefoglalja a Magyarországra irányuló bevándorlás utolsó szakaszát, az ezzel kapcsolatban született tervek körül kialakult sajtópolémiát, valamint a még zajló belső kolonizáció irányát és mozgatórugóit.

A második kötet nyitó fejezete a kiegészítés és az első világháború kibukkanása közötti időszakot, pontosabban a magyar állam törekvéseit és a nemzetiségi politika főbb jellemzőit veszi górcső alá. (Jogszábeli háttér, törvényhozó szándékai, a kisebbségek erre adott reakciói.) Az oktatásügy kisebbségekre nézve sérelmes szabályozását kiemelten vizsgálja, megjegyezve, hogy bár a reformoknak kétség kívül komoly modernizációs hozadéka is voltak, de azok egyértelműen összekapcsolódtak a magyarosító törekvésekkel. Az élet más területein is zajló magyarosítást (közigazgatás, szabad foglalkozások, gazdaság, sajtó, névmagyarosítás) ehhez képest viszonylag röviden, vázlatosan mutatja csak be. Seewann megjegyzi, hogy az asszimilációs törekvések ebben az időszakban jórészt még csak a nagyobb városokban jártak komolyabb sikerrel, és hogy a nyelvváltás ennek ellenére egyáltalán nem jelentett itt sem automatikusan identitásváltást, hiszen a nyelvi, társadalmi, gazdasági és politikai komponensekből álló asszimiláció hosszú, több lépcsős folyamat, ráadásul semmi esetre sem egyirányú és/vagy visszafordíthatatlan.

Az általános nemzetiségpolitikai háttér felvázolása után kerül sor a németek dualizmus kori történetének alapvetően társadalomtörténeti megközelítésű összefoglalására. A településterületek felsorolása után az értelmezést megkönnyítő táblázatokkal illusztrált népmozgalmi adatokat elemzi a szerző, külön kitérve a migráció különböző fajtáinak (urbanizáció, munkaerő elvándorlás, kivándorlás, bevándorlás) németek létszámára gyakorolt hatására. Kiemelt figyelmet szentel a felekezeti megoszlásnak, és kritikusan elemzi az egyházak — mindenek előtt a katolikus egyház — németekhez (nemzetiségekhez) fűződő viszonyát, határozottan állítva, hogy az kiszolgáltatta sváb híveit az állami magyarosító programnak. Fontos része a fejezetnek a paraszti társadalom integrációjának, mobilitásának és mentalitásának elemzése. Erre az időszakra tehető a német politikai mobilizáció első fontos kísérlete, az Edmund Steinacker nevével fémjelzett Ungarländische Deutsche Volkspartei színrelépése is, amelynek valódi jelentőségét Seewann a helyén kezeli. A fejezet végén külön alfejezet mutatja be a többi német közösségtől eltérő fejlődési utat bejáró és 1876-ban a több évszázados autonómiától megfosztott erdélyi szászok és a magyar állam viszonyát, népmozgalmi adatait, gazdasági erejét, társadalmi összetételét, politikai törekvéseit és vezetőit.

A könyv talán legjobban sikerült része *A politikai mobilizáció korszaka 1914–1945* címet viseli. A fejezetben a társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítés háttérbe szorul a politikatörténettel szemben, és a hangsúly a politikai mobilizáció, az etnikai identifikáció, az identitásképzés folyamatának elemzésére kerül. A mozgalmas három évtized vizsgálatában a szerző nem téveszti szem elől, hogy az események és folyamatok csak az érintett kisebbség, valamint a magyar és német kormányok, mint aktorok szándékainak és lépéseinek egyidejű figyelembevételével értelmezhetők. Seewann meggyőzően és részletekbe menően rajzolja meg azt az ívet, amelynek kezdetén a csak kulturális és oktatási követelésekkel fellépő, a magyar politika és társadalom különböző szereplői által meg nem értett, és tevékenységében folyamatosan gátolt, Jakob Bleyer vezette Magyarországi Német Népművelődési Egyesület áll, végén pedig a Harmadik Birodalom nagyhatalmi érdekeinek alárendelt, s általa eszközként használt Magyarországi Németek Szövetsége, Franz Basch irányítása alatt. Izgalmasan elemzi azt a kérdést, hogy miként fordulhatott az elő, hogy a csak többségében apolitikus német kisebbségi lakosság egy jelentős része számára az egy és oszthatatlan politikai magyar nemzet eszméje helyett a harmincas évek második felére a saját etnikai csoport, a népközösség és az anyaország vált fő, gyakran kizárólagos vonatkoztatási ponttá.

A németek kitelepítése Kelet-Európából című fejezetben Seewann bemutatja azokat a többségükben a világháború alatt Berlinben, Londonban, valamint Edvard Beneš által kidolgozott koncepciókat, amelyek a német jelenlét csökkentésével, vagy felszámolásával — ellenkező előjelű motivációk mentén — az etnikai kevertség megszüntetésére és a homogenitás megteremtésére törekedtek a régióban. Ezután összehasonlítja a csehszlovákiai és magyarországi kitelepítés gyakorlatát, hasonlóságait és különbözőségeit. Vázlatosan összefoglalja a szakirodalomban a magyarországi németek kitelepítésével, a visszaszököttekkel és a malenkij robottal kapcsolatban eddig felhalmozott ismereteket, majd pedig elemzi a kitelepítés kapcsán az elmúlt hat évtizedben kibontakozott főbb politikai/társadalmi és tudományos diskurzusokat.

Az utolsó fejezet a szocialista Magyarország nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját elemzi. A „lenini” nemzetiségpolitika lényegének bemutatásával, valamint a szocialista nemzetiségpolitika alapvető jellemzőinek pontokba szedésével vázolja fel azt a nemzetközi összefüggésrendszert, amelyen belül a magyarországi nemzetiségek története is értelmezhető. Az éles szemű megfigyelések, és a folyamatokra vonatkozó gondolatébresztő megállapítások ellenére a recenszensnek hiányérzete támadt a fejezettel kapcsolatban. Az ugyanis túlságosan rövidre és a tényanyagot tekintve kissé elnagyoltra is sikeredett, különösen, ha összehasonlítjuk a két világháború közötti időszak elemzésével — még akkor is, ha az alaputatásokra támaszkodó monografikus igényű feldolgozások itt kétség kívül a mai napig hiányoznak. Nehezen magyarázható ugyanakkor, hogy az 1989-et követő időszak miért nem kapott különálló fejezetet, ahogyan az is, hogy egy ilyen nagy lélegzetű munka végén miért nincs egy a főbb folyamatokat és állomásokat rögzítő, szerkezetileg önálló összefoglaló rész?

A szerkesztői munka kapcsán néhány kritikai megjegyzés még kíváncsokra és recenszenből. Az egyik a függelékben közölt forrásokkal, a másik az irodalomjegyzékkel, a harmadik pedig a térképekkel kapcsolatos. A szerző mindkét kötet végén közöl olyan forrásokat (36+23-at), amelyek valamilyen szempontból alátámasztják, ill. kiegészítik az elemzést. Nehezen érthető azonban, hogy ezek közül a második kötetben miért került több is magyarul publikálásra, holott a leendő olvasók jelentős része feltehetően nem beszéli a nyelvet. A kötetek végi irodalomjegyzékek pedig jelentős részben megegyeznek egymással. Egy következő kiadás esetén már csak terjedelmi okoknál fogva is megfontolandó lenne a tárgyalt időszakra vonatkozó tételek leválogatása. (*A Források* értelmezésének kérdése is vitára adhat okot, hiszen a szerző ide a mindenkor kortárs monográfiákat, tanulmányokat és cikkeket is besorolja.) Végül, az első kötet legvégén található ugyan négy színes térkép, de ennél mindenképpen nagyobb hozadéka lenne, ha egy nagyobb volumenű térképes megjelenítés segítené az olvasó tájékozódását, ráadásul a fejezetekben elhelyezve, a táblázatokhoz hasonlóan a szövegbe illesztve.

Mindent egybevetve a kritikai megjegyzések dacára is csak üdvözölhetjük a kétkötetes, függelékek nélkül is több mint 750 oldalas munka megjelenését, hiszen Seewann-nak valóban sikerült egy kritikus, szemléletében friss, a leírásán túllépő, elemzésre koncentrááló monográfiát letennie az asztalra. A szintézis egyenetlenségei jobbára az egyes témák feldolgozottsági szintjében megfigyelhető különbségekre vezethetők vissza, s csak néhol a szerző választott megközelítésére. A szerkesztési problémák pedig a második kiadás előtt remélhetőleg orvosolhatók lesznek. Nem áruunk el ugyanis nagy titkot, amikor leírjuk, hogy a recenzió írásának idején már folynak a következő kiadás előkészítő munkálatai.

Eiler Ferenc

Csapody Tamás

BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

Budapest, Vince Kiadó, 2011. 647 o.

Vannak történészek, akiknek kutatómunkája egyetlen esemény feltárására irányul. Majsai Tamás például az 1941 nyarán végrehajtott Kamenetsk Podolsk-i deportálások történetének bemutatásával vívott ki magának jogosan hazai és nemzetközi elismerést. Aligha van bárki, aki ezt a területet nála jobban ismeri. Az Ungváron élő Dupka György életművének középpontjában az 1944 novemberében a szovjet különleges alakulatok által Kárpátalján végrehajtott deportálások története áll. Kutatásai révén vált ismertté, hogy mely településről hány magyar embert hurcoltak el. Csapody Tamás pedig sok évet szentelt a szerbiai Borba kivitt magyar munkaszolgálatosok sorsának lehető legrészletesebb feltárására. Az egyetlen eseménynek a lehető legrészletesebb feltárására irányuló történeti munka hasonlatos ahhoz, amikor a természetűdös mikroszkóppal vizsgálja kutatása tárgyát. Ez a sok éves, sőt évtizedes, rendkívüli türelmet és kitartást követelő módszer idegen a nagy összefüggéseket kereső, egész korszakokat kutató történészekről. De csak ilyen sziszifuszi, aprólékos feltáró munkával készül mű képes olyan fontos részletek bemutatására, amelyek fölött a nagy monográfiák készítői szükségszerűen átsiklanak. Csapody Tamás kutatásainak eredményeit vastkos, több mint 600 oldalas könyvben tette közzé.

A vézskorszak történetét felületesen ismerő is tudja, hogy 1943–1944-ben mintegy 6 ezer magyar munkaszolgálatost dolgoztattak a szerbiai Bor környékén lévő rézbányákban. Az 1944 ősztől megkezdett kiűrés során a fogolyként kezelt kényszermunkásokat gyalogmenetben hajtották Magyarországon keresztül Németországba. Útközben tömeges kivégzésekre került sor. A legismertebb áldozat Radnóti Miklós volt, akit Abda közelében öltek meg.

Ebből a könyvből megismerhetjük a Borba hurcolt kényszermunkások tragédiájának minden részletét. A szerző sokéves kutatómunkája során szinte áttekinthetetlen mennyiségű forrást tárt fel. Bejárta a bori munkaszolgálat legfontosabb helyszíneit, így a szerbiai rézbányák térségét, a gyalogmenetek főbb állomásait, a bevagonizások és kivégzések helyeit. Számos szem- és fültanút, túlélőt sikerült megszólaltatnia. Kutatott magyarországi, szerbiai, izraeli és németországi levéltárakban, továbbá külföldi kutatók segítségével hozzájutott az Amerikai Egyesült Államokban, Romániában és Ausztriában őrzött dokumentumokhoz is.

A könyv első fejezetéből megtudjuk, hogy a Borba vezényelt mintegy 6 ezer munkaszolgálatos között olyanok is voltak, akik nem estek a zsidótörvények hatálya alá. A zsidó munkaszolgálatosok sorában osztozott 160–180 Jehova Tanúja, 19 szombatista és 9 nazarénus is. Ebben a fejezetben részletes és meggrázó képet kapunk a kényszermunkások munka- és életkörülményeiről. A kénigázzal szennyezett, fokozottan balesetveszélyes környezetben a magyar munkaszolgálatosoknak védőfelszerelés nélkül kellett 8–12 órát dolgozniuk. A lakóhelyeken, a barakkokban az élelőkódok elleni állandó és reménytelen küzdelem emésztette fel a kényszermunkások erejét. Nem volt megfelelő tisztálkodási lehetőség, nem volt megfelelő ruha, és hiányos volt a táplálkozás. A szerény zsoldért, ruháért vagy a magukkal hozott és a keret által el nem kobzott pénzért kiegészítő élelmiszerhez lehetett jutni a bori piacon. A vitaminhiányon gyógynövények gyűjtésével igyekeztek segíteni. Minden táborban volt orvosi rendelő és gyengélkedő, de csak azok a gyógyszeres álltak rendelkezésre, amelyeket a munkaszolgálatosok Magyarországról hoztak magukkal. Viszont több neves orvos került a munkaszolgálatosok közé, akik megfelelő gyógyászati eszközök nélkül hősi küzdelmet folytattak balesetet szenvedett, legyengült, beteg társaik életben tartása érdekében. A bori táborokba hurcolt és ott gyógyító orvosok embermentő tevékenységét a szerző több alfejezetben mutatja be. Ezekből többek között megtudhatjuk, hogy a később nemzetközi ismertségre szert tevő Dr. Rubányi Pálnak és az egykori Humboldt-ösztöndíjas Dr. Zoltán Lászlónak olyan jó híre volt, hogy német katonákat is hozzájuk vittek műteni, pedig zsidó orvos engedély nélkül nem operálhatott németet.

A magyar munkaszolgálatosok körében számos súlyos baleset és haláleset történt. Csapody Tamás becslése szerint Borban és a környéken lévő altáborokban mintegy hetven munkaszolgálatos vesztette életét. Történetek kivégzések is. 1944. március 30-án 15-en szökést kíséreltek meg. Közülük tíz főt elfogtak. Két főt halálra ítélték, a többieket krumpli verembe zárták. Őket és a veremben szenvedő további 15 munkaszolgálatost a táborrendszer kiűritésekor végezték ki a németek.

Az élet- és munkakörülmények, valamint a szökevényekkel való bánásmód nagy hasonlóságot mutat azokkal a szovjet táborviszonyokkal, amelyeket a háború után többszáz ezer magyar foglynak kellett meg tapasztalnia. Ennek az összehasonlításnak az elvégzése Csapody Tamásnak nem volt feladata. Azonban összehasonlíthatták a bori és a szovjet táborviszonyokat azok a munkaszolgálatosok, akik 1944 végén a náci-nyilas uralomtól megszabadulva mindjárt szovjet „hadifogságba” estek. Az ő történetüknek is rövid alfejezetet szentel a szerző. Több bori munkaszolgálatos életét vesztette a szovjet kényszermunka során. A túlélőknek rendszerint 2–3 évet tartott a fogság. Gumbér István azonban kilenc évig raboskodott a Szovjetunióban.

Csapody Tamás monumentális könyve a Borba hurcolt magyar munkaszolgálatosok sorsát tárja fel, de a szerző a történet szempontjából kiemelten fontos személyek életútjának ismertetése során más eseményekbe is betekintést ad. A könyv második fejezete a Rajk-perben életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélt Justus Pálról szól. Borba történő elhurcolásában nemcsak származása, hanem baloldali meggyőződése is szerepet játszott. „... egy fantasztikusan képzett óriási elme volt” – írta róla egy visszaemlékező. Csapody ebben a fejezetben részletesen ír az 1944 késő őszi erdélyi helyzetről, a temesvári *Szabad Szó* című újságról, melynek szerkesztésében két hónapig a Borból kiszabadult Justus Pál is részt vett.

A harmadik fejezetben a bori táborcsoport hírhedt főparancsnokának, az 1944 januárjában érkező Marányi Edének különös életútját követi nyomon a szerző. Marányi bemutatása kapcsán hosszú és érdekes leírást olvashatunk a 2. hadsereg Don menti küzdelmeiről, megpróbáltatásairól. A fejezet — és talán az egész könyv — legkülönlegesebb része Marányi háború utáni eltűnésének története. Csapody hosszadalmas és izgalmas nyomozással derítette ki, hogy a kegyetlen bori főparancsnok azonos azzal a közmegeccsülésnek örvendő Fehér Antallal, akit 1985-ben temettek el a németországi Bermatingen falucska temetőjében. A 89 éves korában elhunyt Marányi a háború végén Németország francia zónájába került, itt szerzett új nevet, új személyi okmányokat. Megmenekülésében mégsem a névcsera segített. Csapody nem bizonyítja, de feltételezi, hogy Marányit a francia és a magyar állambiztonságnak tett szolgálatai mentették meg a felelősségre vonástól.

A könyv negyedik, leghosszabb fejezete a bori munkaszolgálatosok végső kálváriájáról, a dunántúli menet történetéről szól. Bor és Cserevenka között a munkaszolgálatosok magyar felügyelet alatt tették meg az utat. Ott a kíséretet német alakulat vette át. Az átvett munkaszolgálatosok egy részét, mintegy 700–1000 főt 1944. október 7-én éjjel a cserevenkai téglagyárban meggyilkolták. A többieket Mohácsra, illetve Bajára gyalogoltatták, ahonnan a kíséretet ismét magyar keret látta el. A kimerült és megfélemlített munkásszázadokat az ország nyugati határához terelték, hogy erődítési munkálatok végzése céljából átadják őket a németeknek. A fejezet közepontjában Radnóti Miklós sorsának feltárása áll. Csapody részletesen beszámol a költővel kapcsolatos összes korábbi kutatás eredményéről. Minden forrást ellenőriz, minden régi és új nyomnak utánaered. Megkeres minden szemtanút, és megszólaltat olyanokat is, akik csak felmenőiktől hallottak részleteket a költő utolsó napjairól. A könyvben részletesen leírt, hosszas kutatómunka többek között megállapította: nincs hiteles tanú arra, hogy a szekéren szállított beteg munkaszolgálatosokat — így Radnóti is — a keret tagjai le akarták volna adni valamelyik győri kórházban. Csapody szerint azonban valószínűsíthető, hogy ez volt a szándékuk. A szerző hosszas és aprólékosan kifejtett nyomozása során azt is kiderítette, hogy a korábbi ismereteinkkel szemben az abdai gyilkosságnak nem volt hiteles szemtanúja. Csupán a kivégzés tényét látja bizonyítottnak a szerző. Mint írja: „A tanúvallomásokból változatlanul nem tudjuk meg, hogy mikor történt a gyilkosság. Egyértelmű viszont, hogy nem volt tudomásuk [a tanúknak – megjegyzés S.T.] arról, hogy milyen zsidó menetet láttak és kik voltak a munkaszolgálatosok. Nem tudták azonosítani a bori menetet és a kivégzetteket, köztük Radnóti Miklóst.” A költő halálának körülményeivel foglalkozó szakirodalom korábban azt hangsúlyozta, hogy magyar és német SS katonák közösen gyilkolták meg az Abda határában eltemetett 22 munkaszolgálatost. Csapody arra a következtetésre jut, hogy a magyar katonák mellett ugyan részt vehettek a gyilkosságban német katonák, de azok nem voltak az SS tagjai.

A könyv ötödik fejezete a bori keret felelősségre vonásával foglalkozik. A dunántúli menetet kísérő katonák hivatalos névsorát nem ismerjük. A források számbavétele után Csapody 65 keretleányról ír. Háborús bűncselekmény vagy népellenes bűntett elkövetésének gyanújával 18 fő ellen indult nyomozás vagy eljárás. Közülük 13 fő került népbíróság elé. A népbíróságok 6 főt ítélték halálra, az ítéletet öt esetben végre is hajtották. A szerző különösen nagy figyelmet szentel Tóth András népbíróági perének. 1947 elején napvilágot látott sajtótudósítások őt nevezték meg

Radnóti Miklós gyilkosának. A gyilkos és az áldozat személyének összekapcsolása aztán hosszú időre feledésbe merült. A Tálás-üggyel a közvélemény csak a rendszerváltás után találkozott. Az 1947-ben kivégzett Tálás bűnösségét és népbírósi perének jogszerűségét azonban az utóbbi években többen megkérdőjelezték, Csapody részletesen ismerteti a nyomozás és a per során elkövetett hiányosságokat, és arra a következtetésre jut, hogy a költő halálában Tálás nem marasztalható el egyértelműen. Ugyanakkor felelősség terheli több, testi sértést és halált okozó parancs kiadásáért. A fejezet későbbi részében a többi elítélt történetének bemutatása után Csapody a következőképpen értékeli a népbíróságok tevékenységét: *„A népbíróságok kizárólag tanúvallomásokra alapozták ítéletüket, más bizonyítási eszközt nem vettek igénybe. Ez elégségesnek mutatkozott az ítélet megalkotására, ugyanakkor dokumentumok beszerzésére vagy a megöltek eltemetési helyének felkutatására nem törekedtek...”*

Csapody egy alfejezetet szánt arra, hogy ismertesse a Radnóti gyilkosainak felderítésére a belügyminisztérium által 1967 és 1977 között lefolytatott, szigorúan titkos nyomozásnak a történetét. Az „Abdai gyilkosok” fedőnév jelentésből kitűnik, hogy négy személyt gyanúsítottak a költő megölésével. Különös, hogy nem háborús bűntettel, hanem „háborús kegyetlenség” elkövetésével vádolták őket. Ez „elévülő” cselekmény, így a vádlottak több mint két évtizeddel a háború után már nem voltak büntethetők. A bűncselekmény jogi megítélését a szerző szakmai-jogi szempontból hibásnak tartja. Mint írja, ez a döntés *„... méltatlan lezárása egy hosszú és nehéz nyomozati munkának és szégyenteljes megközelítése a bori munkaszolgálatos menetben történteknek.”*

A könyv hatodik, egyben utolsó fejezete az Abdán kivégzettek exhumálásának és végső nyughelyre helyezésének történetével foglalkozik. A szerző elmondja az abdai exhumálási jegyzőkönyvek szövevényes történetét, majd megállapítja, hogy az eredeti jegyzőkönyveknek nyoma veszett, mielőtt még nyilvánosságra kerültek volna. Így tehát nem lehet hitelt érdemlően dokumentálni az Abdánál meggyilkoltak kihantolását és agnoszkálását. Radnótiival kapcsolatban Csapody külön is megállapítja, hogy agnoszkálása antropológiai és orvos-szakértői értelemben nem történt meg. Az exhumálási jegyzőkönyv a költő utolsó verseit tartalmazó „Bori noteszt” sem tüntette fel. Ezt nem a költő „viharkabátjában”, hanem nadrágjának hátsó zsebében vagy kabátjának belső zsebében találták meg.

Miként Petőfiről, Radnótiról is számos legenda keringett. Jórészt Ortutay Gyula, valamint Radnóti felesége, Gyarmati Fanni feljegyzései alapján a szerző ezeket is számba veszi. 1945-ben és később is többen „látták” a költőt különböző szovjet fogolytáborokban, illetve valamelyik német koncentrációs táborban. Valótlannak bizonyuló hírek érkeztek Oranienburgból, Zwicauból, Flossenburgból, Dachauból, Szegedről és Temesvárról. Csapody minden nyomnak utána ment és az álhírek történetét is kikutatta. Ez az alaposágában felülmúlhatatlan könyv is azt bizonyítja, hogy Radnóti és a többi bori kényszermunkás emléke örökké fennmarad.

Stark Tamás

CONTENTS

STUDIES – *Richárd Botlik*: The Diplomatic Missions of János Statileo during the Reign of King John (1526-1540) – *Attila B. Kiss*: An Unknown „English” Diplomat at the Talks of Nagyszombat – *Dániel Vincze*: Rebels, Malcontents, Hungarians: the Thököly Revolt on the Pages of the London Gazette – ARTICLES – *János B. Szabó– Balázs Sudár*: “Independens fejedelem az portán kívül” (“An Independent Prince outside the Porte”): The Ottoman Relations of Prince György Rákóczi II 2. Part – *Zoltán Igor Komjáti*: „...Keserves órái és napjai sok ezer léleknek...” (Bitter Hours and Days for Thousands of Souls) The Siege of Füleke in 1682 – *György Kurucz*: From Göttingen to Keszthely: the Activities of János Asbóth (1768–1823) as teacher and manorial official, 1801–1818 – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

Következő számaink tartalmából

Fazekas Csaba: Eötvös József az 1840-es évek egyházpolitikai vitáiban

Deák Ágnes: „...optimizmus és pessimizmus közti folytonos oscillálás”. Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején

Feitl István: A magyar KGST reform sorsa (1967–1975)

Ladányi Andor: A második zsidótörvény

Gyarmati György: A restaurációból konszolidációba vajúzó Kádár-rendszer egy epizódja

E számunk munkatársai

B. Kis Attila egyetemi tanársegéd (Szent István Egyetem Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Kar, Szarvas) – *B. Szabó János* tudományos munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum) – *Botlik Richárd* PhD, posztdoktori ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem (BTK), Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest) – *Eiler Ferenc* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest) – *Komjáti Zoltán Igor* PhD, tudományos kutató (Debreceni Egyetem Történelmi Intézete) – *Kurucz György* habil., CSc, irodavezető (Balassi Intézet, Budapest) – *Lévai Csaba* PhD, tanszékvezető egyetemi docens (Debreceni Egyetem Történelmi Intézete) – *Somogyi Éva* a történelemtudományok doktora, professzor emeritus (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Stark Tamás* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Sudár Balázs* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet) – *Vincze Dániel* PhD-hallgató (Nordmetal Kft., Bátonyterenye)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

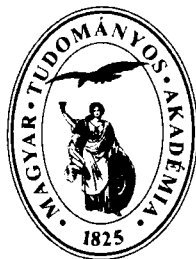
TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

